ANWAR SHAIKH - DAVID A. WOLFE
MAKOTO ITOH - ROGER E. ALCALY
RICHARD D. WOLFF - J. WINTERNITZ
DAVID YAFFE - THOMAS E. WEISSKOPF
VAL BURRIS - PETER BELL
HARRY CLEAVER

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

1. KİTAP

Yayına Hazırlayan ve Çeviren
Uğur Selçuk AKALIN

KALKEDON

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

ANWAR SHAIKH - DAVID A. WOLFE - MAKOTO ITOH
ROGER E. ALCALY - RICHARD D. WOLFF - J. WINTERNITZ
DAVID YAFFE - THOMAS E. WEISSKOPF - VAL BURRIS
PETER BELL - HARRY CLEAVER

Yayına Hazırlayan ve Çeviren
Prof.Dr. Uğur Selçuk Akalın

Kalkedon Yayınları: 165
Siyaset ve Ekonomi Kitaplığı

Kapak Tasarım
Semiha Şahin

Düzelti
Irmak Yavlal

Hocapaşa Malı, Kargılı Sok, Celal Orman İşhanı, No 1/ Kat 3, Daire 32
Sirkeci-İstanbul
Telefon ve Fax: 0212 512 43 56
Web: www.kalkedonyayinlari.com e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Can Matbaası'nda basılmıştır.
Davutpaşa Cad., İpek İş Merkezi, Kat 3, No 17, Topkapı, İstanbul.
Tel: 0 212 613 10 77

Türkçe Birinci Basım: Mayıs 2011

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2011

ISBN: 978-605-5679-95-8

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

BİRİNCİ KİTAP

ANWAR SHAIKH - DAVID A. WOLFE
MAKOTO ITOH - ROGER E. ALCALY
RICHARD D. WOLFF - J. WINTERNITZ
DAVID YAFFE - THOMAS E. WEISSKOPF
VAL BURRIS - PETER BELL - HARRY CLEAVER

Yayına Hazırlayan ve Çeviren

Prof. Dr. Uğur Selçuk Akalın

KALKEDON

İçindekiler

KRİZ TEORİLERİ TARİHİNE GİRİŞ 17
ANWAR SHAIKH

KAPİTALİST KRİZ VE MARKSİST TEORİ 67
DAVID A. WOLFE

MARKSİST KRİZ TEORİSİNİN OLUŞUMU 117
MAKOTO ITOH

MARKSİST KRİZ TEORİSİNE GİRİŞ 145
ROGER E. ALCALY

MARKSİST KRİZ TEORİSİ: YAPISI VE UZANTILARI 161
RICHARD D. WOLFF

MARKSİST KRİZ TEORİSİ 189
J. WINTERNITZ

MARKSİST KRİZ TEORİSİ, BİRİKİM VE DEVLET 207
DAVID YAFFE

ÇEVRİMSEL KRİZLER ÜZERİNE MARKSİST BAKIŞ AÇILARI 265
THOMAS E. WEISSKOPF

MARKSİST KRİZ TEORİSİ POLİTİKASI 309
VAL BURRIS

BİR SINIF TEORİSİ OLARAK MARX'IN KRİZ TEORİSİ 351
PETER BELL-HARRY CLEAVER

SUNUŞ

Bir kapitalistin iktisadî faaliyetlerine kâr maksimizasyona ulaşma temelinde etik kaygılara düşmeden girişmesi ve sürdürmesi ve en nihayetinde de, hedeflerini gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra veri aldığı hedefler temelinde amacına ulaşırken üzerinde durduğu iktisadî kategorilerin somut niteliğini de göz önünde bulundurmalıdır. Buma rağmen bir kapitalistin davranışlarını tam anlamıyla da somut büyüklükler üzerinden hareketle şekillendirdiğini ileri sürmek, onun varlık nedenine ve faaliyet gerekçelerine aykırı bir hüküm verme niteliğine bürünür. Bu ise kapitalistin davranış biçiminin bir diğer boyutunun görmezlikten gelinmesi anlamına gelir. Kısacası, kapitalistin davranış biçimini şekillendiren ve göz ardı edilmemesi gereken bir önemli unsur da spekülâsyondur. Tabii ki, bu güdü, hayâl kurma temelinde olmayıp, mevcut somut veriler çerçevesinde geleceği görebilme yetisine dayanmaktadır. Söz konusu yeti de, ister istemez belirsizlik kavramının su yüzüne çıkmasını beraberinde getirmektedir.

Tüm bu unsurlar bir araya geldiğinde, kapitalistin geleceğe ilişkin öngörüsünün gerçekleşmesi, davranış biçimini değiştirmeden sürdürmesinin önünü açacak ya da ister istemez tersi bir durumla karşılaşması kaçınılmaz bir son halini alacaktır. Süreci bir bütün olarak değerlendirmeye girişirsek, kapitalistlerin belirtilen çerçevede gelişen hamleleri-

nin ister istemez zaman zaman sistemin iktisadî krizleriyle karşılaşması durumunda kendilerinin yok olmaları sonucunu doğuracak bir biçiminde tezahür edecektir. 2,5 yüzyıla dayanan gelişim süreci içinde kapitalizmin yaşamış olduğu irili ufaklı iktisadî krizler, öngörüleri sağlam temellerde yükselen kapitalistlerin ayakta kalmasını sağlamış ve diğerlerinin de yok olmasını beraberinde getirmiştir. Bu serüvende kapitalist sistem kendini yenidenüretebilmişse de, yaşanan krizlerin ortaya çıkış nedenleri, şiddetleri ve süreleri birbirinden farklılık arz ederek gelişmiştir. Tüm bu gelişmeler içinde tespit edilmesi gereken en önemli unsur ise sistemin yaşadığı iktisadî krizlerden çıkış sürelerinin giderek daha uzamış olduğudur. Durumu Marx'ın konuya ilişkin olarak ortaya koyduğu temeller çerçevesinde özetlemeye çalışırsam, yaşanan gelişmeler, kapitalizmin krizlerinin, sistemin birikime ilişkin krizlere neden olan eğilimlerin ve bu eğilimlere karşı gelişen eğilimlerin gücünde meydana gelen nispî değişmeler temelinde gelişme gösterdiğidir.

***

Dünya ekonomisinde sanayileşme süreci 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlamış, 19. yüzyılın başlarında ilk önce İngiltere'de ve ortalarına doğru da Kıta Avrupa'sındaki diğer ülkelerde hemen hemen tamamlanmıştır. Fabrikaların kurulmasıyla birlikte bir taraftan, el zanaatlarına dayalı üretimden makineli üretime geçiş gelişme göstermiş, diğer taraftan da, sanayileşmenin ve dolayısıyla da, iktisadî gelişmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak topraktan kopuşların ortaya çıkması ve kentlere doğru gelişen göçün kendini göstermesiyle birlikte fabrikalarda ücretli işçi olarak çalışabilecek kütlesel emek gücü gelişmeye başlamıştır. Böylesi bir süreç ise bir taraftan, kapitalistlerin ve işçilerin kendi aralarında, diğer taraftan da, kapitalistle işçinin karşı karşıya gelmesini beraberinde getirerek, burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki antagonizmin gelişmesinde katkıda bulunmuştur.

Tam da bu noktada, Marx'ın klâsik iktisatçılar olarak adlandığı ve Petty'den John S. Mill'e gelinceye kadar geçen süre içindeki iktisatçıların yaşadığı dönem zarfında az önce belirtilen türden sınıf ilişkilerinin olmadığına, daha doğrusu tüm unsurlarıyla gelişmemiş olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu noktadan hareketle ve iktisat bilimine ilişkin olarak yazdıklarının doğru olması anlamında değil de, iktisada ilişkin

kendisinden önceki çalışmaları sistematize etmesi çerçevesinde iktisadın kurucusu olarak sunulan ve de olsa olsa en fazla bu çerçevede kabul edilmesi gereken Adam Smith, piyasanın '*görünmez el*' mekanizmasıyla kapitalisti yönlendirmesinden söz etmektedir. Bu bağlamda da, kapitalist kendi çıkarına yönelik hareket etse de, toplumun çıkarına hizmet etme yönünde işlev göreceği vurgusunda bulunmaktadır. Bu nedenle, zaten sorunun ana kaynağı olan kapitalist sistem ve onun aslî unsurlarından bir tanesi olan kapitalist vaftiz edilerek kutsanmakta, iktisadî arenada yaşanacak olası olumsuzlukların dışında tutma kayırmacılığı gerçekleştirilmektedir.

Marx'ın iktisat biliminin vulgarize edilmesi olarak nitelendirdiği gelişmede başrol, neoklâsik iktisat okul tarafından oynanarak vücut bulmuştur. Bu okulun vulgar iktisatçıları ise Adam Smith ve David Ricardo'nun *değer teorilerini*[1] reddederek, kendi teorilerini ve öğretilerini matematiksel tekniklerle anlaşılabilecek ve arz ve talep değişmeleri sonucunda piyasa fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalara yönelen marjinalizm düşüncesi üzerine oturtmuşlardır. Buna rağmen klâsik iktisatçıların kapitalist sistemin daha doğrusu piyasanın '*otomatik işleyiş ve denge mekanizmasını*' benimsemeyi sürdürmüşlerdir.[2] Bu son belirtilen noktadan hareketle, zımnen de olsa, kapitalizmin düzenli olarak işleyen istikrarlı bir sistem olduğu vurgusu, söz konusu okulun mensuplarından biri olan John B. Say tarafından kendi adıyla anılan kanunla ifadesini bulmuştur. Bu kanun da, iktisat literatüründe oldukça iyi bilinen ve '*Arz, kendi talebini yaratır*' şeklinde ifade edilen haliyle anılır hale gelmiştir. Kanunun işleyiş mekanizmasının fazlaca derinliğine inmeden ele alsanız bile, ekonominin üretim ve tüketim cephelerinde sorunun yaşanmayacak olduğunun vurgusunu içinde barındırması nedeniyle, zımnen de olsa, kapitalizmin nasıl ideal bir düzen olduğu iddiasını ileri sürmektedir. Daha ileri bir teorik analize ve eleştiriye girişilmese dahi, kapitalizmin 19. yüzyıldan itibaren birçok irili ufaklı iktisadî kri-

---

1) Bu iktisatçılar tarafından ortaya koymuş değer teorisinin sanki bir emek değer teorisiymiş gibi adlandırılıyor ve/veya sunuluyor olması ciddi bir hata, aylamazlık ve hatta bir bilmezliğin ifadesidir.

2) Bu noktada, Adam Smith ve David Ricardo'nun iktisadî olayları ve iktisadî kategorileri Marx'ın ele almış olduğu gibi emek değer teorisi üzerinden hareketle açıklamış olduğu zannedilmemelidir. Söz konusu iktisatçılar analizlerine değer teorisinden hareket ederek başlamış olsalar da -hareket noktaları hatalı bir biçimde emek değer teorisi olarak adlandırılmaktadır-, daha sonra analizlerini ve açıklamalarını üretim fiyatları üzerinden ortaya koyup geliştirerek sürdürmüşlerdir.

ze maruz kalmış olması, aslında bir taraftan, belirtilen kanununun geçersizliğini ve bu nedenle de, diğer taraftan, kapitalizmin ideal ve istikrarlı biçimde işleyen bir sistem olmaktan uzak olduğunun bir ispatı olarak ortaya durmaktadır. Ancak, bu ifadelerden hareketle, kapitalist sistemin krizinin en azından tüm Marksistler açısından bir üretim-tüketim ya da arz-talep geçişkenliği (ilişkisi) temelinde ele alınıp değerlendirildiği hatasına düşünülmemelidir. Bir başka deyişle, kapitalist sistemin işleyişine ve dolayısıyla da, krizine yönelik eleştirinin bu temelde geliştirilmemesi gerekir. Bu arada, Adam Smith'ten bu yana değişik iktisat okulları altında toplanan burjuva iktisadının bilâ istisna tüm temsilcilerinin kapitalist sistemin krizlerini bizzat sistemin kendisinin ve işleyişinin bir sonucu olarak görmekten ziyade yaşananları ve süreç içinde ortaya çıkan gelişmeleri bir doğal kaynak sorunu –petrol, doğal gaz kıtlığı v.s. gibi enerji-, bir doğal olaylar sorunu -depremler, seller gibi afetler ve iklim değişiklikleri gibi değişmelerin yanı sıra güneş lekeleri ve güneşteki patlamalar gibi dünya ötesi değişiklikler-, bir toplumsal olaylar sorunu -etnik çatışmalar, savaşlar v.s. gibi siyasî- v.b. gibi kapitalist sistem ve sistemin işleyişinin dışında kalan değişkenlerle açıklama yolunu benimsediklerine tanıklık edildiği de hiçbir zaman unutulmamalıdır. Kısaca, özet niteliğinde kabul edilebilecek bu kısa açıklamadan hareket ederek varılacak sonuç, burjuva iktisatçılarının kapitalizmin krizine ilişkin açıklamalarının ilk ve son kez başlayıp bittiği yani tekrarı tesadüflere bağlı olduğu ya da yinelenmeleri sistem dışı unsurlar nedeniyle ve sadece belirtilen çerçevesinde vücut bulunduğunun somut olarak görülmesidir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, dünya kapitalizminin özellikle de 19. yüzyıldan itibaren başlayan gelişim tarihine baktığımızda, sanayi devriminden itibaren irili ufaklı çok sayıda krizlerin yaşandığı görülmektedir. Bunun ötesinde, kapitalist sistem kendini yenidenürettiği sürece, kaçınılmaz bir biçimde farklı tür, boyut ve derinlikte iktisadî krizlerle muhatap olacağını söylemek de kehanet sayılmamalı ve hatta şimdilerde yani kapitalizmin 2008 yılı krizini tahmin etmesi ve dillendirmesi çerçevesinde kimilerine atfedilen kriz kâhini iltifatında da bulunulması abesle iştigâl etme olarak değerlendirilmelidir. Zira kapitalist sistem, işçi sınıfı ve burjuvazi yani emek ve sermaye arasındaki antagonizm üzerinde temellendiğinden ve bu çerçevede de, sürekli olarak emek sürecini etkileyip, üretim ilişkilerini kökten değiştirme konusun-

daki hamlelerini vazgeçmeden sürdürdüğünden, iktisadî krizlerle karşılaşılması bir kaçınılmaz son olarak kendini gösterecektir.

Aslında bu pencereden bakıldığında -ki olması gereken yaklaşım da budur- kapitalizmin sürekli bir iktisadî kriz içinde olduğu yani bizzat kriz ortamının içinde yaşadığı saptamasında bulunmak yanlış ya da yetersiz bir değerlendirme değildir. Zira genel olarak nedenleri üzerinde konuşmayı bir tarafa bıraksak bile, kapitalist sistemin yaşaması bizatihî kendisini yenidenüretmesine bağlı olduğundan, söz konusu süreçte yaşanacak duraksamalar ister istemez kendiliğinden iktisadî krizi beraberinde getirecektir. Kapitalist ekonominin amacı gelir değil de, kâr elde etme mantığı olduğundan ve bunun da, işçi sınıfının sömürülmesi temelinde gerçekleştirilip, artı değerin elde edilerek birikimine devam edilmesi olduğundan, kaçınılmaz olarak yaşanan rekabetçi birikim sürecinin varlığının sürekliliği, belirtilen mekanizmanın işleyişini bir zorunluluk haline getirmektedir. Böylelikle, birikim sürecinin duraksaması, kapitalist ekonominin iktisadî kriz sürecinin temel nedeni olarak kendini göstermektedir. Ancak, burada çok bir önemli hususun belirtilmeden geçilmemesi çok temel bir gereklilik olarak düşünülmelidir. Kapitalist üretim tarzının kendisini yenidenüretememesinin birikim sürecinin intikaya uğraması anlamında ifade edilebilecek olması, sistemin yok oluşunu beraberinde getireceği yani yeni bir toplumsal oluşuma yol açacağı biçiminde değerlendirilmemelidir. Yoksa bu tür bir anlatım ya da düşünce çizgisi kastedilmiş ve benimsenmiş olsa, kapitalist sistemin günümüze gelinceye kadar yaşamış olduğu iktisadî krizler çerçevesinde çoktan ortadan kalkmış yani yok olmuş olmasını ve yeni bir toplumsal oluşuma ve üretim tarzına geçilmiş olmasını gerekli kılardı. Zaten, Marx'ın da *Capital*'de ve özellikle de III. cildinde konuya ilişkin olarak ortaya koyduğu açıklamalar böylesi kesin ifadelerden azade bir biçimde ve yaşanacak gelişmelerin bir *eğilim* yani bir *trend* temelinde ele alınması ve değerlendirilmesi vurgusunu taşımaktadır. Kısacası, daha açık ve kesin ifadelerle söylemek gerekirse, kapitalizm tam da doğası gereği sürdürülemez bir üretim tarzı ve dolayısıyla da, bir iktisadî gelişme çizgisi olarak karşımızda durmaktadır. Konuyla ilgili olarak Marx,

> '...üretken güçlerin ulaştığı en yüksek gelişme düzeyiyle birlikte mevcut servetin ulaştığı en büyük genişleme düzeyi, sermayenin değerini yitirmesi, emekçinin değersizleştirilmesi ve emek-

> çinin yaşamsal güçlerinin en zora sokulacak bir biçimde tüketilmesiyle örtüşecektir. Bu çelişkiler, tabii ki, emeğin anlık olarak birden bire askıya alındığı ve sermayenin büyük bir kısmının sert bir biçimde gidebileceği yere kadar azaltılıp yok edildiği patlamalara, çalkantılara, krizlere yol açar. Bu çelişkiler, tabii ki, tüm emeğin birden bire askıya alındığı ve sermayenin büyük bir kısmının sert bir biçimde yok edilmesinin, sermayenin intihara yönelmeden üretken güçlerini tamamıyla kullanabildiği noktaya kadar kullanmasını sağlayacak patlamalara, krizlere neden olur. Yine de, düzenli bir biçimde yinelenen çalkantılar, her defasında daha yüksek bir ölçekte tekrarlanacak ve en nihayetinde de, sermayenin şiddetli bir biçimde yok olup gittiği bir noktaya ulaşacaktır. Sermayenin gelişmiş hareketinde krizlerden başka bu hareketi erteleyen anlar da söz konusudur; örneğin, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli olarak değerini yitirmesi: üretimde doğrudan rolü olmayan sermayenin büyük bir kısmının sabit sermayeye dönüştürülmesi; sermayenin büyük bir kısmının üretken olmayan bir biçimde israf edilmesi v.s. gibi' (Karl Marx, *Grundrisse*)

demektedir.

Bunun ötesinde, Marx,

> 'krizlerin daima mevcut çelişkilerin anlık (geçici) ve zora dayalı çözümleri olduğuna işaret edip, bozulmuş dengeyi bir süreliğine yeniden kuran şiddetli patlamalar' (Karl Marx, *Capital*, II-I, 15. Kısım)

olduğunu söylemekte ve sistem,

> 'kendi mezarını kendisi kazmaktadır'

demektedir (Karl Marx, *Communist Manifesto*, 1. Kısım).

Bu durumda, Marx'ın kapitalizmin krizini ele alışına ilişkin sınırlı da olsa bir açıklamada bulunmak ve konu hakkında burjuva iktisadı arasındaki farklılığını gözler önüne sermek yararlı olacaktır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Marx'ın teorisine göre kapitalizm; bireysel çıkar arsızlığının aslî unsur olduğu, rekabete dayalı ve kâr elde etme güdüsünün hâkim tavır olarak geliştiği plânsız ve düzensiz bir sistemdir. Marx kapitalist sistemin işleyişine ilişkin olarak yapmış olduğu çalışmalarda, sistemin çelişkilerini anlamaya ve ortaya koymaya çalışmıştır. Kapitalist sistemin tarihî olarak yaşamış olduğu iktisadî krizlere ilişkin çelişkileri ise azalan kâr oranları eğilimi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ve proletaryanın gelişmesi olarak ifade etmiştir. Bu çerçevede, emek süreci zaman içinde giderek toplumsallaştığından, kapitalistler üretimde daha gelişmiş malzeme ve makine-teçhizat ve birim çıktı başına giderek daha az ücretli emek kullanmaya başlayacaklar, kâr oranı düşecek, dolayısıyla da, '*katma değer*' azalacaktır. Küçük sermayenin bertaraf edilmesi anlamına gelen sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, sermayenin tarihî olarak giderek daha az elde toplanmasını yani zenginin giderek daha da zenginleşmesini ifade etmektedir. Süreç içinde daha üretken olanlar ayakta kalmayı başaracaklar, büyük firmalar (sermaye), küçük firmaları (sermayeyi) massedecektir. Kapitalizmin gelişme süreci içinde proletarya da sayıca artacak ve toplumsal yaşamın her alanını ele geçirerek örgütlemeye ve yönetmeye başlayacaktır. Bu son belirttiğimiz hususu, kapitalizmin ortadan kaldırılması ya da yok edilmesi sürecinin son aşamasının daha önce de belirtildiği gibi sistemin yaşayacağı çöküş nedeniyle değil de, tarihî olarak yaşanan sınıf mücadelelerinin bir sonucu olacağının işaretidir. Daha doğrusu bu şekilde anlaşılması gerekir.

Bu noktada, '*kapitalizmin genel krizinin*', '*iktisadî krizle*' birbirine karıştırılmaması hususunun önemine dikkat etmek gerekmektedir. '*Kapitalizmin genel krizi*', kapitalist dünya sisteminde yer alan tüm ülkeleri ve toplumsal yaşamın iktisadî, siyasî ve ideolojik alanlarını kapsayacak bir biçimde ele alınır ve değerlendirilir. '*İktisadî kriz*' (kapitalizmin çevrimsel krizi) ise birbirini izleyen resesyon, depresyon, canlanma, boom ve patlama evrelerinden oluşan ve kapitalist sistemin içinden geçtiği bir durumdur. Son belirtilen husus, kapitalizmin hem hastalığının ve hem de kendi iç dinamikleriyle kendisini tedavi etme sürecini ifade ettiği biçimde yorumlanabilir. Buna rağmen her iktisadî kriz, kapitalist sistemin devam edip etmeyeceği, bir başka deyişle, yeni bir birikim modeli ve sürecinin başlayıp, başlamayacağı sorusunu ve sorununu içerir. Bu ayırımın ortaya konması çerçevesinde kapitalist sistemin, '*kapitalizmin*

genel krizi' sonucunda ortadan kalkacağının ifade edilmesi gerekmektedir. Bu süreç içinde üç aşama ön plâna çıkmaktadır. Bunlar da sırasıyla dünyanın iki kutuplu bir sistem haline gelip, sistemler arasında mücadelenin başlaması, kapitalist sistemin çürümeye başlaması ve sosyalizmin gelişip, uluslararası rolünün hızla artmasıdır. Bu evrelerin her biri de kendi içinde, dünyanın kapitalist ve sosyalist olarak ikiye ayrılmasını, emperyalist sömürgeci sistemin çözülüp yok olmasını, emperyalist güçler arasındaki iktisadî çelişkilerin derinleşmesini ve iktisadî istikrarsızlığın ve durgunluğun giderek kötüleşmesini ve burjuva siyaseti ve ideolojisinin krize sürüklenmesini içinde barındırmaktadır.

***

Burjuva iktisatçılarının kapitalist sistemin yaşayageldiği iktisadî krizleri açıklamada yetersiz kaldığı, daha doğrusu açıklayamadığı ve dolayısıyla da, burjuva iktisatçılarının getirmiş olduğunu düşünülen çözümlerin hiçbir zaman bırakın işçi sınıfının ve emekçi halkın çıkarlarına yönelik olarak girişilen ve geliştirilen hamleler olmasını, sistemin bizatihî kendisinin bile uzun soluklu olarak varlığını sürdürmesine yani yenidenüretmesine imkân tanımayan bir biçimde ortaya konduğu âşikârdır. Bundan başka kapitalist sistemin yaşadığı ve yaşamakta olduğu iktisadî krizleri çözme konusunda geç kalması, söz konusu krizin/krizlerin niteliğine ilişkin yanlış teşhislerin yapılıyor olmasında yattığı da ayrıca unutulmamalıdır. Zaman zaman bankacılık krizi, borç krizi, parasal kriz, finansal kriz gibi kavramlarla ifade edilen krizlerin esas itibariyle kapitalist sistemin her zaman için yaşamak zorunda olduğu üretim krizlerinin çeşitli adlar altında tezahürü olarak anlaşılması ve getirilecek çözümlerin bu temelde geliştirilmesi gerektiği hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Marx'ın kapitalizmin iktisadî krizine ilişkin analizini de bu çerçevede yani üretim krizi temelinde geliştirmiş olması, konunun nasıl ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin çok önemli hareket noktası ve delildir.

Marx'ın Kriz Teori'si konusunda yapılmaya çalışılan bu derleme, bir taraftan, kapitalist sistemin iktisadî krizinin nedenlerinin ve gelişiminin doğru teşhis edilip anlaşılması ve diğer taraftan da, bu konuda Türkçe literatürdeki boşluğa katkıda bulunma kaygısıyla gerçekleştirilmiştir. Konusu ne olursa olsun yapılan derleme girişimlerinde genellikle yer alan çalışmaların içeriği kısaca belirtilmekte, bir anlamda özet olarak

sunulmaktadır. Yaptığım derlemeler çerçevesinde bu tür bir yol izlemeyi hiçbir zaman benimsemedim. Zira yapılacak böylesi bir girişim bana daima, her ne kadar bağımsız, tarafsız, ideolojik görüşten azade ve etik temellere dayanan bir biçimde ortaya konsa da, sonuç itibariyle okuyucunun algılama ve değerlendirmesine bir şerh koyma ya da bir tür şartlanmayı beraberinde getirme riskini taşıyor gibi gelmektedir.

Bu çerçevede, *Marx'ın Kriz Teori*'sini esas alarak yapılan bu derleme girişiminin hem okuyucu açısından yararlı olması ve hem de literatürdeki boşluğu doldurması temennisinde bulunuyorum.

Prof. Dr. Uğur Selçuk AKALIN
Göztepe, 2011

KRİZ TEORİLERİ TARİHİNE GİRİŞ

ANWAR SHAIKH

Giriş

Bu makale kriz teorileri tarihini ele almaktadır. Makalede kullanıldığı haliyle 'kriz' terimi kabaca, kapitalist yenidenüretimin iktisadî ve siyasî ilişkilerindeki genelleştirilmiş bir başarısızlık dizisine işaret etmektedir. Özellikle, kendi işleyiş ilkeleri çerçevesinde sistemin içsel olarak sürüklendiği krizler, incelemek istediğimiz krizlerdir. Daha sonra da göreceğimiz gibi, sürekli olarak içsel ve dışsal çeşitlilikte ortaya çıkan sapmalar ve şirazenin bozulması kapitalist üretimin doğasında bulunmaktadır. Ancak, bu 'şoklar' sadece belli zamanlarda genel krizlerin başlamasına neden olur. Sistem sağlıklı olduğunda, her türden başarısızlığı geride bırakarak hızla yeniden canlanır; sağlıksız olduğunda ise hemen hemen herhangi bir şey sistemin çöküşünü tetikleyebilir. İnceleme çabasına girdiğimiz husus, sistemin periyodik olarak nasıl ve neden sağlıksız hale geldiği konusunda yapılan farklı açıklamalardır.

I. Yenidenüretim ve Kriz

Kendine özgü bir kapitalist toplumun nasıl olduğunu düşünün. Böylesi bir toplum, yenidenüretimi için farklı üretken faaliyetler arasında belli bir tamamlayıcılık kalıbının gerekli olduğu karmaşık yani karşılıklı bağımlı toplumsal bir ağ olmasına rağmen bu faaliyetler kâr elde etmek için sadece kendi hırsları peşinde koşan yüz binlerce tekil kapitalist tarafından üstlenilir. Kapitalist toplum, kapitalist sınıfın varlığının

sürekliliğinin, işçi sınıfının varlığının sürekliliğini gerekli kılan bir sınıf yapısı olmasına rağmen yine de hiçbir çizgi, hiçbir gelenek ve hiçbir dinî ilke, kimin yöneteceğini ve kimin yönetileceğini ortaya koymamaktadır. Böylesi bir toplum, işbirliğine dayanan bir insan topluluğu olmasına rağmen topluluk üyelerini durmadan birbirleriyle karşı karşıya getirir: kapitalisti işçiyle karşı karşıya getirmesinin yanı sıra kapitalisti kapitalistle ve işçiyi de işçiyle karşı karşıya getirir.

Böylesi bir toplumla ilgili olarak gerçekten cevaplanması zor olan soru, neden çökmediği değil de, işlevini neden yerine getirmeye devam ettiğidir. Bu çerçevede, kapitalizmin kendisini nasıl yenidenürettiğine ilişkin herhangi bir açıklamanın aynı zamanda da (zımnen ya da açık bir biçimde) yenidenüretimin nasıl ve neden gerçekleşmediğinin (ya da *vice versa)* bir cevabı olduğunu fark etmek önemlidir: Bir başka deyişle, yenidenüretim analizi ve kriz analizi birbirinden ayrılamaz. Bu nokta, belli bir teorinin bu bağlantıyı açıkça ortaya koyup koymaması çerçevesinde ortaya konur.

İktisadî düşünce tarihinde, kapitalist yenidenüretim analizine ilişkin olarak üç temel çizginin olduğunu söyleyebiliriz. Birinci ve en önde gelen çizgi, kapitalizmin kendi kendini yenidenüretebilme yeteneğine sahip olduğu mefhumudur. Bu gelişme yumuşak ve etkin (neoklâsik teori) ya da istikrarsız ve savurgan olabilecek olsa da, kendiliğinden dengeye gelebilir. Her şeyin ötesinde, kapitalist sisteme ya da söz konusu sistemin tarihî varlığına yönelik önemli bir sınırlama da söz konusu değildir: kendi haline bırakılırsa (neoklâsik teori) ya da doğru dürüst yönetilirse (Keynes) ebediyen varlığını sürdürür. Doğal olarak, bu husus, daima burjuva iktisadının hâkim anlayışı olarak günümüze kadar gelmiştir.

İkinci çizgi, birincisinin tam da tersi bir konumda durmaktadır: bu noktada, kapitalist sistemin bizzat kendisinin tek başına büyüyemeyeceği üzerinde durulmaktadır. Sistemin yaşaması için büyümesi gerekmekle birlikte bunu sürdürebilmesi için (tıpkı kapitalist olmayan dünya gibi) dış talep kaynağına gereksinimi vardır. Bu ise kapitalist sistemin kendini yenidenüretmesinin en nihayetinde sistemin dışındaki unsurlar tarafından düzenlendiği anlamına gelmektedir: sistemin sınırları dışsaldır. Marksist olanlar da dâhil olmak üzere farklı eksiktüketim ekollerinin temeli bu düşünce çizgisidir.

Son olarak, kapitalizm kendi kendisini genişletebilecek olsa da, birikim süreci, dayanağını oluşturan iç çelişkilerinin, söz konusu çelişkiler

bir krizle ortaya dökülünceye kadar derinleşmesi gibi bir durum söz konusudur. Bu hemen hemen münhasıran Marksist bir çizgi olup, krizin hem 'azalan kâr oranları' ve hem de 'kâr sıkışması' biçimindeki açıklamalarını bünyesinde barındırmaktadır.

Yukarıda ortaya konan her bir çizgi, krizlerin neden ortaya çıktığına ve neyi ifade ettiğine ilişkin kavrama tekabül etmektedir. Bu nedenle, bunları sırasıyla inceleyeceğiz.

II. Otomatik Olarak Kendi Kendini Yenidenüretmesi Anlamında Kapitalizm

Burada, ortodoks teorinin laissez-faire ve Keynesyen geleneklerini ayrı başlıklar altında ele alacağız.

A. Laissez-Faire Gelenek

Ne yazık ki, hepimiz, kapitalizmin kendi kendisini düzenleyen, sorunsuz, etkin ve uyumlu bir sistem olduğu biçimindeki düşünceye fazlasıyla aşinayız. Kapitalizmin Adam Smith'in *Görünmez El*'inden günümüz genel denge analizinin zarif güçsüzlüğüne giden yoldaki serüveni çerçevesinde sadece bu düşünce burjuva teorisine hâkim olmuştur. İnsanoğlunun varolmasının temel çelişkisinin, beşerî isteklerin, fizikî kaynakların sınırlı olarak bulunması karşısındaki açgözlülüğü nedeniyle ortaya çıktığı söylenir.[1] Bu nedenle de, kapitalizmin doymak bilmez hırsı, İnsanın Doğası temeline oturtulur; bu nedenle, gezegenimizin çılgınca yağmalanması 'doğaldır' yani bizzat doğanın kendi içindeki bir mücadelenin kaçınılmaz sonucudur. İnsanın Doğası, Fizikî Doğa'yla karşı karşıya gelir. Bu yolla, hırs, rekabet ve bencillik ebedîdir: bu duruma ilişkin olarak ve bunu ortadan kaldırmak için yapabileceğimiz bir şey yoktur. Gerçekte, bu temelde kapitalizm, belirtilen 'kendine özgü' beşerî dürtülerin en serbest biçimde otomatik olarak ifade edilmesi imkânını veren toplumsal kurallar bütünü olarak sunulur. Bunun ötesinde, kapitalizm, ebedî bir 'doğal' çelişkiye ilişkin optimal kurumsal çözümü temsil ettiğinden, ebediyen de optimal bir çerçevede varlığını sürdürecektir. Kapitalizmi sınırlandıracak yegâne gelişme, İnsan Doğası'ndaki ya da Fizikî Doğa'daki hayâl dahi edilemeyecek sırasıyla mutas-

1) Neoklâsik kavramın doğru bir biçimde sunumu için bakınız Alchian, A.A. and Allen, W.R., *Exchange and Production Theory in Use*, (Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing Co., 1969), 1-4 Kısımlar.

yon ya da yıkımdır. Bunu bir yana bırakırsak, kapitalizm sorunsuz, etkin ve muhtemelen de ebediyen kendisine yenidenüretecek ve hikâye de bu şekilde sürüp gidecektir.

Sistem kendi kendisini düzenleyen bir sistem olarak görüldüğünden, düzeltme süreci ihmâl edilme eğilime oturmuştur. Böylelikle, bu sorunsalın içindeki hâkim eğilim, statik ya da dengeli büyüme dengesi konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu yolla, düzeltme sürecinin bizatihi kendisi önemsenmeyecektir. Gerçekte, uzun soluklu bir düzeltme süreci olarak ifade edilebilecek bu strateji, denge kavramı ve dolayısıyla da, her şeyin üstünde tutulan optimaliteye yönelik bir tehdit oluşturduğundan oldukça gereklidir.

Böyle olmasına rağmen krizler bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu ise iktisatçılarda kızgınlık, zaman zaman da oldukça sinirlilik eğilimine neden olmaktadır. Bununla beraber, iktisatçıların ideolojik işlevi, (en azından periyodik olarak) kriz sorunuyla ilgilenmelerini gerekli kılmaktadır.

Ampirik olgu tarihi üzerinde çalışan iktisatçılar krizlerin sıklığının yanı sıra söz konusu krizlerin gözle görülür düzenliliğinden kaçınılmaz bir biçimde etkilenmişlerdir. Birleşik Devletler'de, örneğin Wesley Clair Mitchell, 1810 ilâ 1920 yılları arasında geçen 110 yıl içinde yaşanmış tam 15 kriz saymaktayken, Paul Samuelson 1945 ilâ 1975 yılları arasında geçen 30 yıl içinde yedi 'resesyon' sıralamaktadır.[2] Bu iki dönem arasında da, hemen hemen on yıl süren Büyük Depresyon yer almaktadır!

Bu durumu kalıcı bir biçimde örselemeden teorinin temel yapısı içine dâhil etmenin esasen iki yolu vardır. Birincisi ve en önde geleni, ilkesel olarak krizlerin asla ortaya çıkmaması gerektiği, gerçekten ortaya çıktıktan sonra da, kapitalist yenidenüretimin normal işlevini yerine getirmesinde dışsal olan unsurlara bağlanabileceği iddia edilebilir. *Bizatihi kendisinde bir hata olmasa da*, sistem periyodik olarak krizlerle kesintiye uğrar. Bu gelenekte, krizler Doğa (güneş lekeleri, genelde hasadın iyi olmaması, v.s.) ve/veya İnsanın Doğası (psikolojik iyimserlik ve umutsuzluk gelgitleri, savaşlar, devrimler ve siyasî belirsizlikler) nedeniyle ortaya çıkmaktadır.[3]

---

2) Wesley Clair Mitchell, 'Business Cycles'. *Business Cycle Theory*, American Economic Association (London: George Allen and Unn, 1961), içinde s. 43; Samuelson, Paul, *Economics*, (New York: McGraw-Hill Book Co., 1976), s. 250-251.

3) Samuelson, *op. cit.*, s. 257.

Ancak, krizlerin düzenliliği, söz konusu krizleri güneş lekelerine ya da tüketici bioritmine bağlamanın zor olduğunu ortaya koymaktayken, savaşlar ve siyasî belirsizlikler gibi bir kerelik gelişmeler de alenî olarak gelişen kriz olgusunu açıklamak için uygun değildir. Sonuç olarak, buradan iş çevrimleri kavramına ulaşıyoruz. Bu kavram, kriz olgusunun ortodoks teori içinde eritilmesinin bir diğer temel biçimidir. Bu kavram çerçevesinde sistem, kendi kendisini düzenlediği biçimde ele alınmaya devam edilir: tek fark, bu durumda düzeltme süreci pürüzsüz değil de, çevrimsel olarak gerçekleştiği göz önüne alınır. Sistemin işleyişine özgü çeşitli içsel unsurlar, kendiliğinden oluşan krizleri ortaya çıkardığından, kendiliğinden gelişen yenidenüretim içsel bir ritme sahiptir.

Ortodoks teoride bir çevrim bir kriz anlamına gelmemektedir. Tüm teorik yapıyla uyumlu olmak amacıyla, çevrimler esas itibariyle 'küçük dalgalanmalar' yani *ilk bakışta* önemsenmeyebilecek ikinci dereceden değişmeler olarak görülmelidir. Bu çerçevede, düzeltme sürecinin çevrimsel doğası, sistemin kendisini yenidenüretme yeteneğine ilişkin bir sınırı ifade etmez.

Ortodoks iktisadın iş çevrimleri teorisi olarak bilinen dalı, bu iki temel yaklaşımın bir *bileşimi*dir. Düzenli yani sert olmayan dalgalanmalar sisteme özgüdür: daralmalar ve genişlemeler normal iş çevriminin kısımlarını oluşturur. Bununla birlikte, sert ya da uzun süreli genişlemeler ve daralmalar, çevrimi krize döndüren ya da tamamıyla kendiliğinden başlayan krizin unsurları olan Doğa ve İnsanın Doğasından kaynaklanan dışsal unsurlar nedeniyle ortaya çıkar. Bu nedenle, krizler, normal kapitalist yenidenüretim sürecinin dışında kalır.

Bu niteliğine rağmen iş çevrimleri teorisi laissez-faire iktisadı içinde çok küçük bir role sahiptir. Teorinin temel yapısıyla kolaylıkla bütünleştirilebileceğinden, üzerinde durduğu konu çok tehlikeli olmuş, tarihi de antikapitalist kırıntılarla oldukça lekelenmiştir. Bununla birlikte, Keynesyen iktisadın ortaya çıkmasıyla birlikte bu durum değişmiştir. Bunun neden bu şekilde geliştiğini kısaca ele alacağız.

B. (Doğru) Keynesyen Gelenek

Hemen hemen daima hâkim bir gelenek olması nedeniyle buraya kadar burjuva teorisi içindeki 'laissez-faire' geleneğinden söz ettik. Ancak, Büyük Depresyon sürecince kapitalizmin dünya çapında çökmesi, bu geleneğin sendelemesine neden olmuştur. Çöküşün bizatihi kendisi,

yukarıda tanımlananlara benzer bir biçimde değişik şekillerde 'kolaylıkla' açıklanabilmiştir: açıklanamayan husus, sistemin 'normal' tam istihdam dengesine doğru meyletme yönünde herhangi bir eğilim sergilememiş olmasıdır. Birleşik Devletler'de işsizliğe ilişkin resmî (ılımlı) tahminler bile 1939 yılı itibariyle -'Büyük Çöküşün' tam on yıl sonrasında- 10 milyon kişi civarında ifade edilmiştir.

Depresyon uzadıkça, toplumsal huzursuzluk derinleştikçe, laissez-faire teorisi giderek itibarını yitirmiş ve Keynesyen teori de hızla söz konusu teorinin yerini almıştır.

Keynes, 'her arzın kendi talebini belirlediği' biçimindeki mefhuma, bu mefhumun, kapitalizmin üç aşağı beş yukarı mevcut emek gücünü ve üretim araçlarını otomatik bir biçimde tam olarak kullanma eğiliminde olduğu sonucuna varması nedeniyle karşı çıkmıştır. Bunun yerine, kapitalistler tarafından plânlanan yatırım harcamaları düzeyi, yaptığı analizde çıktı ve istihdam düzeyinin belirlenmesinde önemli unsur olarak yer almaktadır. Ancak, yatırım plânları büyük ölçüde kâr beklentilerine yani kapitalistlerin 'beklentilerine' ve 'sürü psikolojisine' bağlıdır. Buradan iki temel sonuca ulaşılmaktadır. Birincisi, 'beklentiler' inanılmaz ölçüde volatil olduğundan, kapitalist yenidenüretim muhtemelen oldukça istikrarsız bir hâl alacaktır. İkincisi ve daha da önemlisi, kapitalizm temelinde, kapitalistlerin tam istihdamı sağlayacak bir biçimde doğru yatırım miktarı plânlamalarını *otomatik olarak* mümkün kılacak bir mekanizma bulunmamaktadır. Bununla birlikte, sistemin kendiliğinden dengeye geleceğinin varsayıldığını belirtmek önemlidir: olan ise dengenin, süregiden işsizlik ya da enflâsyonu önlemeyeceğidir.

Bununla birlikte, sözüm ona Keynesyen Devrim olarak adlandırılan gelişme ise işin iki yönünü de göz önünde bulunduran ya da daha açıkçası, belirsiz bir içeriği içinde barındıran bir çizgide duruyor olmasıdır. Keynes'in analizinin 'derin' yapısının büyük bir kısmı, saldırmış olduğu ortodoks teorinin yapısının aynısıdır[4]: toplumun (sınıflar olarak değil de) üreticiler ve tüketiciler olarak ikiye ayrılması, insanın doğası, psikolojik 'eğilimlerin' ve tercihlerin göz ardı edilemez önemi, arz ve talep ve her şeyin ötesinde denge analizine olan güven konusundaki görüşle aynıdır. Ortodoks teorinin bir bölümünün Keynes'i burjuva teorisinin yeni bir versiyonu olarak bünyesine katabilecek olmasında şaşılacak bir

4) Robert Lekachman, A *History of Economic Ideas*, (McGraw-Hill Book Company, 1976), s. 343.

şey yoktur. Gerçekte, kapitalist yenidenüretimi sorunsuz, etkin ve krizlerden uzak bir biçimde sağlayacak *otomatik* bir mekanizmanın olmadığını kabul ederek, neoklâsik Keynesyenler (Joan Robinson'un Piç Keynesyen adını verdikleri) yüzlerini laissez-faire hikâyelerinde resmedilen topluma hayat verecek bir mekanizma olarak Devlet'e çevirmişlerdir. Devlet görevi lâyıkıyla yerine getirecekse, bu işi, derneşik talebi, çok düşük bir enflâsyonu beraberinde getirecek ya da enflâsyona neden olmayacak bir biçimde tam istihdama yakın bir noktaya kadar manipüle etmesi gerekecektir; bu değişiklikle, '(Ortodoks iktisadın) geriye kalan tüm doktrinleri' yeniden hayat bulacaktır.[5]

İktisadî dalgalanmalar Keynesyen teorinin kabul edilebilir bir kısmı olduğundan, iş çevrimleri teorisi, iktisadın daha az tehlikeli alanı haline gelmektedir. Gerçekte, ilkesel olarak Devlet dalgalanmaları ortadan kaldırabileceğinden, çevrimlere ve krizlere nasıl karşı konulacağını öğrenmek için bunlar üzerinde ayrıntılı bir biçimde çalışma yapmak zorunlu hale gelmektedir. Sonuç olarak, sözüm ona Keynesyen Devrim denen gelişmeden bu yana krizlerle ilgili olarak bilgi sahibi olmak birden bire bir merak konusu haline gelmiştir.[6]

Hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Keynesyenler kapitalist birikimin istikrarsız ve zorlu tarihini, bir dizi 'politika' hatası olarak görme eğilimine girmişlerdir. Bugünkü krize ilişkin görüşleri, bu bakış açısının dışında bir bakış açısını temsil etmemektedir.

Keynes aynı zamanda aralarında önemli bir isim olan Joan Robinson'un da yer aldığı sözüm ona sol Keynesyenler olarak adlandırılan bir ekibin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Michael Kalecki ve Joseph Steindl'ın yanı sıra Joan Robinson'un görüşleri bir sonraki kısımda ele alınacaktır.

III. Kendiliğinden Genişleyemeyen Kapitalizm

Başlangıcından itibaren, laissez-faire'in ahenkli, krizlerden uzak bir kapitalizm olduğu biçimindeki görüşün sahip olduğu taht, kapitalizmin özünde varolan ve birikimi gerçekleştiremeyecek bir özellikte olduğunu ortaya koyan laissez-faire kadar eski ve süregelen bir görüş tarafından sarsılmıştır. Sistemin içsel güçlerinin kapitalizmi en iyi ihtimâlle dura-

5) Joan Robinson, *Economic Heresies*, (New York: Basic Books, Inc., 1971), s. x.

6) Lekachman, *op. cit.*, p. 347-348. Bu, ağırlıklı olarak Keynes'in bakış açısıdır ve onu izleyenler tarafında yansıtılmaya devam edilmektedir.

ğan bir durumda yenidenüretilebileceği düşüncersini ileri sürmeye başlamıştır: ancak, durağan bir duruma girecek olan kapitalizm bozulacaktır. Rekabet herkesi karşı karşıya getirecek, ancak büyüme söz konusu olmadığından, kimse bir başkasına zarar vermeksizin kazançlı çıkamayacaktır. Sermaye sermayeyle, işçi işçiyle ve sınıf sınıfla karşı karşıya getirilir. Ya antagonizmler giderek artar ve sistem patlar ya da sistem, çok küçük bir hâkim elit sınıfın, kitlesel yoksulluk ve insanların sefaletine dayanan bir toplum temeline oturtulur (eski Çin gibi). Her iki durumda da, birikimi sağlayamayan kapitalizm uzun süre ayakta kalamaz.

Yeterince ilginç olan bu durum çerçevesinde, birbirinin karşıtı olan bu argüman, saldırdığı teorinin ilk baştaki anlayışı temelinde ortaya çıkmaktadır. Ortodoks teori daima kapitalist üretimin nihaî hedefinin tüketim olduğu hususunda ısrar etmiştir: yani şimdi tüketilmeyen, gelecek tüketim için üretime yöneltilir. Her iki yolla da, hâkimiyet tüketimin elindedir. Eksiktüketim teorisinin görünmeyen perdesinin arkasında aynı kavram, kapitalizme yönelik bir saldırının aracı haline gelir. Kriz teorisinin bu yaklaşımının uzun ve karmaşık tarihi boyunca, şu argüman tekrar ve tekrar gündeme gelir: evet, tüketim, bugün ya da gelecekte, nihaî olarak üretimi düzenler; bununla birlikte, kapitalist üretim, ihtiyaca değil, satın alma gücüne, talebe değil, 'efektif' talebe (yani parayla desteklenen talep) cevap verir. Böylesi bir durum kapitalizmin çelişkili doğasıdır yani kendi haline bırakılırsa, birikimi destekleyecek yeterli efektif talep oluşturamayacaktır. Bir başka deyişle, sistemin kendine özgü mekanizması durağan bir duruma doğru meyledecektir: büyümeyi sürdürebilmesi için kendi mekanizması dışında, efektif talebi destekleyecek dışsal bir kaynak bulması gerekmektedir.

A. Talep Yetersizliği Kavramı

150 yıldan fazla bir süredir, eksiktüketim sorununun gerçek doğasını belirtmek konusunda birçok girişimde bulunulmuştur. Bununla birlikte, çeşitli formülâsyonlara rağmen tüm üretimin nihaî düzenleyicisinin tüketim malları talebi olduğu konusunun süreklilik kazanması oldukça çarpıcıdır.

Tüm toplumsal üretimi iki temel dala ya da 'Departmana' ayırdığımızı varsayın. I. Departman tüketim mallarını üretirken (hammaddeler, yakıt, araç ve gereç, v.s.), II. Departman tüketim mal ve hizmetlerini (yiyecek, giyecek, eğlence, v.s.) üretmektedir.

Bu durumda, eksiktüketim teorisinin temel öğretisi, tüketim mal ve hizmetleri talebinin II. Departmanın üretim düzeyinin (tüketim malları) yanı sıra I. Departmanın üretim düzeyini de (üretim malları) belirlemektedir. Tüketim malları sanayindeki girdi gereksinimi sonuç itibariyle üretim malları sanayindeki çıktıyı belirler: bu nedenle, üretim malları talebi, tüketim malları talebinden 'elde edilir'.

Bu durumun sadece II. Departmanın çıktısının, I. Departmanın çıktısını ya da *vice versa* etkilediği anlamına gelmediğine dikkat ediniz. Bu durum daha önemli bir şeye yani nedenselliğin tek yönlü olduğuna, daha açıkçası, II. Departmanın öncü olduğuna ve I. Departmanın da II. Departmanı izlediğine işaret etmektedir.

Toplumsal ürünün işçiler ve kapitalistler arasında paylaşıldığı bir süreç olarak dolaşım, bu kavrama paralel olan bir anlayıştır. Böylelikle, toplam toplumsal ürününün bir kısmı, söz konusu ürünü üretmede kullanılan girdilerin yenilenmesi olarak ele alınır ve geriye kalan kısım olan net ürünün ise işçiler ve kapitalistler arasında 'bölüştürülebileceği' düşünülür.

Benzer bir ayrışma gelir tarafı için ortaya konur. Tüm firmaların satışlardan elde ettikleri belli bir miktardaki parayı, üretim sürecinde kullanılan üretim mallarını yenilemeye ayırdığı söylenebilir. Geriye kalan para ise firmaların, ücretler ve kârlara ayırdıkları net işletme geliridir. Ortodoks iktisatçıların net millî gelir adını verdikleri bu net gelir, net ürüne yönelik efektif talebin kaynağıdır.

Bu nedenle, net üretimin iki yönü bulunmaktadır. Elimizde, bir taraftan, mal ve hizmetler ve diğer taraftan da, ücretler artı kârlara eşit net parasal gelirimiz bulunmaktadır: bir tarafta, arz ve diğer tarafta da, efektif talep.

Eksiktüketim teorisinin temel sorununu artık ortaya koyabiliriz. İşçiler genellikle ücretlerinin tamamını harcar. Bu yolla da, net ürünün bir kısmını söz konusu ürünün normal fiyatından 'geri alır'. Ancak, işçiler net gelirin tamamını elde edemeyeceklerinden, net ürünün de tamamını satın alamaz. *İşçilerin tüketimi daima 'talep yetersizliğine' neden olur; bundan başka, işçilerin ücretlerinin net gelir içindeki payı ne kadar küçük olursa, 'talep yetersizliği' de o kadar büyük olacaktır.*

Analizin bu aşamasında, artı ürün henüz daha satılmamış ve kapitalistin geliri olan kâr da hâlihazırda harcanmamıştır. Bu iki büyüklük birbirine eşitlenirse, tüm ürün satılacak ve 'talep yetersizliği' tümüyle

ortadan kalkacaktır. Ancak, bu hangi koşullarda gerçekleşecektir?

İlk eksiktüketim teorisyenleri *net* ürünün yanlızca tüketim mallarından oluştuğunu görme eğilimindedir. Bu teorisyenlerin, II. Departmanın girdi ihtiyaçlarının I. Departmanın çıktısını düzenleyeceği biçiminde ortaya koydukları temel önermeleri veri iken, söz konusu teorisyenler, herhangi bir zaman süresi içinde I. Departmanın çıktısının, sistem tarafından tümüyle kullanılan girdileri yenilemeye yeterli olduğu düşüncesine kolaylıkla kapılabilirler. Bu ise toplam toplumsal ürün, üretim malları (I. Departman) ve tüketim mallarından (II. Departman) oluşsa da, net ürünün (toplam ürün eksi gereksinimlerin yenilenmesi) yalnızca tüketim mallarından oluştuğu anlamına gelmektedir.*

Bu bakış açısından hareketle, işçiler, net üründen 'kendilerine düşen payı' satın almak üzere ücretlerini harcadıktan sonra geriye elimizde bir taraftan, tüketim malları biçimdeki bir artı ürün ve diğer taraftan da, kapitalistin 'gelirini' oluşturan beklenmedik kârlar kalmaktadır. Bu nedenle, buradan, 'talep yetersizliğinin' sadece kapitalistlerin tüm kârlarını kişisel tüketimlerine harcamalarıyla giderileceği sonucu çıkmaktadır. *Ancak, bu gerçekleştiğinde de yatırım yapılmayacak, dolayısıyla da, büyüme olmayacak ve içsel olarak gerçekleşecek birikim sağlanmayacaktır.*

Bu ise kapitalistlerin birikim çabasına girmeyecekleri anlamına gelmemektedir. Böylesi bir durumun gerçekte ifade ettiği husus, bir bütün olarak sınıfın birikim teşebbüsünde bulunmasının, kendisini bozguna uğratacağına işaret etmektedir. Buna rağmen bir kapitalistin bir başka kapitaliste karşı sürdürdüğü kıran kırana rekabette kapitalistin varlıklarının büyüklüğü önemli bir güç göstergesidir. Varlıklarını ve gücünü artırmak için tasarruf etmek, yatırımda bulunmak ve bu yolla da büyümek, seçebileceği önemli yollardan bir tanesidir. Böylece kapitalistler biriktirmeye devam edecektir. Bu nedenle, I. Departmanın sistemin üretken kapasitesini sürdürmeye yetecek kadar üretim malı ve II. Departmanın da, işçilerin ve kapitalistlerin tüm gelirlerini tüketerek tamamıyla 'geri aldıkları' tüketim malı ürettiği durumu ortaya koyan yukarıda resmedilen gelişmeden hareket ederek işe başladığımızı düşünün. Şimdi de, kapitalistlerin bir sonraki aşamada kârlarının sadece bir *kısmını* tüketim malları için harcadıklarını varsayın; bu durumda, kârın

* Toplam ürünün, üretken sistemi sürdürmek için gerekli olan büyüklük ayrıldıktan sonra kalan kısmı net üründür. Net üründen işçilerin tüketimlerini çıkarırsak geriye toplam ürünün, üretken sistemi sürdürmek için gerekli olan ve işçilerin de ürettikleri kısmı kalır: bu ise artı üründür.

geri kalan kısmı, üretim malları satın alımına, işçi kiralanmasına ve I. Departman ve/veya II. Departmanda firma kurmaya yönelmiştir.

Bu noktada çok tuhaf bir durum ortaya çıkmaktadır. Kapitalist sınıfın ilk önce tümüyle kişisel tüketim için harcadığı toplam kâr miktarının 200,000 $ olduğunu söyleyelim. Şimdi de, tüketimlerini 150,000 $'a düşürdüklerini ve geriye kalan 50,000 $'ın da 30,000 $'ını üretim mallarına (I. Departmanın envanterlerinden) ve 20,000 $'ını da işçi kiralamaya (işsizlerden oluşan yedek ordudan) yatırdıklarını varsayın. Kapitalistin tüketim talebindeki azalma kısmen yeni kiralanan işçilerin ekstra tüketimleriyle telâfi edildiğinden, tüketim talebindeki net azalma sadece 30,000 $'dır. Bununla birlikte, tüketim malları talebi, dolayısıyla da, II. Departmandaki satışlar düşecektir. Bu da, II. Departmanın üretim malları talebinin düşeceği, böylece de I. Departmanın satışlarının azalacağı anlamına gelmektedir. Yine de, tüm bu sonuçlara neden olan gelişmeler, genelde üretken kapasiteyi eşanlı olarak *artırmak*tadır. Bu nedenle, kapitalistlerin kapasiteyi artırma girişimleri, ilâve ettikleri ekstra kapasitenin yanı sıra daha önce mevcut olan kapasitenin bir kısmını da gereksiz hale getirmektedir. Bu durum, kaçınılmaz olarak kapitalistlerin geri adım atmasını beraberinde getirmelidir. İçsel olarak gerçekleşen birikim heba olur.

Kapasite tedrici olarak artacağından ve bu sürecin tamamlanması için de belli bir zamanın geçmesi gerekeceğinden, 'efektif talep' eksikliğinin etkisinin hissedilmesinin zaman alacağı ve talepteki daralmanın ortadan kalkması için de belli bir sürenin geçmesi gerektiği düşünülebilir. Bu nedenle, birikimin sağlanması yönünde yapılan girişim, ekonomide boom ve arkasından da ekonomide patlamayı beraberinde getirecek ve en nihayetinde de, çevrim çerçevesinde net birikimin sıfır olacağı bir gelişmeyle sonuçlanacaktır. Eksiktüketim teorisine göre, bu gelişme kapitalist ekonomiden beklenen bir davranış biçimi olacaktır.

Ekonomideki boom ve patlama, kapitalizmin tarihinin yabancısı olduğu gelişmeler değildir. Bununla birlikte, aynı zamanda, tarihin araştırılması, bu çevrimlerin muazzam bir yüzyıllık büyümeyle birlikte gelişme gösterdiğini yeterince açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu ise bugünkü kapitalist ekonomilerde eksiktüketimci mantık tarafından işaret edilen özü itibariyle durağan kapitalizme ters düşen bir gerçekliktir. Bu nedenle, eksiktüketim teorileri her zaman olduğu gibi tarih ve teori arasındaki büyük çelişkiyi açıklamada eksojen (yani dışsal) unsurlara

başvurmuştur. Sırasıyla Marx öncesi ve Marx sonrası eksiktüketim teorilerini tarihinin ele alınacağı bundan sonraki iki kesimde, söz konusu dışsal unsurların ne denli önemli bir pozisyona sahip olduğunu göreceğiz.

B. Muhafazakâr ve Radikal Eksiktüketim Teorileri

Önceki kesimde, hem eksiktüketim argümanlarının ve hem de bu mantığın sonucu ortaya çıkan karışıklıkların altında yatan temel mantığı göstermeye çalıştım. Bunu yaparken de, Marx'ın iki departmanı ve Kalecki'nin derneşik arz ve talep analizleri gibi günümüzdeki kavramsal analizleri kullandım. Ancak, bu kavramlar nispeten yenidir ve doğal olarak da konuya ilişkin argüman, bugünkü eksiktüketim teorisinde bu şekilde ortaya çıkmamaktadır. Gerçekte, söz konusu tarihe ilişkin oldukça çarpıcı olan husus da, 'talep yetersizliği' kavramına tüm analizde yer verilirken, kapitalist birikimin kendiliğinden sürebilecek olmasının imkânsızlığına ilişkin karmaşanın pek de ele alınmamış olmasıdır. Özellikle de Marksist olmayan teoriler arasında bu karmaşadan özenli bir biçimde uzak durulmaktadır. Kapitalizmin hemen hemen sıçrama kaydettiği on dokuzuncu yüzyılda yaşamak ve yazmak gerçekten zor bir durumdur ve elinizdeki teori de size büyümenin kapitalist üretime özgü olduğunu söylememektedir.

İçinde bulunulan durumun sessizliğinden ikna olmakla birlikte farkında olmadan ya da istemeden söz konusu teorinin karmaşasını kabul ederek, ilk eksiktüketimciler *çok fazla* birikimin krize neden olacağı hususunu hemen hemen tümüyle benimsemişlerdir. Söz konusu teorisyenlerin işe ekonominin belli bir 'sürdürülebilir' oranla büyüdüğü varsayımıyla başlamaları gerekirdi. Bir önceki kesimde çerçevesini çizmiş olduğum mantıktan hareketle de ilk eksiktüketimcilerin, kapitalistlerin tüketimi durdurdukları ve tasarruf edilen miktarı ilâve üretim malları üretimi ve işçi kiralanmasına yatırdıkları varsayımında bulunmaları gerekirdi. Böylelikle de, yatırım üretken kapasiteyi artıracak, tüketim malları talebindeki azalma ve bu azalmanın üretim malları üretimi üzerinde yaratacağı etki de, mevcut kapasitenin eksik kullanımıyla sonuç-

* Eksiktüketim teorisyenleri, plânlı tasarruf ve plânlı yatırım arasında Keynesyen uyumsuzluk tasavvur etmemişlerdir. Kapitalistler hem tasarrufu ve hem de yatırımı plânlar. Tasarruf ettikleri iddihar edilmeyip yatırıma dönüşür. İddihar, Bleaney'in de belirttiği gibi (*op. cit.*, s. 50-51), eksiktüketim teorilerinde çok önemli bir rol oynamaz.

lanacaktı. 'Çok fazla tasarruf' çöküşe neden oldu.*

Ancak, söz konusu teorisyenlerin mantığının gerçekten de ifade ettiği husus ise tasarrufun bir çöküşe neden olacağı biçimindedir. Bu ise daha sonraları söz konusu teorisyenlerin muhaliflerinin işaret ettikleri hususdur. Michael Bleaney'in *Underconsumption Theories* adını taşıyan mükemmel çalışması, ilk eksiktüketimcilerin açmazını özetlemektedir:

> Bu yazarların genel düşüncesi, belli bir sınırın üstünde birikim oranının çöküş tehdidini de beraberinde getirdiğidir. Ancak, ortaya koydukları argümanın mantığı, bu sınırın gerçekte Chalmers'in da güçlü bir biçimde işaret etmiş olduğu gibi sıfır birikim oranıdır. Böylelikle, söz konusu yazarlar, attıkları adımdan vazgeçerek ulaştıkları sonuçları bir tarafa bırakma durumunda kalmalarına neden olan ya da söz konusu sonuçların açıkça abes olduğunu ifade etmelerini gerektiren bir tuzak içine düşmüşlerdir.[7]

Kendisini bu açmaz durum içinde bulan ilk önde gelen iktisatçı Thomas Malthus olmuştur (1820'li yıllar). Eksiktüketim geleneğine sadık kalarak, Malthus tüketim malları talebinin üretimi düzenlediğini ileri sürmüştür. Bu nedenle de, sadece belli bir büyüme oranını 'sürdürmek' mümkündür. Tabii ki, argümanının mantığı ve bu mantığın zımnî sonucu veri olduğunda, Malthus, 'sürdürülebilir' bu büyüme oranının ne olduğunu ilişkin hiçbir şey söyleyememiştir. Bununla birlikte, (çok fazla) tasarrufun, kapitalist tüketimin, işçilerin gerçekleştiremedikleri tüketim nedeniyle ortaya çıkan talep yetersizliğini kapatamayacağı anlamına geldiğini, dolayısıyla da, aşırıüretim (eksiktüketim) krizlerinin kapitalizmde mümkün olduğunu gerçekten vurgulamıştır. Eksiktüketime giden bu eğilim Malthus'un ellerinde, yüksek yaşam standardı ve dikkat çekici tüketimi, kapitalistlerin (aşırı) tasarruf eğilimlerini dengeleyen bir unsur olarak ortaya konan feodal toprak sahiplerine yönelik tepkisel bir özür dileyiş haline dönüşmüştür. (Malthus, kendisine ait sözüm ona nüfus kanunuyla işçi sınıfına saldırınakla da ünlüdür. Şimdi olduğu gibi o zaman da, bu vahşi 'doğal kanunlar' hiçbir zaman 'uygar' hâkim sınıfların davranışını temsil ettiği anlamında ele alınmamıştır).

Simonde de Sismondi de Malthus'un, kapitalizmde eksiktüketim eğilimini gören bir çağdaşıdır. Bir kez daha, burada da, tüketim düzeyinin

---

7) Michael Bleaney, *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*, (New York: International Publishers, 1976), s. 63.

üretimi düzenlendiği, dolayısıyla da, üretimin sadece tüketimdeki gelişme kadar gelişeceği argümanına ulaşmaktayız. Ancak, kapitalizm, kitlelerinin tüketimini onları fakirleştirerek sınırlandırır; işçiler kendi ürettiklerini satın alamayacak kadar fakirdir (bu noktada talep yetersizliği hazır ve nazır olarak yerli yerinde durmaktadır). Bundan başka, kapitalizm geliştikçe, gelir dağılımı daha eşitsiz hale gelmekte, dolayısıyla da, kütlelerin tüketimi sahip olunan tüm servetten daha yavaş artmaktadır (talep yetersizliği artmaktadır). Bu nedenle, Sismondi'de eksiktüketim eğiliminin yanı sıra söz konusu *eğilim kapitalizm olgunlaştıkça daha da derinleşmektedir*. Zaman içinde krizler daha kötü bir hâl almakta ve ülkeler arasında dış pazarlara yönelik rekabet daha da şiddetlenmektedir.

Sismondi, muhafazakâr Parson Malthus'dan farklı olarak, kapitalizmin koşulları altında sıkıntı çeken köylülerden ve işçilerden derinden etkilenen bir radikaldir. Yaşadığı dönemde, kapitalizmin yarattığı zulüm ve yıkıma karşı mücadele eden ve bu koşulları iyileştirmek için reform peşinde koşan Marx'ın küçük burjuva sosyalizmi adını verdiği düşüncenin başını çekmektedir. Sismondi gelir dağılımı konusunda köylüler ve işçiler lehine olan radikal değişmelerin savunuculuğunu yapmış ve devletin bu ve diğer konuya ilişkin reformları yerine getirmesini istemiştir.[8]

Hem Malthusyen ve hem de Sismondiyen eksiktüketim okulları dış piyasaların tüketim talebinin kaynağı olduğunu belirtmiştir. Malthus'da bu konu şöylesine atıfta bulunulan bir husus olmasına rağmen Sismondi'de dış pazarlar yurtiçi aşırıüretim açısından önemli bir çıkış noktası olma özelliğini taşımaktadır ve eksiktüketim sorununun derinleşmesini artan uluslararası rekabetin nedeni olarak görmektedir. Tabii ki, uluslararası ticaretin bu soruna çözüm olabilmesi için, veri bir ülkenin, diğer ülkelere, ithal ettiğinden daha fazlasını ihracat etmesi gerekmektedir. Tüm dünya ölçüsünde ele alındığında bunun imkânsız olduğu açıktır. Tüm ticaret sadece kapitalist alanlarla sınırlandırılırsa, bu durumda dış ticaret dünya kapitalist sistemi *içinde* gerçekleşmiş olacak ve eksiktüketim sorunundan uzaklaşmak imkânsız hale gelecektir. Sonuç itibariyle Sismondi dış ticareti soruna ilişkin genel bir çözüm olarak ortaya koymamıştır.[9]

8) Michael Barrat-Brown, *Economics of Imperialism*, London: Penguin Books, 1974), s. 170.
9) Bleaney, *op. cit.*, s. 153-168.

Sismondi'nin (1850'li yıllar) ve J.A. Hobson'un yaşadığı yıllar (1900'lu yıllar) arasında, kapitalizmin tarihinde Emperyalizm çağının başlangıcına işaret eden büyük bir dönüşüm gelip çatmıştır. 1870'li yıllar ve 1914 yılları arasında, örneğin, Avrupa'nın yabancı yatırımları, büyük bir kısmı sözüm ona Üçüncü Dünya adı verilen ülkelere yönelerek yüzde 700'ün üzerinde artmıştır. Bu nedenle, 1900'lü yıllarla birlikte emperyalizm aracılığıyla dış ticaret, eksiktüketim sorununa bir çözüm olarak görülmeye başlanmıştır. Buna rağmen dünya, emperyalist kapitalist ülkeler ve gelişmemiş Üçüncü Dünya olarak ele alınırsa, aynı zamanda Üçüncü Dünya'nın gelişmiş kapitalist ülkelerin aşırı tasarruflarını - doğrudan doğruya yabancı yatırımlar ya da dolaylı olarak, meta ihracı yoluyla- massettiğini düşünmek mümkündür. Hem Hobson ve hem de Rosa Luxemburg'da (bir sonraki kısımda ele alacağım), eksiktüketim ve emperyalizm arasındaki bağlantı çok önemli bir hale gelmektedir.

Hobson işe eksiktüketimcilerin bilinen yoluyla başlamakta ve kapitalizmde bile, üretimin nihaî amacını tüketim malları üretimi olarak açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bundan başka, I. Departmanın (üretim malları sanayi) II. Departmanın (tüketim malları sanayi) emrinde olan bir alan olarak değerlendiren ilk kişidir, dolayısıyla da, tüm üretim süreci, hammaddelerden başlayarak, birbiri ardına sadece tüketim mallarından oluşan nihaî üretime kadar sıralanan dikey olarak bütünleşen bir sistem olarak ele alınabilir. Son olarak, Hobson da işe 'sürdürülebilir' büyüme oranı (tabii ki, tanımını yapamamıştır) varsayımıyla başlamakta ve daha sonra da, (çok fazla) tasarrufun bir çöküşe neden olacağı sonucuna varmaktadır. Krizler (aşırı) tasarruflar nedeniyle ortaya çıkar.

Aynı zamanda da Hobson, daha sonra yapmış analizde önemli bir role sahip olan 'artık' kavramını işin içine dâhil etmiştir. Genel olarak söylemek gerekirse, Hobson 'artığı', çıktının, söz konusu çıktıyı *üretmek* için *kesinkes gerekli* olan maliyetin üstünde kalan toplam parasal değeri olarak tanımlamaktadır.[10] Bu kavram, gerekli ve gerekli olmayan üretim maliyetleri arasındaki fark kadar üretim maliyetleri ve diğer masraflar (satış maliyetler, satış vergileri, v.s.) arasındaki ayırımı da içine almaktadır. Yapmış olduğu tanım, daha önce kârlar (satış eksi tüm maliyetler) olarak tanımladığım kavramdan daha geniş kapsamlı olmakla

10) *Ibid.*, s. 180.

birlikte Hobson'un yapmış olduğu tanım üzerinden yürümemiz gerekmemektedir.

En azından, Hobson'un artık kavramı tekel kârları ve toprak rantı gibi (bunlar herhangi türden bir üretimden kaynaklanmadığından) gerekli olmayan maliyetleri de içermektedir. Kapitalizm geliştikçe, söz konusu 'kazanılmamış gelirler' şişer ve bunları elde edenler çok az tüketme eğiliminde olduğundan, aşırı tasarruflar ortaya çıkar. Bu nedenle, giderek daha kötü hale gelen bir eksiktüketim sorunu söz konusudur.[11]

Hobson'a göre, dış ticaret, rekabetçi kapitalizmde bile, aşırı tasarruflar için bir çıkış ve aşırı üretim için bir pazar imkânı sağlar. Bununla birlikte, sanayi daha yoğunlaştıkça ve tekel yaygınlaştıkça, eksiktüketim sorunu niteliksel olarak daha yüksek bir düzeye ulaşır. Bir taraftan, tekel kârları daha fazla tasarruf yapılmasına neden olacak bir biçimde artığı şişirirken; diğer taraftan da, tekeller bu aşırı kârları fiyatları yükselterek elde ettiğinden piyasayı daraltır. Böylelikle, tasarrufları artıran aynı unsurlar tekellerin çıkış alanlarını azaltır. Emperyalizm çözüm olarak ortaya çıkar: emperyalizm, eksiktüketimin en yüksek aşamasıdır.

Bununla birlikte, Hobson, bunun böyle olması gerekmediğini söylemektedir. Krizlerin *ve* emperyalizmin kaynağı, gelir eşitsizliği ve tekelcilerin ve rantiyerlerin aşırı gelirleridir ve çözüm uygun reformlarla sağlanır:

> Söz konusu mülk sahiplerinden yana esen siyasî-iktisadî güç rüzgârının tersine dönmesi, bu mülk sahiplerinin aşırı gelirlerini de etkileyerek, bu gelirlerin işçilere yüksek ücretler ya da topluma vergiler biçiminde yansımasına neden olacaktır. Bu nedenle de, bu aşırı gelirler tasarruf edilmektense, tüketim dalgasının belirtilen yollarla şişmesine neden olacak bir biçimde harcanmasını beraberinde getirecektir; dış pazarlar ya da yatırım yapmak için yabancı ülke arayışı konusunda verilen mücadele de ortadan kalkacaktır.[12]

1900'lü yıllarda Hobson tarafından geliştirilen inanılmayacak kadar çok sayıda tez, daha sonra Marksist analizde yeniden ortaya çıkmıştır. Lenin 1916 yılındaki çalışmasında, Hobson'un eksiktüketim analizini reddetse de, tekel ve emperyalizm arasındaki bağlantıyı vurgulamakta-

11) *Ibid.*, s. 171.

12) Hobson, Bleaney, *op. cit.*, s. 166'dan alıntı yapmıştır.

dır. Bir taraftan, 1920'li yıllarda, Alman devrimci Rosa Luxemburg emperyalizmin kökenlerinin gerçekte eksiktüketim sorununda yattığını ileri sürmektedir. Çok daha yakın zamanlarda, Birleşik Devletler'de, Marksist Paul Sweezy ve Paul Baran tarafından gerçekleştirilen etkileyici çalışmalar, dikey olarak bütünleşmiş sektör üretimi, 'artık' kavramı, tekelin artığı yükselme eğilimini taşıdığı düşüncesi ve her şeyin ötesinde, artığın massedilmesinin, tekelin yaygınlaşmasıyla daha keskin hale gelen kapitalist üretime özgü olan bir sorunu temsil ettiği argümanı gibi Hobsonyen düşünceleri yeniden canlandırmıştır. Bu teorileri birazdan ele alacağız.

C. Marksist Eksiktüketim ve Orantısızlık Teorileri

İlk eksiktüketim teorilerinde, sorun her zaman çok yüksek oranlı birim oranı çerçevesinde ortaya konmuştur. Bununla birlikte, söz konusu teorisyenlerin mantığına göre, birikimin kendisini yok etme eğiliminde olduğunu gördük. Kaçınılmaz olarak, eksiktüketimciler, kapitalizmin durgunluğa sürüklendiği yani kapitalizmin kendiliğinden gelişiminin *imkânsız* olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Marx bu argümanı tamamıyla yıkmıştır. Bunun nedenini görebilmemiz için, konuya ilişkin olarak Marx'ın ortaya koymuş olduğu kimi kavramsal hususlar üzerinde durmamız gerekmektedir.

Üretimin iki temel dal ya da üretim malları (I) ve tüketim malları (II) Departmanları olarak kavramlaştırıldığı ilk önemli gelişmeyi bilmekteyiz. Bu, belli bir zaman içindeki toplam ürünün her iki tür mallardan oluştuğu anlamına gelmektedir.

Marx'ın gerçekleştirmiş olduğu ikinci atılım ise efektif talebin doğasını aydınlatmak olmuştur. Hatırlanacağı gibi eksiktüketimciler esas itibariyle üç tür efektif talep olduğu teşhisinde bulunmuşlardır: kullanılan üretim mallarının geri alınmasına yönelik yenileme talebi, ürüne ilişkin 'paylarını' geri almalarına yönelik işçilerin tüketim talebi ve net çıktıdaki 'talep yetersizliğini' kapatması gereken net yatırım talebi.

Marx'ın ilk hareket noktası zaman sorununa ilişkindir. Her Departmandaki üretim sürecinin belli bir zaman süresini, diyelim ki bir yılı, gerekli kıldığını varsayalım. Bu durumda, bu yılki üretimden elde edilen ilk nihaî üretim malı bu yılın sonuna kadar üretim bandında yer alacağından, tüm süreçte kullanılan üretim malları, bu yılın üretiminden elde edilemez. Benzer şekilde, bu yıl istihdam edilen işçiler gerçekleş-

tirmiş oldukları faaliyetler sonucunda tüketim mallarını, söz konusu mallar bu yıl bitinceye kadar hazır olamayacağı için satın alamazlar: kapitalistlerin de mevcut olmayan tüketim mallarını tüketmeleri mümkün değildir.

Tekrar üretim yılı başına geri dönelim. Örneği mümkün olabildiğince basit tutabilmek için, yıl boyunca kullanılacak tüm malların üretim yılı başında satın alındığını varsayın (bu sadece sunum amacıyla ortaya konan bir araçtır). Kapitalistler carî yılda ne kadar üretmek isterlerse, üretim düzeyinin o düzeyde gerçekleşmesine karar verir. Bu nedenle de, belli bir miktarda üretim malı satın alır ve belli bir miktarda işçi kiralar; buna karşılık, işçiler de ücretlerini tüketim malı satın alımına yöneltir. Aynı zamanda, kapitalistler de, o yıl içinde kendi kişisel tüketimleri için belli bir miktarda tüketim malı satın alır. *Efektif talebin tümüyle kapitalist sınıf kaynaklı olduğuna dikkat ediniz*: işçilerin ücreti, kapitalistler tarafından o yıl için yapılan gayrîsafî yatırım harcamalarının bir kısmıdır. Tüketim, yatırım harcamalarının gerekli bir kısmını oluşturan ücretler temelinde gerçekleştiğinden, tüketim ve yatırımın birbirlerinden işlevsel olarak bağımsız olarak ele alınması oldukça yanlış olacaktır.

Bu nedenle, üretim yılının başında, tüketim ve yatırım harcamalarıyla efektif talebi belirleyen bizzat kapitalist sınıftır. Ancak, emtiayı kim satmaktadır? Tabii ki, kapitalist sınıf! Bu yılın başı, bir önceki yılın sonudur; bu nedenle de, bir önceki yılın üretim sürecinin nihaî ürününün satın alınabilmesinin mümkün hale geldiği bir zamandır. Geçen yılın üretimi kapitalist sınıfa bu yıl satabileceği meta arzını sağlar; kapitalist sınıfın bu yıl yapmış olduğu gayrîsafî yatırım ve kişisel tüketim harcamaları söz konusu meta arzına yönelik efektif talebi belirler. Bu durumun bir acayip olduğu sonucuna varılırsa, kapitalist yenidenüretimin de bir acayip olduğunu hatırlamak gerekir. Üretim ve tüketim kararları, yüz binlerce tekil kapitalist tarafından bir bütün olarak sistemin yenidenüretiminin ne demek olduğu göz önüne alınmaksızın üstlenilir. Her ne kadar arz-talep ilişkisinin nereye varacağını belirleyen kapitalist sınıfsa da, kapitalistler bu işi bir sınıf temelinde değil de, bir birey olarak yerine getirirler. Bunu neden 'doğru bir biçimde sonlandıramadıklarının' açıklaması işin açıklanması zor olan kısmıdır. Daha sonra bu nokta üzerinde kısaca duracağız.

Bu noktadan hareketle, her yıl efektif talebin 'normal' fiyatlardan mevcut arzı satın alabilecek düzeyde olmasıyla düzenli bir büyümenin mü-

kün olduğunu göstermek zor değildir.[13] Yatırım % 10 artarsa, bu durumda çıktı da % 10 artar. Bu nedenle, kapitalist tüketim de % 10 artarsa, her yıla ilişkin çıktıyı satın alacak efektif talep söz konusu olacaktır. Marx'tan sonra, 'dengeli büyüme' ihtimâli sıradan bir durum haline geldi.

Dengeli büyüme, üretken kapasite ve efektif talebin kabaca aynı oranda büyüyeceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, kavram tek başına ele alındığında, ister istemez kapitalizmin herhangi bir şeyi böylesine uzaktan kumanda ederek başarıya ulaşacağı anlamını ifade etmemektedir. Yine söz konusu kavram bize, böylesi bir büyümenin ortalama olarak gerçekleşmesi gerçekten mümkünse, nedenselliğin ne yönde işleyeceğine ilişkin bir şey de söylememektedir. Bununla beraber, genişletilmiş yenidenüretimin mümkün olduğu gerçeği, eksiktüketim teorilerine yönelik farklı bir tehdidi de ortaya koymaktadır. Bu karşı koyuşun gösterdiği yol çerçevesinde, eksiktüketim teorilerinin Marksist versiyonuyla karşı karşıya gelmekteyiz.

Marx'ın yazdıklarının arka plânı sırasıyla kısaca şöyledir: 1858-1865 yılları arasında, Marx, büyük çalışması olan *Capital*'in üç cildinin ortaya çıkmasına neden olan çok sayıda elyazmasına imza atmış ve bunları tekrar ve tekrar yeniden kaleme almıştır. *Capital*'in I. cildi 1867 yılında yayınlanmasına rağmen -kapitalist yenidenüretim sürecinin analizinin yer aldığı- II. cilt, 1870'lerin başlarında ve 1870'lerin sonlarında bir kez daha yeniden gözden geçirilmiş olsa da nihaî şeklini almamıştır. Marx bu cilde nihaî şeklini verecek kadar yaşamamıştır ve II. ve III. ciltler Engels tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır. Bu nedenle, Marx'ın yaşadığı zaman zarfında Marx'ın çalışmasının yayınlanan kısımları yenidenüretim ve büyümeyi ele almamıştır.[14]

Marx I. ciltte, artı ürünün sadece işçilerin veri bir günde, bizzat kendilerinin tüketecekleri ve üretim sürecinde kullanılan malları yenilemek için gerekli olan malları üretmek için gerekli olan zamandan daha fazla çalıştıklarında ortaya çıktığını göstermektedir. İşçilerin kendi var-

---

13) Marx'ta normal fiyatların ne olduğuna ve nasıl belirlendiğine ilişkin tartışma için, Jesse Schwartz, (Ed.), *The Subtle Economy of Capitalism*, (Santa Monica, Cal.: Goodyear Publishing Co., Inc., 1977), içinde yer alan 'Marx's Theory of Value and the Transformation Problem', s. 106-137 adlı makaleme bakınız.

14) Karl Marx, *Grundrisse*, (London: Penguin Books, 1973), Martin Nicolaus önsözünü yazdığı çeviri, s. 56-58.

lıklarını ve üretken sistemi sürdürmek için gerekli olan emek zamanından fazla çalışmalarını ifade eden bu artı emek zamanı, kapitalist sınıfın artı ürüne el koymasını mümkün hale getirir.

Çarlık Rusyası'nda, bu durum istenmeyen bir durumu yansıtır. Kapitalizm, özellikle de eskilerden kalma köylü toplumundaki, *mir*, toplumsal şekilleri yıkmaya başlamıştır. 1850'lerde, kimi halkçılar tarafından *mir*'in, kapitalist sanayileşmenin korkularını yaşamadan sosyalizme doğrudan geçişin temelini oluşturabileceği ileri sürülmeye başlanmıştır. 1880 yılıyla birlikte, *Capital*'in I. cildi Marksist halkçılara genelde kapitalizmi mahveden bir eleştirinin yanı sıra Rusya'daki kapitalizme karşı önemli bir teorik araç da sağlamıştır.[15]

Marksist halkçılar Marx'ın artı emek zamanına yapmış olduğu vurguyu, Rusya'da kapitalizmin imkânsız olduğunun ispatı olarak görmüştür. Klâsik eksiktüketimci bir biçimde, söz konusu çevreler, işçiler tükettiklerinden daha fazla ürettiklerinden, ülke pazarının hiçbir zaman büyümeyi sağlayabilecek yeterlilikte olamayacağı biçiminde düşünmelerini beraberinde getirmiştir. Gelişmiş Batılı kapitalist ülkeler bu açmazdan dış pazarlar bularak kurtulmuşlardır; ancak, Rusya'nın, dünya pazarında etkin bir biçimde rekabet edemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, kapitalizmin, Rusya'da pratik olarak uygulanabilirliği bulunmamaktadır. Köylülerin örgütlenmesi, sosyalizme ulaşmada kilit bir role sahip olmuştur.

Capital'in II. cildi Marx'ın ölümünden iki yıl sonra 1885 yılında yayınlanmıştır. Yine de, on beş yıl sonra Marksist halkçılar hâlâ da, 'bir kapitalist ülkenin dış pazarlar olmadan varlığını sürdürmesinin imkânsız olduğu'[16] konusunda ısrar etmeye devam etmişlerdir. Ancak, Rus Marksizminde karşı tartışmalar gelişmiştir; ve bu alanda kimi önemli isimler yer almaktadır: Bulgakov, Tugan-Baranowsky, Struve, Lenin.

Belirtilen bu Marksist grup, popülist eksiktüketim argümanına yönelik olarak iki temel eleştiri getirmiştir. Birincisi, kapitalistler ve meta ilişkilerinin Ruya'nın her yerinde hızla geliştiği *gerçeğine* işaret etmiştir. Lenin'in ilk kitabı olan *The Development of Capitalism in Russia* (1899) bu noktanın ortaya konması üzerinedir. İkinci olarak, Lenin ve diğerleri, popülist argümanın mantıkî temeline saldırmıştır. Temel hatanın,

15) Russell Jacoby, *The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism*, 11, Telos, 23, Spring 1975, s. 5-11.

16) *Ibid.*, s. 10. Alıntı Danielson'dan yapılmıştır.

kapitalizm de bile, üretimin amacının tüketim olduğunun düşünülmesi olduğunu söylemişlerdir. Kapitalizm tüketim için değil, kâr elde etmek için üretir ve Marx'ın genişletilmiş yenidenüretim analizi, kârın motive ettiği üretimin tümüyle kendi iç piyasalarını yaratma gücüne sahip olduğu şüphesinin ötesinde oluşturulmuştur. Eksiktüketime özgü bir sorun değildir. Kapitalizm hâlihazırda geçerlidir, pratik olarak uygulanmakta ve yayılmaktadır ve şehirdeki proletaryayı örgütlemek en acil görevdir.

Tartışmanın bu etabı kesinkes Struve, Bulgakov, Tugan-Baranowsky ve Lenin tarafından kazanılmıştır. Ancak, kazanmış oldukları bu zaferler, daha önemli sorular zincirini içeren bir başka aşamayı ortaya çıkarmıştır: Kapitalizm gerçekten de tüketimden bağımsız olarak kendi kendisini sürdürebilirse, ebediyen büyümesinin önüne ne geçebilir? Bir başka deyişle, bunun *sınırları* nelerdir? Bundan başka, periyodik olarak maruz kaldığı yok edici krizleri nasıl anlamamız gerekir?

Tugan-Baranowsky'nin buna vermiş olduğu cevap, I. ve II. Departmanın birbiriyle orantılı bir biçimde büyümesi şartıyla, kapitalizmin tamamıyla tüketimden bağımsız olduğu uç bir durumun ele alınması biçimindedir. Ancak, Tugan-Baranowsky, kapitalist üretim anarşisi veri iken, Departmanlar arası söz konusu doğru olduğu söylenebilecek orantılılığın sadece şans işi olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle, kapitalist üretimin deneme-yanılma biçimindeki doğası, periyodik olarak yenidenüretimin duraksayacağı ve krizin ortaya çıkacağı büyük dengesizlikleri beraberinde getirecektir. Lenin, Tugan-Baranowsky'nin, tüketimin konuyla ilgisinin olmadığı biçimindeki iddiasını reddetmiş, ancak, bu kez de, krizin kaynağı olarak kapitalist üretim anarşisini vurgulamaktan başka, pürüzsüz bir kriz teorisi ortaya koyamamıştır. Bu konuya da bir daha asla dönmemiştir. Almanya'da, on yıl gibi bir süre sonra, krizleri ilişkin orantısızlık teorisi bir kez daha boy göstermiştir. Söz konusu teori, bu kez Rudolph Rilferding'in tekelci sermaye üzerine yapmış olduğu çalışmada kendisini göstermiştir. Hem Tugan-Baranowsky ve hem de Hilferding daha sonraları, krizlere neden olan gelişme kapitalizmin anarşisi olduğundan, *planlamanın krizleri yok edeceği iddiasında bulunmuşlardır*. Hilferding'in sözleriyle çözüm 'örgütlü kapitalizmdir' ve parlamentoyla Devletin kontrol edilmesi ise araçtır.[17]

17) *Ibid.*, s. 14-16.

Rosa Luxemburg tartışmaya ilişkin bu çözümlemeyi reddetmiştir. Devrimci bir eylemci olarak, orantılılık teorisinin ortaya çıkarmış gibi göründüğü reformizmin tümüyle karşısındadır. Bir kez 'kapitalist gelişme başarısızla sonuçlanmayacağı' kabul edilirse, 'sosyalizmin nesnel gerekliliği ortadan kalkar' ifadesini kullanmıştır. Kapitalist çöküş teorisinden vazgeçmek, bilimsel sosyalizmden vazgeçmek demektir. Bu nedenle, Luxemburg, Marksist eksiktüketim tartışmasını yeniden canlandırmıştır.[18]

Rus Marksistleri arasında ilk başlardaki tartışmada kesin unsur olarak ispatlananlar Marx'ın genişletilmiş yenidenüretim (dengeli büyüme) örnekleri olduğundan, Luxemburg söz konusu örneklere doğrudan saldırmıştır. Marx'ın genişletilmiş yenidenüretimin soyut olarak olabilirliliğini gösterdiği kabul etmekle birlikte Marx'ın, gerçekte, toplumsal bakış açısından, bunu gerektiren kapitalist davranışın *bir şeyi değiştirmeyecek* olması nedeniyle bunun imkânsız olduğunu ortaya koyamadığını belirtmiştir.[19] Üretim çevriminin sonunda, tüm toplumsal üretimin bir depoya konduğunu düşünün. Bu noktada kapitalistler ortaya çıkacak ve toplumsal ürünün bir kısmını, son çevrimde kullanılan üretim mallarını yenilemek için alacak ve işçiler gelecek ve kendi tüketim araçlarını alacaktır. Bu gelişme, kapitalistlerin kendi kişisel tüketimleri için aldıkları kısım olan artı ürünün depoda kalması anlamına gelir. Bu durumda Luxemburg, ürünün geri kalan kısmını kim satın alacaktır? sorusunu sormaktadır. (Bu tabii ki, eksiktüketimin, 'talep yetersizliğini' giderme sorunudur). Luxemburg şunu söylemektedir. Marx haklıysa, bu durumda, kapitalist ürünün geri kalan kısmını yatırım yapmak için alacak ve böylelikle de, üretken kapasitesi artıracaktır. Ancak, 'uğruna üretimin genişletildiği yeni tüketicilerin kim' olduğu hususu, hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Kapitalistler, Marx'ın dediklerini yapacak olsalar bile, bir sonraki dönemde üretken kapasite daha artacak, kapatılması gereken 'talep yetersizliği' daha da büyüyecek ve sorun, daha da içinden çıkılmaz bir hâl alacaktır. Marx'ın 'birikim diyagramı, genişletilmiş yeniden üretimden *sonuç itibariyle* kimin yararlanacağı sorununu çözmemektedir...' Genişletilmiş yenidenüretim cebirsel olarak mümkün olmakla birlikte toplumsal açıdan imkânsızdır.[20]

18) *Ibid.*, s. 22.

19) Bleaney, *op. cit.*, s. 89.

20) *Ibid.*, s. 193.

Buradan, bugünkü kapitalist birikimin sadece 'pür' kapitalist ilişkilerin dışında olan kimi güçler tarafından açıklanabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Luxemburg, Malthusyen üretken olmayan bir üçüncü sınıf çözümünün, söz konusu sınıfın geliri sadece kâr ya da rant kaynaklı olması nedeniyle de bir anlam taşımayacağına işaret etmektedir. Benzer şekilde, kapitalist ülkeler arasındaki dış ticaret de dünya sistemi içinde olduğundan, kapitalizm açısından bir çözüm sağlamamaktadır. Bu nedenle, Luxemburg, kapitalist birikimin, kapitalist toplumun dışında, sürekli olarak kendisine satılandan daha fazlasını alan bir alıcı katmanının olmasını gerektirdiğini ileri sürmektedir. Böylelikle, kapitalist olan ve olmayan alanlar arasındaki ticaret, kapitalizmin tarihî olarak varolması için öncelikli bir gerekliliktir ve emperyalizm kaçınılmaz olarak efektif talebin tüm önemli kaynaklarının kontrolü konusunda kapitalist ülkeler arasındaki mücadele nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bundan başka, kapitalizm tüm dünyayı kapsayacak bir biçimde yayıldığından, buna karşılık olarak da kapitalist olmayan çevre ve bu nedenle de, birikimin ana kaynağı daralmaktadır. Kriz eğilimleri artar ve geriye kalan kapitalist olmayan alanlara yönelik olarak kapitalist ülkeler arasında rekabet kızışır. Dünya krizleri, savaşlar ve devrimler, bu sürecin kaçınılmaz sonuçlarıdır.

Luxemburg birikimin imkânsızlığı konusunda haklı olsa da, getirmiş olduğu çözüm, 'Üçüncü Dünya'nın' sürekli olarak satıtığından daha fazlasını almasını gerektirdiğinden işlememiştir. Aşırı gelir nereden gelecektir?

Ancak, Luxemburg, gerçekte, birikim ihtimâli konusunda da hatalıdır. Bunu görebilmek için, bu kısmın başında ortaya konan kısa analize geri dönmemiz gerekmektedir. Üretim çevriminin sonunda, tüm toplumsal ürüne sahip olanın kapitalistler olduğunu hatırlayınız. Aynı zamanda, tam da söz konusu ürüne yönelik efektif talebin esas kaynağı, (işçilerin ücretleri tüm yatırımların bir kısmını oluşturduğundan) kapitalistlerin yapmış oldukları gayrîsafî yatırım ve kişisel tüketimleridir. Kapitalistlerin kendi kişisel tüketimleri dışında, yapmış oldukları diğer harcamalar (gayrîsafî yatırım) hiçbir surette tüketim tarafından harekete geçirilmemektedir. Sadece kâr beklentisi, söz konusu harcamaları harekete geçirir. Marx'ın örneği, kapitalistler uygun yatırım miktarını üstlenirlerse, bu durumda, gerçekten, ürünlerini satabileceklerini ve *beklenen kârları* elde edebileceklerini göstermesidir. Bu başarı kapitalistleri daha fazla kâr elde etme beklentisi nedeniyle yeniden yatı-

rım yapmaya yöneltirse, bu işin sonunda bir kez daha ödül sahibi olacaklar ve bu da böyle sürüp gidecektir. Bu süre içinde tüketim, işçi istihdamının ve kapitalistlerin servetinin artması nedeniyle yükselecektir. Ancak, bu artış bir neden değil de, bir sonuç olacaktır.*

Yine de bu Luxemburg'un genişletilmiş yenidenüretim eleştirisini çürütse de, başlatmış olduğu iki önemli soruya cevap verememektedir. Birincisi, gerçekte genişletilmiş yenidenüretimi hiç değilse mümkün kılan güçler nelerdir? İkincisi, genişletilmiş yenidenüretim fiilen mümkünse, 'kapitalist gelişmenin kendi kendisini yok etme yönünde hareket ettiği' doğru değil midir?

Teorinin tartıştığı konulara ilişkin son kararı gerçekler vermektedir. 1929 yılında, ortalığı yerle bir eden dünya çapında bir kapitalist kriz patlak vermiş, bunu, on yıl süren bir depresyon ve işsizlik izlemiştir. Bu arka plân veri iken, kapitalist yenidenüretimin sorunları bir kez daha çok hızlı bir biçimde ön plâna çıkmıştır.

Eksiktüketim teorisini krizlerin bir açıklaması olarak canlandırma hususuna ilişkin ilk temel girişim *The Theory of Capitalist Development* (1942) adlı etkileyici kitabıyla Paul Sweezy tarafından yapılmıştır. Sweezy açık bir biçimde 'söz konusu teorinin daha önceki versiyonlarında yer alanlarına yönelen itirazlardan uzak' bir eksiktüketim teorisi formüle etmeye girişmiştir.[21]

Sweezy'nin gerçekleştirmiş olduğu bu ilk girişim hâlâ da tüketim malları talebinin üretimi düzenlediği biçimindeki düşünceye sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bakış açısından, I. Departman, II. Departmanın dikey olarak bütünleşmiş üretken aygıtı olarak görünmekte, dolayısıyla da, I. Departmanın çıktısında (üretim malları) meydana gelen değişmeler gerçekte tüketim malları üretimi *kapasitesini* değiştirmektedir. Buna ilâveten, Sweezy, 'ampirik kanıtın' I. Departmanın çıktısında meydana gelen % 1'lik bir değişmenin, tüketim mallarının kapasite çıktısını % 1 artıracağını gösterdiğini ileri sürmektedir. Bu, daha önce analiz ettiğimiz Hobson'un gerçek anlamda bir tekrarıdır.

---

* *Capital*'in I. cildini bilen okuyucular, Marx'ın satın alma ve satma evrelerinden oluşan iki tür devreyi birbirinden ayırdığını hatırlayacaklardır: C-M-C ve M-C-M'. Birinci devrede amaç tüketim olduğu halde, ikinci devredeki amaç sermayenin büyümesidir. Kapitalist üretimin hâkim (düzenleyici) devresi ikincisidir. Luxemburg bunu unutmaktadır.

21) Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, (New York: Monthly Review Press, 1942), s. 179.

Şimdi de, kapitalist tüketim ve toplam yatırım harcamalarından (yatırım harcamaları da üretim mallarına ve işçi kiralamak için yapılan harcamalardan oluşmaktadır) oluşan efektif talebi ele alalım. Kapitalizm geliştikçe, mekanizayonun hızla gelişeceğine ve işçi başına daha fazla makine ve malzeme düşeceğine işaret etmektedir; bu, üretim mallarına yapılan kapitalist yatırım harcamalarının, ücretlerden daha hızlı arttığı anlamına gelmektedir. Sweezy'nin yapmış olduğu *üretim analizi veri iken*, üretim mallarına yapılan yatırım harcamaları, tüketim malları kapasitesinde orantılı bir artış ortaya çıkarmasına karşın süreç içinde işçilerin tüketimine gidecek ücretlerin daha yavaş artmasını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, tüketim malları üretme kapasitesi, işçilerin tüketim talebinden daha hızlı artmaktadır. Böylelikle, 'talep yetersizliği' artmaktadır. Tabii ki, tüketim talebi bu yetersizliği kapatmalıdır. Ancak, kapitalizm geliştikçe, kapitalistler kârları üzerinden orantısal olarak daha fazla yatırım yapma ve yine orantısal olarak daha az tüketme eğilimine girerler, dolayısıyla da, tüketimleri II. Departmanın üretken kapasitesinin gerisinde kalır. Sweezy sözlerini şu şekilde tamamlamaktadır:

> '...tüketim artışı, tüketim malları çıktısındaki artışın gerisinde kalacak bir eğilimdedir...bu eğilim kendini krizler veya durgunluk ya da hem krizler ve hem de durgunluk biçiminde gösterir'.[22]

Sweezy analizinin temel hatası, I. Departmanı, II. Departmana 'girdi' sağlama rolüne indirgeyen geleneksel bir eksiktüketimciliktir. Bir kez böylesi bir varsayımda bulunulursa, iş kaçınılmaz bir biçimde üretim malları üretiminde meydana gelen bir artışın, tüketim malları kapasitesini artırması gerektiği noktasına kadar gider. Ancak, bu yanlıştır: üretim malları, üretim malları üretmek için de kullanılabilir ve Luxemburg'u eleştirirken de işaret ettiğimiz gibi, genişletilmiş yenidenüretim, üretim mallarının bu şekilde kullanılmasını *gerektirmektedir*. Sweezy'nin uslamlamasının aksine, *genişletilmiş yenidenüretim devam ederken*, işçi başına düşen makine ve malzeme oranında bir artışın olması gerçekten mümkündür.

Sweezy'nin Paul Baran'la birlikte gerçekleştirmiş olduğu ikinci giri-

22) *Ibid.*, s. 183.

şim, *Monopoly Capital* adlı kitaplarında yirmi yıl sonra gelmiştir. Gördüğümüz gibi, birinci girişimde, Sweezy, kapitalizmin II. Departmanın üretim kapasitesini tüketim talebinden daha hızlı bir biçimde artırma konusunda gerçek bir eğilime sahip olduğunu ileri sürmüştür. Marx'ın, Keynes'in ve Kalecki'nin görüşleri temelinde yazılmış olan *Monopoly Capital*, kendisini sadece II. Departman ya da tüketim talebiyle sınırlandırmamaktadır. Bunun yerine, çağdaş kapitalizmin toplam üretken kapasiteyi ülke içi efektif talepten daha hızlı artırma eğilimine sahip olduğu ileri sürülmektedir; dolayısıyla da, dış unsurlar olmadığında, 'tekelci kapitalizm, kronik depresyon batağına baktıkça batacaktır'.[23]

Bu teşhisten çıkan sonuç çerçevesinde, '(fiilî) birikim sürecinin hareketli bir biçimde sürdüğü uzun dönemlerle birlikte...emek gücü talebi hızla artar ve üretken kapasitenin tam kapasitede ya da tam kapasiteye yakın bir düzeyde kullanılması' dış unsurlarla açıklanmalıdır.[24] Böylelikle, Baran ve Sweezy reklâm, hükümet politikası v.s. yoluyla belli başlı inovasyonları (buhar makinesi, demiryolları, otomobiller), emperyalist yayılmayı ve savaşları ve genelde talebin uyarılmasını, tekelci kapitalizme özgü durağan doğasının önlenmesinde önemli unsurlar olarak ortaya koymaktadır.

Tekelin düşük büyüme ve aşırı kapasiteyle birlikte gelişmesi yeni bir şey değildir. (Göreceğimiz gibi) birçok teori, bu ilişkiyi açıklamaya girişmektedir. Baran ve Sweezy'nin kendilerine özgü bir biçimde yapmış oldukları katkı, bu olguların tekelci kapitalizmin üretken kapasiteyi aşırı derecede artırma ve dolayısıyla da, kendisini krizlere ve/veya durgunluğa doğru sürükleme konusunda göstermiş olduğu ısrarcı eğilimden doğduğu argümanıdır. Bu nedenle, bu argümanın mantıkî temelini bulmamız gerekmektedir.

Marx'ın analizinde efektif talebi (toplam yatırıma ücretlere yapılan harcamalar dâhildir, bu da, işçilerin tüketimini belirler) belirleyen toplam yatırım ve *kapitalist* tüketim harcamaları olduğunu hatırlayınız. Bundan başka, kapitalist sınıfın kişisel tüketimi üç aşağı beş yukarı pasif bir biçimde geçmişteki ve bugünkü kârlara tepki verdiğinden, gerçekten önemli olan değişken toplam yatırımdır.

---

23) Paul Baran and Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, (New York: Monthly Review Press, 1968), s. 108.

24) Paul Sweezy, 'The Economic Crisis', *Monthly Review*, Vol. 26 (10), March 1975, s. 1-8.

Şimdi de, veri yılın başında, bir sonraki yıla ilişkin toplam yatırım harcamalarının üretken kapasiteyi artırmaya yetecek kadar büyük olmakla birlikte mevcut toplumsal üretimin tümünü satın alacak büyüklükte olmadığını varsayın. Bu durumda, kapitalistler bir taraftan, gelecekteki üretken kapasitelerini artırmaya girişirken, diğer taraftan da, talebi, mevcut kapasiteleri için bile yetersiz göreceklerdir.

Kapitalist üretimin anarşik yapısı veri iken, böylesi bir sonuç beklentisi oldukça fazladır. Bu durumda sorulacak soru, böylesi bir gelişme kapitalist yenidenüretimdeki düzenli dalgalanmaların sadece bir yönü müdür yoksa bunun ötesinde bir şey midir? Marx, örneğin, kapitalistlerin nesnel olarak mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde birikime yöneldiğini, dolayısıyla da, yukarıda belirtilen uyumsuzluğun kendiliğinden düzelme eğilimine girdiğini ileri sürmektedir. Ancak, *her* dönemde yatırımın, yukarıda tanımlandığı çizgide devam ettiği -kapasiteyi artıracak bir çizgide devam etme eğilimine girmekle birlikte bir önceki dönemdeki arzı satın alacak büyüklükte olmadığı- ileri sürülürse, üretken kapasite tabii ki efektif talebin üstünde olacak ve sistem talep yetersizliğiyle ya da 'gerçekleşme sorunuyla yüz yüze gelecektir. Bu durum, kesinlikle, Baran ve Sweezy'nin (potansiyel) artığın, sistemin söz konusu artığı massetme kabiliyetinden daha hızlı büyüdüğü biçimindeki iddiasında zımnen yer alan argümandır. Yine de, söz konusu yazarlar tekeli bu sorunun sorumlusu olarak gösterme eğiliminde olsalar da, tekelcilerin, yetersiz talep karşısında üretken kapasiteyi aşırı derecede artırma konusunda neden ısrarcı oldukları üzerinde durmamıştır. Bu nedenle, ortaya koydukları tezin temel unsuru açıklanmamıştır. Marksist kriz teorilerini son zamanlarda yapmış olduğu çalışmalarda gözden geçiren Erik Olin Wright bu hususun önemli bir eksiklik olduğuna işaret etmektedir:

> Bu eksiktüketimci tutumun en ciddi zaafı, fiilî birikim oranının belirleyicilerine ilişkin bir teorik temelinin olmamasıdır... Eksiktüketimcilerin yazıklarının büyük bir çoğunluğu, en azından zımnen, kapitalistler açısından birikim oranının ana belirleyicisi olarak kârın öznel bir biçimde tahmin edilmesi konusuna odaklanarak söz konusu sorun konusunda Keynes'in çözümü seçmiştir. Marksist bakış açısından, bu yetersiz bir çözümdür. Marksist bir eksiktüketimci tarafından ayrıntılarıyla ortaya konmuş bir yatırım ve birikim oranı teorisine henüz rastlamadım ve

bu nedenle de, bugün için teorinin eksikliği giderilmemiş durumdadır.[25]

Baran ve Sweezy söz konusu kitapta Joan Robinson, Michael Kalecki ve Joseph Steindl'ın yapmış oldukları katkılara atıfta bulunmuştur. Belirtilen yazarlar sol Keynesyen gelenek içinde yer aldıklarından, bu durum, söz konusu yazarların kriz sorununa ilişkin analizlerini incelememizi gerekli kılmaktadır.

Yatırım hem Keynesyen ve hem de Marksist analizde çok önemli bir rol oynar. Ancak, Keynesyen teoride temel vurgu, yatırım kararlarının kısa dönem belirleyicilerine ilişkindir. Bu nedenle, yukarıda belirtilen yazarlar yatırım kararlarını ele aldıklarında, öncelikle kısa dönem ve talî olarak da sadece uzun dönem yapısal değişmeler üzerinde odaklanma eğilimindedirler. Joan Robinson ilk çalışmasında yapısal değişmeye şöylesine bir değinmiş olmakla birlikte daha sonraki çalışmaları esas itibariyle Kalecki üzerinedir.[26] Kalecki daha sonra uzun dönem üzerinde kısaca dururken, basitçe dış unsurlar olmadığında kapitalizmin durgunluğa doğru meylettiği varsayımında bulunmuştur. Bununla birlikte, yatırımın, sistemin kendisini yenidenüretmesi için gerekli olan düzeyin üstüne çıkmasındaki ana unsur inovasyondur ve tekelci kapitalizmin, son zamanlarda vuku bulan yavaş büyümesini açıklayan hususun, inovasyon yoğunluğundaki gerileme olduğunu ileri sürmektedir.[27] Her hâlükârda, bu tümüyle çok özel bir durumdur ve en son yazmış olduğu en önemli çalışmasında (1968) Kalecki yatırımın uzun dönem belirleyicilerinin tatmin edici bir açıklamasının hâlâ da bulunmadığına vurgu yapmaktadır.[28]

Son olarak, Steindl işe Kaleck'nin uzun dönem analizinin yetersizliği düşüncesiyle başlamakta ve bu eksikliği gidermenin yolunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, son analizde, tekelin inovasyon yoğunluğunda meydana gelen bir gerilemenin etkilerini şiddetlendirme eğili-

25) Jesse Schwartz, (Ed.), *The Subtle Economy of Capitalism*, (Santa Monica, Cal.: Goodyear Publishing Co., Inc., 1977), içinde Erik Olin Wright, 'Alternative Perspectives in the Marxist Theory of Accumulation and Crisis', s. 215-226.

26) Bleaney, *op. cit.*, s. 225.

27) *Ibid.*, s. 245-248.

28) Bakınız Joseph Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, (New York: Monthly Review Press, 1976), s. xvii, 7. dipnot.

minde olduğunu vurgulasa da, söz konusu gerilemeyi, modern kapitalizmin yavaş büyümesinin ana unsuru olarak benimsemek durumunda kalmıştır. Kendinden önceki Kalecki gibi, konuyu, henüz daha tatmin edici bir açıklamanın olmadığını belirterek sonlandırmıştır.[29] Bu nedenle de, Baran ve Sweezy'nin, soruna ilişkin kendi yaklaşımlarını ortaya koymuş olmaları şaşırtıcı değildir.

IV Kendini Sınırlayan Birikim Olarak Kapitalizm

Radikal ve Marksist eksiktüketim teorileri efektif talebi kapitalist birikimi sınırlayan bir unsur olarak gördüklerinden, söz konusu talep üzerinde odaklanma eğilimindedir. Bununla birlikte, Marx'ın analizinde, efektif talep kendine özgü bir sorun değildir. Aksine, Marx'a göre, kapitalistler mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde birikime yönelir, dolayısıyla da, durgunluk değil de kendiliğinden genişleyen yenidenüretim sistemin normal eğilimidir. Bu, birikim sürecinin düzenli olduğu ya da kısmî krizlerin hasadın iyi olmaması, v.s. nedeniyle ortaya çıkmayabileceğini ifade etmemektedir. Ancak, kesinlikle ifade ettiği husus, birikim sürecinin sınırlarının yetersiz talep kaynaklı olmadığıdır.

Bu, Rosa Luxemburg'un da çok güzel ve etkili bir biçimde ileri sürdüğü gibi, eksiktüketim teorisi bir kez reddedildiğinde, insanın, birikimin (dolayısıyla da, kapitalizmin) belirsiz bir boyuta ulaşabileceği görüşünü kabul etmeye zorlanacağı anlamına mı gelmektedir? Asla. Marx'a göre, birikimin sınırları tümüyle sürecin bizzat kendi içindedir. 'Kapitalist üretimin gerçek sınırları *bizzat sermayenin* kendisidir'.[30]

Kapitalist birikimi harekete geçiren kârlılıktır. Ancak, Marx'a göre, birikim artan oranda kârlılığı azaltır, dolayısıyla da, kendi altını oyma eğilimindedir. Bu, daha sonra kısaca ele alacağımız meşhur azalan kâr oranları eğilimi kanunudur. Aynı zamanda, birikim kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasını, proletaryanın ve proletaryanın gücünün artacağını ifade eder.

Azalan kârlılık, azalan kârlılık oranları ve (ulusal ve uluslararası) kapitalistler arasında pazar, malzeme ve ucuz emek gücü konusunda giderek artan vahşi bir rekabet anlamına gelmektedir. Zayıf sermayeler saf dışı bırakıldıkça, iktisadî yoğunlaşma ve merkezileşme (yani 'tekel-

29) *Ibid.*, s. xv-xvi.

30) Karl Marx, *Capital*, Vol. III, (New York: international Publishers, 1967), s. 250.

ler') artar. Bundan başka, kapitalistler için mekanizasyon ya da ucuz emek gücü ithali ve/veya fakir ülkelere sermaye ihracıyla doğrudan ücretlere saldırması zorunlu hale gelir.

Aynı zamanda, işçi sınıfının ve bu sınıfın sermayeye karşı vermiş olduğu mücadelede elde etmiş olduğu ortak deneyimin boyutu sürekli olarak artar. Böylelikle, sermayenin emeğe yönelik artan saldırısı, artan bir direnç ve karşı saldırıyla (uzun dönemde) karşılaşır. Sınıf mücadelesi yoğunluk kazanır.

Artan reel ücretler kârlılık eğiliminin gerilemesini şiddetlendirse de, yüksek ücretlerin (Marx'ın da belirtmiş olduğu gibi) kârlılık eğiliminin gerilemesine *neden olmadığını* fark etmek önemlidir. Farklı tarihî aşamalar ve siyasî gelişmeler sistemin bir bütün olarak her krize nasıl tepki verdiğini açıklamada önemli olsa da, bu gelişmenin yani kârlılığın azalması nedeniyle ortaya çıkan periyodik krizlerin, emeğin talepleri ya da direnç göstermesine bağlanamayacağı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, kapitalist ilişkiler hâkim olmaya devam ettiği sürece, söz konusu ilişkilerin genel eğilimleri işlemeye devam edecektir. Sonuç olarak, Marx, proletaryanın görevinin sermayeye direnç göstermenin yanı sıra onu yok etmek olduğu vurgusunu yapmaktadır.

Bu kısa gözden geçirme çerçevesinde 'tekellerin' gelişmesinin, gerileyen birikim oranlarının ve derinleşen sınıf mücadelelerinin, yeni kanunların ortaya çıkmasına neden olan unsurlardan ziyade kapitalist gelişmenin temel kanunlarının bir sonucu olarak açıklanabileceği açıkça ortadadır; örneğin, Baran ve Sweezy'nin bu şekilde ortaya koyma girişimleri gibi.* Gerileyen kârlılık bu açıklamanın merkezidir. Bunu daha sonra ele alacağız.

A. Marx'ın Azalan Kâr Oranı Teorisi

Kârlılık sorununun iki önemli yönü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, kârlılığın temeli nedir ve boyutunu ne belirler? İkincisi, kapitalizm bu temeli nasıl geliştirir ve bunun da kârlılığın boyutu üzerindeki etkisi nedir?

---

* Aklıma gelmişken, kârlılığın azalmasının bir sonucu olarak, kapitalistler yatırım harcamalarını azalttıklarında, mevcut ürünün bir kısmı satılmayacak ve krizin, efektif talep yetersizliği yani 'eksiktüketim' *nedeniyle* ortaya çıkmasının hiçbir değeri olmayacaktır. Ancak, gerçekte, söz konusu eksiktüketim sadece kârlılıktaki krize bir tepkidir. Bu bir neden değil de, belirtidir.

Birinci soruya cevap vermek için, Marx emek süreciyle işe başlamaktadır. Tüm toplumlarda, insan ihtiyaçlarını ve isteklerini tatmin etmek için gerekli nesnelerin belli oranlarda ve miktarlarda toplumun emek zamanının yani üretken faaliyetlerinin belli bir biçimde tahsis edilmesini ifade ettiğine işaret etmektedir. Aksi durumda toplumun kendisini yenidenüretmesi imkânsızdır.

Toplumsal emeğin tahsisi tüm toplumlar için temel bir husus olduğu halde, artı emeğin elde edilmesi tüm sınıflı toplumlara özgü bir durumdur. Bu artı emek elde edilmelidir. Zira söz konusu emek hâkim sınıfın tüketim araçlarının yanı sıra hâkimiyet kurma imkânını da vermektedir.

Birçok toplumda, toplumsal emek zamanının tahsisi ve artı emeğin elde edilmesi, gelenekle, kanunla, güçle toplumsal olarak düzenlenir. Ancak, kapitalist toplumda, üretken faaliyet özel olarak tekil kapitalistler tarafından potansiyel kâr temelinde gerçekleştirilir. Yenidenüretim, açık bir düşünüş olmamakla birlikte, muhakkak gerçekleşir ve gerçekleşmelidir de. Dış görünüş itibariyle, kapitalistlerin kararlarını gün be gün 'besleyen' husus parasal fiyatlar ve kârlardır. Ancak, Marx, parasal olguyu düzenleyen hususun emtia üretimindeki toplam emek zamanı (emek değerleri) olduğunu ileri sürmektedir. Fiyatların ve kârların emek değerleri ve artı değer tarafından düzenlenmesi gerçekte kapitalist toplumda yenidenüretimin toplumsal gereksinimlerinin kendini gösterme biçimidir. Emek değerleri ve artı değer gerçek düzenleyici unsurlar olduğundan, bundan böyle doğrudan bu unsurları ele alacağız.

Emek süreci boyunca, işçiler malzemeleri nihaî ürün haline getirmek için emek araçlarını (araç ve gereç) kullanır. Bu nedenle de, nihaî mallar için gerekli toplam emek zamanı iki kısımdan oluşur: birincisi, *kullanılan* üretim araçlarında *saklı olan* (cisimleşmiş-ç.n.) (malzemeler, araç ve gereç) emek zamanı ve ikincisi, bizzat emek sürecinde işçiler tarafından harcanan fiilî emek zamanıdır. Marx birincisini 'değişmeyen sermaye' (C) olarak adlandırmaktadır. Zira söz konusu sermaye nihaî üründe yeniden ortaya çıkar. İkincisini ise 'canlı emeğin (L) yaptığı katkı' olarak adlandırmaktadır. Bu nedenle, herhangi bir nihaî ürünün toplam emek değeri C+L'dir.

Nihaî ürünün bir kısmı, kullanılan üretim araçlarının eşdeğeridir. Bu nedenle, emek değeri C olacaktır. Zira bu, kullanılan fiilî üretim araçlarının emek değeridir. Bu durumda elimizde geriye bir taraftan, net

ürün ve diğer taraftan da, canlı emeğin (L) yapmış olduğu katkı kalmaktadır. Net ürün, canlı emek zamanının maddî eşdeğeridir.

Artı ürün söz konusu olacaksa, bu durumda, net ürünün sadece bir kısmı işçilerin kullandığı tüketim mallarını yenilemeye yönelmelidir. Bu nedenle, canlı emeğin (L) yapmış olduğu katkı, bir tanesi işçilerin tüketim gereksinimlerinin emek değerine (V) ve diğeri de, artı ürünün emek değerine (S) tekabül eden iki kısımdan oluşmaktadır. Bir başka deyişle, bu, işçilerin fiilî olarak harcadıkları (L) ve kendilerini yenidenüretmek için gerekli zaman (V) arasındaki farktır; işçilerin artı emek zamanı (S). Bu ise artı ürün ve dolayısıyla da, reel kârların ortaya çıkmasına neden olur: S = L-V.

Bu nedenle, canlı emek zamanının gerekli (V) ve artı emek zamanına (S) ayrılması, kapitalist toplumun görünmeyen temelidir. Marx $\frac{s}{v}$ oranına, 'artı değer oranı' ya da 'sömürü oranı' adını vermektedir. Diğer şeyler değişmediğinde, sömürü oranı ne kadar büyük olursa, artı değer miktarı ve dolayısıyla da, kâr o kadar büyük olacaktır.

İşçilerin fiilen harcadıkları zaman (L), işgününün uzunluğu tarafından belirlenir. Diğer taraftan da, işçilerin kendilerini yenidenüretmek için gerekli zaman, hem tükettikleri malların miktarı ('işçilerin ücretleri') ve hem de söz konusu malları üretmek için harcanan emek zamanı tarafından belirlenir. Bu nedenle, artı değer kütlesi (S) ve sömürü oranı ($\frac{s}{v}$) iki şekilde artırılabilir; doğrudan işgününün (L) uzatılmasıyla, bu durumda, artı emek zamanı doğrudan artırılır ve dolaylı olarak da, gerekli emek zamanını (V) azaltarak, dolayısıyla, artı emek zamanında daha fazla veri işgünü harcanır. S ve $\frac{s}{v}$'yi artırmaya ilişkin son yöntem, işçilerin reel ücretlerinin azaltılmasını ya da emek üretkenliklerinin yükseltilmesini gerektirir, dolayısıyla da, işçiler kendi tüketim araçlarını daha kısa sürede üreteceklerdir ya da her ikisi de eşanlı olarak gerçekleşecektir.

Kapitalistler sömürü oranının artırılmasına yönelik tüm yöntemleri sürekli olarak kullanmaya çalışır. Ancak, işçi sınıfının zaman içinde artan gücü, işgününü uzatma ve/veya reel ücretleri düşürme girişimini sert bir biçimde sınırlandırmıştır. Böylelikle, emek üretkenliğini artırmak, sömürü oranını artırmanın temel aracı haline gelmiştir. Ancak, Marx'a göre, kapitalizme ilişkin paradoksal olan husus, tam da sömürü oranını artıran araçların kâr oranını düşürme eğiliminde olmasıdır. *Emeğin artan üretkenliği kendisini sermayenin azalan kârlılığı biçiminde*

gösterir.[31]

Artı değer oranı $\frac{s}{v}$ işgünün gerekli ve artı emek zamanı olarak ikiye ayrılmasını ifade eder. Bu oran, üretken işçilerin sömürü derecesini ölçer. Ancak, kapitalistler için çok önemli olan husus, sermayenin kârlılığıdır. Kapitalistlerin bakış açısı çerçevesinde, kâr elde etme niyetiyle (S) parayı üretim araçlarına (C) ve işçilere (V) yatırmışlardır. Yapmış oldukları yatırıma (C+V) göre elde ettikleri kâr (S), kapitalistin başarısının ölçüsüdür. Bir başka deyişle, sermaye birikimini düzenleyen kâr oranıdır $\frac{s}{c+v}$.

Paradoks burada ortaya çıkmaktadır. Aralarında sürdürdükleri savaşlarda*, tekil kapitalistler rakiplerini karşısında üstünlüğü ele geçirmek için birim maliyetleri sürekli olarak düşürmeye zorlanır (taşınabilir hesap makineleri için verilen savaş bu durumun mükemmel bir örneğidir). Satış konusunda verilen mücadele söz konusu olduğunda, birim maliyetleri düşürmek için her şey yapılır.

Ancak, kapitalistler sürekli olarak bir başka savaşla da ilgilenirler; emek sürecindeki üretim savaşı. Bu noktada, *mekanizasyon* emek üretkenliğini artıran ve dolayısıyla da, birim maliyetleri düşüren temel araç olarak ortaya çıkar. Kapitalistler belli bir dönem için işçi kiralar ve amaçları, mümkün olan en düşük maliyetle, emek sürecinde işçileri sıkıştırarak mümkün olan maksimum kârlılığı elde etmektir. Bu durum, reel ücretler ve işgününün yoğunluğu için verilen mücadelenin yanı sıra bizzat emek sürecinin doğası konusundaki mücadeleyi de ifade etmektedir. Tam da başlangıcından itibaren kapitalistler, emek sürecini giderek uzmanlaşan ve rutin hale getirilmiş işlere ayırarak emek sürecini 'mükemmel' hale getirmenin peşinde olmuştur. Kapitalistlerin emek süreci üzerinde kontrolüyle birlikte beşerî üretken faaliyet giderek mekanik yani otomatik bir hâl almaktadır. Bu durumda, makineler artan oranda mekanize hale getirilmiş beşerî işlevlerin yerini almaya başlar. Makineler beşerî işlevlerin yerini aldıkça, diğer beşerî işlevler de, maki-

---

* Marx bu savaşları sermayelerin rekabeti olarak adlandırmaktadır. Ancak, rekabet kelimesinin bu şekilde kullanılması, tam rekabet derken kullanılan rekabet kelimesiyle aynı anlamı taşımamakta, tekelin karşıtı anlamında kullanılmaktadır. Marx'ta, sermayelerin artan bir biçimde yoğunlaşması ve merkezileşmesi, sermayelerin, dünyanın daha geniş alanlarında giderek artan vahşi rekabeti ifade etmektedir. Sözüm ona kapitalizmin tekelci aşaması olarak adlandırılan evre, rekabetin yerini almaktan ziyade söz konusu rekabeti yoğunlaştırır.

31) *Ibid.*, s. 213.

neler bu işlevlerin yerini alıncaya kadar mekanik zulme katlanmak zorunda kalacak ve bu böyle sürüp gidecektir.*

Bu nedenle, mekanizasyon eğilimi, toplumsal emek üretkenliğini yükseltmenin hâkim kapitalist yöntemidir ve kapitalistin emek sürecini yani beşerî üretken faaliyeti kontrol etmesi nedeniyle ortaya çıkar. Bunun gibi, bu gelişmeler söz konusu eğilimi artırsa da, ne işçi direncinin artması ve ne de ücretlerin yükselmesi mekanizasyonun kendine özgü nedenleridir.

Mekanizasyonun artması, Marx'ın sermayenin artan teknik bileşimi olarak adlandırdığı gelişmeyi beraberinde getirir. Veri işçi sayısıyla daha büyük üretim araçları kütleri ve malzemesi işin içine girer. Marx'a göre, bu da, nihaî ürünün toplam emek değerini (C+L) ifade eder. Söz konusu değerin büyük bir kısmı giderek artan bir biçimde kullanılan üretim araçları ve canlı emeğin gittikçe daha az kullanılması çerçevesinde gelişme gösterir. Bir başka deyişle, artan teknik bileşim, 'ölü emeğin canlı emeğe' yani C'nin L'ye oranının artması biçiminde değer cinsinden ifade edilir.

Görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı $\frac{s}{c+v}$ 'dir. Ancak, artı emek zamanı (S), işçilerin fiilî olarak harcadıkları zaman (L) *eksi* kendilerini yenidenüretmek için gerekli zamana (V) eşit olduğundan, S = L-V'dir. Bu nedenle, 'işçiler hiçbir şey yemeden ve içmeden yaşasa bile' (V=0), S *olsa olsa* $\frac{max}{C} = \frac{L}{C}$ olur. Sonuç olarak da, $\frac{L}{C}$ tavan faiz oranı iken, taban faiz oranı da tabii ki sıfırdır. Artan teknik bileşim gerçekte artan oranı olarak ortaya çıkarsa -dolayısıyla da, $\frac{C}{L}$ azalan oranı olarak-, bu durumda fiilî kâr oranı giderek artan bir oranda düşen bir tavan ve direngen bir taban arasına sıkışır, dolayısıyla da, *aşağı yönlü bir eğilim* gösterir. Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimiyle demek istediği budur.

Yukarıda tanımlanan azalan eğilim, L'nin V ve S arasındaki dağılımından ve dolayısıyla da, sömürü oranından ($\frac{s}{v}$ 'den) bağımsızdır. Gerçekte, reel işçi ücretleri sabit olsaydı, mekanizasyon nedeniyle artan emek üretkenliği sürekli olarak $\frac{s}{v}$ 'yi yükseltirdi; emek üretkenliği ne kadar büyükse, işçiler veri tüketim mallarını o kadar az zamanda üretir, dolayısıyla da, veri işgününü büyük bir kısmı artı emek zamanı haline gelir. Reel ücretler üretkenlikten daha düşük hızla yükseldiğinde

* Çağdaş emek sürecinin mükemmel bir analizi için bakınız Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1974.

artsa bile, sömürü oranı yine artmaya devam edecektir. Bu nedenle, *hem reel ücret ve hem de sömürü oranının artışı*[32] söz konusu olabilir. Bu gerçekte Marx'ın, işçilerin mekanizasyon nedeniyle sağlanan üretkenliğin beraberinde getirdiği kazançların tümünü birikimi durdurmadan ve altın yumurtlayan tavuğu kesmeden ele geçiremeyeceği temelinde resmettiği genel durumdur.* Marx için reel ücretler konusunda sürdürülen sınıf mücadelesi, sermaye birikiminin ortaya koyduğu sınırlar içinde *belli nesnel sınırlar çerçevesinde* işler. Bu sınırlar bizzat kapitalizme özgüdür ve bu sınırların üstesinden sadece kapitalizmi ortadan kaldırarak gelmek mümkündür.

Hemen hemen tüm Marksist yorumcular mekanizasyonun, kapitalist üretimin çok güçlü bir gerçekliği olduğu gerçeğini kabul etmektedir. Bununla birlikte, önemli bir düşünce okulu mekanizasyonu Marx'ın yapmış olduğu gibi kapitalist emek sürecini kontrol etmesine değil de, sermayenin işçi direncine ve/veya (uzun dönemde) reel ücret artışına bağlamaktadır. Tipik bir biçimde, bu okulun mensupları, veri üretim koşullarında kâr oranlarında bir düşmeye neden olan reel ücretlerde meydana gelen artışların sonuçta kapitalistlerin işçilerin yerine mekanizasyonu ikâme etme yönünde harekete geçirdiği varsayımını yapmaya yöneltmiştir. Bu bakış açısından, tabii ki, mekanizasyon ve bunun emek üretkenliğini arttırma yönünde işlemesi, kârlılık *artışının* temel aracı iken, ücretlerin artışı kârlılığı azaltma eğilimine girer. Hüküm sürdüğünü söyledikleri unsurlara bağlı olarak, kâr oranı her iki yönde de hareket edebilir.** Paul Sweezy ve Maurice Dobb, örneğin, bu görüştedir.[33]

Bu analiz bu haliyle doğrudur. Artan reel ücretler gerçekte mekanizasyonu uyarır ve bu da, yüksek ücretlerin kârlılık üzerindeki etkisini etkileyebilir ya da etkileyemez. Ancak, Marx'ta artan reel ücretler öncelikli olarak böylesi bir sonuca neden olabilir yani mekanizasyon, üretim savaşı sonucunda ortaya çıkmıştır. Böylelikle, Sweezy ve Dobb'un ana-

---

* Bu husus, Marx'ın, reel ücretlerin sadece birikim süreciyle çatışmadığı sürece yükselebileceğine işaret ettiği (s.619) *Capital*'in I cildinin birinci kısmında 'Kapitalist Birikimin Genel Kanunu' başlığı altında belirttiği noktadır.

** Bu durumun daha ayrıntılı olarak ele alınması ve bunun matematiksel olarak desteklenmesi konusunda (teknik teoremlerin seçimi olarak adlandırılan) bakınız Anwar Shaikh, Political Economy and Capitalism: Notes on Dobbs Theory of Crises, *Cambridge Journal of Economics*.

32) Karl Marx, *Capital*, Vol. I, (New York: International Pub lishers, 1967) s. 604.

33) Sweezy, *op. cit.*, s. 88; Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism*, (London: Routledge & Kegan Paul, Ltd., 1937), s. 108-114.

liz ettiği etki ikincil olup, birincil etkinin üzerine kurulmuştur (ve gerçekte bunun sadece böyle olması gerekir). Bu yazarların birincil nedeni ihmâl etmeleri veri iken, kâr oranlarının düşmesine ilişkin belli bir neden ortaya koyamamaktadırlar.

Kanuna yönelik bir diğer temel itiraz da mekanizasyonun (nedeni ne olursa olsun) kaçınılmaz bir biçimde kâr oranlarının azalama eğilimine işaret etmeyeceği iddiasını taşımaktadır. Veri bir sayıda işçi olduğunu, dolayısıyla da, L'nin veri olduğunu düşünün. Mekanizasyon, bu işçilerin istihdam edildiği üretim araçları kütlesinin artması anlamına gelmektedir. Ancak, veri bir metayı üretmek için artık daha az zaman gerektiğinden, bu aynı zamanda da, emek üretkenliğinde meydana gelen bir artışla ve dolayısıyla da, emek değerindeki bir değişmeyle birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, üretim araçlarının emek değeri (C) üretim araçları kütlesi kadar hızlı artmayacak ve hatta azabilecektir. Marx bununla beraber C'nin artacağını, dolayısıyla da $\frac{C}{L}$'nin yükseleceğini ve azalan eğilimin işleyeceğini ileri sürmektedir. Ancak, eleştiriler, üretim araçlarının emek değerinin, söz konusu üretim araçlarının kütlesi kadar hızlı ya da ondan daha hızlı düştüğü varsayımında mı bulunmaktadır? Bu durumda, $\frac{C}{L}$ sabit kalacak ya da düşecek ve kâr oranı üzerinde aşağı yönlü bir baskı yaratmayacaktır.

Bu itiraz azalan kâr argümanında bir boşluğa işaret ettiğinden, başlangıçta bu itirazın geçerli olduğu söylenebilir. Şu anki literatürde oluşturulduğu gibi, artan işçi başına düşen makine oranının, artan 'ölü' emek canlı emek oranını da (yani C'nin L'ye oranı) ifade ettiğine ilişkin güçlü bir varsayım söz konusudur. Ancak, bu ikisi arasındaki tam bağlantıyı belirtmek için yapılan girişimler (Yaffe'nin girişimleri)[34] tatmin edici olamamıştır, dolayısıyla da, eleştirilerin resmettiği senaryonun olma ihtimâli daima mümkündür. Bu husus hâlâ da tartışma konusudur.

Bugünlerde popüler hale gelen bir başka itiraz da, kapitalistlerin kâr oranlarını düşürecek bir üretim tekniğini asla kullanma tercihinde bulunmayacakları biçimindedir. Bu nedenle, azalan kâr oranı otomatik olarak dışarıda bırakılır. Bu argüman sıklıkla 'Okishio Teoremi'[35] adı altında matematiksel olarak ortaya konur. Ancak, bunun temel varsayımı, Joan Robinson gibi sol Keynesyenlerden Bob Rownthorn gibi Mark-

34) David Yaffe, 'Inflation, the Crisis and the Post-War Boom', *Revolutionary Communist*, No. 2, 1976, s. 5-.

35) N. Okishio, 'Technical Change and the Rate of Profit', *Kobe University*, Vol. 7, 1961, s. 85-99.

sistlere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde gerçekleştirilen analitik bir çatı çerçevesinde yer almaktadır. Yukarıda yapılan tartışmalar çerçevesinde yapılan çok önemli bir hata, teknik gelişmenin bir gereklilik değil, yalnızca bir kapitalist 'tercih' olduğu varsayımında yatmaktadır. Marx çok önceleri kapitalizmde, düşük kâr oranına işaret ettiğinde bile, kapitalistleri düşük birim maliyetli teknikleri seçmeye zorlayan hususun rekabet olduğuna işaret etmiştir. Bu hareketi kim önce yaparsa, diğerinden ucuza satmak zorunda kalacaktır. Bu durumda, geri kalan kapitalistlerin yapacakları tek tercih, öncekinden daha düşük oranda kâr elde etme ve çok fazla maliyetli ürün ürettiklerinden hiç kâr elde etmeme arasında olacaktır.[36]

Son olarak, kimi Marksistler artan $\frac{C}{L}$ kavramını ampirik temellerde reddetmektedir. C üretim araçlarının emek değeri ve L de canlı emeğin yapmış olduğu katkı olduğudan, bunların parasal eşdeğerleri, üretim araçlarının parasal değeri olan K ve yapılan katkının ya da 'net millî ürünün' parasal değeri olan Y'dir. Bu temelde, 'sermaye-hâsıla katsayısı', $\frac{K}{V}$, incelenir ve resmî istatistikler söz konusu oranın uzun dönemler boyunca değişmeden kalma eğiliminde olduğunu ortaya koyduğunan, bunun artan $\frac{C}{L}$ kavramının aleyhine olduğu söylenir.[37]

Bu düşüncede olan Marksistler'in büyük bir gayretkeşlik içinde işsizlik, fakirliğin boyutu, kötü beslenmenin yansımaları, v.s.'ye ilişkin resmî istatistiklere -burjuvazinin bu kategorileri kavramsallaştırmasının, kendilerinin söz konusu kategorilerin pratik olarak faydasız olduğunu ortaya koymalarına engel olması temelinde- karşı çıkmaları ilginçtir. İşsizlik istatistikleri, örneğin, iş aramaktan vazgeçenleri, iş bulma konusunda başkalarıyla aynı temelde görülmeyenleri ve bu konuda umutlarını yitirmiş olmaları nedeniyle işgücüne katılmayanları (ev kadınları gibi) hesaba katmamaktadır. Bununla birlikte, radikaller ve Marksistler için 'gerçek istihdamın' resmî verilerin iki ya da üç katı olduğunun tahmin edilmesi olağanüstü bir şey değildir. Yine de 'sermaye' ve 'katma değer' gibi mutlak temel kategoriler söz konusu olduğunda, resmî ista-

36) Marx, *op. cit.*, Vol. III, s. 264. Bu konuda Marx'ın *Grundrisse*, *op. cit.*, s. 383-385'de ortaya koyduğu ve analiz ettiği gerçek bir örneğe de bakınız.

37) Geoff Hodgson, 'The Theory of the Falling Rate of Profit', *New Left Review*, 84, March-April 1974.

tistikler sorgusuz sualsiz kabul edilir. Krizlere ilişkin 'kâr sıkışması' teorilerini ele alırken bu önemli noktaya yeniden döneceğiz. Şu an için, söz konusu istatistiklerin nasıl toplandığını incelemekle meşgul olan ve söz konusu istatistikleri Marksist ve ortodoks kategoriler arasındaki kavramsal farklılıklar nedeniyle düzeltmeye çalışan bir Marksist istatistikçinin, 'sermaye-hâsıla' katsayısının mütemadiyen yükselecek gibi göründüğü tespitine işaret etmek yeterli olacaktır.[38]

B. Azalan Kâr Oranları Teorisinin Tarihi

Kapitalizm geliştikçe, kâr oranlarının düşme eğilimi, yadsınamaz bir gerçek olarak Klâsik iktisatçılar arasında yaygın bir biçimde kabul edilmiştir. Sorun, bu olgunun açıklanmasında ortaya çıkmaktadır.

Örneğin, Adam Smith (1770'lerde), belli bir sanayide daha çok sermaye toplandığında, arzın artacağına, fiyatların düşeceğine ve dolayısıyla da, kârların azalacağına işaret etmiştir. Benzer şekilde, birikimin bir bütün olarak sermayeyi geliştirdikçe, sermayenin bollaşacağını ve bunun da, kâr oranlarını bastıracağını ileri sürmüştür.

Eleştiriler hızla sermayelerin belli bir sanayide sadece söz konusu sanayi ortalamanın üzerinde kâr oranına sahip olduğunda toplanacağına işaret etmektedir; bundan başka, sermayeler bu şekilde gelişme göstererek yalnızca ilgili sanayinin kâr oranını ortalamaya doğru çekmektedir. Sonuç olarak, ortalama kâr oranı açıklanamamakta ve Smith'te birikimin söz konusu oranı bir şekilde neden değiştirmesi gerektiğine ilişkin bir gerekçe de yer almamaktadır.

Kırk yıl kadar sonra David Ricardo (1810'larda) alternatif bir açıklama getirmiştir. Toplum geliştikçe, artan nüfusu beslemek için daha fazla tarımsal alanın işleneceğini ileri sürmüştür. Bu, daha verimsiz alanın işlenmesi anlamına gelmekte, dolayısıyla da, yiyeceği üretmek giderek daha pahalılaşmaktadır. Marksist ifadelerle, yiyeceğin emek değeri yükselir. Bu nedenle, veri işgününde, gerekli emek zamanı yükselir ve artı emek zamanı düşer. Böylelikle, toplum geliştikçe artı değer oranı düşer ve artı değer oranı da, işçilerin reel ücretlerinin yükselmesi nedeniyle değil de, tarımsal emek üretkenliğinin azalmasından dolayı düşer.

Ricardo'da varılan çok önemli sonuç, tarımsal üretkenliğin azalma

38) Bakınız Victor Perlo, 'Capital-Output Ratios in Manufacturing', *Quarterly Review of Economics and Business*, 8(3) Autumn. 1966, s. 29-42.

eğilimine girdiğidir. Marx, Ricardo'nun rant teorisine yönelttiği eleştirisinde, bu sonucun ne mantıken ve ne de ampirik olarak doğruyu gösterdiğini ortaya koymuştur. Gerçekte, kapitalizmin tarihi, hem sanayi de ve hem de, tarımda artan emek üretkenliğiyle nitelendirilir. Önceki kesimde de görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın azalan kâr oranlarına ilişkin açıklaması toplumsal emek üretkenliğinin ve artı değer oranının artmasına dayanmaktadır.

> Kâr oranı, emeğin daha az üretken hale gelmesinedeniyle değil de, daha üretken hale gelmesi sonucunda düşmektedir. İşçinin daha az sömürülmesi nedeniyle değil de, daha fazla sömürülmesi sonucunda...[39]

Marx, '[kapitalist] toplum geliştikçe, azalan kâr oranları eğilimine' ilişkin açıklamasının, 'önceki tüm iktisadî düşüncelerin tökezlemesi karşısında kazanılan büyük zaferlerden biri olduğunu' düşünmektedir. Bu ise Marx'ın kapitalist sistemin hareket kanunlarına ilişkin analizinin önemli bir unsurudur. Yine de, bu kanun, Marksist düşünce tarihinde yeterince acayip denebilecek bir biçimde nispî olarak çok küçük bir role sahiptir. Örneğin, eksiktüketim teorilerinin uzağındadır ve bir sonraki kesimde de göreceğimiz gibi, söz konusu kanunda 'kâr sıkışması' teorileri de yer almamaktadır.

Bu ihmâlin bir kısmı, Marx'ın azalan eğilimi elde etme mantığına yönelik olarak daha önceden incelenmiş itirazlardan kaynaklanmaktadır. Ancak, bu işin bir başka yönü ise bu kanunu reddetmenin belki de daha önemli temeli olup siyasîdir.[40] Kapitalizmin 'hareket kanunlarına' konu olmasını kavramak için, beşerî toplumsal düzenlemeyi bir makine ya da fizikî bir süreçmiş gibi ele almak gerektiği söylenmektedir. Bu ise insanoğlunun olayların gidişatını belirlemedeki rolünü önemsizleştirmekte ve düşürmektedir. Tarihi yazan, hareket kanunları değil, insanlardır. Bunun ötesinde, kâr oranlarının azalma eğiliminde olduğu ifâdesine olan inanç, kapitalizmi defetme görevine ilişkin kaderci ve pasif bir tavrın ortaya çıkmasına neden olur. Son olarak, herhangi bir durumda, krizlerin nedenlerinin analizi, sınıf mücadelesinin pratik politikasında kullanılan çok soyut bir konu olduğu söylenmektedir.

---

39) Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, (New York: International Publishers, 1967), s. 439.

40) Yapılan tartışma ağırlıklı olarak Jacoby, *op. cit.*, V. Kesimden alınmıştır.

Marx'ın kapitalizmin tarihini hareket kanunları şeklinde ve genelde insanlık tarihini de bu tarihi etkileyen ve dolayısıyla da, insan davranışlarını sınırlayan nesnel unsurlar olarak gerçekten kavradığı hususunda hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Hâlâ da bu, kapitalizmin zaman geçirilmeden aktif olarak defetmek konusunda sınıf mücadelesini en üst düzeyine çıkaran (kaderci bir gelecek temelinde değil) ve teorik analizi temelinde en pratik siyasette yer alan Marx için de geçerlidir. Marx'ın bu iki yönü arasında bir çelişki söz konusu mudur?

Asla. Aksine, Henryk Grossmann (Almanya), Paul Mattick (Amerika Birleşik Devletleri) ve David Yaffe (İngiltere), bunun, Marx'ın teorik çerçevesinin devrimci siyaset çizgisinde olmasından dolayı olduğunu ileri sürmektedir.

Kriz tartışmasını eksiktüketim ve orantısızlık teorilerinden uzaklaştıran ilk Marksist Grossman'dır. Bu teorileri hem mantıkî ve hem de siyasî temellerde ağır bir biçimde eleştiren Grossman, söz konusu teoriler yerine azalan kâr oranları eğilimini kriz teorilerinin merkezine yerleştirmiştir. Marx'ta özel bir öneme sahip olan hususun, kâr oranları düştükçe, toplam kâr miktarındaki büyümenin yavaşlaması ve en nihayetinde de durması olduğuna işaret etmiştir. Yeni yatırımların ilâve kâr yaratamadığı noktada, yatırım kısılacak ve kriz patlak verecektir.[41] Kriz yayıldıkça, zayıf ve daha az etkin olan kapitalistler silinecek ve güçlü olanlar varlıklarını anormal derecede düşük fiyatlardan satın alacaktır. Artan işsizlikle birlikte işçilerin durumları zayıflatılacaktır. Emek süreci yoğunlaşırken, reel ücretler düşme eğilimine girer, dolayısıyla da, sömürü oranı artar. Böylelikle, her kriz canlanma evresi ve bir sonraki boom ve arkasından da ekonomide patlamayı beraberinde getirecek çevrime yol açacaktır.

Birçok unsur kâr oranlarının azalmasının etkilerini geciktirebileceğinden ya da hızlandırabileceğinden, bunların hiçbiri belli bir krizin ne zaman patlak vereceğini söyleyemez. Bu anlamda, sınıf mücadelesi, sadece krizlerin zamanlaması açısından değil, aynı zamanda, krizlerin etkileriyle savaşmada da çok önemlidir. Bununla birlikte, Grossman için daha da önemli olan, krizlerin 'nesnel olarak devrimci durumlar' olmasıdır. Bu nedenle, kapitalizmde krizlerin zorunluluğunu göstermek, peşinen söz konusu krizlerin hazırlanması zorunluluğunu göstermek ve

41) *Ibid.*, s. 35.

bu nesnel devrimci dönemlere ilişkin anı kavramaktır. Son olarak, Grossman Marx'ı okuması temelinde, teori ve pratik arasında önemli bir bağ kurmuştur:

> ...hiçbir iktisadî sistem, ne kadar zayıf olursa olsun, otomatik bir biçimde kendiliğinden çökmez. İktisadî sistem 'yok edilmelidir'. Sistemin felç olmasına neden olan nesnel eğilimlerin teorik analizi, 'zayıf bağların' keşfedilmesini sağlar. Değişme sadece öznel unsurların aktif bir biçimde işlemesiyle gerçekleşir.[42]

Paul Mattick Grosmman'ın çalışmasını birkaç şekilde ayrıntıyla ele almıştır. Bunlar içinde en önemli olanı, Mattick'in, Marx'ın kapitalist toplumdan hareket kanunları çerçevesinde söz etmesinin nedeni kesinlikle kapitalizmin bilinçli insan kararlarıyla değil de, 'şey benzeri ilişkiler', piyasa ilişkileri yani fiyatlar ve kârlar tarafından düzenlenmesidir. Kendinden önceki Grossmann gibi, Mattick de krizlerin devrimci ve karşı devrimci fırsatları beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır. Hangi yolun seçileceğini sadece sınıf mücadelesi belirler. Kapitalizmin faşizme mi yoksa sosyalizme mi dönüşeceği önceden belirlenemez.[43]

Son birkaç yıl içinde, David Yaffe hem Marx'ın iktisadî analizini ve hem de bunun yaşanmakta olan krize uygulanmasını ortaya koymuştur. Analizinin tümü, bu tartışmanın çok ötesindedir. Kriz teorisi konusunda, Grossman ve Mattick'in ortaya koymuş olduklarına benzer bir biçimde, Yaffe'nin yapmış olduğu katkılar şöyledir: Birincisi, bir kriz fiyatlar ve kârlar biçiminde kendini *gösterdiğinden*, fiyatları ve kârları krizlerin nedenleri olarak düşünme eğilimi söz konusudur. Örneğin, tanım olarak kâr, satışlar ve maliyetler arasındaki fark olduğundan, kârlılığın düşmesine neden olan herhangi bir şey kaçınılmaz bir biçimde kârlarda meydana gelen düşmenin bir başka şekilde tanımlanmasını ifade eder. Ancak, maliyetlerin bir kısmı yalnızca malzemeler, v.s. gibi kimi malların (ve dolayısıyla da, kimi diğer sanayilerin satışlarının) fiyatıdır. Bu nedenle, kârlılıkta meydana gelen bir azalma, maliyetin geri kalan kısmıyla yani ücretlerle karşılaştırılır ve buradan, yüksek ücretlerin kârlardaki azalmanın nedeni olduğuna ilişkin argümana doğru atılacak tek bir adım kalmaktadır. Bu yolla, etki bir neden haline getirilir.

---

42) *Ibid.*, s. 37.

43) *Ibid.*, s. 43.

Benzer hususlar tüm dünyadaki durgunluk, artan işsizlik, enflâsyon, artan devlet harcamaları ve keskinleşen sınıf mücadeleleri için de ortaya konabilir. Yaffe bunların her birinin krizin gelişiminin nedeni değil de, olgusu olduğunu ileri sürmektedir. Kâr oranı düştükçe, birikim yavaşlayacak ve işsizlik artacaktır. Kapitalistler kârlılık sağlamak ve bunu sürdürmek için fiyatları artıracak, böylelikle de, enflâsyonist bir spirali yükseltecektir. Aynı zamanda da Devlet, iyi durumda olmayan sanayileri sübvanse etmek ve hatta söz konusu sanayilere egemen olmak üzere adım atmaya zorlanır. Bu nedenle, devlet harcamaları hızla artar. Ancak, Devletin bütçe açıkları sadece enflâsyonu hızlandırır. Buna karşın, söz konusu açıkların istihdam düzeylerini desteklemesi, ücretlerin, kârlılığın yeniden canlanmasını mümkün kılacak kadar düşmesinin önüne geçer. Yaffe bunun, tüm kapitalist dünyanın içinde bulunduğu durum olduğunu söylemektedir.[44]

C. Sınıf Mücadelesi ve Kâr Sıkışması

Her kriz, kapitalist üretim için kârlılığın öneminin altını çizer ve kârlılığı neyin düzenlediği biçiminde yeni bir soruyu gündeme getirir.

Buna karşılık, kârlılıktaki her azalma, ücretlerin yükselmesinin peşi sıra ortaya çıkar. Ücretlerde yapılan bir indirim, diğer şeylerin değişmemesi koşuluyla, kârları artıracaktır. Ancak, buradan, kârlarda meydana gelen veri bir azalışın kaçınılmaz bir biçimde aşırı ücretler nedeniyle olduğu sonucu çıkmaz. Sorun, neyin neden ve neyin de etki olduğunu nasıl anlatacağımızdır.

Marx'ın analizinde beklenen gelişme reel ücretlerin, sömürü oranının artmasıyla artmasıdır, dolayısıyla da, tek başına ücret artışı kârlılığın azalmasına katkıda bulunmayacaktır. Bu nedenle, Marksist ifadelerle, sadece reel ücretlerdeki artış sömürü oranını düşürecek kadar yüksek olduğunda, kârlılıktaki düşüşün (kısmen en azından) 'yüksek ücretler' nedeniyle olduğunu söyleyebiliriz.*

Marx tabii ki bu açıklamayı, sermaye birikiminin bizzat kendisinin, ücret mücadelelerinin kısıtlandığı nesnel sınırları ortaya koyması temelinde reddetmekte, dolayısıyla da, genelde, sömürü oranı artmaktadır. Gerçekte Marx, kâr oranının kesinlikle işçilerin daha az değil ama *daha*

44) Yaffe, *op. cit.*, s. 5-32.

* İstisnaî durumlar olsa bile, kâr oranındaki azalmayı, ücret oranlardaki bir artışla açıklamaya kalkmak kadar saçma bir şey olamaz. (Marx, *Capital*, Vol. I., XVI. Kısım, s. 240).

fazla sömürülmesi nedeniyle düştüğünü ileri sürmektedir.

En yüksek soyutlama düzeyinde, artı değer oranının $\frac{s}{v}$ parasal eşdeğeri, 'kârların' 'ücretlere' $\frac{\Pi}{W}$ oranıdır. Kâr-ücret oranında meydana gelen bir azalma, reel ücretlerde meydana gelen aşırı bir artışın delili olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu uslamlama hatalıdır.

Birincisi, işçilerin daha fazla sömürülmesi ve bu nedenle de, daha fazla artı ürün üretmesi sağlanırken, aynı zamanda, kapitalistlerin artan ürünü satamamaları ve dolayısıyla da, söz konusu ürünü parasal kâra dönüştürememeleri tam anlamıyla mümkündür. Örneğin, kâr oranlarında meydana gelen azalmanın neden olduğu bir krizde (Marx *gibi*), kimi sermayeler faaliyet alanından çekilirken, kimileri de ürünlerini alan alıcıları kaybedecektir. Fiyatlar düşecek ve buna bağlı olarak da kârlar ve kârların ücretlere oranı düşecektir. Bunun telâfi edilmesi için, ayakta kalan kapitalistler işçilerini maliyetlerini düşürmek ve işlerini sürdürmek için daha fazla çalıştıracaklar, daha fazla sömüreceklerdir. Bu nedenle, krizin sancılı dönemlerinde azalan kâr-ücret oranı ve artan sömürü oranı birlikte görülür. Bundan başka, bu koşullarda, her ikisi de krizin belirtileri olup, nedeni değildir.

Ancak, yukarıda belirtilen kalıp bir krizin patlak vermesinin öncesinde geçerli değildir. (Krizin söz konusu olmadığı dönemlerde) 'kâr-ücret' oranını, sömürü oranı endeksi olarak görmek gayrîmeşru bir tutum olmayacak mıdır? Böyleyse, bir kriz öncesinde kâr-ücret oranının azalması, işçilerin gerçekte reel ücretlerini sömürü oranını düşürecek kadar yükselttiklerinin ve dolayısıyla da, krize neden olduklarının güçlü bir kanıtı olacaktır. İngiltere'de Glyn, Sutcliffe ve Rowthorn ve de Birleşik Devletler'de Boddy ve Crotty tarafından ortaya konduğu gibi, *Marksist kriz teorisinin 'kâr sıkışması' versiyonunu tanımlayan,* $\frac{\Pi}{W}$*'nin* $\frac{s}{v}$ *oranının bir göstergesi biçiminde teorik olarak tanımlamasıdır.*[45]

Görünürde argümanları, krizlerin öncesinde kâr-ücret oranının düştüğüne ilişkin ampirik gözlemlerine dayanmaktadır. Ancak, aynı gözlem, son zamanlardaki örnek olması açısından Brookings Institute'daki William Nordhaus gibi burjuva iktisatçıları tarafından da sıkça yapıl-

45) Bkz. Andrew Glyn and Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, (London: Penguin Books, 1972); Bob Rowthorn, 'Mandels Late Captialism', *New Left Review*, 98, July-August 1976, s. 59-83 ve Raford Boddy and James Crotty, 'Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle', *Review of Radical Political Economics*, Vol. 7, No. 1, 1975.

maktadır.[46] Bununla birlikte, Nordhaus'dan farklı olarak, Marksistler, gözlemlenen kâr-ücret oranını sömürü oranıyla tanımlayarak bir adım ilerde durmaktadır. Buradan çıkan sonuç, kârlılıkta meydana gelen azalmanın gerçekten artı değer oranındaki bir azalmanın ifadesi olduğu ve bunun da, sadece reel ücretlerdeki yeterli büyüklükte bir artış nedeniyle gerçekleşebileceğidir. Beklenenin aksine, burjuva iktisatçısı Nordhaus 'sermaye maliyetindeki' azalmayı suçlu görürken, Marksistler bunu emek sorununa atfeder.

Bir anlamda, kâr sıkışması argümanı kapitalizm kadar eskidir. Sistem açısından kârların ne kadar önemli olduğunu kimse kapitalistlerden daha iyi bilemez ve bilinen nedenlerle, kimse yüksek ücretleri krizlere neden olması çerçevesinde suçlamada onlar kadar hızlı olamaz. Bu anlamıyla, kâr sıkışması argümanının kapitalist versiyonu her krizle birlikte birden bire ortaya çıkmaktadır.

Biraz daha yüksek soyutlama düzeyinde, burjuva iktisatçıları uzunca bir süredir kârlılığın işçiler nedeniyle düşmesinin net millî üründen alacakları 'payı' arttırabileceğini ileri sürmektedir (tabii ki kapitalistlerin alacakları 'payın' aleyhine olacak bir biçimde). Marx'ın çağdaşı olan Fransız Frederic Bastiat (1840'lı yıllar) ve Amerikalı Henry Carey'e (1860'lı yıllar) dikkat çekerek, Marx 'azalan kâr oranları eğilimi gerçeğini kabul etseler de...bunu [hatalı bir biçimde] basitçe ve tümüyle emeğin payının artmasıyla'[47] açıklamış olduklarına işaret etmektedir.

Birçok açıdan, bugünkü Marksist kâr sıkışması teorisi, Bastiat ve Carey'in teorilerine benzemektedir. Erik Olin Wright, Marksist kriz teorilerini gözden geçirdiği çalışmasında teorinin günümüz versiyonunu şu şekilde özetlemiştir:

> Temel argüman çok basittir: millî gelirin işçilere ve kapitalistlere giden nispî payı hemen hemen tamamıyla bu iki sınıfın sınıf mücadelesindeki nispî güçlerinin bir sonucudur. İşçi sınıfının üretkenlik artışının üzerinde bir ücret artışı sağlayacak kadar güçlü bir emek hareketi geliştirmesi ölçüsünde, sömürü oranlarının azalma eğilimi ortaya çıkacak ve dolayısıyla da, kâr oranları (artan ücret nedeniyle sıkışacaktır) düşecektir. Kârlardaki böylesine bir azalama, yatırımlarda buna tekabül eden bir azalma ve

46) William Nordhaus, 'The Falling Share of Profits', *Brookings Papers*, 1976, No. 1, s. 169-208.
47) Marx, *Grundrisse*, *op. cit.*, s. 755.

dolayısıyla da, üretkenlikteki giderek yavaşlayan artışla sonuçlanacaktır.[48]

Bu nedenle, günümüz Marksist kriz teorisi versiyonu, kâr oranındaki azalmayı, sömürü oranındaki azalmanın bir sonucu olarak ele alan Bastiat ve Carey'in iktisadî mantığını izlemektedir. Ancak, kriz teorisinin bu iki versiyonu arasında çok önemli siyasî farklılıklar bulunmaktadır. Burjuva iktisatçıları bu durumdan şikâyetçi olurken, Marksist iktisatçılar işin tadını çıkarmaktadır. Marksist kâr sıkışması teorisi, *çalışma koşullarına yönelik* sınıf mücadelesini (son analizde) kapitalist yeniden üretim sürecini belirleyen çok önemli bir unsur haline getirmektedir. Söz konusu Marksistler için, sistemin gelişiminin, emeğin krizleri başlatacak kadar güçlü hale geldiği bir aşamaya ulaşmış olması gerçeği çok umut verici bir işarettir. İşçi sınıfı ücret talepleriyle sistemi dizlerinin üstüne çöktürecek duruma getirebilirse, bu durumda, 'canlanma' sürecinin bir bölümü ve küçük bir aşaması olan reel ücretlere yönelik saldırılara karşı yeterince güçlü bir biçimde ayakta da durabilir. İşçiler belki de, devlet gücünü ele geçirerek krizi 'çözecek' kadar bile güçlü olabilirler.

Bu teorinin en önemli fazileti basit olmasıdır. Kapitalizmde bile, 'hükmettiğimiz politika' mevcuttur. Sınıf mücadelesinin kimi soyut hareket kanunundan ziyade, pratik politikası, kapitalizmin tarihini anlamak için analiz etme ihtiyacı duyduğumuz hususdur. Kapitalist birikim gerçekte içsel olarak sınırlandırılmış olsa da, birikimin nihaî sınırları (Marx'ın da dediği gibi) 'bizzat sermayenin kendisi' değil de, emektir.

Basitlik, basit açıklama doğru bir açıklamaysa, gerçekten bir faziletdir. Buna rağmen yanlışlığın cezası başarısızlıktır. Bu nedenle, temel teorik noktaya dönüp, şu soruyu sormaktayız: gerçekte sömürü oranındaki azalmayı, kâr-ücret oranında gözlemlenen azalmaya yükleyebilir miyiz? Bir başka deyişle, $\frac{\pi}{w}$ gerçekte $\frac{s}{v}$'nin bir göstergesi midir? Bu sorulara cevap vermek için, S ve V'nin parasal şekillerini safha safha izlememiz gerekmektedir.

Toplam sermayenin yenidenüretim çevriminin sonunu düşünün. Satış gelirlerinden başlayarak, bu parasal toplamın harcanmasını adım adım izleyebiliriz.

48) Wright, *op. cit.*, s. 216.

Toplam satışların (M') 100,000 $ olduğunu varsayın. Buradan, kapitalistler, satılan emtiayı üretmede kullandıkları (C*) malzemelerin ve makinelerin maliyetini karşılamak için 40,000 $ ve üretim sürecinde istihdam edilen işçilere yapılan ücret ödemeleri (V*) için de 20,000 $ ayırmaktadır.* Geriye kalan 40,000 $ ise kapitalistlerin *satıştan elde edilen gayr^safî kâr* (S*) olarak adlandırdıkları kısımdır. Bu, emtia satışından elde edilen gelir eksi bu emtiayı üretmenin malzeme ve emek maliyetidir. Bir bütün olarak sistemin bakış açısından, söz konusu gayrîsafî kârlar, artı ürünün parasal eşdeğerini temsil etmektedir.

Marksist bakış açısından, 'gayrîsafî kârlar' (S*) üretimi gerçekleştiren işçilerin artı emek zamanının parasal eşdeğerini temsil ederken, söz konusu işçilerin ücretleri (V*), gerekli emek zamanının parasal eşdeğerini temsil etmektedir. Bu nedenle, üretimi gerçekleştiren işçilerin sömürülmesine ilişkin uygun olan endeks -yani artı değer oranı-:

$$\frac{S^*}{V_P} = \frac{40.000}{20.000} = \%\ 200$$

Ancak, kapitalistler için durum başkadır. Kapitalistler gayrîsafî kârlardan hâlâ da emtiayı satmaya çalışırken harcadıkları parayı çıkartmaları gerekmektedir. Kapitalistlerin adlandırdığı çerçevede bu *satış masrafları*, üretilen emtiayı parasal satışa dönüştürmenin malzeme (C*j) ve emek maliyetlerinden oluşmaktadır. Buna ilâveten, kapitalistler aynı zamanda da dolaylı vergileri T (satış lisans, mülkiyet vergileri, v.s.) indirmeleri gerekir. Zira kapitalistlerin bakış açıları çerçevesinde, söz konusu vergiler de bir işletme 'masrafıdır'. Tüm bu indirimlerden sonra geriye kalan kısım *net kurum geliri*** (TT) olarak adlandırılır. (TT). Satış masrafları C* + V* = 15,000 $+ 10,000 $ ve dolaylı vergiler T = 5,000 $ olduğunda, net kurum geliri TT = 10,000 $ olacaktır.

Kapitalist sınıfın bakış açısından, hem satış masrafları ve hem de dolaylı vergiler işletmenin gerçek masraflarıdır. Gerçekte, bir bütün olarak sistemin bakış açısından bile söz konusu büyüklükler, hem ticarî

---

* Üretken emek kavramını doğru bir biçimde geliştirmek bu yazının sınırlarını aştığından, üretimi gerçekleştiren işçiler ifadesini kullanmaktayım. Benzer bir biçimde, meta kavramını da, para karşılığında satılan mal ve hizmetleri kapsayacak bir biçimde kullanıyorum. Üretken olan ve olmayan emek ayırımı, mal ve hizmetler arasındaki sıradan ayırıma indirgenmez.

** Net kurum geliri; kurumlar vergisi, pür rant (aslında üretim maliyetlerinin ya da satış masraflarının bir kısmı olan aşınma ve bina ve donanımın korunmasının aksine), faiz/dividantlar ve dağıtılmayan kazançlara ayrılır.

sermaye (toptancılar/perakendiciler) ve hem de devlet zorunlu işlevleri yerine getirdiğinden, kesinlikle gerekli harcamalardır. Ancak, bunların zorunlu masraflar olması gerçeği, söz konusu büyüklüklerin artı değerin türev şekilleri de olduğunu hiçbir şekilde değiştirmez. Artı ürünü satmadan önce *üretmek* gerekir; artı ürünü satmak sadece ürünün büyüklüğünü değil, mülkiyetinin değişmesine neden olur. Artı ürünün hangi kısmının adının değişmesine neden olan faaliyetler (alım-satım) ve devlet faaliyetleri* tarafından massedildiği, yalnızca sistemin bölüşüm ve meşruiyet kazandırma masraflarının bir göstergesidir.

Ne yazık ki, kâr sıkışması teorisyenleri bu çok önemli noktayı kavrayabilme başarısını gösterememiştir.** Benzer şekilde, artı değer oranını $\frac{TT}{W}$ yani net kurum gelirinin tüm ücretlere oranıyla tanımlamışlardır.Yukarıdaki gösterim çerçevesinde, TT = 10,000 $ ve W = üretimi gerçekleştiren işçilerin ücretleri + satıcıların ücretleri ve maaşları, v.s. = 20,000 $ + 10,000 $ = 30,000 $, dolayısıyla da, $\frac{TT}{W} = \frac{10.000}{30.000} = \%\,33{,}3$ 'tür.

Bu oran, gerçek artı değer oranının çok uzağındadır.$\frac{V^*}{S^*} = \%\,200$-$\frac{TT}{W}$'nin $\frac{S^*}{V^*}$'yle karıştırılması nedeniyle, veri bir zamandaki sömürü oranıyukarıdaki örnekte de olduğu gibi büyük ölçüde olduğundan eksik gösterilmiştir. İşin kötüsü, $\frac{TT}{W}$ zaman içinde gerçek $\frac{S^*}{V^*}$ oranına göre aşağı yönlü bir eğilim göstermiştir. Bunun nedeni ise tüm kapitalist ülkelerde,hem satış masraflarının ve hem de dolaylı vergilerin keskin bir biçimde yükselmesidir. Bu, özellikle de II. Savaş'tan bu yana görülen gelişmedir. Bu nedenle, 'kâr-ücret' oranında $\frac{TT}{W}$ gözlemlenen azalmayı sömürü oranındaki azalmayla açıklanması aldatıcıdır. Aksine, Marx benzeri azalan kâr oranıyla birlikte gelişme gösteren artan sömürü oranındaki bir artışın, birikim oranındaki azalma ve artan işsizlik sonucunda ortaya çıkması çok muhtemeldir. Bu durum karşısında, kapitalistler arası artan rekabet ve devlet müdahalesinin artması, krizin nedeni değil, derinleşen krize verilen bir cevap niteliğindedir. Ampirik olarak, verilen bu cevaplar kendisini $\frac{S^*}{V^*}$ *artarken bile* azalan $\frac{TT}{W}$ biçiminde ortaya çıkanartan satış masrafları ve artan vergiler biçiminde gösterir. Bu, gerçekte, Yaffe'nin bugünkü dünya krizine ilişkin açıklamasıdır.

'Kâr-ücret' oranında $\frac{TT}{W}$ gözlemlenen bir düşüşün bize kendiliğinden

* Devletin [iilî üretiminden başka.

** Kâr sıkışması mantığına ilişkin önemli bir eleştiri aynı zamanda *The Communist*, Vol. 1, No. 2'de yayınlanan Boddy-Crotty (*op. cit.*) eleştirisinde de yer almaktadır.

bir açıklamagetirmediğini tekrarlamak iyi olacak olacaktır. Sadece gözlemlerin arkasına saklanmamak için, ampirik trendden hangi unsurların sorumlu olduğunu öğrenmek konusunda kârın belirleyicilerine ilişkin bir teoriye ihtiyacımız vardır. Ancak, *ampirik kategorilerin teorik kategorilere nasıl tekabül ettiğini* öğrenmemiz de gerekmektedir. Aksi takdirde, yanlış nedene atıfta bulunma durumuna düşeriz. Bu, kâr sıkışması ekolünün kesinlikle yapmış olduğu bir hatadır: söz konusu ekolün mensupları artı değer teorisine tutunmuşlar ve bu karmaşık ve güçlü Marksist kategori ve burjuva 'kâr' kategorisi (net faaliyet geliri) arasındaki farkı görmede tamamıyla başarısızlığa uğramışlardır. Bu yolla, hatalı bir biçimde kârlılıktaki yüzyıllık gerilemeyi ve dolayısıyla da, bizzat bugünkü dünya krizini, kârdan fazla olan üzerinde ücretlerden kaynaklanan sıkışmaya atfetmişlerdir.

Sonuç

Tarih, kapitalizmin periyodik olarak iktisadî ve toplumsal yapısı çerçevesinde periyodik kopuşlara sahne olduğunu öğretmektedir. Böylesi zamanlarda, sisteme özgü olan toplumsal gerilimler keskin bir çelişki içindedir. Çeşitli ortodoksluğun burjuva basmakalıp sözleri bitip tükenmeye, umutsuzca dövüşmeye başlar ve sınıfların mücadelesi açığa çıkar.

Kapitalist tarihin bu dersini bir kez daha öğreniyoruz. 21. yüzyılın altın kapılarını açan savaş sonrası boom şimdilerde resmî olarak sona ermiştir. Tüm kapitalist dünyada, siyasî ve iktisadî krizler mebzûl miktardadır. Uluslararası rekabet, kapitalist mücadele varolmaya devam ettikçe yoğunlaşmaktır; bankalar batmakta, sanayiler çökmekte, uluslararası para sistemi bir krizden diğerine yalpalayarak sürmektedir; fiyatlar yükselmeye devam ederken işsizlik derinleşmekte ve sınıf mücadelesi her yerde keskinleşmektedir.

Kapitalizmin bu son krizini nasıl anlamamız gerekir? Söz konusu krizi yerel ve ulusal olmanın yanı sıra dünya ölçeğinde de ayrıntılı bir biçimde ele almamız ve analiz etmemiz gerekir. Ancak, tek başına bu yeterli olmayacaktır. Aynı zamanda, kapitalizm açısından krizlerde yeni olan bir şey olmadığını da öğrenmekteyiz. Söz konusu krizlerin periyodik ve yok edici görünüşleri, bu soruyu sormamızdan çok önce birçok kişi tarafından fark edilmiş, analize tabi tutulmuş ve teorik olarak ele alınmıştır. Bunu anlamak, bizden öncekilerin açıklamaları üzerinde

çalışmanın gerekliliğini anlamak, dolayısıyla da, onlardan yararlanmak ve söz konusu çalışmalarına dayanarak konuyu ileri götürmek demektir. Cehaletin fiyatı başarısızlıktır.

Bu çalışmanın amacı, kapitalist krizler konusunda tarihî olarak ortaya çıkan temel gelişmeleri sunmak ve analiz etmektir. Bu konuda olabildiğince dikkatli olmaya çalıştım ve aynı zamanda da, konuya ilişkin herhangi önbilgi ortaya koymadım. Bunu yaparken, belli bir teorinin ne söylediğini ortaya koymanın yanı sıra teorinin konuya ilişkin argümanı neden ortaya koyduğunu, söz konusu argümanın nasıl geliştiğini ve değişik zamanlarda hangi siyasî görüşün belirtilen argümanla birlikte geliştiğini belirtmeye çalıştım.

Bu çalışma çerçevesinde ele aldıklarımı özetlemekten ziyade, kriz teorileri tarihinde zımnî olarak yer aldığına inandığım ders niteliğinde üç ibret verici husus üzerinde odaklanmak istiyorum.

Birinci ibret verici ders, teori ve siyaset arasındaki ilişkiyle ilintilidir. Her teorik durum, sistemi belli bir tarzda değiştirmeyi ifade etmektedir. Bu anlamda, her teorinin, kendisini temel alan pratiğe ilişkin siyasî uzantıları bulunmaktadır. Ancak, belli bir teorik kavramlar bütünü ve bunlarla uyumlu olması beklenen siyaset arasında basit bir bağlantı kurulamayacağını anlamak önemlidir. Örneğin, eksiktüketim teorisini ele alalım. Bu teorinin savunucuları arasında mürteci Parson Malthus, küçük burjuva sosyalisti Simone de Sismondi, devrimci eylemci Rosa Luxemburg ve Paul Sweezy ve Paul Baran'ın çalışması temelinde günümüzün 'tekelci kapitalizm' okulu bulunmaktadır. Diğer taraftan, bu teorinin muhalifleri arasında Ricardo'dan günümüze kadar her renkten burjuva teorisyeninin yanı sıra Marx ve Lenin de yer almaktadır. Eksiktüketim teorisinin ne destekleyicileri ve ne de bu teoriyi eleştirenler arasında herhangi bir ortak siyasî konumdan söz edilebilir. pozisyonun ayırt edilmesi mümkün değildir. Benzer argümanlar diğer tüm kriz teorileri için de söylenebilir.

İkinci ibret verici ders, teori ve 'gerçeklerle' ilintilidir. 'Gerçeklerin' bir şekilde herhangi bir kavramsal çerçeveden bağımsız bir biçimde geliştiğini varsaymak çok ciddi bir hatadır. Millî gelir hesapları tarihine ilişkin yapılacak kısa bir çalışma bile, herhangi bir veri zamanda karşı karşıya geldiğimiz verilerin, belli teorik kategorilerin sayısal olarak ifade edildiğini göstermektedir. Bu veriler tabii ki gerçek dünyadaki olaylara dayanmakla birlikte bu olayların belli bir sisteme bağlanması ve tek

tek sıralanması da dünyaya ilişkin bir teoriye dayanmaktadır. Keynesyen teori temelinde ortaya çıkan kalıplar (bugünkü millî gelir hesaplarının temelinde bu vardır), Marksist kategoriler temelinde ortaya çıkan kalıplarla aynı olması gerekmemektedir. Örneğin, kâr sıkışması teorilerinin tartışılmasında, kâr-ücret oranının $\frac{\pi}{w}$, sömürü oranıyla $\frac{s}{v}$ karıştırılmaması gerektiğinin nası önemli olduğunu gördük. Gerçekte, doğru bir teoriyi, tümüyle farklı kategorilere dayanan 'gerçeklere' tekabül etmemesi nedeniyle terk etmek kötü bir kayıp olacaktır.

Üçüncü ibret verisi ders, hâlihazırda bu kesimin başında ele alınmıştır. Kısaca yinelersek, krizi analiz ederken, sadece kriz olgusu üzerinde durmak yeterli değildir. Geçmiş ve bugünkü krizlere ilişkin açıklamalar üzerinde çalışmak da aynı ölçüde gereklidir. Aksi takdirde, keşfedileni, yeniden keşfetmekten başkaca bir şey yapmamış oluruz ve diğerlerinin yıllar önce yapmış olduğu hataları yaparız. Tarihi yok sayanların, tarihi tekrar etmekle mahkûm edildikleri sıklıkla söylenegelmektedir. Bu ifadelere, teoriyi yok sayanların, yeniden teori inşa etmeye mahkûm edilmeleri gerektiğini ilâve etmek gerekir.

KAPİTALİST KRİZ VE MARKSİST TEORİ

DAVID A. WOLFE

I

Giriş

Kriz kavramı Karl Marx'ın kapitalist gelişme teorisinin merkezinde yer almaktadır.[1] Bununla birlikte, krizin anlamı, kullanıldığı kimi yerlerde bir ölçüde farklı içerikleri temelinde dikkate şayan bir biçimde karartılmıştır. Krizler Marx tarafından, sermayenin kendi kendine devam eden genişlemesine yönelik iç engellerlin bertaraf edildiği ve kapitalist birikim sürecinin devam edebildiği düzenleyici mekanizmalar olarak görülmüştür. Bu anlamda, krizler büyük ölçüde kapitalist ekonomilerin periyodik dalgalanmalarını düzenleyen kısa dönemli çevrimsel olgudur. Krizler, azalan kâr oranlarının uzun dönemli eğilimleriyle de ilgili olarak analiz edilebilir. Bununla birlikte, belirtilen uzun dönemli eğilim ve krizlerin daha çevrimsel bir biçimde ortaya çıkması arasındaki birebir ilişki, hatırı sayılır tartışmanın kaynağı olmuştur. Konuya ilişkin olarak daha ileri düzeyli karmaşa, Marx'ın krizlerin periyodik olarak ortaya çıkışının, kapitalizmden sosyalizme geçiş için gerekli olan siyasî koşulla-

1) Bu çalışmanın ilk halini okumaya zaman ayıran ve görüşlerini ve eleştirilerini ileten Rob Albritton, Jan Cohen, Gordan Cleveland. Duncan Camerpn, Daniel Drache, Richard Day, A. Gunder Frank, Peter Hall, John Keane, Michael Lebowitz, Bryan Palmer ve Sasan Pokorny'e müteşekkirim. Bu kişilerin vermiş olduğu tavsiyeleri her zaman tutmamama rağmen değerlendirmelerinden büyük ölçüde yararlandım. Yazılanlara ilişkin tüm sorumluluk her zaman olduğu gibi bana aittir.

rın gelişimiyle ilgili olduğunu ileri sürmesinden kaynaklanmaktadır.

Kriz teorisinin bu son belirtilen yönü, doğrudan doğruya Marx'ın siyasî projesinin merkezine yönelmektedir. Marx'ın analizine iliştirilen mevhum ise krizlerin işçi sınıfının kapitalist üretimin kaotik doğası konusunda yapmış olduğu değerlendirmenin gelişimine katkıda bulunmasıdır. Periyodik krizlerin yarattığı bozulmaya karşı refahlarını koruma gayretleri çerçevesinde, işçiler kapitalist sistemin en nihayetinde ortadan kalkması için gerekli siyasî anlayış ve pratik deneyim elde ederler:

> Ücretlerin alternatif yükseliş ve düşüşünün ve bu nedenle de, patron ve yanında çalışanlar arasındaki sürekli çelişkilerin, sanayinin bugünkü örgütlenmesi çerçevesinde, emekçi sınıfları hâkim sınıfın istismarına karşı tek bir büyük birlik altında toplayarak ve üretimi besleyen en iyi unsurlar olup olmadığına bakılmaksızın kendilerine karşı özensiz davranılmasının önüne geçerek, bu kesimin ruhunun sürdürülmesinde vazgeçilmez bir araç olduğu hususunda ikna olmuş... durumdayım. Çatışmaların ve birleşmelerin değerini doğru bir biçimde değerlendirmede, bunların açık bir biçimde önemsiz olan iktisadî sonuçlarının gözümüzü kör etmesine izin vermememiz gerekmekle birlikte her şeyin ötesinde, söz konusu şeylerin ahlâkî ve siyasî sonuçlarını göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Patronlar ve yanlarında çalışanlar arasındaki sürekli mücadelenin ücretler ve kârlardaki değişmelere bağlı olması gibi, günümüz sanayinin periyodik olarak yaşadığı çevrimlerin kasvet, refah, aşırı heyecan, kriz ve endişenin büyük alternatif safhaları ve bu gelişmeler nedeniyle ücretlerde meydana gelen iniş ve çıkışlar olmaksızın, özgürleşmesi eski Yunan ve Roma'nın kölelerininki gibi imkânsız olan Büyük Britanya'nın ve tüm Avrupa'nın işçi sınıfları kalbi kırık, balık hafızalı, direnci yıpranmış bir kitle olacaktı.[2]

Marx'ın kriz teorisindeki nesnel gerçeklik ve öznel algılama arasındaki bağın kökleri, krizin klâsik anlamına dayanmaktadır.[3] Klâsik Yunan

---

2) Karl Marx and Frederick Engels. *Collected Works*, Vol. 12: 1853-54 (New York 1979), s. 169 içinde Karl Marx, 'Russian Policy Against Turkey-Chartism'. *New York Daily Tribune*, Leszek Kolakomaki, Main Currents of Marxism, Vol. 1: *The Founders*, çevirisi P.S. Falla, (Oxford and New York 1978), s.102-103'den alınmıştır.

3) Konuya ilişkin tartışma benim bu sorunu ele aldığım 'The Crisis in Advanced Capitalism: An Introduction', *Studies in Political Economy*, 11, 1983, s. 8-9 künyeli çalışmadan alınmıştır.

tarih yazıcılığında ve tiyatro oyunlarında, kriz, birey ya da toplumun kendini yenidenüretme kapasitesi tehlikeye girdiğinde, bir bireyin ya da toplumun yaşamında bir dönüm noktasını ya da karar anını göstermek üzere kullanılmıştır. Klâsik kriz kavramı işin hem nesnel ve öznel boyunu içermektedir. Nesnel boyut, krizin, yaşamlarını etkilediği bireylerin davranışlarından bağımsız bir sürecin peşi sıra dışsal olarak belirlenen bir olgu olarak ortaya çıkması demektir. Öznel boyut ise bireylerin, kriz tarafından ortaya konan tehdide yönelik kavrayışı ve tepkiyi içermektedir. Bu nedenle, krizler önceki toplumsal ilişkiler kalıplarının sorgulandığı vahim anları temsil etmektedir. Bunun gibi, krizler bireylerin mümkün olan alternatif örgütlenme biçimlerini algılama fırsatını yaratır. Krize karşı bireyler tarafından yapılan öznel seçişler, krizlerin çözülmesinde önemli bir unsur teşkil edebilir.

Bu nedenle, Marx'ın kapitalist gelişme teorisi açısından önemi, yenilenme ve dönüşüm gibi iki farklı radikal ihtimâli kapsamasıdır. Pür iktisadî ifadelerle ortaya koymak gerekirse, Marx krizleri, birikime yönelik engellenmelerin ortana kaldırıldığı çevrimsel yenilenme sürecinin bir parçası olarak tasavvur etmektedir. Ancak, Marx, aynı zamanda, krizleri açıkça işçi sınıfının bilinçliliğinin evriminde yani kapitalizmin nihaî olarak dışlanması ihtimâlini artıran (tek husus olmasa da) önemli bir psikolojik kurum olarak görmektedir. Marksizm çerçevesinde kriz konusunda yapılan tartışmaların büyük bir kısmı, kapitalizmin pür iktisadî çöküşü ihtimâli etrafında dönmektedir. Bununla birlikte, Michael Lebowitz'in de doğru bir biçimde ileri sürdüğü gibi, bu Marx'ın kriz teorisinin nesnel yönlerinin yanlış yorumu olmasının yanı sıra esas itibariyle onun felsefe ve proletaryanın birliğine ilişkin pratik konusundaki görüşleriyle de çelişmektedir. 'Marx'ın görüşü çerçevesinde sermayenin sınırlı olması, insanların, sermayenin önünde bulunan beşerî üretken güçlerin mutlak gelişimi şeklindeki engellerin sermayeye özgü olduğu hususunda *giderek bilinçlenmesi* nedeniyledir...Böylelikle, sermayenin önündeki engelin bizzat sermaye olduğunun farkına varan sermayeye sınır teşkil eden bilinçli insan'.[4]

Marx'ın orijinal fomülâsyonunun belirsizliği söz konusu olmamasına rağmen krizin nesnel ve öznel anları arasındaki gerilim, son zamanlar-

4) Michael A. Lebowitz. 'Marx's Falling Rate of Profit: A Dialectical View, *Canadian Journal of Economics*, 9, (1976), s. 250.

da Marksizmdeki tartışmaların merkezini oluşturmaktadır. İkinci Enternasyonalden bu zamana kadar geçen süre içinde, kapitalizmin yenilenmesi ya da dönüşümünde iktisadî krizin rolü sorunu sorunsal olmaya devam etmektedir. Tartışmanın yoğunluğu, dünya kapitalizminin son yüz yıldır birbirini izleyen krizlerinden çıkışıyla birlikte artmıştır. İlkesel olarak, her kriz, üretim ilişkilerinin, sermayenin kendiliğinden genişlemesinin yenilenmesini mümkün kılan bir tarzda yeniden oluşturulmasını ya da söz konusu ilişkilerin, kapitalist üretim tarzının niteliksel dönüşümüyle kendisini aşması arasındaki bir seçiş unsurunu içinde barındırmaktadır. Birbirini izleyen her krizin sonraki tarzda değil de, önceki tarzda çözülmesi gerçeği, Marksizm açısından büyük bir ikilem yaratmaktadır. Marksistler bunu iki şekilde cevaplandırmaktadır: krizin nihaî olarak yeniden ortaya çıkması, proletarya açısından öznel bir siyasî bilinçliliğin gelişmesine neden olacağı biçimindeki ritüel büyü ya da nesnel koşullar ve öznel bilinçlilik arasındaki ilişkinin dikkat çekici bir biçimde Marx'ın ilk olarak tasarladığından daha sorunlu olduğunun kabul edilmesi.

Marksist kriz analizlerinin çoğunda dikkat çekici bir biçimde eksik olan husus, krizin kapitalist üretim ilişkilerini dönüştürmekle birlikte bunun Marx'ın tahmin ettiklerinden tamamen farklı olduğu görüşüdür. Günümüz Marksist kriz teorisine yönelik gerçekçi bir karşı koyuş, geçmişteki krizlerin teorinin temel bir unsuru olarak işin içine dâhil edilecek bir biçimde ele alınmasıdır. Marksist kriz teorisinin böylesi bir biçimde yeniden formülâsyonu, geçmiş krizlerin kapitalist üretim ilişkilerini ve bugünkü krizin potansiyel uzantılarını dönüştürecek bir analizi gerekli kılmaktadır. Kapitalist krizlerin günümüzün Marksist temelde teorik olarak ortaya konmasına ilişkin eleştirel bir biçimde ele alınmasının amacı, kapitalist gelişmede kriz tarafından oynanan somut rolün analizine dayanan geçmişteki tartışmalarda yer alan kısırlığın aşılmasıdır.

II

Marksist Kriz Teorisi Çeşitleri

Marx'ın çalışmasının farklı unsurları nedeniyle, Marksizm temelinde kriz teorileri üzerine yapılan kapsamlı tartışmalara hatırı sayılır ölçüde emek harcanmıştır. Bu tartışmaların dikkatli bir biçimde incelenmesi, çeşitli yorumlar arasındaki tartışmaların büyük ölçüde abartıldığını ve söz konusu tartışmaları sentetik bir kriz yorumu temelinde bir araya getirmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, bu uzlaşma temel sorunu yani krizlerin kapitalizmin gelişmesindeki rolünü ve söz konusu krizlerin işçi sınıfının evrimi üzerindeki etkisini ortadan kaldırmamaktadır. Çeşitli kriz teorileri arasındaki tartışma üzerinde durulması, Marksizmin, geçmişteki krizlerin kapitalizmin gelişiminde oynadığı rolün doğru bir biçimde değerlendirilmesine ilişkin başarısızlığına katkıda bulunmuştur. Yapılan tartışmayı gömmek, böylesi bir projenin önünün açılmasına yardımcı olabilecektir.

Marksistlerin kriz teorisinin doğası konusunda fikir birliği içinde olmamaları çeşitli kriz tipolojilerinde kendisini göstermektedir. Paul Sweezy kriz teorinin üç varyantını ortaya koymaktadır: (1) azalan kâr oranları eğilimiyle ilintili krizler; (2) Marx'ın yenidenüretim şemalarında yer alan I. Departman ve II. Departman arasındaki orantısızlıktan kaynaklanan krizler ve (3) sermayenin, işçilerin tüketim gücünü kısıtlayan, dolayısıyla da, artı değerin dolaşım alanında gerçekleşmesini sınırlandıran kronik eğilimi nedeniyle ortaya çıkan krizler.[5] Anwar Shaikh son zamanlarda bu listeye bir dördüncü varyantı ilâve etmiştir; yedek işçi ordusunun büyümesi ve karşı duruşunun yarattığı kâr sıkışması.[6]

Son günlerde Makoto Itoh'un yapmış olduğu Marksist kriz teorisi ayırımı, dört temel kriz teorisi olduğunu belirtmekle birlikte söz konusu kriz teorilerini biraz farklı sınıflandırmaktadır. Itoh, tarihî olarak, meta fazlalığı teorisi ve sermaye fazlalığı teorisinden oluşan iki temel varyant

---

5) Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*, (New York and Londan 1970), 9. ve 10. Kısımlar.

6) Economics Education Project of the Union of Radical Political Economics, *U. S. Capitalism in Crisis*, (New York 1978) s. 219-240 içinde Anwar Shaikh, 'An Introduction to the History of Crisis Theories'.

olduğunu ileri sürmektedir. Söz konusu teorilerin her biri de iki kategoriye ayrılmaktadır: Sweezy ve Shaikh tarafından ele alınan orantısızlık ve eksiktüketim varyantları meta fazlalığı teorisinin içinde yer alırken, sermaye fazlalığı teorisi, -kâr sıkışması varyantının yer aldığı ifade edilebilecek- azalan kâr oranları eğilimi ve mevcut çalışan nüfusla ilgili olarak sermayenin aşırıüretimini içinde barındırmaktadır.[7] (s. 94-95; s. 120-138) Itoh'un sınıflamasını izleyerek, kriz teorisinin bu dört temel varyantı -orantısızlık, eksiktüketim, azlan kâr oranları eğilimi ve sermayenin aşırıüretimi- aşağıda ele alınıp tartışılacaktır.

Orantısızlık Tezi

Kriz teorisinin dört varyantından ilki olan orantısızlık tezi, tarihî olarak en çarpıcı bir biçimde İkinci Enternasyonalde şekillendirilmiştir. Bu dönemin önde gelen iki büyük teorisyeni -M. Tugan-Baranowsky ve Radolf Hilferding- *Capital*'in II. cildinde yer alan yenidenüretim şemalarını kriz teorilerinin başlangıç noktası olarak almıştır. Ernest Mandel söz konusu teorisyenlerin Marx'ın teorisindeki yenidenüretim şemalarının '*kapitalist üretim tarzının varlığını sürdürmesinin mümkün olduğunu ispatlamak*' (1975, s. 25) biçimindeki işlevini yanlış anladıklarını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Mandel'in söz konusu tezi kategorik olarak reddedişi, orantısızlığın, kapitalist krizlerin gerekli bir yönü olarak ortaya çıkmasını gözden kaçırmaktadır. Üretim şemaları, iki departman arasındaki talebi düzenleme sürecinin aşırı derece karmaşık bir iş olduğunu ve piyasanın sektörler arası dengeyi korumada gerekli bilgiyi sağlayamayacağını göstermektir. Orantısızlık kapitalist üretimin olduğu kadar bizzat krizlerin de ayrılmaz bir parçasıdır.

Genel bir aşırıüretimin söz konusu olmamasından ziyade çeşitli üretim dallarındaki orantısızlıktan söz etmek, kapitalist üretimde tekil üretim dallarındaki orantılılığın, derneşik üretimin bağlantılı olmasının üretim ajanları üzerinde kendisini, bunların ortak akıllarınca anlaşıla-

7) Son zamanlarda alternatif sınıflandırmalar, James O'Connor, 'The Meaning of Crisis', *International Journal of Urban and Regional Research*, 5 (1981), s. 301-329; Economics Education Project of the Union of Radical Political Economics, *U. S. Capitalism in Crisis*, (New York 1978) s. 241-260 içinde Thomas E. Weisshopf, 'Marxist Perspectives on Cyclical Crisis' ve 'Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy', *Cambridge Journal of Economics*, 3 (1979(, 341-78; *Class, Crisis and the State*, (London 1978), s. 111-180 içinde Erik Olin Wright, 'Historical Transnformations of Capitalist Crisis Tendencies' adlı çalışmalarda ortaya konmaktadır.

rak ve dolayısıyla da, kontrol edilerek, üretken süreci kendi ortak kontrolüne sokan bir kanundan ziyade kör bir kanun olarak kabul ettirmesi nedeniyle, orantısızlıktan kaynaklanan sürekli bir süreç çerçevesinde ortaya çıktığını söylemekle aynı anlama gelmektedir.[8]

Böylelikle, kapitalist krizler kaçınılmaz olarak orantısızlık krizleri olmakla birlikte krizlerin iki departman arasındaki orantısızlıktan kaynaklandığını söylemek demek değildir. Kriz teorisinin orantısızlık varyantı, kriz konusundaki Marksist tartışmaya günümüzde katkıda bulunan birkaç kişinin de benimsediği gibi, büyük ölçüde tarihî bir öneme sahip bir yerde durmaktadır.[9]

Eksiktüketim Tezi

Kriz teorisinin ikinci varyantı, Marksist teorisyenler arasında en geniş tabanlı desteğe sahip olmanın nimetlerinden yararlanmaktadır. Eksiktüketim varyantı kriz teorisine Rosa Luxemburg tarafından orantısızlık tezine yönelik eleştiri aracılığıyla eklemlenmiştir. Luxemburg kapitalist krizin kaynağının, artı değeri gerçekleştirme konusunda paranın yeterince olmamasında yattığını ileri sürmektedir. Kapitalistler tarafından tüketilmemekle birlikte üretimi artırmak için sermaye kütlesine ilâve edilen artı değer, alıcıların ürünleri satın alma hususunda bir çıkış yolu bulma yetersizliğini beraberinde getirmektedir. Kapitalizm, kendisini hasrettiği kapalı sistem içinde bu çelişkiyi çözme yeteneğine sahip olmadığından, tek çözüm olarak geriye dış pazarlar şeklinde bir çıkış yolu bulmak kalmaktadır. Bu nedenle de, kronik eksiktüketim eğilimi nedeniyle ortaya çıkan kapitalist krizler emperyalist yayılmanın öncelikli kaynağını oluşturmaktadır. Luxemburg'un tezi esas itibariyle Lenin ve Bukharin olmak birçok kaynağın eleştirisine konusu olmuştur. Buhharin Luxemburg'un hatasının, Marx'ın basit yenidenüretim anali-

8) Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy, Vol. III: The Process of Production as a Whole*, Frederick Engels, ed. (London, 1972), s. 257.

9) Kriz teorisinin orantısızlık varyantının sınırları konusunda yapılan daha kapsamlı tartışmalar için Itoh, s. 120-121, Mattick (1981, s. 81-88), Sweezy, 10. Kısım, Shaikh, s. 228 ve Russell Jacoby. 'The Politics of Crisis Thoery: Toward the Critique of Automatic Marxism II', *Telos*, no. 23, (1975), s. 10-17'e bakılabilir. Günümüzde orantısızlık varyantını savunan bir perspektif olması açısından Richard B. Day'in, E. A. Preobrazhensky tarafından yazılan *The Decline Of Capitalism* adlı kitaba yazmış olduğu Giriş Kısmına bakılabilir. Day, orantısızlık tezinin dikkat çekici bir biçimde Lenin, Trotsky ve Preobrazhensky'de de yer aldığına işaret etmektedir.

zini genişletilmiş yenidenüretim analiziyle karıştırmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Genişletilmiş yenidenüretimde, harcanan sermayenin bir kısmı artan üretimi tüketmek için satın alma gücü yaratan değişken sermaye yani işçilerin ücreti şeklini almaktadır. Bukharin eksiktüketimin kaynağını, sermayenin, işçilerin satın alma gücünü sınırlandırırken, yüksek düzeylerde artı değer yaratma çabasına yönelik olarak oraya çıkan eğilimindeki süreklilik olarak görmektedir. Bukharin şunları söylemektedir: 'böylelikle, temel çelişkilere, kapitalist üretim ve dış pazarlar arasındaki dış ilişkiler yerine sermaye ve ücretli emek arasındaki ülke içindeki üretim ilişkilerinde yer vererek Marksist eksiktüketim teorisini sadeleştirmek...'[10] demektedir (Itoh, s. 123).

Kriz teorisinin eksiktüketim varyantı, Paul Sweezy tarafından *The Theory of Capitalist Deveelopment* adlı kitabında daha da geliştirilmiştir. Sweezy, Lenin'in ve Bukharin'in çalışmasını benimseyerek ve 1930'larda geliştirilen eksik rekabet analizinin yanı sıra Keynes'in çalışmasının da altını çizerek, tekelci sermayenin etkilerini ve devletin rolünü analizine katmıştır. Oligopolistik rekabetin giderek yaygınlaşması ve eksiktüketim eğilimi arasındaki ilişkinin analizi, Joseph Steindl tarafından ilk kez 1952 yılında yayınlanan *Maturity and Stagnation in American Capitalism* adlı kitabında daha da geliştirilmiştir.

Steindl işe üreticilerin dikkatli bir biçimde değişik nedenlerle aşırı kapasiteyi sürdürdükleri varsayımıyla başlamaktadır. Söz konusu kesim, genişleme dönemi başladığında iktisadî bir genişleme içinde bulunmaya can atarlar ve gerçekleştirebilecekleri gerekli üretken kapasitenin oluşmasını beklemek istemezler. Bunun ötesinde, üreticiler, daha ileriki bir tarihte satış gayretlerinin daha da artması imkânını sağlayacak kapasite düzeylerine karar verme eğilimine girerler. Böylelikle, günümüz sanayinde, aşırı kapasitenin bilerek benimsenmesi istisna olmaktan ziyade bir standarttır. Oligopolistik sanayiler, fiyatların aşağı yönlü sert olması ve girişin önünde yüksek engellerin bulunması özelliklerine sahiptir. Üreticiler fiyatları, dışarıdan sanayiye doğru gelecek girişleri önleyecek kadar düşük düzeyde tutmaya çalışırlar. Teknolojik innovasyon süreci, oligopolistik sanayilerde farklı maliyet avantajları sonucunda kâr oranının yükseltme eğilimi içine girmesine neden olduğundan, bu

10) Luxemburg'un ve Bukharin'in eksiktüketim teorisi üzerinde yapılan tartışmalar Sweezy, s. 178-186, s. 202-207, Mattick (1981, s. 88-95) Jacoby, s. 22-29'dan izlenebilir.

gelişme firmaları yeni tekniklere yöneltir. Yüksek kâr oranları söz konusu sanayilerde yüksek iç birikim oranını ve en nihayetinde de yüksek yoğunlaşma oranını beraberinde getirir. Steindl buradan hareketle, '...Veri kapasite kullanım düzeylerinde iç birikim oranı ve net kâr marjı, sanayinin büyüme oranı, sermayenin büyüme oranı ve mevcut üretim kapasitesinin ortadan kaldırılacağı oran tarafından belirlenen (maksimum) bir düzeye *meyledecektir*' (s. 51) demektedir. Steidl'ın 1899 ilâ 1939 yılları arasında Birleşik Devletler'deki büyük sanayi gruplarına ait kâr payları konusunda yapmış olduğu ampirik araştırma bu hipotezi teyit etmektedir. Yüksek yoğunlaşmanın bulunduğu ya da girişin önemli ölçüde engellendiği söz konusu sanayilerde kâr payları yükselme yönünde uzun dönemli bir eğilim ortaya koymaktadır (s. 80-81).

Bu mikroiktisadî analizden makroiktisadî analize doğru adım atıldında, Steindl, ekonominin oligopolistik sektörünün veri kapasite kullanım düzeylerinde kâr marjlarının artış yönünde bir eğilim göstereceğini ileri sürmektedir. Millî gelir içinde payın sürekli olarak ücretlerden kârlara doğru topyekûn yer değiştirmesi efektif talep üzerinde baskı yaratacak ve millî gelir düzeyi ve çıktının azalmasını beraberinde getirecektir. Her firma kendisine ait kapasite kullanım düzeyinde ayarlamalara giderek bu gelişmeye ayak uydurmaya çalışacaktır. Bu stratejiden tekil üreticiler yarar sağlayabilecek olsa da, söz konusu strateji ekonominin bütünü açısından yüksek düzeylerde bir aşırı kapasite ve büyük ölçüde efektif talep yetersizliği ortaya çıkaracaktır. 'Böylelikle, büyümenin daha da geriye itilmesi sonucunda sermaye birikimindeki ilk azalmaya...tepki verme konusundaki sorumluluk, oligopolün yayılmasıyla iktisadî sistemde gerçekleştirilen değişikliklere ait olacaktır' (s. 123).

Kapasite kullanım oranında meydana gelen bir düşüşün ve efektif talep düzeyinde meydana gelen bir azalmanın rekabetçi sektörde bulunan firmaların kâr marjları üzerindeki baskısı, oligopolistik sektörde bulunan firmaların kâr marjları üzerinde yarattığı baskıdan daha fazladır. Bu ise çok sayıda küçük rekabetçi üreticinin gerçekleştirilen faaliyetin dışına çıkması, ekonomideki oligopol derecesinin yükselmesi ve trendin durgunluğa doğru meyletmesi yönünde baskı yaratır. Bu makroiktisadî hipotezlerin ampirik olarak araştırılması, Steindl'ın, kâr oranlarında bir azalmaya neden olan ve kendisini sermayenin ve tasarrufların büyüme oranında meydana gelen bir düşme biçiminde gösteren durgunluğun artmasına ilişkin tahmini teyit etmektedir. Steindl vade un-

surunu, sermaye birikiminde meydana gelen bu düşüşün birincil nedenini tanımlama girişiminde işin dışında tutmuştur -on dokuzuncu yüz yılın son on yılından itibaren Amerikan ekonomisindeki hâkim oligopol kalıbı (s. 191).

Steindl'ın çalışmasının son kısmında kendi teorisi ve Marx'ın kapitalist birikim teorisi arasındaki ilişki üzerinde durmaktadır. Sweezy'i kullanarak, Marx'ın sermaye birikiminin uzun dönemli eğilimi ve kriz teorisine ilişkin argümanlarını azalan kâr oranları kanunu ve eksiktüketim yaklaşımı olarak ikiye ayırmıştır. Kriz teorisinin azalan kâr oranları varyantını tehlikeli olacak bir biçimde işin dışında tuttuktan sonra, oligopolün yaygınlaşmasının yaratılan artı değer oranını artıracağını belirtmekle birlikte gerçekleşen söz konusu artan artı değer oranın uygun bir piyasanın bulunmasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Bu ise sadece yatırımlarda ve kapitalistlerin tüketiminde belirtilen gelişmeye tekabül eden bir artış olduğunda ortaya çıkabilir. Bu gerçekleşmezse, artı değerin artması yalnızca aşırı kapasiteyi ortaya çıkarır. Oligopolistik bir ekonomide aşırı kapasite sürebilir ve yatırım kararlarını baskılayan bir etki yaratır, dolayısıyla da, sermayenin büyüme oranının gecikmesine neden olur. Steindl, kendi teorisinin, Marx'ın eksiktüketim teorisinin bir uzantısı ve rafine edilmesi olduğunu belirtmiştir (s. 245).

Steindl'ın çalışması, hem teorik modelinin analitik niteliği ve hem de hipotezini teyit eden verinin titizlikle sıralanması nedeniyle oldukça caziptir. Steindl'in teorisi II. Savaş öncesi dönemine ilişkin verilerin yorumlanması için kullanılmışsa da, savaş sonrası dönem boyunca Marksist teorisyenleri güçlü bir biçimde etkilemiştir. Baran ve Sweezy açık bir biçimde Steindl'ın kırılma noktası niteliğindeki çalışmasını, kendi düşünceleri üzerinde şekillendirici etkide bulunan bir çalışma olarak belirtmiştir.[11] Baran ve Sweezy, on beş yıl sonra düşüncelerinde dikkat çekici bir biçimde somutlaşan savaş sonrası deneyimle, Steindl'ın beklediği durgunluğun yaşanmadığının açıklanmasıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bunu, iktisadî artığı masseden değişik mekanizmalara yer vererek gerçekleştirmişlerdir: büyük anonim şirketlerin beyhude satış gayreti ve devletin öncelikli olarak borçlanmayla finanse ettiği yararsız askerî harcamalar. Baran ve Sweezy'nin dolaylı aracılığıyla, Steindl'in

11) Paul A. Baran and Paul Sweezy, *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, (New York and London 1966), s. 56.

analizi diğer birçok ünlü teorisyen üzerinde etkili olmuştur.[12]

Steindl'in ortaya koymuş olduğu çalışmasının uzun soluklu etkisi veri iken, argümanlarının yetersizliğini belirtmek önemlidir. Bunlardan ilki ve en önemli olanı, eksiktüketimin çevrimsel ve yüzyıllık yönlerini bir araya getirme eğilimidir. Eksiktüketimci tez Steindl'ın ellerinde uzun dönemli durgunluğa tam anlamıyla neden olan bir yüzyıllık trend haline gelmiş, dolayısıyla da, sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırılmasında krizlerin potansiyel rolünün gözden kaçırılmasına neden olmuştur. Durgunluk temelli tezdeki en açık hata, bizzat Steindl tarafından kitabının gözden geçirilmesi sırasında yazmış olduğu giriş kısmında ortaya konmuştur -savaş sonrası genişlemeyi sürdürmede devletin oynadığı rol. Bununla birlikte, Steindl, Baran ve Sweezy'nin aksine, üretken olmayan askerî harcamaların, devletin birincil katkısı olarak borçlanma yoluyla finanse edildiği noktasında olmamıştır. Steindl, M. Kalecki[13] tarafından geliştirilen bir argümanı izleyerek, tahmin ettiği durgunluk temelli eğilimi dengelemek için gerekli efektif talep düzeyini sağlayan hususun, devletin anonim şirket kârlarını doğrudan vergilemesindeki artış ve bu yolla da, elde edilen gelirin refah harcamaları yoluyla tüketime yeniden yönlendirilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Steindl, savaş sırasında ve savaş sonrasındaki askerî araştırmalar sonucunda geliştirilen yeni teknolojik innovasyonların kullanılmaya başlamasının genişletici etkisini de ciddi bir biçimde değerlendiremediğini de ayrıca kabul etmektedir. Savaşın ortaya çıkardığı innovasyonların arzı, savaş sonrası ekonomisinde yatırımları artırmada güçlü bir uyarıcı olmuştur (s. ix-xii).

Bununla birlikte, Steindl'ın argümanının bir başka kusuru da, oligopol sektöründe işçilerin ücretlerini, söz konusu sektördeki kâr payları eğiliminin yükselmesini dengelemekten çok üretkenlik artışını sağlaya-

---

12) Bunlar arasında en dikkat çekenleri, James O'Conner'ın *The Fiscal Crisis of the State*, (New York 1975), özellikle 1.-2. kısımlar. Uygun olsa da, O'Conner, Baran ve Sweezy'i eleştirmeden geri kalmamıştır. O'Conner'ın, *The Corporations and the State: Essays in the Theory of Capitalism and Imperialism*, (New York 1974), s 43-54. adlı çalışma içinde yer alan 'Baran and Sweezys Monopoly Capital' adlı makalesine bakınız. Baran ve Sweezy'nin iktisadî analizinin etkisi, Jurgen Habermas'ın *Legitimation Crisis* (çeviren Thomas McCarthy (Boston 1975), özellikle II. Kısım) adlı çalışmasında yer almaktadır.

13) *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*, (New York and London, 1972, s. 88-93 içinde 'The Economic Situation in the United States as Compared with the Pre-War Period'.

cak bir biçimde düzenleyecek mekanizmaların olabileceği ihtimâlini hesaba katamamasıdır. Steindl'ın, sendikalar kadar emek ilişkilerini düzenleyecek sistem tarafından oynanan rolü tümüyle dışarıda bırakması, üretim ilişkilerinin tek yönlü analiziyle sonuçlanmaktadır.[14] Sonuç olarak, Steindl'ın analizi, toplu pazarlık süreci aracıyla kütlesel tüketim düzeylerinin üretkenlik artışına bağlanmasını içeren savaş sonrası yoğun birikim şekli ihtimâlini imkânsız hale getirmektedir. Üretkenlik temelli bu ücret pazarlığı kalıbı da, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki savaş sonrası genişleme sahasının sürdürülmesinde Keynesyen refah devletinin rolüyle yakından ilişkilidir.[15]

Azalan Kâr Oranları Tezi

Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantı krizlerin çevrimsel olarak ortaya çıkışını azalan kâr oranları eğilimine bağlamaktadır. Kriz teorisinin bu varyantı, yirminci yüzyılın başlarında ilk kez Erich Preiser tarafından açıkça ifade edilmiş ve klâsik formülâsyonu 1929 yılında Henryk Grossman'ın eliyle ortaya konmuştur. Grossman'ın çalışmasından önce, azalan kâr oranları eğilimi teorisi hiçbir Marksist ele alışta kriz teorisinin öncelikli unsuru olarak işin içine dâhil edilmemiştir. *Capital*'in III. cildinin 13. ilâ 15. kısımlarında Marx'ın kanuna ilişkin ele alışından hareket edersek, Marx'ın teorisinin bu yönünün kriz teorisinin merkezi olduğunu ön plâna ilk kez ortaya çıkaran Grossman'dır.

13. kısımda Marx, değer cinsinden ifade edilen kâr oranını (r), toplam artı değerin (s), değişken sermaye (v) ve değişmeyen sermayenin (c) üstünde kalan kısmı olarak ele almıştır. Bu ilişki cebirsel olarak yeniden şu şekilde ifade edilebilir:

$$r = \frac{\frac{s}{v}}{\frac{c}{v} + 1}$$

$\frac{s}{v}$ sömürü oranı ve $\frac{c}{v}$ ise sermayenin organik bileşimidir.Marx kapitalist rekabetin artmasının kapitalistleri, üretkenliği artırmak için sürekli ola-

14) J.A. Kragel, 'Post Keynesian Economic Theory and the Theory of Capitalist Crisis', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 4 (1972), s. 71-72.

15) Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, David Fernbach çevirisi, (London, 1979), s. 116-122, 190-208; üretkenlik temelli ücret pazarlığı trendine ilişkin daha ampirik analiz John Eatwell, John Llwellyn and Roger Tarling, 'Money Inflation in Industrial Countries', *The Review of Economic Studies*, 41 (1974), s. 515-523'de yer almaktadır.

rak insan emeğinin yerine mekanik gücü ikâme etmeye zorladığını ileri sürmektedir. Bu ise değişemeyen sermayenin değişken sermayeye oranını ($\frac{c}{v}$) yükseltmekte ve sermayenin organik bileşimininyükselmesine neden olmaktadır. Bu durum, sömürü oranının ($\frac{s}{v}$) yükselmesiyle dengelenebilse de, Marx söz konusu yükselmenin sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi karşılamada yeterli lmayacağını ve uzun dönemde kâr oranın düşme eğilimine gireceğini ileri sürmektedir. Grossman kâr oranlarının düşme eğiliminin kapitalizmin çökmesini beraberinde getireceğini ileri sürmekle birlikte kapitalizmin kaçınılmaz bir biçimde çökecek olmasının hiçbir biçimde otomatik olarak gerçekleşeceğini ifade etmediğini vurgulamıştır. Kapitalizmin çökebileceği koşulların objektif bir analizinin değeri, devrimci proletaryanın siyasî davranışlarına yön verecek sistemdeki zayıf bağlantılara dikkat çekmektedir. Böylelikle, kriz teorisi Grossman'ın ellerinde çevrimsel olgudan yüzyıllık bir eğilime dönüştürülmüştür.[16]

Grossman'ın Marx'ın kriz teorisini yorumu, öncelikli olarak Paul Mattick'in çalışması aracılığıyla günümüzdeki Marksist teorisyen nesil üzerinde güçlü bir etki yaratmıştır. Mattick, Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerini değer cinsinden analizinin, kapitalizmde temel üretim ilişkilerini anlamak için düzenlenen mutlak bir şema olduğu düşüncesindedir. Bu ise doğrudan doğruya piyasa olgusunu açıklama niyetini taşımamaktadır (1981, s. 50). Kapitalist gelişmenin anahtarı, sermayenin büyümesinin daha da sürmesini sağlayacak artı değerin yaratılmasıdır. (1981, s. 54) Mattick kâr oranlarının düşme eğilimi teorisinin çerçevesini çizmekte ve bu gelişmenin sadece sömürü oranındaki artışın sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi dengelemeye yettiği ölçüde önlenebileceğini ileri sürmektedir. 'Küçülen işçi sınıfından zorla alınabilecek olan büyük miktardaki artı değerin, biriken sermayenin değerini artırmaya artık yetmeyecek bir noktaya kaçınılmaz olarak ulaşılması söz konusu olacaktır'.

16) Jaceby, 'Politics of Crisis', s. 33-38; Grossman'ın çalışması günümüz Marksistleri arasında büyük bir karmaşanın ortaya çıkmasının kaynağını oluşturmaktadır. Mattick, Jacoby'nin Grossman'ın analizinin (1981, s. 100-121), amacına ilişkin yorumunu paylaşmak eğilimindedir (1981, 100-21). Buna karşılık diğer yazarlar özellikle de Itoh (s. 127-129) ve Sweezy 209-213) Grossman'ı mekanik bir teori geliştiren kişi olarak görmektedir. Belirttiğimiz bu son bakış açısı, Jacoby'nin, Grossman'ın Otto Bauer eleştirisi ve kendisine ait kriz teorisini karıştırması olarak ileri sürdüğü hususun bir sonucudur. Sonuca baktığımızda, Jacoby'nin ve Mattick'in Grossman'ı yorumlamaları, Grossman'ın asıl niyetine yönelik bir haksızlık olarak kendini göstermektedir.

Mattick bu uslamlama çizgisinin kapitalist ekonominin ampirik gerçekliğinden bir soyutlamayı temsil ettiğini vurgulamakta ve bunu, '...kâr oranlarının düşme eğilimi...gerçeklik olarak doğrudan doğruya gözlemlenebilecek bir süreç değil de, piyasa olgusunda ortaya konan birikimi sürükleyecek bir gelişmedir...' (1981, s. 54-55) biçiminde ifade etmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerine ilişkin bu analiz, bir üretim tarzı olarak kapitalizmin tarihî sınırlarını ortaya koymakla birlikte söz konusu ilişkilerin kesin çöküş anını belirlememektedir.

Kâr oranlarının düşme eğilimi, Marx'ın *Capital*'in III. Cildinin 14. kısmında belirttiği (gerçek olgu olan) karşı koyan eğilimlerle dengelenmektedir. Söz konusu karşı koyan eğilimler başarılı olduğu sürece, kâr oranlarının düşme eğilimi gözlemlenmez. Sadece karşı koyan güçlerin bu gelişmeyi önlemede yetersiz kalması sonucunda kâr oranlarının azalması fiilî olarak krizlerin patlak vermesi biçiminde kendisini gösterecektir. Böylelikle, Mattick'in analizinde, krizlerin patlak vermesi, kâr oranlarının düşme eğiliminin altında yatan uzun dönemli fiilî gözlemlerin kendisini göstermesidir. Kriz durumu, üretilen ve gerçekleştirilen artı değer miktarına göre aşırı sermaye birikimine dayanmaktadır. Krizlerin üstesinden sadece daha öte bir sermaye birikimini uyarmaya yetecek bir kâr oranının yeniden oluşturulmasıyla gelinebilir. Gerçek krizler kendilerini ilk olarak gerçekleşme krizleri biçiminde dolaşım alanında gösterme eğiliminde olmakla birlikte kapitalist krizler ne üretim alanından ve ne de dolaşım alanından kaynaklanmakta, kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

Krizler, artı değer ve sermayenin üretimi arasında kaybolan orantılılığın yeniden kurulmasıyla birikimi yeniden başlatacak koşulları onarma gibi bir temel amaca hizmet etmektedir. Bu ise hem mevcut sermaye değerinin oranının yıkımı ve hem de artı değer oranında meydana gelen bir artış yoluyla sağlanır. Mattick krizleri kapitalist birikim sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görmekte ve bunu 'kapitalist gelişme, kapitalist üretim tarzının yenidenüretiminin gereksinimlerinin kendisini sert bir biçimde ortaya koyduğu krizlerle birbirine geçmiş ve ondan ayrılamaz niteliğe sahip bir süreçtir' (1981, s. 72) biçiminde ifade etmektedir. Mattick, krizleri, kapitalist ekonomilerin yüzyıllık veçhelerinden ziyade çevrimsel olarak ele alması nedeniyle Grossman'dan ayrılmakla birlikte söz konusu krizlerin bizzat kendisinin kapitalist üretim tarzının nihaî çöküşünü yaratmadığı görüşünü de paylaşmaktadır.

Tarih, olayların Marksist analizinde tek başına bir şey ifade etmemektedir; insanlar kendi tarihlerini kendileri yazar. 'İlkesel olarak, gelişmiş kapitalizmde bir büyük kriz, nihaî kriz haline gelebilir. Yaşanan nihaî kriz değilse, daha ileri bir birikimin varsayımıyla olarak varlığını sürdürür' (1981, s. 121). Mattick, krizin nesnel boyutu ve siyasî bilinçliliğin öznel boyutu arasındaki gerekli bağlantıyı onaylarken, kapitalizmin periyodik krizinin nihaî kriz olabilecek olmasının kurallarını ya da koşullarını belirtme konusunda bir ilerleme kaydedememiştir.

Mattick kapitalist krizlerin doğasının teorik analizini, günümüz kapitalizmindeki kriz eğilimlerinin somut ele alınışına uygulamaktadır. Mattick, Keynesyen devlet müdahalesi şeklinin savaş sonrası ekonomideki güçlü büyüme oranını sürdürme konusunda rol oynadığı düşüncesini reddetmektedir. Savaş sonrası refahın gerçek kaynağı, kârlı bir birikim için gerekli koşulları onarmak için Büyük Depresyon ve II Savaş yıllarında yeterli sermaye miktarının yok edilmesidir. Kısa dönemde, Keynesyen devlet harcaması sermaye gerektiren yatırım fırsatlarını değerlendirebilmekle birlikte uzun dönemde kapitalizmin kriz eğilimlerini daha da kötü duruma sokar. Devletin uyardığı üretim, kapitalist kârlılıkla ilintili olarak üretken olmayan niteliktedir ve toplam artı değer üretiminden bir sızıntıyı oluşturur. Böylelikle, söz konusu üretim, kriz eğilimlerini artıran özel sermaye birikimine dâhil olabilecek artı değerin bir kısmını masseder. Bu bağlamda, Keynesyen refah devleti krizi çözmek için, reel ücret düzeyinin değerini azaltıp, bu yolla da kâr oranını yükseltmede enflâsyona bir araç olarak başvurur. Ekonomiyi düzenlemek için oluşturulan devlet politikaları, yalnızca, kökü reel üretim ilişkilerine kadar uzanan yüzeysel piyasa olgusuna yönelik devletin verdiği tepkilerdir. 'Bu nedenle, devletin verdiği tepkiler bizzat bu süreçlerin kendisi kadar çıkış yolu olmayan tepkilerdir; 'söz konusu süreçler piyasadaki gelişmelerin altında yatan olaylarla tümüyle örtüşürse, bu sadece şans eseri olarak ortaya çıkan bir gelişme olacaktır' (1978, s. 44). Kısmen Büyük Depresyonda yaşanan krize bir tepki olarak gelişen savaş sonrası devlet müdahalesi şekli bugünkü krizin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mattick bugünkü krize yönelik yeni bir devlet müdahalesi şeklinin yalnızca en nihayetinde nihaî krize götüren süregiden kapitalist kriz ve çürüme sürecinde ilâve bir aşamayı temsil ettiği görüşündedir (1981, s. 160).

Mattick'in Marksist kriz teorisini yorumlaması, azalan kâr oranı var-

yantını kullanan günümüzdeki çok sayıdaki Marksist teorisyenin çalışmalarını önemli ölçüde etkilemiştir.[17] Marksist kriz teorine bu yaklaşım, doğru ölçülmesi çerçevesinde, öncelikli olarak, sermayenin organik bileşiminin Marx'ın önceden de söylediği gibi sürekli olarak yükselmediği biçiminde ortaya konan ampirik gözleme dayanan bir eleştiriye konu olmuştur.[18] Bu eleştiriler, bir değer ilişkisi olan Marx'ın sermayenin organik bileşimi kavramını fiyat cinsinden ifade etme girişimine dayanan çalışmalara dayanmaktadır. Sonuç olarak, söz konusu eleştirilerin vardığı sonuçlar, yapılan girişimi test etmek üzere kullanılan istatistikî olarak ölçülebilen kategorilerin Marx'ın değer kategorilerine doğru bir biçimde uyup uymaması temelinde sorgulanabilir. Eleştirilerin çoğu, kanunun gözlemlenebilir piyasa olgusunu tanımlama niyetiyle değil de, daha ziyade söz konusu olgunun altıda yatan değer ilişkilerinin tanımlanması niyeti ölçüsünde heba olmuştur.[19]

Azalan kâr oranı varyantına ilişkin gerçek sorun, söz konusu varyantın diğer unsurlar pahasına eğilimin tek bir yönünü vurgulamasıdır. Mattick gibi yazarlar, teorinin karşı koyan etkilerini içeren (14. kısım) ve eşit derecede önemli olan yönü pahasına, *Capital*'in III. cildinin 13. kısmında yer alan 'Kanunun Niteliği' hususunun sergilenmesine odaklanmıştır. Son zamanlarda birçok eleştirinin de ileri sürdüğü gibi, ilk olarak Marx tarafından açıklanan kanun kaçınılmaz bir biçimde konunun her iki yönünü de ele almalıdır. Marx, karşı koyan etkilerin rolü üzerine yapmış olduğu tartışmada, söz konusu etkilerin, bizzat kanunun kendisi kadar kapitalist birikim sürecinin önemli bir kısmı olduğunu vurgulamıştır.[20]

Azalan kâr oranları eğilimi kanunu, yüksek bir soyutlama düzeyinde,

---

17) Diğerlerinin yanında bu grupta David Yaffe, 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Economy and Society*, 2 (1973), s. 186-232; Mario Cogoy, 'The Falling Rate of Profit and the Theory of Accumulation', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 7 (1973). S. 52-65 ve Shaihk yer almaktadır.

18) Sweezy, s. 100-105; *Economics and Ideology and Other Essays: Studies in the Development of Economic Thought*, (London 1967), s. 142 içinde Ronald Meek, 'The Falling of Profit'; Geoff Hodgson, 'The Theory of the Falling Rate of Profit', *New Left Review*, no. 84 (1974), s. 70-74: Weisskopf, 'Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit'. s. 371.

19) Ralph Miliband and John Saville, (ed.), *Socialist Register*, 1976, (London, 1976). S. 163-167 içinde Ben Fine and Laurence Harris, 'Controvertial Issues in Marxist Economic Theory'.

20) John Weeks, *Capital and Exploitation*, (Princeton 1981), 8. Kısım; Fine and Harris, 'Controvertial Issues in Marxist Economic Theory', s. 167.

canlı emeğin ölü emekle ikâme edilmesiyle emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltme sürecini tanımlamaktadır. Bu sürecin fiilî olarak kâr oranlarının düşmesiyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağı, bugünkü kapitalist ekonomilerde yüzeysel görüntü düzeyinde işleyen diğer unsurlara yani karşı koyan etkilere bağlıdır. Söz konusu etkilerin biri, birkaçı ya da hepsi, azalan kâr oranları eğilimini bizzat dengelemede yeterli olabilir. Teknolojik değişmeye ilişkin özel bir dağılım -özellikle seçilen dağılımın, yeniliklerin I. Departmanda yer alan belli sektörlerde kullanılmaya başlamasını beraberinde getirmesi yani sermaye tasarrufu sağlayan yenilikler-, ekonominin tümünde sermayenin istikrarlı ya da azalan değer bileşimini ortaya çıkarır. Lebowitz, azalan kâr oranı nedeniyle, böylesi ölçek ekonomilerinin kullanılması yolunun araştırılmasını beraberinde getirebileceğini ileri sürmektedir.[21]

'Kanunun niteliğinin' etkilerini dengeleme potansiyeline sahip bir başka karşı koyan etki, sömürü oranında meydana gelen bir artıştır. İşgününün uzatılmasının ya da emek süreci yoğunluğunda meydana gelen bir artışın sömürü oranını yükselttiği düşünülür. Bununla birlikte, sömürü oranının yükselmesi, yüksek üretkenlik artışları sağlayacak bilimsel yönetim tekniklerinin uyarlanması sonucunda emek sürecinin rafine haline getirilmesiyle de gerçekleşebilir. Alain Lipietz, böylesi üretkenlik kazançlarının (özellikle de I. Departmanda yer alan sanayilerde), savaş sonrası dönemin uzun dalgası boyunca kâr oranını önemli ölçüde artıran yoğun birikim rejimin altında yatan husus olduğunu ileri sürmektedir.[22]

Bu yazarları temel argümanı, 'kanunun niteliklerinin' ve karşı koyan etkilerin birleşik nüfuzunun belirsiz olmasıdır. Bu iki gücün karşılıklı etkileşiminin belli ekonomiler üzerindeki kesin etkisi açık bir biçimde

---

21) Lebowitz, 'Marx's Falling Rate of Profit', s. 244. David Harvey farklı bir yorumda bulunma yolunu seçmişse de, karşı koyan etkilerin önemi üzerinde duran bu yorumu destekleyen birkaç kaynağa da atıfta bunmaktadır. Bakınız David Harvey, *The Limits to Capital*, (Oxford, 1982), s. 182. Bu nokta benzer olmakla birlikte sermayenin organik bileşiminin uzun dönemli eğilimin düşeceğini göstermek için istatistikî gerçeklik ortaya koyan Hodgson ve diğerlerinin ortaya koyduğuyla özdeş değildir. Lebowitz'ın belirttiği noktanın gerçekleşmesi ise veri zamanda ekonomide geçerli olan veri üretim ilişkileri çerçevesinde yer alan yenilik sürecine dayanması temelinde daha olasıdır.

22) 'Derrière la crise: La tendance a la baisse du taux de profit', *Revue Économique*, 33 (1982), s. 206-207.

belirlenemez. Marx tarafından tanımlanan çeşitli etkiler, emeğin toplumsal üretkenliğindeki artışın kâr oranı üzerindeki etkisini dengeleme potansiyeline sahiptir. Marx'ın ilk argümanının olası doğası hiç şüphesiz bu sorunun en çağdaş ele alınışı arasında yeknesak bir fikir birliği yetersizliğini açıklamaktadır. David Harvey ortaya çıkan karışıklığın büyük ölçüde, Marx'ın kapitalist üretim tarzına özgü istikrarsızlığı vurgulama konusundaki başlangıçtaki niyetinin, klâsik politik iktisatçıların duruşunu çürütmeye yönelik olarak değişmesi nedeniyle olduğunu ileri sürmektedir. Harvey'e göre, Marx'ın ortaya koyma niyetinde olduğu temel nokta şöyledir:

> ...teknolojik ve örgütsel değişmenin dinamikleri kapitalizmin istikrarı için önemlidir ve dengeli büyümeyle uyumlu değişme çizgisi söz konusuysa, bu ilişki oldukça sınırlandırılmıştır...Gerekli teknolojik ve örgütsel karışım, tesadüfî olarak geçici bir biçimde ortaya çıkar ve...sanayi kapitalistinin davranışı iktisadî sistemi daima istikrarsız hale getirme eğilimine girer. Belirtmeliyim ki, bu da... azalan kâr oranı argümanında bulunan temel ifadedir.[23]

Sermayenin Aşırıüretimi Tezi

Sermayenin aşırıüretiminden dolayı ortaya çıkan aşırı sermaye teorisi olarak ortaya konan kriz teorisinin dördüncü varyantı, Makoto Itoh'un *Value and Crisis* adını taşıyan kitabında ortaya konmuştur. Kitabın temelini oluşturan kısmında Itoh, Marx'ın *Grundrisse* ve *Theories of Surplus Value* adlı çalışmalarında yer alan kriz teorisinin ilk versiyonuyla *Capital*'de ortaya koyduğu versiyonunu karşılaştırmaktadır. Marx'ın kriz teorisinin gelişmiş versiyonunun ayırt edici veçhesi, mevcut çalışan nüfusa göre sermayenin aşırıüretimine yapılan vurgudur. Birikim süreci ilerledikçe, sermayenin derinleşmesinden ziyade sermayenin yayılması biçimde gelişme gösterir. Bir refah döneminde, kapitalistlerin, mevcut sabit sermayenin yaygın bir biçimde küçük kısımlara ayrılması ve bunun, yeni üretim tekniklerini içeren donanımla yenilenmesinden ziyade mevcut üretim yöntemlerine dayanarak ilâve üretken kapasiteye yönelmesi olasıdır. Bu koşullarda sermaye birikimi, kaçınılmaz olarak ücret düzeyinin yükselmesi ve kâr oranlarına olan baskının artmasıyla sonuçlanan artan emek talebiyle birlikte gelişme gösterir (109).

23) Harvey, *The Limits to Capital*, s. 189.

Buradaki önemli olan soru, birikimin bu aşamasında aşırı sermayenin neden dramatik bir kriz olmaksızın ekarte edilemediğidir. Itoh Marx'ın *Capital*'in III. cildinin V. Bölümünde ortaya koymuş olduğu kredi sisteminin analizini dâhil etmeksizin bu süreci anlamanın imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. Marx, düşük faiz oranlarının refah safhasına, faiz oranlarındaki artışın çevrimin geriye döndüğü safhaya ve en yüksek düzeydeki faiz oranlarının da kriz dönemlerine tekabül etmesi çerçevesinde, faiz oranlarındaki dalgalanmaların iş çevrimleriyle paralel bir biçimde hareket etme eğiliminde olduğunu gözlemlemiştir. Faiz oranı ve ücretler düzeyi, refah koşullarında hem ilâve emek talebi ve hem de para sermaye artışıyla birlikte yükselme eğilimindedir. Krizin ortaya çıkmasını tetikleyen mekanizma, spekülâtif faaliyetlerin artmasıdır. Aşırı sermaye birikimi nedeniyle ücretler yükseldiğinde, sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sektörlerdeki piyasa fiyatları yüksek ücret düzeyini yansıtacak bir biçimde yükselmeye başlar. Yüksek ücret düzeyi, piyasa fiyatlarında bir yükselmeyi tetikleyerek, tüketim malları talebini ya da söz konusu malları üretmede kullanılan mallara yönelik talebi de yükseltir. Söz konusu emtianın fiyatı yükselmeye başladığından, belirtilen emtianın alışılmadık bir biçimde spekülâtif istiflenmesi para piyasalarını sıkışık hale getirerek ve faiz oranları üzerinde yukarı yönlü bir baskıda bulunarak kredi sistemini sıkıştırmaya başlar. Böylelikle, sermayenin aşırı üretimi birbiriyle ilintili üç gelişmenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır: ücretlerde meydana gelen bir yükselme, kâr üzerindeki baskının artması ve yüksek faiz oranları. Kapitalistlerin kâr oranları hem yüksek ücretler ve hem de yüksek faiz oranları nedeniyle sıkışmaktadır (s. 109-113).

Kredinin daralması ilk olarak ödenmemiş borçların ödenmesi için indirimli satışların ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak spekülâtif işlemleri ortadan kaldırır. Bu da, fiyatlarda bir düşmeyi ve ödemelerin yerine getirilmemesinde zincirleme bir tepkiyi ortaya çıkarır. Kredi veren kurumlar kendileri korumak amacıyla ekonominin bütününe şamil olacak bir biçimde üretimi daha da sınırlandıracak ve istihdamın azalmasını daha da hızlandıracak bir biçimde kredi arzını sınırlamaya başlar. Yedek işçi ordusunun büyümesi, ekonomide efektif talebi daha da azaltacak bir biçimde ücretlerin aşağı yönlü olarak baskılanmasını yoğunlaştırır. Kriz kimi firmalar üzerinde faaliyet alanlarını terk etmeleri yönünde baskıda bulunur ve büyük miktarda sabit sermayenin yer değiş-

tirmesinin imkânsız olması temelinde diğer kapitalistlere krizin üstesinden gelme fırsatını sağlar. 'Atıl sanayi sermayesinin yani kullanılmayan ödünç sermayenin ve istihdam edilmemiş emekçi nüfusun aşırı derecede fazla olması ya da düşük düzeyli kâr, faiz oranları ve ücretlerin bir arada görülmesi bu dönemde gerçekleşmez' (s. 116).

Bu durumda, atıl sanayi sermayesi, kârlı bir biçimde işlemeyeceğinden değeri azalacaktır. Ayakta kalan firmalar yeni para sermaye biriktirdiklerinden, genellikle sermayenin derinleşmesi sürecini ortaya çıkaran yeni üretim yöntemlerini içeren yeni donanıma yatırım yaparlar. Yeni donanımı uygulama başarısı gösteren firmalar düşük fiyat düzeylerinde bile kârlı birikim gerçekleştirme yeteneğine sahiptir. Üretim departmanları arasındaki orantılılık yenilenen yatırım süreciyle yeniden düzenlenir ve yüksek artı değer oranı sağlayan düşük ücret düzeylerinde yeniden emek istihdam edilir. Kapitalistler arasındaki ve kapitalistlerle emek arasındaki ilişkiler yeniden düzenlendiğinden, birikim daha yüksek bir kâr oranında yeniden başlar ve sanayi çevrimi bir kez daha rayına oturur. Belirtilen temelde periyodik krizlerin kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkması da dâhil olmak üzere, iş çevrimi kapitalist üretim tarzında, kapitalistler ve sermaye ve emek arasındaki değer ilişkisini ayarlayacak bir mekanizma oluşturur (116-118).

Itoh tarafından ortaya konan kriz teorisi daha önceki kriz varyantlarının birçok sınırlamalarını ortadan kaldırmıştır. Krizin bu varyantı, kapitalist birikimin koşullarını yeniden düzenlemek için işleyen kriz mekanizmalarının açık ve uyum sağlayan amacını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, ele aldığımız bu varyant, kriz sürecinin bir yönünü, Marx'ın kapitalist ekonomilerin dinamiğine ilişkin sunumundan soyutlama eğiliminin sıkıntısını çekmektedir. Daha özgül olarak ifade edecek olursak, Itoh kriz teorisine ilişkin yorumunu Marx'ın *Capital*'in III. Cildinin 15. kısmındaki sunumunun bir yönüne dayandırırken, aynı kısmın önceki sayfalarında yer alan tartışmaları göz önüne almamaktadır. 15. kısımda ortaya konan kriz tartışması, bu tartışma öncesinde yapılan analizin büyük bir kısmının nihaî hali olmasının sağlanması niyetini taşımaktadır. Konuya ilişkin olarak yapılan sunum izin vermese de, yapılan yorum kaçınılmaz bir biçimde mantıkî olarak bütünleşmiş argüman olarak ele alınmalıdır.

15. kısımdaki sunum, önceki iki kısımda ortaya konan argümanın ana çerçevesi temelinde gelişmektedir. Birinci kısım, sermayeye özgü

olan emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltme baskısının aynı zamanda da kârlı birikim için gerekli olan koşulları değiştirme konusunda kendi kendini yok etme eğiliminde olduğu konusundaki argümanı özetlemektedir. İkinci kısım, bunun iki yönlü lineer bir trend olmadığına, ancak, nispî artı değerin artması ya da değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlaması gibi unsurlarla dengelenebileceğine işaret etmektedir. 'Bununla birlikte, birikim sürecinin kapsamına giren bu iki öğe yalnızca sakin bir biçimde yan yana varolan unsurlar olarak ele alınmamalıdır...Bunlar, kendilerini çelişkili eğilimleri ve olguyla ortaya koyan çelişkileri içinde barındırır...Zaman zaman antagonistik ajanların çelişkisi krizlerde kendisine bir çıkış yolu bulur'.[24]

Daha sonra Marx *Capital*'in 15. kısmın 3. kesiminde, bu karşı koyan eğilimlerle ortaya çıkan krizlere ilişkin belli şekil üzerinde durmaya başlamıştır -sermayenin nispî aşırıüretimi. Sermayenin bu aşırıüretimi, normal olarak Marksist kriz teorisinin farklı kaynakları temelinde karıştırılan tüm şekillerde görülür. David Harvey'in ifadeleriyle, "Genelde sermayenin aşırıbirikimi hızlı bir biçimde dolaşım sürecinde olduğu varsayılan her durumda 'elde tutulan' aşırı sermayenin belli bir biçimde kendisini göstermesi şekline dönüştürülür". Şu olgu, tipik bir çevrimsel krizi nitelendirir -emtianın aşırıüretimi; değişmeyen sermaye girdisinin ve kısmen de nihaî emtianın artı envanteri; üretim sürecindeki atıl sermaye: artı para sermaye ve atıl nakit para; emek gücüne ilişkin artıklar; yatırılan sermaye temelinde azalan reel faiz oranları olarak ifade edilen azalan getiri oranı.[25]

Böylelikle, üzerinde konuşulan husus, kriz teorisinin hangi varyantının Marx'ın asıl niyetini en iyi şekilde yansıttığı meselesinden çok, kriz teorisinin tüm varyantlarının, Marx'ın üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki kendine özgü çelişkinin çözümlendiği süreç analizinden soyutlandığının anlaşılmasıdır. Kriz teorileri etrafında harcanan enerjinin çoğu, üzerinde durulması gereken sorunun göz önüne alınması temelinde yanlış bir soruya yönlendirilmiştir. Kapitalist gelişme tarihi, günümüz Marksist teorinin çok daha önemli görevinin, krizlerin kapitalist üretim ilişkilerinin ve en nihayetinde de, bizzat işçi sınıfının dönüşümünde oynadığı rolünün analizi edilmesi olduğunu ileri sürmektedir.

---

24) *Capital*, Vol., III., s. 248-249.

25) Harvey, *The Limits to Capital*, s. 195.

III

Uzun Dalgalar ve İktisadî Kriz

Böylesi bir analizin yapılması, kapitalizm tarihinde yaşanan her kriz çevriminin esas itibariyle bir sonraki sanayi çevriminin temelini oluşturan üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerini değiştirdiği gerçeğinin kabul edilmesini gerektirmektedir. Marksist kriz teorisindeki karmaşanın bazısı, teorinin temel bir unsuru olarak krizin bu etkilerinin bir araya getirilememesinden kaynaklanmaktadır. Marksistlerin tümü, tipik kriz çevrimleri ve kapitalist gelişmenin farklı aşamaları aracılığıyla krizlerin dönüştürülmesi arasında bir ayırıma gidebilmiş değildir. Bu kuralın en dikkat çekici istisnası, Ernest Mandel'in çalışmasıdır. Son on beş yıl içinde birbirinden ayrı üç kitap halinde yayınlanan kitapta Mandel, kapitalist ekonomilerin dinamiklerinin, söz konusu ekonomilerin kriz eğilimlerinin yorumuyla gelişiminin tarihini bütünleştiren bir analiz geliştirmiştir. Mandel argümanını, krizin patlak vermesini tek bir nedensel unsura indirgemeyen bir kriz teorisi versiyonuna dayandırmaktadır; 'her türlü tek unsur varsayımı, kapitalist üretim tarzının, herhangi bir belli sonucu ortaya çıkarmak için tüm temel gelişme kanunlarının karşılıklı etkileşiminin gerekli olduğu dinamik bir bütünlük mefhumuna açıkça karşıdır' (1975, s. 39). Mandel krizin patlak vermesinin analiz edilmesi için gerekli altı temel değişken tanımlamaktadır: genelde ve en önemli departmanlarda sermayenin organik bileşimi; değişmeyen sermayenin sabit ve dolaşan sermaye arasındaki dağılımı; artı değer oranının gelişimi; birikim oranın gelişimi; sermayenin devir zamanının gelişimi; ve iki departman arasındaki mübadele ilişkisi. Mandel bu altı değişkenin karşılıklı etkileşimini birbirine bağlayan temel dinamiği ise 'üretimin değişik alanları ve sermayenin değerinin çeşitli bileşenlerinin eşitsiz gelişimi eğilimi? olarak ifade etmiştir (1975, s. 42). Böylelikle, Mandel, krizlerin kapitalist üretim tarzına özgü istikrarsızlığın maddîleşmesi olduğu görüşünü paylaşmaktadır.

Mandel'in kriz teorisinin son zamanlardaki gelişimine ilişkin en önemli katkısı, sanayi çevrimlerinin yukarı ve aşağı yönlü periyodik salınımlarının ve teknolojik dayanağın temel dönüşümüyle ilinti kurduğu uzun dönemli kapitalist gelişme ve daralma arasında ortaya koyduğu sistematik ayırımdır. Mandel, birçok Marksist analizin ortalama kâr oranlarının hareketini iki farklı zaman diliminde ele aldığı düşüncesin-

dedir: kısa dönemli sanayi çevrimi (Marx tarafından incelenmiştir) ve kapitalist üretim tarzının yaşam boyu çevrimi (üzerinde konuşulmakta olan çöküş tartışması). Bir üçüncü zaman dilimi ise uzun çevrimin, hem tutarlı bir teorik analiz sağlamak ve hem de teorinin mevcut ampirik veriye uymasını temin etmek için kullanılmasıdır (1980, s. 11).[26]

Uzun çevrimlerle birlikte gelişen genişleme ve daralma dönemleri, sermayenin organik bileşimindeki ve mevcut üretken teknoloji temelinde kâr oranındaki değişmelere tekabül etmektedir. Uzun çevrimim aşağı yönlü safhasından yukarı yönlü safhasına doğru meydana gelen bir topyekûn yer değiştirme, kapitalist üretim tarzının teknolojik dayanağının dönüşümüyle birlikte gelişir. Uluslararası kapitalizmin tarihi, yaklaşık olarak 50 yıl süreli böylesi uzun dört çevrimden oluşmaktadır: on sekizinci yüzyılın sonundan, 1847 yılına kadar; 1847 yılından, 1890'ların başına kadar; 1890'lardan, II. Savaş'a kadar; ve II. Savaş'tan günümüze kadar (1975, s. 120-121).[27]

Kapitalist iktisadî gelişmedeki uzun dalga kavramı, yirminci yüzyılın ilk on yıllarında konuya ilişlin çalışmalarda bulunan iki Hollandalı Marksist J. Van Gelderen ve S de Wolff'a kadar gitmektedir. Bununla beraber, iktisatçılar genellikle, uzun dalga üzerinde yapılan öncü çalışma olması nedeniyle konuya ilişkin itibarı, gözlemlerini on dokuzuncu yüzyıldaki fiyat serilerindeki dalgalanmalara ilişkin gözlemlere dayanarak elde eden Rus Nicolai Kondratiev'e teslim etmektedir. Uzun dalgaların ortaya çıkışı, süreklilik, üretim süreci ve belli türden sermaye mallarına yapılan yatırım cinsinden açıklanmaktadır. Uzun çevrimin kaynağı, büyük çaplı fabrika ve tesisler, karayolları, kanallar ve diğer altyapı projeleri de dâhil olmak üzere söz konusu temel sermaye mallarına büyük miktarlarda yapılacak yatırımların eğilimidir. Büyük miktarlarda yapılacak sermaye mallarının eğilimi ise ödünç verilebilir fonların bulunabilirliğinin ürünüdür. Genişleme döneminin başlangıcında, ödünç

26) Konuya ilişkin inanılmaz ölçüdeki yetersizlik nedeniyle farklı yazarlar kendileri ait kavramları kullanmışlardır. Bu makalede, uzun dalga ve uzun çevrim kavramı, genişleme safhası ve daralma safhasından oluşan yaklaşık olarak elli yıllık bir dönemi ifade etmektedir.

27) Mandel uzun dalga konusundaki en önemli çağdaş Marksist olduğu halde, geçen on yılda iktisat teorisinin bu alanına yönelik ilginin canlanması hususuna katkıda bulunan yalnızca birkaç yazardan bir tanesidir. Konuya ilişkin farklı açıklamalara ilişkin bir örnek olması anlamında Christopher Freeman, ed., *Long Wavws of the World Economy*, (London, 1984) adlı çalışmaya bakılabilir.

verilebilir fonların arzı büyük ve düşük faiz oranlarından elde edilebilir. Yatırım yapılmaya başlandıkça, söz konusu fonların arzı daralmaya ve faiz oranları da yükselmeye başlayarak, yatırımların yavaşlamasına neden olur. Temel sermaye yatırımlarındaki gerileme uzun dönemli gerilemeyi tetikler. Yatırımlardaki gerileme de er ya da geç tasarrufların artmasına, düşük faiz oranlarına ve fiyatların düşmesine neden olarak çevrimde yeni bir yukarı dönüşün koşullarını yaratır.[28]

Kondratiev uzun dönem teorisinin temelini Marx'ın konuya ilişkin anlayışına dayandırdığı halde, ortaya koyduğu argüman genel olarak Marksistler tarafından kabul edilmemiştir. Kondratiev'in, yatırım düzeylerinin uzun çevrim boyunca gösterdiği dalgalanmaların, uzun dönemli dengeden sapmalar gösterdiği biçiminde ortaya koyduğu sonuç, kapitalizmdeki endojen unsurların ekonomiyi uzun dönemli büyüme kalıbına doğru yönlendirme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir. Kondratiev kendisine ait uzun çevrim teorisinin, Marx'ın on yıllık kısa sanayi çevrimini düzenlemede krizlerin rolüne ilişkin teorisinin mantıkî tamamlayıcısı olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte, Richard Day'in de işaret ettiği gibi, Kondratiev'in bu duruşu, uzun çevrimlerin, yeni ülkelerin ve kıtaların massedilmesi, yeni doğal kaynakların keşfedilmesi gibi önceden öngörülemeyen dışsal olaylar ve savaşlar ve devrimler gibi süper yapısal unsurlar tarafından yönlendirildiğini ileri süren Trotsky tarafından reddedilmiştir.[29] Kondratiev'in görüşleri, teoriyi burjuva iyimserliği olarak itham eden çoğu ortodoks Sovyet eleştirmeleri tarafından da aynı derecede kabul edilemez bir nitelik taşımaktadır.[30]

Uzun dalgalar soruna ilişkin en önemli ele alışlardan bir tanesi, Joseph Schumpeter'in iş çevrimlerine ilişkin klâsik çalışması tarafından ortaya konmuştur.[31] Schumpeter uzun dalgaları, kapitalist ekonomiye özgü işletme faaliyetlerindeki üç temel dalgalanma türünden biri olarak ele almıştır. Onun için, işletmelerin faaliyetlerindeki dalgalanmaların

---

28) J. J. van Duijn, *The Long Waves in Economic Life*, (London, 1983), s. 64-68. Kondratiev'in teorisine ilişkin bir başka çalışmada ise Richard B. Day, 'The Theory of the Leng Cyrle: Kondratiev, Trotsky, Mandel?, *New Left Review Review*, 99, (1976), s. 76-77.

29) Day, 'The Theory of the Long Cycle', s. 71.

30) Richard B. Day, *The 'Crisis' and the 'Crash': Soviet Studies of the West, 1917-1939*, (London, 1981), s. 54-55 ve 91-94.

31) Schumpeter, *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 2 vols. (New York, 1939).

kaynağı innovasyon sürecidir. Schumpeter innovasyon sürecini esas itibariyle süreklilik göstermeyen bir süreç olarak görmektedir. İnnovasyonlar, girişimci faaliyetinin doğası nedeniyle yoğalma eğilimi olarak gelişmektedir. Bir ya da daha fazla girişimcinin yeni innovasyon geliştirme ve uygulama yeteneğine sahip bir biçimde ortaya çıkması, diğerlerinin önünü açınakta ve hızlanan bir trend başlatmaktadır. Üç tip çevrim arasında ortaya çıkan dalgalanmalardaki değişmeler -kısa (Kitchen), orta (Juglar) ve uzun dönemli (Kondratiev) çevrimler-, farklı türden innovasyonların farklı etkileriyle açıklanmaktadır. Schumpeter, uzun çevrimi, demiryolları, elektrik ve motorlu arabalar gibi temel innovasyonlarla ilintilendirmektedir.[32]

Schumpeter'in, uzun dalgaların, kapitalist sürecin kaçınılmaz bir parçası olduğuna ilişkin görüşü, kapitalizmin tam anlamıyla iktisadî çöküşünün pek mümkün olmadığı sonucuna varmasına neden olmuştur. 1942 yılında yazmış olduğu *Capitalism, Socialism and Democracy*[33] adlı kitabının kısımlarından biri olan ve *Can Capitalism Survive?* adıyla yeniden basılan kitapta Schumpeter, 1930'larda ciddi bir biçimde yaşanan depresyonun, kapitalizmde periyodik bir düzenlilik içinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Söz konusu depresyonlar, tüm dinamik niteliğiyle kapitalizmi kuşatan yaratıcı yıkım biçimde kendini gösteren uzun çevrimin bir parçasını oluşturmaktadır.

> Söz konusu devrimler, yeni üretim yöntemlerinin...yeni emtianın...yeni örgütlenme şekillerinin...yeni arz kaynaklarının...satış yapabilecek yeni ticaret rotaları ve piyasalarının ve v.s.'nin...işin içine girmesiyle sanayinin mevcut yapısını periyodik olarak yeniden şekillendirir. Böylelikle, olgunun, üretken aygıtın bu yinelenen canlanma mekanizmasının kısımları olan fiyatların, faiz oranlarının, istihdamın ve v.s.'nin yükseldiği ve düştüğü dönemlerin uzaması söz konusu olmaktadır (s. 8).

En nihayetinde Schumpeter ortaya atmış olduğu soruyu cevaplandırma konusunda karamsarlık içine düştüğü halde, belirttiği nedenler daha çok kapitalist toplumun (aşağıda daha ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz) 'süper yapısıyla' ilgilidir.

---

32) van Duijn, *The Long Wave*, s. 97-106.

33) Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, (New York; Harper and Row, 1942).

Mandel, kâr oranlarının neden genişleme safhasında yükselme ve daralma safhasında da düşme eğilimine girdiğini açıklamak için, uzun dalga kavramını azalan kâr oranları eğilimi teorisiyle bütünleştirmiştir. Karşı koyan eğilimler nispî olarak zayıf olduğunda, kâr oranları uzunca bir süre sürekli olarak düşer ve aksine, karşı koyan eğilimler güçlü ve uyumlu bir biçimde işlediğinde, uzun dalgaların genişleme safhası ortaya çıkar. Mandel konuyla ilgili olarak son zamanlarda yapmış olduğu çalışmasında genişleme safhasının zirve noktası ve daralma safhasının dip noktası arasında ortaya çıkan geçiş arasındaki önemli bir farkın altını çizmektedir. Kâr oranındaki uzun dönemli trend, dalga bir kez başladığında söz konusu dalganın trendini olduğu kadar genişleme safhasından daralma safhasına geçişi doğru bir biçimde tanımladığı halde, bir durgunluk döneminin sonu ve yenilenen bir genişleme dönemine geçiş olağanüstü iktisadî unsurlarla açıklanabilir. Bu unsurlara, diğer unsurların yanı sıra fetih temelli savaşları, kapitalist işleyiş alanının genişleme ve daralması, kapitalistler arası rekabet, sınıf mücadelesi, devrimleri ve karşı devrimler de dâhildir (1980, s. 21).[34]

Mandel uzun dönemin safhalarında meydana gelen topyekûn yer değiştirme ve yoğun teknolojik innovasyonun yanı sıra sınıf mücadelesinin yoğunluğundaki değişmeler arasında anlamlı bir bağ kurmuştur. İniş safhasından çıkış safhasına doğru meydana gelen topyekûn yer değiştirme, yoğun teknolojik innovasyon dönemiyle birlikte gelişir.[35] İnnovasyon derecesi, girişimcilerin kâr beklentileri yeni teknolojiye yapılan yoğun yatırımları haklı çıkaracak kadar yüksek olmadığından, iniş safhasında büyük ölçüde yavaşlatılır. Genişleme safhası başladığında ve kâr oranı yükseldiğinde, kapitalistler uygulamaya sokacak büyük bir innovasyon rezerviyle karşılaşır. Bu yeni innovasyonların yoğun bir biçimde uygulanması, genişleme safhasının sürdürülmesinin bir unsurunu teşkil eder (1980, s. 25).

---

34) Bu ayırımın yapılması çerçevesinde, Mandel'in, Richard Day'in 'The Theory of the Long Cycle', s. 79-82'de *Late Capitalism* adlı kitabındaki argümanın belirsizliğe yönelik olarak ortaya konan eleştiriye karşı duyarlı görünmekte ve kendi konumunu açıkça, Trotsky'nin Kondratiev'e karşı olan duruşuyla bütünleştirmektedir.

35) Mandel uzun dalgalardaki dalgalanmaların kaynağına ilişkin yorumu farklı olsa da, Kondratiev'in ve Schumpeter'in orijinal çalışmalarında yer alan bu görüşü van Duijn, *The Long Wave*, s.93-111 ile karşılaştırınız.

Mandel birbirini izleyen dört uzun dalganın (ve bunlarla ilgili teknolojilerin) her birini, emek sürecinin farklı örgütlenme şekline bağlamaktadır. Bir dalganın her aşaması, emek sürecindeki farklı bir istikrar düzeyiyle de nitelendirilir. Dalganın çıkış aşamasında uzun genişleme dönemi, emek süreci örgütlenmesinde meydana gelen çok küçük bir değişmeyle birlikte gelişir. Mevcut örgütlenme şekli, hâkim teknolojiye bağlanmıştır. Kâr oranının yeterli olması, kapitalistlerin emek sürecinde radikal değişikliklere gitme güdüsünü azaltır ve nispî refah dönemi kapitalistleri, emek sürecindeki değişikliklerin harekete geçireceği yoğun sınıf mücadelesini başlatma hususunda isteksiz hale getirir. Hâkim olan istikrar, dalganın iniş safhasında bozulur. Kapitalistler daha yüksek bir artı değer oranı gerçekleştirme girişiminde bulundukça sınıf mücadelesi yoğunlaşır. Sonuç olarak da, emek sürecindeki toptan değişikliklerle daha az ilgilenirler. Tarihî olarak, emek sürecindeki büyük değişiklikler genişleme safhasının sonuna doğru deneme amacıyla başlatılır ve çöküş aşaması boyunca tüm ekonomi için genelleştirilir. Ortaya çıkan sonuç kısmen işçi sınıfının direncinin yoğunluğu tarafından belirlenir. Böylelikle, çöküş aşamasının süresi, (uzun dalgaların sürekliliği gibi) endojen unsurlar tarafından değil de, öznel unsurlar tarafından belirlenir. (1980, s. 55)

Mandel kendisine ait uzun dalga teorisini II. Savaş'tan bu yana geçen süre içindeki batı kapitalizminin gelişimini analiz etmede kullanmıştır. Savaş sonunda başlayan genişleme safhası birkaç unsurun ürünüdür. Bunların en önemlisi, işçi sınıfının faşizm altında ortaya çıkan siyasî yenilgisi ve depresyon yılları boyunca işsizlerden oluşan rezerv ordunun yeniden oluşturması sonucunda reel ücretlerin baskılanmasıdır. Sonuç itibariyle artı değer oranındaki artış, yeni bir yatırım dalgasını harekete geçirmede yeterlidir. Yüksek düzeyli yatırım faaliyeti, üçüncü sanayi devrimi ve dünya ölçeğinde piyasanın uzun dönemli genişlemesiyle birlikte gelişen bir innovasyon artışını beraberinde getirir. Dalganın genişleme safhası, 1960'lı yılların sonuna kadar çok sayıda yabancı ve tarım işçilerin gelişmiş ekonomilerin emek gücü tarafından massedilmesiyle sürdürülmüştür. Emre amade emek rezervinin massedilmesi sonucunda işsizlerden oluşan yedek ordunun azalmasıyla artı değer oranı için verilen sınıf mücadelesi 1960'lı yıllarda yoğunlaşmıştır. Bu ise uzun dalganın genişleme safhasının sonuna işaret etmektedir. Aynı dönem içinde emperyalistler arası rekabetin yoğunlaşması, kapitalistler için

uygun olan stratejiler üzerinde ilâve bir sınırlamaya neden olmuştur (1975, s. 168, s. 180, s. 442).

Uzun dalganın genişleme safhasının sonu 1970'li yılların ortasında genelleştirilmiş resesyon olarak açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. *Second Slump* adlı kitabında Mandel resesyonun kendine özgü doğası ve yoğunluğunu belgelemektedir. Bunu yaparken, uzun dalgalar konusundaki analizini, dördüncü dalganın inişinin kendine özgü niteliğini de işin içine dâhil edecek bir biçimde genişletmektedir. Yaşanmakta olan dalganın çöküş safhası, olağanüstü yüksek örgütlenme düzeyi, sanayide çalışan işçi sınıfının sayısal gücü ve mücadeleci olması, mevcut burjuva rejimlerinin siyasî saldırıya karşı korumasız olmaları nedeniyle kapitalist hegemonya açısından özellikle ciddi bir tehlike arz etmektedir. Emperyalistler arası rekabetin artması, birbiriyle yakından ilgili üretken faaliyetlerin Asya'nın yeni sanayileşen ülkelerine ve Latin Amerika'ya doğru kayması ve korumacılığın giderek daha da artması, resesyonun şiddetini artırmıştır. 1970'li yılların genelleştirilmiş resesyonu işçileri, düşük reel ücretleri, kötüleşen çalışma koşullarını, daha yüksek artı değer düzeyine ulaşmak için emek sürecinin yoğunlaşmasını ve savaş sonunda işsizlik ve yoksulluğa karşı kazanılan temel korumanın kaybını kabul etmeye zorlama girişimini temsil etmektedir.

Yaşanmakta olan krizin ortaya çıkaracağı gelişme, sonraki yıllara damgasını vuracak toplumsal ve siyasî mücadelelerin sonucuna dayanmaktadır. Kârlı birikim ve bir sonraki dalganın genişleme aşamasının yeniden başlaması için gerekli koşulları bir kez daha sağlamak için, 'kapitalistler ilk olarak kesin bir biçimde önde gelen sanayileşmiş ülkelerdeki işçi sınıfının örgütsel gücünü ve militan tavrını kırmalıdır' (1980. s. 113). Bu ise sermaye açısından 1930'lu yıllarda ortaya konan durumdan aşılması daha zor bir meydan okuma niteliğindedir. Emek gücü ve örgütlenmesine yönelik saldırının, sınıf bilinçliliği düzeyini artırma ve radikal yeni öncü işçileri ortaya çıkarma yönünde uyarıcı etkide bulunması olasıdır. Mandel'in tahminlerinde, kapitalist gelişmenin uzun dalgaları teorisinin asıl gücü, 1990'lı yılların başlarında yenilenmiş bir genişleme dalgası ihtimâlini ortadan kaldırmasıdır. Bununla birlikte, Mandel, büyümenin yeniden başlaması için gerekli olan işçi sınıfının yenik düşmesinin toplumsal ve beşerî maliyetinin, karşılaştırılan Büyük Depresyon'da yaşanan sıkıntıyı yaratacağına inanmaktadır. Mandel böylesi bir sonucun olabileceğini fark ettiği halde, sosyalizmin geç ka-

pitalizmin uygulanabilir tek alternatifi olacağına inanmıştır.

Mandel'in uzun dalga teorisinin yeniden canlandırması, günümüzdeki Marksist kriz teorisinin kısa dönemli çevrimsel kriz teorisi ve kapitalizmin uzun dönemde çökeceği konusunda yapılan tartışma arasındaki dikotomiyi ortadan kaldırma girişimine önemli bir boyut katmaktadır. Dahası, Mandel'in uzun dalgaların birbirini izleyen safhaları, teknolojik innovasyon konusunda atılan adımların hızlanması, emek sürecinin yeniden örgütlenmesi ve örgütlü işçi sınıfının gücü, birbirine bağlılığı ve militan tavrı arasındaki bağ konusunda yapmış olduğu analiz, Marksist teoriye yapmış olduğu eşsiz katkıyı göstermektedir. Daha da önemlisi, Mandel'in teorisi, ticaret çevrimlerindeki dalgalanmalarla birlikte gelişen çevrimsel krizlerin, uzun dalgaların çöküş safhasıyla birlikte gelişme gösteren uzun yapısal kriz dönemlerin etkilerinden önemli derecede farklı etkilere sahip olduğu iddiasındadır. Uzun dalgalarla birlikte gelişen daha ciddi yapısal krizler, üretimin teknolojik temelini kökten değiştirme ve bir sonraki genişleme döneminin temel sürecinin bir parçası olarak bizzat emek sürecini yeniden örgütleme eğilime girer.

Mandel'in yapmış olduğu katkı çok açık bir öneme sahip olmasına rağmen birçok sınırlamaya maruz kalmaktadır. Mandel yapısal krizlerin ekonominin üretken temelinin yeniden oluşturulmasında oynadığı önemli rolün içyüzünü açık bir biçimde anlamış olduğu halde, söz konusu krizlerin sahip olduğu süper yapısal unsurların aynı derecede önemi olan dönüşümsel uzantılarını onaylamamaktadır. Bu husus ise *Late Capitalism*'de devletin savaş sonrası iktisadî rolüne ilişkin olarak ortaya koyduğu tartışmaya yansımıştır. Mandel, devlet müdahalesinde meydana gelen kayda değer artışı üç unsura bağlamaktadır: sabit sermayenin devir zamanının kısalması, teknolojik innovasyonun hızlanması ve üçüncü teknolojik devrim nedeniyle belli başlı sermaye birikimi projelerinin maliyetinde meydana gelen devasa artış. Devletin artan rolünün '[işçi sınıfının] siyasî çelişkilerde bağımsız bir güç biçiminde periyodik olarak ortaya çıkmasına? da bağlandığını onayladığı halde (1975, s. 486), savaş sonrası kapitalist ekonomilerdeki devlet müdahalesinin tam da şekli ve içeriğinin, hem son uzun dalganın çöküş safhasındaki yapısal krizin kararlılığının bir sonucu ve hem de savaş sonrası dalganın genişleme safhasının bir önkoşulu olduğunu görememiştir.

Yapısal krizlerin ortaya çıkması ve kararlılığındaki siyasî ve toplumsal unsurların ayrılmaz rolünü kabul etme isteksizliği, David Gordon'a

yönelik eleştirisinde ortaya çıkmıştır. Gordon uzun dönemli bir yapısal krizin kararlılığının sisteme endojen olmasını ileri sürmesine, toplumsal unsurların krizin yarattığı sonuç üzerindeki önemini kabul etmesine karşın, 'toplumsal birikim yapısının' uzun dönemli bir genişlemenin kararlılığına sınırlı iktisadî unsurlar kadar katkıda bulunduğu hususunda ısrar etmektedir.[36] Mandel, Gordon'un 'çöküntüye neden olan uzun dalganın yaratacağı sonucun önceden belirlenemeyeceği' hususundaki argümanını reddetmekte, böylece de, toplumsal ve siyasî unsurların uzun dönemli büyümede daha sınırlı iktisadî unsurlar kadar temel unsurlar olduğu hususunu gözden kaçırmaktadır (1980, s. 52). Sonuç olarak, teorisinin tutarlığını çürüterek, uzun dalganın zirve noktasından ve dip noktasına geçişin kaynaklarını açıklamada kullanılan analitik olarak farklı iki ilkesine başvurma zorunda kalmaktadır. Kondratiev'i yerle bir etmeye yönelik eleştirilerden sakınma arzusu sempatiyle karşılanabilecek olsa da, ortaya çıkan uyumsuzluk gereksizdir. (Lebowitz'in ileri sürdüğü gibi) sermayenin yegâne sınırının bilinçli insan olduğu ilkesi kabul edilirse, uzun dalganın çöküş çevriminden genişleme çevrimine geçişin endojen unsurlar tarafından yaratılamayacağı hususunda ısrar etmek gereksizdir yani kriz kavramı dönüşüm ve yenilenme biçiminde ikili ihtimâl anlamına gelmektedir. Böylelikle, uzun dalganın çöküş safhasının neden olduğu yapısal kriz her iki ihtimâli de içinde barındırmaktadır. Belli bir kriz bağlamında bir sonucun bir başka sonuç üzerinde katkı yapmasını sağlayan unsurların değerlendirilmesi önemli bir karşı duruştur.

Mandel'in böylesi bir analiz çizgisi izleme arzusunda olması, siyasî kararlılığı çerçevesinde ciddi bir biçimde sınırlanmıştır. Uzun dalganın çöküş çevrimi, emek sürecinin yeniden örgütlenmesi ve teknolojik in-

36) Gordon bu kavramı, hızlı birikim için gerekli bütünü oluşturan kurumların yapısının basit toplumsal olarak derneşik hale gelmesi olarak tanımlamaktadır. Terence K. Hopkins and Immanuel Wallerstein, (ed.), *Political Economy of the World System Annuals*, (Beverly Hills, 1980), 17'nin *Processes in the World System*, 3. cildi içindeyer alan 'Stages of Accumulation and Long Economic Cysles' başlıklı makalesiyle karşılaştırınız. Hemen hemen aynı argüman, David M. Gordon, *et al.*, *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States*, (New York, 1982), 2. kısımda yeniden ortaya konmaktadır. Gordon'un çalışmasında ileri sürülen birikimin toplumsal ve iktisadî yapıların birbirine bağlanması, Aglietta'nın *The Theory of Capitalist Regulation* adlı kitabında (s. 9-17) geliştirdiği düzenleme kavramına ve kriz tasarımına benzerlik göstermektedir.

novasyonlara yönelik teşvikler arasındaki ilişkiyi kavrayışı, sınıf mücadelesiyle kesişen kapitalist krizin üretim tarzını değiştirme ve yenidenüretme sürecine paha biçilmez bir entelektüel anlayış sunmaktadır. Bu kavrayışın uzantısı, işçi sınıfının yeniden oluşması ve yeniden örgütlenmesinde krizin rolüne ilişkin analizinin temeli olarak kullanılabilir. Bununla birlikte, geleneksel devrimci Marksizm konusundaki kararlılığı, böylesi bir analiz ihtimâlini imkânsız hale getirmektedir. Sonunda, Mandel, işçi sınıfı tarafından doğru siyasî pratiklerin uygulanmasının, bir sonraki uzun dalganın genişleme safhasının yeniden başlaması için gerekli akıl almaz sıkıntının üstesinden geleceği biçimindeki ifadeye geri dönmektedir. Mandel'in analizinin uzantıları, yapmış olduğundan daha sağlam bir ele alışı gerekli kılmaktadır ve bu da, bu çalışmanın son kesiminde ele alınacaktır.

André Gunder Frank'ın bugünkü krize ilişkin analizi, Ernest Mandel'in çalışmalarını nitelendiren birçok aynı unsuru açığa çıkarmaktadır. Frank, kriz ve uzun dalga tartışmasını, kendisi ve Immanuel Wallerstein gibi diğer yazarların azgelişmiş üzerine yapmış olduğu çalışmalarda formüle ettiği dünya sistemi perspektifiyle bütünleştirmiştir. Frank 1970'li yıllarda ortaya çıkan krizin, 'B' ya da kapitalist büyümenin günümüzdeki uzun dalgasının çöküş safhası olarak kendini gösterdiği konusunda hemfikirdir. Mandel'in, 1790'lı yıllarda başlayan birinci dalga ve bugünkü dördüncü dalgaya kadar uzanan uzun dalgalara ilişkin dönemlendirmesini genel olarak kabul etmektedir. Frank, aynı zamanda yukarı yönlü hareketin süresini ve uzun dalganın genişleme safhasından çöküş safhasına geçişi belirleyen önemli unsurun, sermaye/emek oranında meydana gelen değişmelerin neden olduğu kâr oranındaki azalama olduğu hususunda da aynı düşüncelere sahiptir (1980, s. 21-4).

Frank, Mandel'in uzun dalganın yukarı yönlü safhasından aşağı yönlü safhasına kaymasına katkıda bulunan unsurların endojen doğası ve yenilenen bir genişleme dönemini tetikleyen unsurların eksojen doğası arasında yapmış olduğu gibi bir ayırıma gitmemiştir. Uzun dalganın aşağı yönlü safhası, peşi sıra gelen genişlemenin temelini hazırlayan bir uzatılmış kriz dönemidir. Frank açısından, kriz kaçınılmaz bir biçimde kapitalist birikim sürecinin bozulmasının bir işareti değil ama mevcut toplumsal, siyasî ve iktisadî ilişkilerin dönüştürüldüğü bir dönüm noktasıdır:

> Kriz, hastalıklı toplumsal, iktisadî ve siyasî yapının önceden olduğu gibi varlığını sürdüremeyeceği ve söz konusu yapıya yeni bir yaşam imkânı tanıyan dönüşümlere, ölüm cezası biçiminde bir cezayla, maruz kalmaya mecbur bırakılan bir dönemdir. Bu nedenle, söz konusu kriz dönemi, sistemin gelecekteki gelişimini ve yeni toplumsal, iktisadî ve siyasî temelini belirleyen önemli kararların ve dönüşümlerin gerçekleştirildiği tarihî bir tehlike ve belirsizlik anıdır. (1981, s. 111).

Frank savaş sonrası uzun dalganın ortaya çıkmasına neden olan değişim sürecini Mandel tarafından tanımlanan aynı önemli değişkenler cinsinden analiz etmektedir; Depresyon ve II. Savaş tarafından büyük miktarlı sermaye stokunun yıkımı; faşizm ve Depresyon deneyimiyle reel ücret düzeylerinin sınırlandırılması; ve istikrarlı bir uluslararası finans ve ticaret rejiminin yeniden kurulması. Genişleme safhasının sonu, ilk kez 1960'lı yıllarda kâr oranlarının düşmesi ve 1970'li yıllarda hızlanmasıyla kendini göstermiştir. 1970'li yılların sonucu olarak ortaya çıkan durgunluk, başlangıçta boomu sürdürmeye yönelik hükümet politikaları ve sonradan da, daha kısıtlayıcı politikalarla kötüleştirilen istihdam düzeylerinin, kapasite kullanım oranlarının, üretkenlik düzeylerinin ve GSYİH'nın azalmasıyla nitelendirilir. (1980, 3. kısım). 1970'li yılların sonlarına gelindiğinde, uluslararası kapitalist ekonomi sıkı sıkıya klâsik kapitalist krizin tüm özelliklerini taşıyan bir iktisadî gerileme çizgisine oturmuştur. Yenilenen genişleme dalgasının önkoşulu, üretimin teknolojik ve toplumsal temelinin radikal bir biçimde yeniden örgütlenmesidir: aşırı sermaye ortadan kaldırılmalıdır; üretim maliyetleri düşmelidir; teknoloji ve emek sürecinde köklü değişikliklere gidilmelidir; emek maliyetleri azaltılmalıdır; üretimin uzamsal ve sektörel dağılımı tüm dünyada değiştirilmelidir; ve kâr oranı, sermaye ve emek arasındaki yoğun toplumsal ve siyasî mücadele aracılığıyla yükseltilmelidir:

> Dünya kapitalizmi, düşündüğümüz gibi, bir kez daha büyük bir birikim krizine maruz kalırsa, sermaye, kapitalist üretim konusunda -ister emekle gönüllü bir işbirliğine giderek isterse de emeği kendi geleceğine rıza göstermeye zorlama yoluyla- yeni bir temelde yeniden örgütleme başarısını sağlayıncaya kadar, bir başka büyük kapitalist yatırım söz konusu olamaz (1980, s. 98).

Frank'ın yapmış olduğu önemli katkılardan bir tanesi, kapitalizmin bugünkü krizinin gerçekten bir dünya kapitalist ekonomisinin krizi olduğunu vurgulamış olmasıdır. Batı Avrupa ekonomilerinin dünya kapitalist sistemiyle (batılı ekonomilerin hem malları ve teknolojisi için piyasa olması ve hem de üretim alanları olmaları anlamında) giderek bütünleşmesini ayrıntılı bir olarak analiz etmiş, böylelikle de, batı kaynaklı krizlerden korku duyulmasını azaltmıştır (1980, 4. kısım). Batıdaki kriz, uluslararası ticaret ve ödeme mekanizmalarıyla Üçüncü Dünya ülkelerine daha hızlı bir biçimde aktarılmıştır. Kapitalist girişimlerin güneydoğu Asya, Latin Amerika ve diğer 'yeni sanayileşmekte olan ülkelerin' serbest üretim alanlarına doğru akışının artması, krize verilen kapitalist cevabın önemli bir bileşenini temsil etmektedir. Yeni Uluslararası İşbölümünün yani dünya emek ve üretim alanları piyasasının ortaya çıkması, bugünkü uzun dalganın çöküş aşaması bağlamında gerçekleşen dünya kapitalizminin derin dönüşümünün bir kısmını oluşturmaktadır. Dünya ekonomisinin bugünkü dönüşümünün bir ilgili veçhesi, gelişmiş teknolojiler aracılığıyla sanayileşmiş ülkelerde üretimin yaygın bir biçimde gerçekleşmesidir.

Frank, bugünkü krizin kapitalist birikim için gerekli koşulların düzeltilmesiyle sonuçlandığını kabul ederek günümüzdeki çoğu Marksist kriz teorisyeninden kesin bir biçimde ayrılmaktadır. Bilinçli insanın kapitalizmin devrimciliği üstünlüğünü aşmada oynadığı rolü inkâr etmediği halde, sanayileşmiş ülkelerde bugünkü siyasî kaymayı sağa doğru olduğu biçiminde okuması, gelişmekte olan ekonomilerdeki milliyetçi ve dinî akımların yeniden canlanması ve doğu ekonomilerinin giderek artan bir biçimde dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesi Frank'ı bugünkü potansiyel yapısı çerçevesinde kötümserliğe sürüklemiştir. Frank, 'gözlemlerinin ve formülâsyonlarının, muhtemelen geniş kapsamlı ve derin iktisadî toplumsal, siyasî ve kültürel yeniden düzenlemelerle iyileşecek bir başka kapitalist sisteme doğru giden bir dizi uzun çevrimli krizlere maruz kalacak tek bir dünya kapitalist sisteminin bulunduğu' sonucuna varmıştır (Amin *et al.*, 1982, s. 161).

Frank'ın bugünkü krizin muhtemel sonucuyla ilgili kötümser vargıları, arkadaşları olan Samir Amin, Giovanni Arrighi ve Immauel Wallerstein'dan kesin bir biçimde farklıdır. Wallerstein, Frank'ın kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının doğasına ilişkin yorumunu paylaştığı halde, diğer ikisi söz konusu kavramı tehlikeli bir biçimde soyut olarak de-

gerlendirmekte ve bunun aşırı 'ekonomizme' götüreceğini belirtmektedir. Dört yazar da bugünkü krizin sosyalist bir dönüşmesinin mümkün olmadığını düşünmesine rağmen Amin, Arrighi ve Wallerstein dünya kapitalizminin en nihayetinde gerçekleşecek ölümünün neredeyse kaçınılmaz olduğuna inanmaktadır. 'Schumpeter gibi, bunun böyle olacağına inanmaları, kapitalizmin kendi iflâsını yaratma başarısı nedeniyledir; 'kapitalizm ne kadar yayılırsa, zıtlıkları iyileştirirse ve zorlukları düzenlerse, o kadar çıkışı olmayan bir yöne doğru yönelir'. Frank daha kötümserdir; kapitalizmin ebedî olduğu hususunda ısrar etmese de, kendi ölümünün sinyalini veren dünya ölçeğindeki siyasî güçlerin kurulumunu görememiştir (Amin *et al.*, 1982, s. 243).

Frank'ın vardığı sonuçlarla kaçınılmaz bir biçimde hemfikir olmadan da, kapitalist krizlerin doğası ve rolüne ilişkin birçok görüşünün Marx'ın asıl niyetini temsil ettiğinin farkına varmak önemlidir. Kriz, sermayenin kendiliğinden süregiden genişlemesine yönelik içsel engellerin üstesinden gelme imkânını tanıyan bir düzenleme mekanizmadır. Bu nedenle de, bu işlevsel anlamda krizler, sermayenin kendiliğinden süregiden genişlemesi açısından gerekli olmakla birlikte birikim sürecinin böylesi bir yeniden oluşumu kaçınılmaz bir gelişme değildir. Böylelikle, Frank, sermayenin kendiliğinden süregiden genişlemesini veri bir tarihî krizin eşit derecede mantıkî ihtimâli olarak kabul ederek, günümüzdeki Marksist teorisyenlerin büyük bir çoğunluğunun dışında bir yerde durmaktadır. Yeniden oluşturulan üretim ilişkilerinin hangi şekli alması gerektiği ya da işçi sınıfının yeniden oluşturulması için bugünkü krizin uzantılarının ne olması gerektiği konusundaki görüşlerini sonuna kadar sürdürmemiş olmakla birlikte yapmış olduğu analiz böylesi bir çizgiye işaret etmektedir.

IV

Bugünkü Krizin Uzantıları

Marksizm, kriz teorisinin içerdiği -yenilenme ve dönüşüm- iki ihtimâl arasında süregiden gerilim nedeniyle sıkıntıya katlanmak durumunda kalmaktadır. Her kriz, üretim ilişkilerinin dönüşümü ya da yeniden oluşturulmasıyla potansiyel olarak çözümlenebilir. Bununla birlikte, son zamanlarda ortaya konan teorik temeller, bugünkü krizin kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden kurulmasının uzantılarını analiz et-

meyi işin dışında tutarak sosyalizme geçişin önkoşullarını oluşturmada oynadığı role odaklanmıştır.

Marksist kriz teorisindeki bu kör nokta, Marx üzerindeki Hegelyen etkiye atfedilebilir. Hegelyen etki hem tarihin yorumlanmasına ilişkin analitik ilkeleri ve hem de beşeri konulardaki uslamlamanın ortaya konmasına ilişkin gelişmeyi içermesi temelinde Hegel'in insanın gelişimine ilişkin teolojik unsurların bir araya getirilmesini içermektedir. Marx, Hegel'in felsefî diyalektiği yerine kendi tarihî materyalizmini kullanma konusunda ısrar ettiği iddiasını sürdürmüş olsa da, teolojik unsurlar nispî olarak el değmemiş bir biçimde varlığını sürdürülmeye devam etmiştir.[37] Marx'ın düşüncesi 40 yıllık bir süre içinde önemli bir evrim geçirmiş olmasına rağmen işçi sınıfına devredilen devrimci görevin analitik temeli köklerini sıkı sıkıya Hegelyen teolojiden almaktadır. Marksist kriz teorisinin teolojiden kurtarılması, bugünkü krizin mümkün olan tüm sonuçlarının analizinin önkoşuludur.

Marksist kriz teorisinin önerilen yöndeki uzantısı, kapitalist krizlerin tarihî öneminin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Kapitalist krizlerin özellikle de uzun dalganın çöküş evresiyle birlikte gelişen yapısal krizlerin esas rolü, mevcut üretim ilişkilerini dönüştürmek olmuştur. Bunun yapılmasıyla da, kapitalist krizler sürmekte olan sermaye birikimi kolaylaştırmak için emek sürecinin doğasında devrim gerçekleştirmiş ve işçi sınıfının doğasını değiştirmiştir. Emek ve sermaye arasındaki dinamik çelişki, kapitalist üretim sürecinin krizlerle dolu gelişiminin arkasındaki itici güç olmuştur. James O'Connor'ın da gözlemlenmiş olduğu gibi:

> İşçi mücadeleleri, krizlerin yaşandığı süreçlerde işçilerin kendi toplumsal tabanlarının dirençlerini emeğin ve bizzat işgücünün yeniden oluşturulmasıyla periyodik olarak çökerten bir birikim modelini derinliğine güçlendirmenin motoru olmuştur.[38]

Krizlerin emek sürecinin ve işçi sınıfının yeniden oluşturulması üze-

37) André Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism*, trans. Michael Sanenscher, (Boston, 1982), s. 16-22; Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Vol. 1: Power, Poverty and the State (Berkeley and Los Angeles, 1981), s. 73; benzer bir nokta, Chantal Mauffe tarafından 'Working-Class Hegemony and the Struggle for Socialism', *Studies in Political Economy*, no. 12, (1983), s. 8-13'de vurgulanmıştır.

38) James O'Connor, Accumulation Crisis, (1984), s. 49.

rindeki kesin etki, kapitalist gelişmenin birbirini izleyen aşamalarıyla birlikte değişiklik gösterir. Itoh, krizlerin doğasının on dokuzuncu yüzyılın sonlarında önemli bir değişikliğe maruz kaldığına işaret etmiştir. İngiliz sermaye yatırımlarının denizaşırı ülkelere akması, demiryolu çağının özellikle de Kuzey Amerika'da başlaması ve demir ve çelik sanayilerinin gelişmesinin kapitalist üretimin ve uluslararası finansal sistemin örgütlenmesinde temel değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu değişmelerin bir sonucu olarak, 1870'li yıllarda başlayan depresyon, önceki çevrimsel krizlerden daha uzun süreceğini ispatlamıştır. Denizaşırı ülkelere yatırılan finansal sermayeden elde edilen getirinin artması, krizin hemen görülecek etkisini ertelemiş ve mevcut aşırı sermayenin aşınma ve yenilenme sürecini geciktirmiştir (141-142).

Bu kronik durgunluk dönemi boyunca, Alman ve Amerikan sanayindeki üretken kapasitenin artması İngiliz sermayesinin hegemonik konumuna meydan okumaya başlamıştır. Sermayenin yoğunlaşmasının hızlanması ve anonim şirketlerin ortaya çıkmasıyla finansal ve sanayi sermayesinin giderek bütünleşmesi, günümüzdeki oligopolistik firmaları ortaya çıkarmıştır. Önde gelen kapitalist ülkeler arasındaki rekabetin artması, kolonilere yönelik yayılma sürecinde yeni bir evreyi beraberinde getirerek, modern emperyalizm şeklinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kapitalist üretim, sömürü oranının yoğunlaşması ve üretim sürecinde emeğin daha etkin bir biçimde boyunduruk altına girmesi yoluyla artı değer oranını yükseltmesi girişimini temsil eden emek sürecinin radikal bir biçimde yeniden yapılandırılması ve yeni teknolojik ilkelerin benimsenmesiyle dönüştürülmüştür.

Emek sürecinin yeniden yapılanması imalâttaki artan mekanizasyonla birlikte gelişmiştir. Emek sürecindeki değişmeler konusunda son zamanlarda yapılan çalışmalar birincil, ikincil ve üçüncü derece mekanizasyon şekillerini birbirinden ayırmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren buhar makinelerinin yayılması, imalâttan makineyle üretime geçişi başlatmış ve birincil mekanizasyonun temelini oluşturmuştur. Yüzyılın sonuna doğru, içten yanmalı ve elektrikli motorların teknik üstünlüğü, söz konusu motorları buhar makinelerinin yerini almasıyla sonuçlanmıştır. Birincil mekanizasyonun en önemli sonucu, sanayi faaliyetinin bir kısmını oluşturan dönüşüm sürecinin hızı ve ölçeğindeki artış olmuştur.[39]

39) Rod Coombs. 'Long Waves and Labor-Process Change', *Review*, 7, (1984), s. 678-679.

Birincil mekanizasyon nedeniyle üretken kapasitenin artması, süreçteki çeşitli dönüşebilir yerler arasındaki hareketli bileşenlere yönelik mevcut aktarım sistemlerinin sınırlandırılmasının giderek kabul edilmesini beraberinde getirmiştir. Üretken sürecin kapsamlı etkisi, bu dönemde vasıflı makine uzmanlarından oluşan gruplar arasında emek süreci ve yönetim üzerindeki geleneksel kontrollerini sürdürmeye çalışmalarıyla ortaya çıkan kayda değer çelişkiler tarafından daha da yavaşlatılmıştır. Aktarım sürecinin koordinasyonundaki yetersizlik ve kontrol konusundaki çelişkinin doğurduğu sorunlar, Taylorist bilimsel yönetim ilkelerinin uygulanmaya başlamasıyla yirminci yüzyılın başlarında tedrici olarak çözümlenmiştir. Bu ise sürecin farklı kısımları aracılığıyla sistematik iş örgütlenmesini, kısımların karşılıklı olarak değiştirilebilirliğini ve üretimin farklı bileşenlerinin etkin aktarımına yönelik bilimsel makinelerin kullanımını bir araya getirmiştir. Bu değişikliklerin hepsi bir arada ele alındığında, kapitalist genişlemenin üçüncü uzun dalgasının yukarı yönlü safhasının gelişmesini beraberinde getiren ikincil mekanizasyon safhasını oluşturmuştur.[40] Michel Aglietta, ikincil mekanizasyon aşamasıyla birlikte gelişen emek örgütlenmesini 'Fordizm' olarak ifade etmektedir.

> Fordizm işin mekanizasyonunu daha da geliştirmiş, işin yoğunluğunu artırmış, kol ve kafa gücü arasındaki ayırımı belirgin hale getirmiş, ciddi bir biçimde işçileri birikimin kanununun köleleri haline sokmuş ve bilimsel ilerlemeyi, işçileri değerin yeknesak bir biçimde artmasına hizmet edecek bir güç haline dönüştürmüştür.[41]

Emek sürecinde meydana gelen dönüşüm, yirminci yüzyılda işçi sınıfının gelişiminin uzantılarını daha da derinleştirmiştir. Üretimin mekanizasyonu, el zanaatlarıyla uğraşanların tarihî gücünü azaltmış ve el zanaatları ve sanayi işçileri arasındaki ayırımı keskinleştirmiştir. I. Savaş

---

40) Coombs, 'Long Waves', s. 680; Mandel (1980, s. 42-46); O'Connor, *Accumulation Crisis*, s. 41-46'la karşılaştırınız.

41) Aglietta, *Theory of Regulation*, s. 117-118; Gramsci'nin *The Prison Notebook* adlı kitabında kullandığı kavramdan elde edilen Fordizm kavramı, *The Labour Process and Class Struggle*, CSE Pamphlet no. 1, (London, s. 1976), s. 46-47 içinde Christian Palloix, 'The Labour Process: From Fordism to neo-Fordism'; Mike Davis, 'Fordism' in Crisis: A Review of Michel Aglietta's Régulation et crises: L'expérinece des Étatsunis', *Review*, 2 (Fall, 1978), s. 213-217'yle karşılaştırınız.

sonrasında emeğin yenik düşmesi çerçevesinde katlanmak zorunda kaldıkları acılar ve özellikle de Kuzey Amerika'daki işveren sendikalarının gelişmesiyle birlikte ele alındığında, söz konusu gelişmeler örgütlü işçi sınıfının konumunu zayıflatmıştır. Üretimin yüksek ölçüde mekanizasyonu sonucunda gelişme gösteren daha yüksek üretkenlik düzeyleri, daha yüksek bir yaşam standardının sürdürülmesi için kol gücü olarak kullanılacak gerekli aktif emek gücünün daha küçük oranda olması anlamına gelmektedir. Bir taraftan, üretimin düzenlenmesi ve yönetilmesi ve diğer taraftan da, fizikî yönleri arasındaki işbölümünün oldukça yüksek düzeyde farklılaştırılması, meslek sahibi olanların oluşturduğu sınıf yapısında radikal bir dönüşüme neden olmuştur. Sürekli olarak nüfusun sayısal olarak hâkim bir bileşeni haline gelmek yerine, sanayi işçisi 1890 ilâ 1910 yılları arasında geçen yirmi yılda (sadece Belçika'da nüfusun yüzde 50'sini aşmıştır) birçok sanayilermiş ülkede mutlak olarak gelebileceği zirve noktasına ulaşmış ve o günden itibaren de tedrici olarak azalmıştır. Adam Przeworski'nin de sezgisel bir biçimde işaret ettiği gibi, bu gerçeğin yadsınamaz gerçekliği, kapitalist demokrasilerde işçi sınıfı siyasetini sonsuza kadar değiştirmiştir.[42]

Yirminci yüzyılın başlarında üretim ilişkilerinin yeniden oluşturulması, tek başına, 1930'lu yıllarda yaşanacak olan bir sonraki krizin temelini oluşturan on dokuzuncu yüzyılın büyük krizine verilen bir cevaptır. İkincil mekanizasyon sürecinin neden olduğu üretkenlikte meydana gelen artışla bütünleşen oligopolistik firmaların giderek üstünlük sağlaması, sermayenin kendi kendine gelişmesine bir engel oluşturan yeni bir tekelci fiyat davranış şekli yaratmıştır. 1920'li yılların ortalarından itibaren, sabit sermaye şeklindeki hatırı sayılır büyüklükteki aşırı sermaye özellikle Amerikan ekonomisinde yeniden ortaya çıkmıştır. Aşırı sermaye sorunu, oligopolün sanayi işçisi ve ücretli çalışan kütlesinin tüketim gücü üzerindeki sınırlandırıcı etkisiyle artmıştır. Mevcut aşırı sermaye ve sınırlı tüketim gücü 1920'li yıllarla birlikte Amerikan ekonomisindeki sermaye yatırımı düzeyinde bir azalmaya neden olmuştur (Steindl, s. 166-167). Aynı zamanda, finanskapitalin yoğunlaşmasında meydana gelen artışın neden olduğu aşırı para sermaye 1920'li yılların son yıllarını karakterize eden büyük spekülâtif boomunu üret-

42) Przeworski, 'Social Democracy as an Historical Phenomenon', *New Left Review*, 122, (1980), s. 39-40.

miştir. 1929 yılının borsa çöküşüne ilişkin boomun sonu, krizin başlangıcına işaret etmiştir. Birleşik Devletler kaynaklı kriz, uluslararası finansal rejimin çökmesiyle diğer kapitalist ülkelere yayılmıştır.[43]

1930'lu yıllardaki Büyük Depresyon, kapitalizmin başlangıcından bu yana yaşanan en ciddi krizdir. Kriz, Fordist emek sürecinin yeniden örgütlenmesi ve yürürlükteki düzenleme tarzıyla birlikte gelişen yeni bir yoğun birikim rejimi arasındaki kopuşun işaretini vermiştir.[44] 1930'lu yılların iktisadî krizinin yansıması kendini, faşizmin yükselmesinde cisimleşmiş siyasî kriz ve bunu takip eden II. Savaş'ın beraberinde getirdiği askerî yangın biçimde göstermiştir. Krizin çözümlenmesi büyük ölçüde savaşın sonucuna bağlı olduğu halde, savaş sonrasında yaşanmaya başlayan refah dönemine dönüş, Fordist birikim rejimine tekabül eden yeni bir düzenleme tarzına dayanmaktadır. Yeni düzenleme tarzı, büyük ölçüde işçi sınıfının krizin etkilerine karşı beklenmedik direnci olarak ortaya çıkmıştır. Roosevelt'in ortaya koymuş olduğu New Deal'in siyasî çerçevesi dâhilinde Birleşik Devletlerde sanayi birliklerinin yükselişi, reel ücretlerin savaş sonrası çağda üretkenlikte elde edilen kazançlarla aynı çizgide yükselmesini garanti altına alan toplu pazarlık ilişkilerinin kurusallaşmasına yönelik bir yönlendirmeyi ortaya çıkarmıştır.[45] Yeni düzenleme tarzına katkıda bulunan bir ilâve unsur, savaş çabaları için gerekli kitlesel harekete yönelik popüler bir kabullenmeyi

43) Davis, 'Fordism in Crisis', s. 222 225 ve Itoh, s. 144-149'daki tartışmaya bakınız.

44) Birikim rejimi ve düzenleme tarzı, Fransa'daki düzenleme okulu tarafından kullanılmış kavramlardır. Birikim rejimi, 'uzun dönemde üretim koşullarının dönüşümü...ve nihaî tüketim koşullarındaki dönüşüm arasında belli bir uyumun oturtulmasını sağlayan toplumsal ürünün sistematik bir tarzda bölüşülmesi ve yeniden tahsisi' olarak tanımlanmaktadır. Düzenleme tarzı ise 'bir birikim rejimi çerçevesinde, toplumsal ilişkiler ve dolayısıyla da, temsilciler ve toplumsal gruplar arasındaki çelişkiler ve anlaşmazlıklara neden olan niteliklere uygun davranışların uyumlaştırılmasını temin eden kurumsal şekiller, ağlar, açık ya da zımnî şekiller topluğu' olarak tanımlanmaktadır. Alain Lipietz, 'The Globaliation of General Crisis of Fordism', *Studies in National and International Development Occasional Paper*, No. 84-203, (Kingston 1984), s. 6 ve s 8. Lipietz tarafından kullanılan düzenleme kavramı, Dvaid Gordon'un yukarıda ele alınan toplumsal birikim yapısı kavramı arasında büyük bir benzerlik taşımaktadır. Düzenleme okulunun üyeleri uzun dalgalar kavramını kullanmaktan açıkça sakındıkları halde, farklı birikim rejimlerini ve düzenleme tarzlarını, kapitalist genişlemenin çeşitli uzun dalgalarına tekabül eden kavramlar olarak ifadelendirmek mümkündür.

45) Davis, 'Fordism in Crisis', s. 222 225.

sağlamak üzere (İngiltere'de Social Insurance and Allied Services konusunda Beveridge White Papers olarak sembolize edilen) toplumsal reformlar alanında devletin tarafından verilen ayrıcalıklar olmuştur.[46]

1930'lu yıllardaki krizin kısmen yeni bir Fordist düzenleme tarzıyla çözümlenmesi, kapitalist ekonomilerde -demokratik kapitalizmin temeli olarak gösterilen- devletin rolünün büyümesi ve derinleşmesiyle sonuçlanmıştır.[47] Demokratik kapitalizmin temeli, devlete istikrarlı bir istihdam ve gelir düzeyi sağlayacak sorumluluklar yüklediği halde, yatırımlara ilişkin karar verme sürecini özel girişimlerin ellerine bırakan bir uzlaşmadır. Söz konusu uzlaşma, emek piyasasına doğrudan katılarak ihtiyaçlarını karşılayamayan bireylere makul bir destek sağlayacak bir vaadin kabulünü de içermektedir. Bu vaat ise yaşlılık, hastalık çeşitli malûliyetleri içinde barındıran toplumsal güvenlik programları uygulayan kurumlarda çerçevesine oturtulmuştur. Demokratik kapitalizmde devletin yeni kurumsal rollerinin bütünlüğünün ideolojik gerekçesi Keynesyen teori ve uygulamadır. Keynesyenizmin gerçek özelliği, işçilerin emek sürecinin yoğunlaşmasına yönelik tepkilerini, üretkenliği artırmak için ücret düzeyi ve toplumsal tüketime bağlayarak işleyecek duruma getirme başarısıdır.[48]

Savaş sonrası toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden oluşturulmasının nihaî unsuru, uluslararası ticaret ve yatırımı Amerikan hegemonyası altında istikrara kavuşturmak için ortaya koymuş olduğu finansal ve ticarî düzenlemelerdir. Bretton Woods anlaşmasıyla sembolize edilen savaş sonrası finansal rejim, Amerikan parasının hâkim durumuyla güvence altına alınan istikrarlı bir para mübadelesi ve bir ödemeler bilânçosu mekanizmasını yeniden oluşturmuştur. Bu yeni rejim, denizaşırı ülkelere yönelik Amerikan malları ihracatının artması ve Birleşik Devletler

---

46) *The Welfare State*, 2nd ed., (London 1963). S. 85-86 içinde Richard M. Titmus, 'War and Social Policy'.

47) Adam Przeworski and Michael Wallerstein, 'Democratic Capitalism at the Crossroads', *Democracy*, 2 (1982), s. 54; Joachim Hirsch, 'The Fordist Security State and New Social Movements'. *Kapitalistate*, 10/11, (1985), s. 76-90.

48) Bu husus, A. Negri tarafından, Moufle, 'Working-blass Hegemony', s. 16-17'den alıntı yapılarak *La class ouvrière l'état*, adlı kitabında kullanılmıştır; benzer bir husus O'Conner, *Accumulation Crisis*, s. 202-204'de yer almaktadır; Alain Lipietz, 'The Globalisation of General Crisis of Fordism', *Studies in National and International Development Occasional Paper*, No. 84-203, (Kingston 1984), s. 10-14'de yer alan benzer tartışmayla karşılaştırınız.

menşeyli çokuluslu şirketlerin yurtdışına yayılması temeline dayanan uluslararası ticaret ve yatırımın artmasının yolunu açmıştır. 1960'lı yılların başlarıyla birlikte, söz konusu çokuluslu şirketler kendilerini, kapitalist ekonomilerin giderek daha büyük ölçüde bütünleşmesi ve karşılıklı nüfuz etmesiyle sonuçlanan, Avrupa ve Japon sermayesinin uluslarüstü akımıyla rekabet içinde bulmuştur.[49]

Toplumsal üretim ilişkilerinin savaş sonrasında yeniden oluşturulması, kapitalist genişlemenin dördüncü uzun dalgasının ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. İkincil mekanizasyon sürecinin kapsamlı bir biçimde yayılmasıyla başlayan meslekî sınıf yapısının dönüşümü, boomun iktisadî dürtüsüyle birden bire hızlanmıştır. Dördüncü uzun dalganın altında yatan teknolojik kalıp, yöneticiler ve danışmanlar arasında yer alan yeni bir beyaz yakalı işçilerin ortaya çıkması ve veri çıktı düzeyindeki artışlar bu değişikliğin boyutlarını bir ölçüde gizlese bile, veri çıktı düzeyini üretmek için gerekli kol işçilerin sayısının azalmasıyla karakterize edilir. Meslekî yapıda meydana gelen değişmeleri, gelir dağılımında meydana gelen benzer değişiklikler izlemiştir. Yeni toplu pazarlık kurumları tarafından kurulan ücret yapısı, mavi yakalıların ücretlerinin, özellikle de birincil piyasalarda üretkenlik nedeniyle elde edilen kazançlarla aynı düzeyde artmasını sağlamıştır. Yeni yönetim ilkelerinin ve mavi yakalıların çalıştığı mesleklerin ortaya çıkmasıyla uygulamaya konan karmaşık maaş hiyerarşisi, orta gelir düzeyinde bulunanların sayısının artmasına neden olmuştur. Gelir dağılımında meydana gelen değişmeler, savaş sonrası boomu ateşleyen kitlesel düzeyde üretilen dayanıklı tüketim mallarına yönelik ürün talebine dönüştürülmüştür.[50]

Devletin savaş sonrası özellikle de sağlık, emeklilik ve aile yardımı ve indirimi gibi evrensel toplumsal programların sunulması ve orta ve yüksek öğretim kurumların sayısının artması gibi devletin değişen rolünde meydana gelen birçok kurumsal değişme, gelişmiş kapitalist toplumda yeni ortaya çıkan meslekî grupların değişen siyasî endişelerini yansıtmaktadır. Kamu kesiminin büyümesi, beyaz yakalı ücretlilerin ve

49) Bu, benim 'The Crisis in Advanced Capitalism' adlı çalışmamda yer alan tartışmayı anlatmaktadır; aynı zamanda Amin *et al.*'de yer alan Giovanni Arrighi, 'A Crisis of Hegemony? adlı makale ve Lipietz, 'The Globalization of the General Crisis', s. 14-17'yle karşılaştırınız.

50) Carlota Perez, 'Structural Change and Assimilation of New Technologies in the Economic and Social System', *Futures*, 15, (1983), s. 366-370'le karşılaştırınız.

yönetici sınıfın ve eğitimli ve diğer profesyonel mesleklerin artması, siyasî çıkarları geleneksel sanayi işçisinin çıkarlarıyla örtüşmeyen yeni bir toplumsal tabakayı yaratmıştır. Bu yeni toplumsal tabakaların ortaya çıkması, kamu kesiminin büyümesi ve toplumsal demokratik Keynesyenizmin hegemonyası altında işçi sınıfı siyasetinin kurumsallaşması, Marksist teoride sanayideki işçi sınıfının tanımlanan siyasî rolünü sorgulatır hale getirmiştir.

Kapitalizmin cin fikirli öğrencilerinden biri olan Joseph Schumpeter 40 yıldan fazla bir süre önce kapitalizmin geleceğine ilişkin gerçek tehdidin, içine düşeceği başarısızlıktan ziyade elde edeceği başarıda yattığını ileri sürmüştür. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Schumpeter kapitalizmin pür iktisadî görünüşüne ilişkin nispî olarak iyimserdir. Bununla birlikte, Schumpeter, oligopolistik firmanın bürokratikleşmiş işlevi tarafından girişimcinin klâsik rolünün ikâme edilmesini, kapitalizmin ayakta kalma hususundaki temel tehlike olarak tanımlamıştır. Aynı derecede tehditkâr olan tehlike ise toplumsal çıkarları, kapitalizmi çıkarlarına esas itibariyle ters düşen yeni toplumsal tabakanın -entellektüeller- ortaya çıkmasıdır. Schumpeter, bilim ve teknolojinin emek sürecini kökten değişmeye yönelik olarak kullanılmasının, eğitim kurumlarının rolüne yönelik güçlü bir ödül niteliğinde olduğu konusunda oldukça güçlü bir etki yarattığını kabul etmiştir. Profesyonel eğitimcilerin değer ve ödül sistemi kesin çizgilerle kapitalist değerler sistemi tarafından yönetilmemektedir. Schumpeter, kapitalizmin yükselen bu toplumsal tabakalar arasında tam istihdamı sürdürme yeteneğine sahip olduğu söz konusu tabakaları, kendi çıkarlarına işletecek toplumsal politikaları harekete geçirecek bir biçimde emek hareketiyle ittifaka yönelteceği konusunda şüphe etmektedir. Bu ittifakın sonucu ise 'kamu siyasetinin neden kapitalist çıkarlara yönelik olarak, er ya da geç kapitalist motorun gereksinimlerini hesaba katacak ilkeleri reddedecek ve söz konusu motorun işlevleri üzerinde ciddi bir engel olacak bir biçimde giderek daha düşmanca geliştiğini açıklayan? bir toplumsal atmosferin yaratılması olacaktır. (94)

Schumpeter kapitalizmin değişen toplumsal bağlamının potansiyel önemini açıkça anladığı yeni ortaya çıkan toplumsal tabakanın tehdidini abartmıştır. Son on yıllarda çok sayıda yazar, Schumpeter'in, sosyalist dönüşüm sürecinde işçi sınıfının öncü rolüyle ilgili geleneksel Marksist varsayımları sorgulamasına yakın bir görüşü benimsemiştir.

Yeni ortaya çıkan toplumsal tabakanın ya da yeni toplumsal hareketlerin, devrimci bir unsur olarak sanayideki işçi sınıfının geleceksel rolünü üstlendiğini ileri dürmektedir. Bu düşüncelere, 'post materyalist' değerlere (barış, ekoloji ve kadın hareketi gibi)[51] dayanan yeni toplumsal hareketler çeşitliliği ya da sınıf temeline dayanmayan sanayi sonrası proletaryasından[52] oluşan kamu işçileri ve kamusal müşteriler de[53] dâhildir.

Çok önemli olmaları nedeniyle bu düşünceleri çoğu, Marksist biri için yeni teoloji şeklini ikâme etme tehlikesini içermektedir. Bunların görüşlerini geleneksel Marksizmin görüşlerinden ayırma konusunda dikkatli olmak gerektiği halde, söz konusu yazarlar, söz konusu grupların sosyalizme geçişte potansiyel yeni ajanları temsil ettiği varsayımında bulunarak aynı tuzağa düşmüşlerdir. Bu tuzağa düşerek, bu tabakaların ya da hareketlerin bir sonraki uzun genişleme dalgasını, depresyon yıllarında işçi sınıfı örgütlenmesinin ve direncinin savaş sonrası demokratik kapitalizminin oluşumuna katkıda bulunmasına benzer bir biçimde ateşleyecek yeni bir toplumsal-siyasî altyapı ya da düzenleme tarzını ortaya çıkaran yeni toplumsal güçleri temsil edebileceğini kabul etmemiştir.

Bugünkü krizin üretimin toplumsal ilişkilerin yeniden oluşumu üzerindeki etkisine ilişkin olarak yapılan önemli bir değerlendirme, böylesi bir yeni kapitalist genişleme safhasının ortaya çıkmasına ilişkin görünüşün değerlendirilmesi açısından gereklidir. Fordizmle birlikte gelişen toplumsal üretim ilişkileri, 1960'lı yılların sonları ve 1970'li yılların başlarında büyüme önündeki kendi engelleriyle karşılaşmaya başlamıştır. 1960'lı yıllar, önde gelen kapitalist güçler arasındaki emperyalistler arası rekabetin yoğunlaşmasına tanıklık etmiştir. Uluslararası rekabet derecesinin artması ve üretkenlik düzeylerinin azalmasıyla bütünleşen temel ikinci imâlat sanayilerindeki aşırı kapasitenin varlığı kârlılık düzeyleri üzerinde baskı yaratmıştır.

Fordizmin ilkelerinin önde gelen sanayi dallarında yaygın bir biçimde uygulanması, savaş sonrası dönemde çıktı ve üretkenlik düzeylerindeki artışı sürdürme imkânını sağlamıştır. Ancak, 1960'lı yıllarla birlik-

51) Hirsch, 'Fordist Security State', s. 85-86; Claus Offe, 'The Seperation of Form and Content in Liberal Democratic Politics', *Studies in Political Economy*, no. 3, (1980). s. 12-15.

52) Gorz, Farewel, 6. kısım.

53) O'Connor, The Fiscal Crisis of the State, 9. kısım.

te, söz konusu ilkelerin uygulanmasıyla kullanılabilen üretkenlik rezervuarının büyük bir kısmı tüketilmiştir. Emek sürecinin giderek artan bir biçimde bilimselleşmesiyle artı değerin yüksek düzeyli bir biçimde elde edilişini sürdürmede sermayenin göstermiş olduğu çaba, işçi örgütlerinin artan direnciyle karşı karşıya gelmiştir. Emek piyasalarında meydana gelen çok büyük ölçekli sıkışmanın yirmi yıllık durağan büyüme oranları deneyimiyle bütünleşmesi, Fransa'da Mayıs-Haziran 1968 olayları ve İtalya'da 1969 tarihindeki 'gerilimli sonbaharla' sembolize edilen görev yerinde bulunmama düzeylerinin yükselmesi, anlaşmaların reddedilmesi, sendikaların kontrolü dışında gelişen grevler ve sanayi militanlığı biçimindeki işçi militanlığı dalgasını ortaya çıkarmıştır. Savaş sonrası yoğun birikim rejimiyle daha öte üretkenlik kazançları ihtimâlinin ortadan kalkması, kâr oranları üzerinde aşağı yönlü bir baskı oluşturarak, bugünkü krizin başlama sinyallerini vermeye başlamıştır.

Sermaye, 1970'li yılların sonlarında ve 1980'li yıllarda Fordizmin derinleşen kriziyle karşılaştığında, emek sürecinin yeniden yapılanmasına yönelik olarak yirminci yüzyılın başlarındaki kadar radikal bir düzeyde gelişen tehdide çeşitli yollarla cevap vermiştir. Çok sayıda gelişmekte olan ülkenin göstermiş olduğu çabanın artmasıyla birlikte sanayileşmiş ülke ekonomilerinde kârlılık oranları üzerindeki baskının artması, Fordizmin çevreye yayılmasına neden olmuştur. Fordizmin globalizasyonu doğrudan doğruya savaş sonrası birikim rejiminin işlemesine atfedilebilir. Sanayi ülkelerindeki üretkenlikle ilintili olarak meydana gelen ücret artışlarıyla geçen yirmi yıl, gelişmekte olan ülkelerde çevreye yeniden yüklenen maliyet dezavantajlarıyla baş etme hususunda ücret temelinde yeterli bir farklılık yaratmıştır.[54] Çokuluslu sermaye, savaş sonrası ulaşım ve komünikasyon teknolojisindeki devrimle, gelişmekte olan ülkelerdeki büyük potansiyeli olan yedek işçi ordusunu kullanmaya başlayarak, ölçek ekonomilerinin tüm avantajlarını ele geçirmiştir. Çevredeki Fordizm, sanayileşmiş merkezde satmak üzere serbest bölgelerden yapılacak ihracatla ucuz emekle üreterek avantaj sağlamak üzere geleneksel ithâl ikâmeci modelin akıllı bir biçimde yeni bir ihracat

54) Alain Lipietz, 'The Globaliation of General Crisis of Fordism', *Studies in National and International Development Occasional Paper*, No. 84-203, (Kingston 1984), s. 21-22; bu argüman destekleyen delili Lipietz tarafından 'Derrière la crise', s. 215-227'de ve Samuel Bowles, David M. Gordon and Thomas E. Weisskopf, *Beyond the Waste Land: A Democratic Alternative Economic Decline*, (New York, 1983), 6. kısımda ortaya konmuştur.

ikâmesi modeliyle bileştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Çevredeki Fordizm, ucuz emekle üretmenin avantajını elde etmek üzere geleneksel ithâl ikâmeci modelin akıllı bir biçimde yeni bir ihracat ikâmesi modeliyle bütünleştirilerek sanayileşmiş merkezde satmak üzere serbest bölgelerden yapılacak ihracat olarak tanımlanmaktadır.[55]

Çevre Fordizminin yayılması, olsa olsa, bugünkü krize yönelik sınırlı bir çözümü temsil etmektedir. Geçmiş on yılın birbiriyle çelişen maliye ve para politikaları bağlamında merkez ülkelerdeki 'sanayisizleşme' trendi tüketici talebini artan çevre üretiminin massedilemeyeceği noktaya kadar sınırlar. Bu ise hem merkez ve hem de çevre ülkeler için durgunluğun uzaması ihtimâlini artırır.[56] Bunun ötesinde, bu üretken faaliyetlerin sürmekte olan teknolojik innovasyon süreciyle merkez ülkelere yeniden aktarılması, dünya ölçeğinde giderek daha fazla emeğin yerini alması ihtimâliyle ortadan kaldırılamaz.[57]

Emek maliyetlerinin daha da azaltılması, üretkenlik düzeyinin artırılması ve kârlılık oranlarının düzeltilmesi üzerinde yoğunlaşan baskı, sermayeye mikroelektronik ve robotlarda son zamanlarda meydana gelen teknolojik gelişmelerin sağladığı avantajlardan yararlanmasına yönelik teşviki beraberinde getirir. Bu yeni teknolojilerin ortak veçhesi, emek gücü ve emek sürecinin her safhası üzerinde sağladığı yönetime ilişkin kontrol ve esneklik derecesinin artmasıdır. Hepsi bir arada alındığında, bu hususlar, potansiyel olarak bir sonraki uzun dönemin genişleme safhasının temelini oluşturan üçüncül mekanizasyon şeklinin kaynağını oluşturur.[58]

Üçüncü yeni mekanizasyon şeklinin imalât sanayinin büyük bir kesiminde yaygın bir biçimde uygulanması, sanayileşmiş ekonomilerdeki meslekî yapılarda daha ileri değişmeleri beraberinde getirecektir. Gorz'un da son zamanlarda ileri sürdüğü gibi, emek sürecinin bugünkü dönüşümü on dokuzuncu yüzyılın geleneksel sanayi proletaryasını,

---

55) Alain Lipietz, 'Towards Global Fordism', *New Left Review*, no. 132, (1982) s. 44-45; Folker Frobel, 'The Current Development of the World Economy: Reproduction of Labour and Accumulation of Capital on a World Scale', *Review*, 5, (1982), s. 542.

56) Alain Lipietz, 'How Monetarism Choked of Third World Industrialization', *New Left Review*, no. 145/1984), s. 71-87.

57) Rhys Jenkins, 'Divisions Over the International Division of Labour', *Capital and Class*, no. 22 (1984), s. 46.

58) Coombs, 'Long Waves', s. 681.

toplam nüfusun küçük bir azınlığı haline getirmektedir. Bob Kuttner Amerika bağlamında yazdığı yazıda, aynı olguyu 'ortalamanın gerilemesi' temelinde tanımlamaktadır. Kuttner, bugün elde mevcut delile dayanarak, Amerikan ekonomisindeki iş fırsatlarının kutuplaştığını ileri sürmektedir. Meslekî yapıların bir ucunda, daha otomatiğe bağlanmış üretim şekillerinin düzenlenmesini ve yönetilmesini gerektiren belli orandaki bilgi yoğun işlerde yoğunlaşma artacaktır. Diğer uçta ise düşük vasıf gerektiren hem imalât ve hem de hizmet sektöründe çok sayıda işle ilintili, düşük ödeme ve çok az bir istihdam güvenliği söz konusu olacaktır.[59] Bu tahminlerin aşırı kötümser olduğunu ispatlanmış olsa da, bugünkü krizin sanayideki işçi sınıfının doğasını ve rolünü büyük ölçüde değiştireceği açıktır. Bugünkü krizin işçi sınıfının yeniden oluşmasına ilişkin uzantıları, söz konusu sınıfın önüne devrimci bir özne olarak daha önce mevcut olandan daha büyük bir engel çıkarmaktadır.

Bu trendler, bugünkü krizinin bir sonucu olarak, hem uluslararası işbölümü ve hem de sanayileşmiş ekonomilerin yeniden yapılanmasında yeni bir düzenleme tarzının ortaya çıkma ihtimâlini ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, Alain Lipietz böylesi bir düzenleme tarzının ortaya çıkmasının birbiriyle ilintili üç sorunun siyasî çözümlenmesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir: mevcut üretim ilişkileri, tüm toplumsal-iktisadî ilişkiler ve yeni uluslararası düzen. Emek sürecinin post Fordizm örgütlenmesine ilişkin mümkün olan iki yol bulunmaktadır. Bu ise bilimsel yönetimin uygulanmasıyla ilk kez etkilenen düşünce ve yerine getirme arasındaki bağlantısızlığı artırabilir ya da kafa ve kol emeğinin yeniden bütünleşmesini destekleyerek, işçilerin kollektif kapasitelerini daha doğru bir biçimde tasarlanan ürünlerin özel olarak düzenlenmesini beraberinde getiren işlerde kullanmasında büyük bir fırsat yaratır.[60]

Bu birinci ikilemin çözümlenmesi, yeni teknolojik paradigmanın üretkenlik artışlarıyla elde edilen maddî kazançlardan yarar sağlayan

59) Gorz Farewell, 69: Bob Kuttner, 'The Declining Middle', *Atlantic Monthly*, (July, 1983). s. 60-62) Eileen Applebaum, 'Winners and Losers in the High-Tech Workplace', *Challenge*, (September-October, 1983), 52-55'le karşılaştırınız.

60) Alain Lipietz, 'The Globaliation of General Crisis of Fordism', *Studies in National and International Development Occasional Paper*, No. 84-203, (Kingston 1984), s. 39-41. Robert Reich, değişmelerin son olarak belirtilen çerçevesinde değişmesinin sanayi ekonomilerinin üretken yapısının gelecekte ayakta kalması ve uyum sağlaması için gerekli olduğunu öne sürmektedir. *The Next American Frontier*, (Middlesex, England and New York, 1984). S. 127-139.

ikinci önemli konuyu ortaya çıkarır. Bu da, bugünkünden daha büyük miktarda sabit sermayenin yarar sağlamak amacıyla nihaî tüketim talebinden ziyade kârın yükseltilmesi amacıyla harekete geçirilmesini beraberinde getirir. Alternatif olarak, anlaşmaya dayalı üretkenlik kazançların sağladığı yararların bölüşümü, gerekli emek zamanının önemli ölçüde azalmasıyla işçi kitlelerinin yeni tüketim mallarını elde etme ve tüketim zamanında artış hakkını elde etmesini sağlar.[61]

Bölüşüm konusuna daha yenilikçi çözümün uyarlanması, yavaş yavaş gelişen uluslararası ekonomideki tekil ekonomilerin rekabet edebilirliği konusunda önemi sorunlar çıkarabilir. İki alternatif ihtimâl açık bir biçimde ortada durmaktadır. Uluslararası iktisadî hegemonya konusunda sürdürülen rekabetçi mücadele, tekil güçlerin diğer güçlerin aleyhine olacak bir biçimde kendi ekonomilerini sürdürme gayretinin durgunluğu uzatmasına neden olacak bir biçimde kronik olarak 'komşuyu fakirleştirme' niteliğinde olduğunu varsayımını ortaya koymaktadır. Aksine, karşılıklı çıkarın olduğunun kabulü, daha esnek millî bölüşüm politika şeklini sağlayacak ya da en kötüsü, yenilikçi bir çizgiyi uyarlayan ülkelerin dünya ekonomisiyle olan yenilikçi bağını koparmasını kolaylaştıracak yeni uluslararası iktisadî kurumların yaratmasını beraberinde getirebilir.[62]

Yukarıda çerçevesi çizilen ihtimâller, yalnızca bugünkü kriz temelinde mümkün olan yolların açık bir biçimde gerçekleştirilebilecek olanlarıdır. Marksist kriz teorisine yönelik karşı koyuş, sosyalist bir dönüşüme karşı belirtilen çizgiler çerçevesinde kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden oluşturulması ihtimâlini tehlikeli bir biçimde değerlendirmek anlamına gelmektedir. Kapitalizmin tarihî gelişimi, üretim tarzının toplumsal, teknolojik, siyasî ve coğrafi temelde dönüştürülmesinde karmaşık bir süreci bünyesinde barındırmaktadır. Değişim süreci, kapitalist üretim tarzına özgü çelişkilerden doğmaktadır. Krizler söz konusu çelişkilerin gözle görülebilir bir biçimde ortaya çıkmasıdır; ancak, bu gelişmeler, üretim tarzının dönüşümüne ilişkin koşulları ortaya koymaktan ziyade tarihî olarak üretim ilişkilerinin yeniden oluşumuna ilişkin bir güdü sağlamaktadır. Hem kapitalist topluma ilişkin analitik bir çer-

61) Alain Lipietz, 'The Globaliation of General Crisis of Fordism', *Studies in National and International Development Occasional Paper*, No. 84-203, (Kingston 1984), s. 26-44. İkinci alternatif, büyük bir hevesle Gorz tarafından 'Farewell', s. 126-144'de ele alınmıştır.

62) Lipietz, 'The Globaliation of General Crisis of Fordism's. 42-3.

çeve olma ve hem de siyasî harekete yön verme anlamında uygun olduğu hususunu elinden kaçırmak istemeyen bir Marksist kriz teorisi, bugünkü kriz bağlamında ciddi bir biçimde bu ihtimâle işaret etmelidir.

EK OKUMA

Samir Amin, et al., *Dynamics of Global Crisis*, (New York and London: Monthly Review Press 1982).

André Gunder Frank, *Crisis in the World Economy*, (New York and London: Holmes and Meier 1980).

Makoto Itoh, *Value and Crisis*, (New York and London: Monthly Review Press 1980).

Ernest Mandel, *Late Capitalism*, trans. by Joris de Bres (London: New Left Books 1975).

Ernest Mandel, *The Second Slump: A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*, trans. by Jon Rothschild (London: New Left Books 1978).

Ernest Mandel, *Long Waves of Capitalist Development: The Marxist Interpretation*, (Cambridge: Cambridge University Press, and Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme 1980).

Paul Mattick, *Economics, Politics and the Age of Inflation*, (White Plains, NY: M.E. Sharpe 1978).

Paul Mattick, *Economic Crisis and Crisis Theory*, (White Plains, NY: ME. Sharpe 1981).

Joseph A. Schumpeter, *Can Capitalism Survive?* with an introduction by Robert Lekachman (New York: Harper Colophon 1976).

Joseph Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, with a new introduction by the author (New York and London: Monthly Review Press 1976).

David Wolfe, 'Crisis and Marxist Theory', *Labour/Le Travail*, 7 (Spring 1986).

MARKSİST KRİZ TEORİSİNİN OLUŞUMU

MAKOTO ITOH

Marx'ın *Capital*'deki kriz teorisi, kapitalist ekonomiyi insan topluluğunun nihaî doğal düzeni olarak ele alan Klâsik iktisada yönelik sistematik eleştirisinin odak noktasını oluşturur. Klâsik okuldan farklı olarak, Marx kapitalist üretimin hareket kanununu tarihî şekilleri ve mekanizmalarıyla birlikte bilimsel olarak ele almıştır. Tüm karşılıklı ilişkileri çerçevesinde kapitalist ekonominin çelişkili doğasını açığa çıkaran çevrimsel krizlerin mantıkî gerekliliğini böylesi bir sistematik teori olmaksızın aydınlatamayız.

Soyutlamanın düzeyini ve ampirik temelini belirleyen böylesi bir karmaşık olguyu ele almak özellikle çok önemlidir. *Capital*'deki kriz teorisi, çevrimsel krizlerin temel ilke düzeyindeki kaçınılmazlığını ispatlamak üzere geliştirilmiştir. Bunun ampirik temeli ise kriz ilkesinin ayrıntılarıyla ele alınması konusunda en uygun temel olan on dokuzuncu yüzyılın ortasındaki tipik çevrimsel krizlerdir

Merkantilist çağın gelişmemiş krizleri de dâhil olmak üzere tüm kriz tarihini soyutlamanın temeli olarak alacaksak, ya krizlerin gidişatını ve safhalarını etkileyen çok çeşitli unsurları (savaşlar gibi münhasıran iktisadî olmayan unsurlarla) ele alacağız ya da çevrimsel krizlerin olabilirliğinin yanı sıra mantıkî gerekliliğini ispat etmek için çok çeşitli so-

yut formel unsurlara başvuracağız. Kōzō Uno'nun Marksist iktisadı ele alma düzeyine ilişkin olarak *İlkeler*, *Aşamalar Teorisi* ve *Analiz* biçiminde yapmış olduğu sistematik ayırım burada gereklidir. Dünya kapitalizm tarihi boyunca birbiriyle ilintili merkantilizm, liberalizm ve emperyalizm gibi üç aşamadan oluşan iktisadî krizin rolü üzerinde yapılan çalışmalar üst düzeyli yani *Capital*'in teorik sistemi içinde geliştirilen politik iktisadın ilkeleri düzeyinden ziyade aşamalar teorisi araştırmalardır. Krizlerin ilkelerine ilişkin anlayışımız ne kadar sağlam olursa, krize ilişkin bir aşamalar teorisini formüle etme ya da günümüz kapitalizminin kritik durumunu analiz etme kabiliyetimiz o kadar iyi olacaktır. Böylelikle, günümüzde bile, on dokuzuncu yüzyılın ortasındaki tipik çevrimsel krizlerden soyutlanmış Marx'ın kriz teorisinin önemini anlamak gereklidir.

I. İki Tür Kriz Teorisi

Bununla birlikte, Marx'ın kriz teorisi tam anlamıyla eksiksiz bir teori değildir. Özellikle, birbiriyle kolaylıkla uzlaşmayan iki farklı türden teoriden oluşmaktadır. Bunları kısaca hatırlayalım. 'Aşırı sermaye teorisi' ve "Aşırı meta teorisi'.

Örneğin, *Capital*'in III. Cildinin, XV. Kısmının III. Kesiminde Marx, 'çalışan nüfusa oranına göre...sermayenin mutlak aşırıüretiminden' dolayı ?genel kâr oranında meydana gelen sert ve hızlı bir azalmanın? (*Kapital*, III, S. 262, s. 251)[1] çevrimsel krizlere yol açtığını göstermeye çalışmıştır. Bu bağlamda, aşırı sermaye birikimi nedeniyle kâr oranlarının azalması, pazardaki aşırı emtia ve artı değerin gerçekleşmesinde zorlukları ortaya çıkarmaktadır.[2] Marx'ın *Capital*'de bu temelde bir iş

1) Bu çalışmada, Marx'ın *Capital*'inden yaptığım alıntıları hem Almanca baskısı olan Marx-Engels *Werke*, Vols. 23-25 (1962-1964) ve hem de İngilizce baskısı (Moscow, 1965-1971) olarak vereceğim. K.III, *Capital*'in III. Cildini, S. Almanca baskısındaki ve s.'de İngilizce baskısındaki sayı'a numarasını göstermektedir.

2) P.M. Sweezy, *Theory of Capitalist Development*, (New York, 1942) adlı kitabında bu tür teoriyi 'Azalan Kâr Oranıyla Birlikte Gelişen Krizler' olarak adlandırmaktadır. Aşağıda da ele alacağım gibi, bu teori, 'azalan kâr oranları eğilimi kanunu'ndan' bağımsız olarak ele alınmalıdır. Sweezy'nin belirttiği husus bu noktada yanlış noktalara gidilmesine neden olabilecek niteliktedir. Bununla birlikte, bu teoriyi ele alışı, Marksist kriz teorisi tarihinde pek de ele alınmayan durumlardan bir tanesidir (Prof. Kouzo Uno ve Japonya'da onu izleyenlerin çalışmalarına ilâveten). Sweezy'nin adını verdiği diğer tür teorisinin de -'Gerçekleşme Krizi'- bu teoriyle olan kerşıtlığını keskinleştirmek üzere değiştirilmesi gerektiğini belirtmek isterim.

çevrimi teorisi geliştirme girişimine, I. Ciltte yer alan sermaye birikimi teorisinde (bakınız: *Kapital*, I, S. 641-649, S. 661, s. 612-620, s. 632-633) ve III. Ciltteki kredi teorisinde de rastlanabilir (bakınız: *Kapital*, III, S. 529-530, s. 513-514 ve aynı zamanda da *Kapital*, II, s. 415).

Bunun aksine, *Capital*'in III. Cildinin, XV. Kısmının I. Kesiminde Marx, dolaşım sürecinde artı değeri gerçekleştirme zorluğu nedeniyle kapitalist üretime yönelik bir sınırlandırmayı şu şekilde ifade etmektedir:

> Doğrudan sömürü ve bunu gerçekleştirme koşulları özdeş değildir...Doğrudan sömürünün koşulları sadece toplumun üretken gücü, söz konusu sömürüyü gerçekleştirme koşulları, değişik üretim dallarının orantısal ilişkisi ve toplumun tüketici gücü tarafından sınırlandırılır. [Artı değer üretiminin artışıyla birlikte] üretilen artı değerin koşulları ve söz konusu artı değerin gerçekleşme koşulları arasındaki çelişki [artar] (*Kapital*, III, S. 254-255, s. 244-45).

Marx, *Capital*'in III. Cildinin, XXX. Kısmında da, 'değişik üretim dallarındaki üretim orantısızlığının' ve üretken gücün gelişiminin aksine 'kitlelerin sınırlı tüketiminin' krizin nihaî mantığı ya da nedeni olduğuna işaret etmektedir. (*Kapital*, III, S. 501, s. 484). Bu belirtilen yerlerde, Marx krizlerin, talebin ötesinde yani üretim dalları arasındaki orantısızlık ya da kitlelerin sınırlı tüketimi nedeniyle emtianın aşırıüretiminden kaynaklandığını düşünmektedir. Aşırı sermaye ve kâr oranının azalması, bu sürecin sonuçları olarak görülmektedir.

Hem sermayenin ve hem de emtianın kriz dönemlerinde genellikle aşırı olduğunu söylemek bile gereksizdir. Ancak, bunlardan hangisinin iktisadî krizlerin temel nedeni olduğunun farkına varmak önemlidir. Bu noktada, aşırı sermaye teorisi ve aşırı meta teorisi mantıken birbirinin zıddıdır. Politik iktisadın ilkesi çerçevesinde iktisadî krizin mantıkî gerekliliğini ispatlayacaksak, her iki teoriyi de benimseyemeyiz.

Bu iki farklı türden kriz teorisi neden birbirlerini bu kadar sınırlandıracak bir biçimde *Capital*'de bir arada yer almaktadır? Marx'ın kriz teorisi hangi yönde ve nasıl eksizsiz hale getirilmelidir?

Grundrisse'den *Capital*'e Marx'ın krizi teorisinin oluşumunu gözden geçirerek bu sorulara cevap vermeye çalışacağım.

II. Grundrisse'de Kriz Teorisi

Capital'in ilk elyazması olarak 1857-1858 tarihinde ortaya konan *Grundrisse*'deki 'Sermaye Üzerine' başlıklı kısımda Marx kriz konusundaki teorik çalışmasını, II. Kesimin başında yer alan 'Sermayenin Dolaşım Süreci' ve III. Kesimde 'Sonuç Olarak Sermaye' başlığıyla yer verdiği kâr teorisine ilişkin ele alışında geliştirmiştir.

Capital'in II. Cildinin aksine, *Grundrisse*'nin II. Kesiminin başında Marx sermayeyle meta ürünlerinin satışını yani C'-M"nü sermayenin hareketi üzerinde önemli bir sınırlama olarak ele almıştır. Buna temel olarak da şunları söylemektedir:

> Malthus'un da söylediği gibi, 'herhangi bir metadan elde edilecek kârın tam da varlığı, *söz konusu metayı üreten emekçinin talebinden başkaca bir talebin* olmasını öngörür' ve dolayısıyla da, *bizatihi emekçinin kendisinin talebi hiçbir zaman uygun bir talep olamayacağı* unutulmaktadır. Bir üretim diğer bir üretimi harekete geçirdiğinden ve bu nedenle de, kendisi için, sermayenin işçilerinin *dışındaki* tüketicileri yarattığından, her bir sermaye açısından bizzat üretim tarafından ortaya konan işçi sınıfının talebi 'uygun bir taleptir'. Bir taraftan, bizzat üretim tarafından ortaya konan bu talep, üretimi daha da ileri götürür ve işçilerle ilintili olarak üretmesi gereken *oranın* ötesine de götürmelidir; diğer tarafta, *emekçinin talebinin dışındaki* talep ortadan kalkarsa ya da daralırsa, bu durunda, çöküş ortaya çıkar (*Grundrisse*, S. 323, s. 420).[3]

Marx burada bir bütün olarak sermaye tarafından gerçekleştirilen üretimin, tüketici talebini uygun bir oranda aşması gerektiğini belirtmekte ve 'nihaî ürünün sınırının doğrudan ve nihaî talep' olduğu vurgusunu yapmaktadır (*Grundrisse*, S. 323, s. 421). Marx'ın hâlihazırda çevrimsel biçimde iktisadî krizlerin mantıkî gerekliliğini ele almadığı vurgulanmalıdır. Hareket noktası, bir eksiktüketimci türden aşırı meta teorisini kendisine dayanak olarak alarak, *Grundrisse*'de daha ziyade iktisadî krizin kapitalist üretimin nihaî çöküşünün hemen hemen eşdeğeri olduğu ya da söz konusu çöküşe neden olacağı görüşünü benimsemesidir.

---

3) Bundan sonra bu kısaltma, Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politishcen Ökonomie*, (Berlin, 1953) ve söz konusu kitabın İngilizce baskısı için (Middlesex, 1973) kullanılacaktır.

Marx burada açıkça Ricardo'nun klâsik teorisine karşı duran Sismondi ve Malthus'un kriz teorisini izlemeye ve geliştirmeye çalışmaktadır. Marx Sismondi'yle birlikte Ricardo'ya karşı duruşu şu temeldedir:

> Ricardo gibi, üretimi doğrudan doğruya sermayenin kendisini gerçekleştirmesiyle özdeş olduğu tasarımında bulunan iktisatçılar...bu nedenle, sermayenin pozitif özünü, Sismondi gibi, sermayeye dayalı üretimin sınırlı doğasını yani negatif tek yanlılığını daha iyi kavramış olsa da, tüketimin ve mevcut karşı değerler çevriminin sınırlarını vurgulayan iktisatçılardan daha doğru ve derinliğine anlamıştır. İlk belirtilen görüş daha evrensel bir eğilime sahipken, ikinci görüş belli bir sınırlama içindedir. (*Grundrisse*, S. 314, s. 410).

Elbette, Sismondi ve Malthus, genel bir aşırıüretimi ve dolayısıyla da, kapitalist üretimin belli bir sınırlılığının kaçınılmazlığını göstermeye çalıştığı halde, Ricardo gibi iktisatçılar, emtianın genel aşırıüretimi ihtimâlini yok sayarak, değer kanunu temelinde talep ve arz düzenlemesine tek yanlı olarak vurguda bulunmaktadır. Klâsik iktisatçıların emek değer teorisine göre, ücretler, kârlar ve rantların satın alması gereken ve yılda bir kez üretilen metanın değerleri ve gelirler, toplamda daima birbirlerine eşittir. Söz konusu meta değerleri ve gelirler yıllık toplumsal emek miktarları tarafından belirlenir. Sermayenin üretim ölçeğini genişletmesi, meta arz ve talebini toplam değer olarak da eşit derecede artırır. Sismondi ve Malthus, sermaye, emek ve topraktan bağımsız çeşitli gelir şekillerini ele alarak ve dolayısıyla da, söz konusu gelirlerin toplamının neden emeğin yılda bir kez üretmiş olduğu ürünlerin toplam arzını satın almaya yetmesi gerektiğini sorgulama üzerinde durarak, emek değer teorisi gibi bir uç noktaya yönelerek bu teoriye karşı çıkmışlardır. Burada, üretim ve tüketimin ya da arz ve talebin toplumsal ilişkisi, toplumsal emekle içsel olarak birlikte varolan ilişkisinden ayrılır ve dolaşımda sadece dış denge göz önüne alınır.

Malthus, örneğin, 'üretim, tüketimin çok üstünde olursa, birikim ve üretim güdüsü, satın alma aracına sahip olanların etkin talep isteği çerçevesinde sona ermelidir' demekte[4] ve toprak sahiplerinin, v.s.'nin 'üretken olmayan' talebiyle bu zorluğun üstesinden gelinmesi gerektiği

4) T.R. Malthus, *Principles of Political Economy*, 2nd ed. 1836, s. 7.

görüşünü sürdürmektedişr.[5] Sismondi Malthus'tan biraz daha önce ve daha kesin bir biçimde bir eksiktüketimci teori geliştirmiştir. Sismondi'ye göre, sermaye birikimi, bir taraftan, üretimin merkezileşmesi sürecinde makinelerin emekçilerin (ve çiftçilerin) yerine ikâme edilmesi tüketim talebini daraltırken, diğer taraftan da, tüketim talebi ölçeğiyle ilintili olmaksızın meta artışı gerçekleşmektedir.[6] Sonuç olarak, 'tüketimin çok ötesine geçen bir aşırı üretim bolluğu' ortaya çıkmalıdır.[7]

Klâsik iktisatçılar tarafından ihmâl edilen kapitalist üretimin sınırlı niteliğini ve genel bir aşırıüretimin kaçınılmazlığını açıklığa kavuşturmak için, Marx, görmüş olduğumuz gibi, tüketim talebinin sınırlandırılması nedeniyle ortaya çıkan gerçekleşme zorluğunu vurgulamıştır. Böylece, Marx, Malthus ve Sismondi'nin düşünce çizgisini daha da genişletmiştir. Amacı, Klâsik iktisatçılar tarafından benimsenen uyumu eleştirmek için, Klâsik okulun emek değer teorisiyle birlikte Klâsik olmayan (ya da Klâsik karşıtı) kriz teorisi geliştirmektir.

Bu noktaya kadar, *Grudrisse*'de ayrıntılarıyla ele alınan eksiktüketimci türden bir kriz teorisi, değer kanunun işleyişle içsel bir ilişki içinde değildir. Bununla birlikte, Sismondi ve Malthus'un aksine, Marx emek değer teorisinden vazgeçmemekle birlikte teoriyi, klâsik değer teorisinin sınırlarını eleştirerek tarihî şekilleriyle sermayenin hareket kanunu olarak sistematik bir biçimde geliştirmeye girişmiştir. Aynı zamanda, Marx, eksiktüketimci türden bir aşırı meta teorisini, söz konusu teorisinin değer kanununa dayanan sermayenin hareket kanununa uymaması çerçevesinde eleştirmiştir.

Örneğin, Proudhon'u eleştirirken, 'işçinin ürünü geri alamayacağı' (*Grundrisse*, S. 326, s., 424) gerçeğinden hareketle aşırıüretimin gerekliliğini ortaya koymanın yüzeysel olduğunu söylemektedir. Marx daha sonra da, hammaddeler, makine, işçilerin gereksinimleri ve artı ürün üreten çeşitli sektörler arasındaki karşılıklı ilişkileri göz önüne almaktadır. Bir yenidenüretim şemasına ilişkin bu temel formülâsyonda, her sektördeki metanın değişmeyen sermaye (Klâsik iktisatçılar tarafından önemsenmeyen), değişken sermaye ya da artı değer olarak nasıl satın

5) *Ibid.*, s. 398-413.

6) Simonde de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique*, 1819. Tome 1, s. 319-320 ve s. 333.

7) *Ibid.*, s. 338. Malthus ve Sismondi'nin kriz teorinsin ayrıntıları için aynı zamanda bakınız E. von Bergmann, *Geschichte der Nationalökonomischen Krisentheorien*, 1895.

alınabileceğini ve tüketilebileceğini göstermektedir. Böylelikle, metanın üretim ve tüketimi arasındaki iç ilişki değer kanunu temelinde gözlemlendiğinde, kapitalist üretimi artırmanın işçiler aracılığıyla tüketim talebini artırmanın yanı sıra üretim araçları talebinin de artmasını mümkün kılacağı açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu ise 'doğrudan ve nihaî tüketim, nihaî ürünün sınırı' olduğundan, Marx'ın daha önce ifade ettiği genel bir aşırıüretimin ortaya çıkacağı biçiminde ortaya koyduğu meİhum sorgulanır hale gelmektedir. Marx konuya ilişkin ele alışını, asıl meselenin üretim ve tüketim arasındaki denge değil de, sermayenin değer yaratan sürecinin sınırlandırılması olduğunu öne sürerek sonlandırmaktadır. Marx şunları söylemektedir:

> *genel bir aşırıüretim*, işçiler ya da kapitalistler tarafından tüketilen emtianın nispî olarak *çok az* [*gerçekten*] üretilmesi nedeniyle değil de, *hem* işçiler ve *hem de* kapitalistler tarafından tüketilen emtianın çok fazla üretilmesi nedeniyle ortaya çıkar –tüketim için *değil de, tüketim ve değer artışı arasındaki doğru ilişkiyi* korumak için çok fazla üretmek; değer artışı için çok fazla üretmek (*Grundrisse*, S. 346-347, s. 442-43).[8]

Bu durumda, 'değer artışı için' çok fazla üretmek ne demektir? Bu sorun *Grundrisse*'de ortaya konmamaktadır. Bununla birlikte, 'Sermaye Üzerine' başlıklı Kısmın III. Kesiminde krizin mantıkî gerekliliğine ilişkin bir başka yaklaşım söz konusudur -yani azalan kâr oranları kanunuyla ilintili bir kriz teorisi oluşturmak.

Grundrisse'deki kâr teorisi bir üretim fiyatları teorisini gerekli kılmakradır. Kâr ve kâr oranı kavramları sadece toplam toplumsal artı değerin toplam sermaye değerine oranı olarak gösterilmiştir. Bu noktadan sonra aşağıdaki ifadeleri ortaya koyarak doğrudan azalan kâr oranları eğilimi teorinse yönelmiştir:

> Aynı artı değer varsayımında bulunursak yani *gerekli emekle orantılı aynı artı değer* varsayımında bulunursak, *kâr oranı*, sermayenin canlı emeğe ayrılan kısmı ve hammadde ve üretim araçlarına ayrılan kısmı arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bu nedenle de, sermayenin canlı emeğe ayrılan kısmı ne kadar küçük olursa, kâr

8) '*Verwertung*' kavramının 'değer artışı' yerine yanlış bir biçimde 'gerçekleşme' olarak çevrilmesi. İngilizce baskı asıl anlamın doğru bir biçimde anlaşılmasını imkânsız hale getirmektedir.

> oranı da o kadar küçük olacaktır. [Ve sermaye birikim sürecinde üretkenlikle meydana gelen bir artış], sermayenin değişmeyen değer olarak varolan kısmına oranla canlı emekle mübadele edilen kısmının azalması biçiminde [ortaya çıkar]. (*Grundrisse*, S. 633, s. 747).

Marx, kâr oranları kavramını temel alarak, konuya ilişkin görüşlerini şu şekilde sürdürmektedir:

> Belli bir noktanın ötesinde, üretim güçlerinin gelişimi sermaye için bir engel oluşturur; bu nedenle de, sermaye ilişkisi, emeğin üretken gücünün gelişimi açısından bir engel oluşturur. Toplumun üretken gelişimi ve o zaman kadarki mevcut üretim ilişkileri arasındaki uyuşmazlık keskin çelişkiler, krizler, spazmlar biçiminde ortaya çıkar (*Grundrisse*, S. 635, s. 749. Ayrıca bakınız S.636, s. 750).

Marx'ın buradaki ele alışı, Ricardo'nun azalan kâr oranları eğilimi teorisinden farklıdır. Ricardo, toprağın üretkenliğinin azalması nedeniyle ortaya çıkan buğday fiyatının artma eğilimi varsayımından hareketle, 'toplumun gelişmesiyle birlikte emeğin doğal fiyatı daima yükselir'[9] ve 'bu durumda da, kârın doğal eğilimi düşer' düşüncesindedir.[10] Bu düşünceye karşılık, Marx, bunun, üretkenlik gibi sermayenin dışında doğal bir unsur olmayıp, kâr oranlarının azalmasına neden olan sermayenin üretken gücünün artış süreci olduğu göstermeye girişmiştir. Bu, Klâsik okulun önemsemediği ve Marx'ın değişmeyen sermayenin yenidenüretim ilkesini keşfiyle ilintili teorik bir başarıdır.

Bununla birlikte, sermayenin organik bileşiminin artması nedeniyle kârda meydana gelen bu azalma eğiliminin 'belli bir noktanın ötesine' geçildiğinde krizleri ortaya çıkarıp çıkarmayacağına ilişkin cevaplanması gereken temel bir soruyu ortaya çıkarmaktadır. Bir taraftan, bu, çevrimsel değil de, uzun dönem hareketi olduğundan, krizlerin çevrimsel doğasını açıklamak zordur. Dahası, kâr oranlarının azalma biçimindeki eğilimi kaçınılmaz bir biçimde sermaye birikimi için önemli bir engel değildir. Bu, mutlak artı değer hacmi artsa da, sermayenin orga-

9) D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, (Cambridge, 1951), s.93.
10) *Ibid.*, s. 120.

nik bileşiminin artması nedeniyle kâr oranlarının azalma yönünde meyledecek olması nedeniyledir. Nispî artı değer üretimine bağlı olarak, mutlak artı değer hacmi artmaya devam edebilir ve sermaye birikimi azalan bir çizgide de olsa sürebilir.[11] Bu noktada, Marx'ın azalan kâr oranları eğilimi teorisi, kâr hacminin mutlak azalışını tarımda meydana gelen bir üretkenlik artışının yetersizliği biçimindeki yanlış bir varsayıma dayanmış olssa da, söz konusu hacmin gerekliliğini içeren Ricardo'nun azalan kâr oranları eğilimi teorisinden açıkça farklıdır.

Kâr oranlarının azalma eğilimi süreci, çevrimsel krizlere neden olan arada sırada meydana gelen, ani ve keskin azalmalardan oluşursa, bunların neden ortaya çıkması gerektiğine açıklık getirmeliyiz. Marx'ın krize ilişkin aşırı sermaye teorisinin *Grundrisse*'de tam anlamıyla bir teori olmaktan uzak olduğunu görürüz.

---

11) Banagöre, Marx baştan itibaren sermayenin organik bileşimi nedeniyle ortaya çıkan kâr oranlarının azalma eğiliminin nispî artı değer üretimiyle birlikte geliştiğinin farkındadır. Sabit bir artı değer oranıyla işe başlamış ve birçoğunu nispî artı değer üretimin kâr oranı üzerindeki etkisini önemsememesi nedeniyle eleştirmiştir. Bununla birlikte, Marx'ın, 'sermayenin canlı emekle mübadele edilen kısmı ve sermayenin mevcut değişmeyen sermaye biçimindeki kısmı arasındaki' değişen oranı dikkatli bir biçimde hesaba kattığına göz önünde tutulmalıdır. (Aynı zamanda bakınız, *Capital*, III, s. 215-225). Aynı zamanda, Marx'ın 'nispî artı değer üretimini', *Capital*'in III. Cildinin 'Kanunun Niteliği' adını taşıyan XIII. Kısmından ayrı olarak XIV. Kısmında 'karşı koyan güçlerden' (yalnızca mutlak artı değerin 'artan sömürü yoğunluğu' olarak ele alındığı) biri olarak hesaba katmadığına da dikkat etmeliyiz. Bunun nedeni, söz konusu unsuru 'Kanunun Niteliği' adını taşıyan XIII. Kısımda açıklamasıdır.

Marx'ın da söylemiş olduğu gibi, belli bir sayıda canlı emek, üretim araçları şeklinde giderek daha fazla ölü emek kullanmaktadır yani sermayenin organik bileşiminin artmasıyla birlikte değişmeyen sermaye (c). Belli uzunluk ve yoğunluğa sahip işgünü koşullarında belli sayıdaki canlı emek, hem artı değer (s) ve hem de yeniden yaratılmış değişken sermaye (v) de dâhil olmak üzere yıllık aynı miktarda değer (*Wertprodukt*) yaratır. Bu nedenle, teorik olarak, oranının artı değer oranındaki değişmeye ya da artışayani bakmaksızınsermayenin organik bileşiminin artışıyla birlikte mutlak olarak düştüğünü görebiliriz. Uzun dönemli birikim sürecinde, sermayenin organik bileşimi sonsuz bir biçimde yükselmeye devam ettiğinde, oranında meydana gelen azalma da sonsuza kadar devam eder. Marx tarafından olarak formüle edilen genel kâr oranının, oranından daima küçük olduğu açıktır. Bu nedenle, p', oranı uzun dönemde sonsuz bir biçimde düştüğünde, artan artı değer oranıyla birlikte düşme eğiliminde olmalıdır. Bu noktadaR. L. Meek?in ele alışı ve *Economics and Ideology and Other Essays*, 1967 (s. 131-135) adlı çalışmasında Marx'ın bu kanunu açıklamasına ilişkin yorumuyla hemfikirim. Böylelikle, ortaya koyduğum tutum, Marx'ın kâr oranlarının azalma eğilimine ilişkin kanununun oldukça ispat edilebilir olmakla birlikte yukarıda tartışılan iktisadî krizlerin mantıkî kaçınılmazlığını ve çevrimsel doğasını ispatlamada doğrudan kullanılamayacağı biçimindedir.

III. Theories of Surplus Value'da Kriz Teorisi

Theories of Surplus Value esas itibariyle *Capital*'in ikinci elyazması müsveddeleri için 1861-1863 yılları arasında yazılan 23 defter arasında no. 15, no. 18 ve özellikle de no. 21-22'den alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu çalışma, *Grundrisse*'den *Capital*'e kadar Marx'ın teorik olarak ortaya koyduklarının gelişimini göstermektedir. *Theories of Surplus Value*?nun II. Bölümün (Sermayenin Krize Neden Olan Doğası) XVII Kısmında kriz teorisi 'Ricardo'nun Birikim Teorisi ve Eleştirisi' başlığı altında ele alınmıştır.

Grundrisse'de olduğu gibi, Marx'ın konuyu ele alışındaki temel vurgu aşırı meta teorisi temelindedir. Örneğin şunları söylemektedir. 'Sermayenin tek başına asıl (doğrudan) *üretim süreci*', krizin açıklanmasıyla ilgili 'yeni hiçbir şey getirmemektedir'. Krizlere neden olan gerçekleşme sorunu 'sadece bizatihi kendisi de yenidenüretim süreci olan dolaşım sürecinde ortaya çıkabilir' (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 513, s. 513).[12] Bu da 'içeriğini' ve 'temelini' sermayenin hareketinden elde ederek, 'metanın basit başkalaşımında göze çarpan kriz ihtimâlinin' gelişimini göstermektedir (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 508-511, s. 507-511).

Marx 'aşırıüretim kesinkes insanların gereksinim duyulan miktardan daha fazlasını asla tüketmemesi gerçeği nedeniyle ortaya çıkar ve dolayısıyla da, tüketimleri emek üretkenlikleriyle ilintili olarak artmaz' diyerek, kriz gereksinimini açıklamada burada da kısmen eksiktüketimci bir görüşe sahiptir (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 469, s. 468). Bununla birlikte, sorgulamasındaki gelişmeyi sermayeler arasındaki karşılıklı sektörel ilişkiler temelinde ortaya koyarak, orantısızlık türü bir kriz teorisine vurguda bulunmaktadır.

Kısmî bir aşırıüretimi kabul eden Ricardo'yu eleştirirken, genel bir emtia aşırıüretim ihtimâlini reddetmektedir. Marx şunları söylemektedir. 'Krizin (ve dolayısıyla da, aşırıüretimin) genelleşmesi için, üretilen temel emtiayı etkilemesi yeterlidir' (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 506, s. 505). Pamuklu kumaşın aşırıüretilme ihtimâline işaret ederek, bu durumun ilgili sektördeki işçilerin yanı sıra pamuk eğiricilerini, pamuk üreticilerini, mühendisleri, demir ve kömür üreticilerini de etkileyebileceğini belirtmektedir. Marx sözlerine şöyle devam etmektedir:

12) *Marx-Engels Werke*, Bd. 26-(2), 1967, İngilizce baskısı 1969 içinde K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Teil 2.

> Aşırıüretim pamuğun yanı sıra keten bezi, ipek ve yünlü kumaşlarda da söz konusu olursa, bu durumda, söz konusu birkaç başlıca üründeki aşırıüretimin tüm piyasa çerçevesinde üç aşağı beş yukarı genel (nispî) bir aşırıüretimi nasıl ortaya çıkardığı anlaşılabilir (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 523-524, s. 523)...Kapitalist üretim sadece belli alanlarda kendisini dizginlemediğinden, belli koşullarda, tüm alanlarda *eşanlı* ve taraflsız olarak gelişecekse, kapitalist üretim söz konusu olmayacaktır. Mutlak aşırıüretim belli alanlarda gerçekleştiğinden, nispî aşırıüretim, aşırıüretimin olmadığı alanlarda da ortaya çıkacaktır (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 532, p. 532).

Böylelikle, Marx burada, Ricardo tarafından daima sermayenin hareketi sonucunda gerçekleştiği düşünülen orantısız ve kısmî aşırıüretim belli başlı emtia için söz konusu olduğunda kaçınılmaz bir biçimde sektörler arası etkiyle genel bir aşırıüretim ve krize neden olacağını öne sürmektedir. Marx'ın kriz konusundaki aşırı meta teorisi, önceki eksiktüketim türündeki görüşe bu orantısızlık görüşünü de ilâve ederek çeşitlenmektedir.

Marx doğrudan üretim dışındaki dolaşım sürecinde gerçekleşme güçlüğüne vuruda bulunmaya devam etse de, değişik üretim dalları arasındaki ilişkiler de dâhil olmak üzere dolaşım sürecini de yenidenüretim sürecinin bir kısmı olarak ele alma durumuna gelmiştir. Bu ise Marx'ın kapitalist üretime yönelik olarak bizzat sermayenin yenidenüretim sürecinden kaynaklanan engelleri keşfetmenin peşinde olduğunu ileri sürmek gibi görünmektedir. Aynı zamanda, Marx krizleri, değer kanununa ya da sermayenin hareket kanununa karşı ve söz konusu kanunları yıkan bir çerçevede tek yanlı olarak ele almamaktadır. Krizlerin, değer kanununa dayanan sermayeler arasındaki eşitlenme sürecinin bir çöküşü olarak ortaya çıktığını belirtmenin yanı sıra 'krizin bizzat kendisinin bir eşitlenme şekli olabileceğini' ifade etmiştir (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 522, s. 521). Kriz teorisi çöküş teorisi olarak adlandırılan teoriden ayrı ele alınabilecek ve yenidenüretimin somut şekli ya da birikim teorisi olarak geliştirilebilecek duruma gelmiştir.

Bununla birlikte, sermaye birikim süreci, emek miktarlarının çeşitli üretim dalları arasındaki dağılımında sürekli olarak anarşik orantısızlığa neden olurken, genellikle de söz konusu orantısızlıkları rekabetle, piyasa fiyatlarının hareketleriyle uyumlu hale gelen sermayeler arasın-

daki kredi sistemiyle düzenli hale getirebilir. Bu, sıradan sermaye birikim sürecindeki değer kanununun somut şekillerini göstermektedir.[13] Bu nedenle, kapitalizmin anarşik doğasını bilsek bile, genel bir kriz için yeterli olan 'belli başlı emtianın' aşırıüretimi de dâhil olmak üzere ciddi orantısızlıkların neden kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkması ve dahası da, söz konusu krizlerin çevrimsel nitelikte olması gerektiğini açıklamak zordur. Böylesi ciddi orantısızlıkların bir bütün olarak sermaye süreci içindeki kimi alışılmadık özel zorluk ortaya çıkmaksızın ortaya çıkması pek de olası gibi görünmemektedir. Bu durumda, keskin bir kriz olmadan üstesinden gelinemeyecek böylesi bir alışılmadık bir zorluk nasıl ortaya çıkabilir?

Krize ilişkin aşırı sermaye teorisi bir cevap niteliğinde olabilir. Ancak, *Theories of Surplus Value*'da, bu türden bir teori geliştirilmemiştir. Bununla birlikte, Marx bu konuyla ilintili şu soruyu ortaya koymuştur.

Ricardo genel bir emtia aşırıüretim ihtimâlini reddetmesi, Say'in talep ve arz kanununu kabul etmesinin yanı sıra aşırı sermaye birikiminin çok uzak gelecekte ya da çok tesadüfî ve özellikle de ilkesel olarak ele alınması dışında ortaya çıkmayacağına ilişkin anlayışı nedeniyledir. Bu görüş, mantıkî olarak uygun olsa da, Ricardo'dan sonra kapitalizmin gerçek gelişmesine uymamaktadır. Bununla birlikte, Ricardo'yu izleyenler, hiç de uygun olmayan bir biçimde, hem genel bir emtia aşırıüretimi ihtimâlini ve hem de aşırı sermaye temelinde çevrimsel krizleri açıklamayı reddetmektedir.

13) Piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalara göre değişik sektörler arasındaki yatırımın düzenlenme çizgisi, değer kanunun somut bir biçimde gösterilmesini ve gerçekleşmesini ortaya koymaktadır. Değer kanunu esas itibariyle emtiayı üretmek için gerekli toplumsal emek zamanıyla emtia değerlerinin düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, emek zamanıyla değerlerin düzenlenmesi, üretimin değişik dallarındaki toplumsal yenidenüretimi sürdürmek için gerekli emek tahsisini düzenlemeksizin sürdürülemez. Piyasa fiyatlarındaki ve kâr oranlarındaki dalgalanmalara göre yatırım çizgisindeki rekabetçi hareket, emeğin tahsisinde sürekli olarak dengesizliklere neden olurken aynı zamanda da, değer kanununa dayanan emek tahsisinin yeniden düzenlenmesinin somut mekanizmasını şekillendirir.

Dahası, kapitalist ekonomide değer kanunuyla meta fiyatlarının bu şekilde somut olarak düzenlenmesi, emek gücünün değer kanununa dayanan sermaye ve ücretli emek arasındaki toplumsal üretim ilişkisinin düzenlenmesi varsayımında yer alır. Bu nedenle, değer kanunu teorik olarak, tüm kapitalist üretimin hareketinin temel kanunu biçiminde görmeli ve geliştirmeliyiz.

> Ricardo sadece bir şekliyle aşırıüretimi reddeden (piyasada genel bir emtia bolluğu) ve sermayenin aşırıüretimi yani sermayenin istenilenden çok olması yani sermayenin aşırı derecede çok olması biçimindeki bir diğer şeklin varlığını kabul etmenin yanı sıra bunu doktrinlerinin temel noktası haline getiren kendisini izleyenlerin aptallığına demesi gereken gerekir? (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 497, s. 497)..[Krizler her iki aşırıüretim şeklini de içerecek bir biçimde aydınlatılmalıdır. Böylelikle], geride sorulmayan şu soru kalmıştır: bu iki aşırıüretim şekli arasındaki ilişki nedir?..Bu nedenle, soru, sermayenin aşırı derecede bol olması ne demektir ve bu, aşırıüretimden nasıl bir farklılık göstermektedir? (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 498, s. 497-498).

Ancak, Marx *Theories of Surplus Value*'daki bu pasajda sorduğu soruyu araştırmamıştır. Görmüş olduğumuz gibi de aşırı meta teorisini ele almaya devam etmiştir. Böylelikle, sermayenin aşırıüretimi ya da istenilenden fazla olması da cevap verilmesi gereken husus olma özelliğini sürdürmektedir.

Marx'ın *Theories Surplus Value* ve bu çalışmasından önceki teorik araştırmaları, iki açıdan bu soruya verilecek cevabın temellerini içinde barındırmamaktadır. Bir taraftan, sermayenin aşırıüretimi ve para piyasasında 'sadece faiz getiren sermaye yani para getiren sermaye için kullanılan bir ifade' (*Kapital*, III, S. 493, s. 476) olan sermayenin istenilenden fazla olması arasındaki farkı ve ilişkiyi açıklığa kavuşturmak için, kredi sisteminin işleyişine ilişkin teorik bir ele alışın ortaya konması zorunludur. Marx başlangıçtan itibaren kapitalist ekonominin hareketinde kredi sisteminin sahip olduğu önemli role dikkat çekmiş ve *Grundrisse*'de de sermayenin dolaşım dönemini azaltma eğiliminin, 'kredinin temel belirleyicisini ve sermayenin kredi bulmasını şekillendirdiğini? belirtmiştir (*Grundrisse*, S. 551, s. 659). Aynı zamanda da, *Grundrisse*'nin bir başka yerinde anlamlı bir biçimde şu noktaya dikkat çekmiştir. 'Genel bir aşırıüretim krizinde, çelişki farklı türden üretken sermaye arasında değil de, sanayi ve ödünç verilebilir sermaye -üretim sürecinde doğrudan yer alan sermaye ve bu sürecin dışında mevcut olan (*nispî olarak*) sermaye- arasındadır (*Grundrisse*, S. 316, s. 413). Daha sonra, *Theoies of Surplus Value*'da, orantısızlık teorisinin gelişmesiyle birlikte, kapitalistlerin borçlarını ticarî krediyle tasfiye edememelerinin krizlerin patlak vermesine neden olduğu gerçeği nedeniyle ortaya çıkan zincirleme reaksiyon konusuna dikkatini yöneltmiştir (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S.

512, s. 511). Ancak, *Theories of Surplus Value*'a kadar Marx'ın faiz teorisi, kredi mekanizmasının sistematik bir biçimde araştırılmasından yoksundur; yapılan sadece, sanayi işletmeleri dışındaki paralı kapitalistler varsayımıyla faiz getiren sermayenin soyut şeklinin ayrıntılarıyla ele alınmasıdır. Marx'a göre zorunlu olarak yapılması gereken husus, çalışmasını, kredi sistemi aracılığıyla iş çevrimlerindeki sermayenin hareketine açıklık kazandırmak üzere ilk plânda yer alan 'Genelde Sermaye' konusunu[14] kesin bir biçimde genişletmek olmuştur.

Bir taraftan, sermaye birikim sürecinde öncelikle sermayenin aşırıüretiminin çalışan nüfusla olan ilişkisine açıklık kazandırmak üzere doğru bir kapitalist nüfus kanunun da ortaya konması gereklidir. Marx, 'sermaye birikimiyle birlikte sermayenin organik bileşiminde bir değişme meydana gelir ve sermayenin değişmeyen sermaye biçimindeki kısmı, değişken sermaye biçimindeki kısmından daha hızlı bir oranda artar? (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 564, s. 562) ve 'makineleşme daima nispî bir artı nüfus yani işçilerin oluşturduğu bir yedek ordu yaratır' vurgusunda bulunarak (*Theorien über den Mehrwert*, 2, S. 556, s. 554), *Theories of Surplus Value*'nun XVIII. Kısmında böylesi bir teori üzerinde çalışmıştır. Bununla birlikte, *Capital*'de ortaya koyduğu sunumdan farklı bir biçimde, sadece nispî artı nüfusun oluşumundaki çevrimsel değişmelere vurguda bulunarak, hemen hemen nispî artı nüfusun oluşumundaki ve massedilmesindeki çevrimsel değişmeleri önemsememiştir. Böylelikle, kapitalist nüfus kanunuyla ilgili olarak yapmış olduğu çalışma, bu noktada krize ilişkin aşırı sermaye teorisi için oldukça temel bir kanundur.

IV. Kriz Teorisinin Capital'de Tamamlanması

Capital'de yer alan ve çalışan nüfusla ilintili olarak 'sermayenin aşırıüretiminin' ne olduğunu açıklığa kavuşturan aşırı sermaye teorisi büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu teori, *Theories of Surplus Value*'daki sermayenin aşırı bolluğunu ya da istenilenden fazla olmasını çözme-

14) *Grundrisse*'yi yazdığında 1850'li yılların sonlarında hazırlanan Marx'ın çalışmasına ilişkin ilk plân altı temel kısımdan oluşmaktadır: Sermaye, Toprak Mülkiyeti, Ücretli Emek, Devlet, Dış Ticaret, Dünya Piyasası. *Capital*'in ilk bölümü daha sonra da dört kısma ayrılmıştır: (a) Genelde sermaye, (b) Rekabet, (c) Kredi, (d) Anonim Şirket Sermayesi. Bu plânda *Grundrisse*'nin teorik sistemi açıkça 'Genelde sermaye' başlığıyla sınırlandırılmıştır.

sinin yanı sıra gerçekte tümüyle *Capital*'e özgü yeni bir kriz teorisini formüle etmektedir.[15] Bu sunum *Capital*'in III. Cildinin III. Kısmında 'aşırı koşullar altında' (*Kapital*, III, S. 265, s. 255) yapılan bir tartışmaymış gibi sunulmuşsa da, tesadüfî bir fikir olmayıp, Marx'ın *Capital*'den *Theories of Surplus Value*'a kadar geçen teorik gelişiminin mantıkî bir sonucudur. Bu nedenle, söz konusu sunum, bir taraftan, sermayenin aşırıüretimi ve istenilenden fazla sermaye arasındaki ayırım ve ilişkinin açıkça gözlemlendiği *Capital*'in III. Cildinin V. Bölümündeki kredi sistemiyle ve diğer taraftan da, nispî artı değerin oluşumu ve massedilmesinden oluşan çevrimsel değişmelerin hesaba katıldığı *Capital*'in I. Cildinin VII. Bölümündeki kapitalist nüfus teorisindeki gelişmeyle birleştirilmiş ve varsayılmıştır.

Bununla birlikte, ilk kez *Capital*'de formüle edildiği gibi, 'sermayenin mutlak aşırıüretimine' odaklanan bu tür bir kriz teorisi, tam anlamı ve mantıkî gerekliliği temelinde bütünüyle eksiksiz değildir. Klâsik okulun sınırlarını eleştirirken, *Capital*'de, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, *Grundrisse*'de ve *Theories of Surplus Value*'da Sismondi ve Malthus'un kriz teorisini geliştirme gayretinin bir uzantısı olan krize ilişkin aşırı meta teorisiyle karşılaşmaktayız. Bu nedenle, kriz teorisi *Capital*'de nedenlerin aracı unsurlarıymış ya da krizlerin sonuçlarıymış gibi görünen bir tür antiKlâsik kalıntıdır. Bu teorinin, sermayenin rekabetçi sermaye birikiminin bir bütün olarak değişik emtianın arz ve talep arasındaki bitmez tükenmez dengesizliği düzenlemesi temelinde, özellikle de değer kanununun işleyişiyle ilgili genel aşırıüretimin çevrimsel doğasını ve gerekliliğini ispatlamada temel zorlukları bulunmaktadır. Aşırı meta teorisinin temel zayıflığı, temelde sermayenin zorluklarına üretim süreci içinde değil de, dolaşım içinde bakma gayretinden kaynaklan-

15) The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', (*Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter 1972)'de David Yaffe bu teoriyi uygun bir temelde kullanmamıştır. Aşırı meta teorisine ilişkin eleştirisi konusunda hemfikir olsam da, korkarım ki, olumlu açıklaması, Marx'ın *Grundrisse*'den *Capital*'e kadar geçen serüven içindeki aşırı sermaye teorisini karartmaktadır. Yaffe and Cogoy ('The Fall of the Rate of Profit and the Theory of Accumulation', Winter, 1973) adlı çalışmada, çevrimsel krizler kavramını doğrudan doğruya azalan kâr oranları eğilimi kanunundan çıkarma girişimi sadece sermaye birikiminin çevrimsel krizlerinin mantıkî kaçınılmazlığını değil de, soyut ihtiyacını gösteriyormuş gibi görünmektedir. Yaffe (s. 24'de) Marx'ın görüşünün temelini oluşturan sermayenin 'mutlak aşırı birikimini' çalışan nüfusun istihdam düzeyiyle ilişkilendirmede başarılı olamamıştır.

maktadır. Aksine, aşırı sermaye teorisi, hem üretim ve hem de dolaşımdan hareketle 'kapitalist üretimin önündeki gerçek engelin' nasıl 'bizzat sermayenin kendisi olduğunu' (*Kapital*, II, S. 260, s. 250) göstermektedir. Böylelikle, Marx'ın çevrimsel krizlerin mantıkî gerekliliğini açıklama girişimi, krize ilişkin aşırı sermaye teorisini değil de, krize ilişkin aşırı meta teorisiyle tamamlanmalıdır.[16]

Bununla birlikte, *Capital*'deki aşırı sermaye teorisi hâlihazırda birkaç açıdan eksiktir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, *Theories of Surplus Value*'nun aksine *Capital*, kapitalist nüfus kanunu çerçevesinde nispî artı nüfusun massedilmesinde ve yer değiştirmesinde meydana gelen değişmeleri ele almaktadır. Marx'ın da artık göz önüne aldığı hususu yalnızca nispî artı nüfusun yaratılması mekanizması değildir. Örneğin, 'sermaye birikiminin genel kanunu"nun ele alındığı *Capital*'in I. Cildinin XXV. Kısmında Marx, 'sermayenin organik bileşimi değişmediğinde, emek gücü talebinde birikimle birlikte meydana gelen artışı? ele almaktadır. Ancak, bu kesimin teorik gereksinimini ve anlamını tam anlamıyla açıklığa kavuşturamamıştır. Aynı kısmın ikinci kesiminden sonra, söz konusu kısmın birinci kesiminden bağımsız bir biçimde, 'genel birikim kanunu' olarak 'birikimin gelişmesiyle eşanlı olarak sermayenin değişken kısmının nispî olarak azalması' çerçevesinde gelişme gösteren 'nispî bir artı nüfusun ya da sanayi yedek ordusunun aşamalı olarak yaratılması' hususuna vurguda bulunmaktadır. Sonuç olarak, kapitalist nüfus kanunun tanımı, artı nüfusun aşamalı olarak oluşumuna çok fazla vurguda bulunmaktadır.

Marx'ın, zamanının İngiliz ekonomisindeki çeşitli şekillerdeki muazzam bir yedek ordunun varlığından oldukça fazla etkilenmiş olma ihtimâli söz konusudur ve böylesi bir yedek orduyu da, nispî artı nüfus teorisini resmetmek üzere ortaya koymaktadır. Yedek ordunun bu somut analizi o dönemin İngiliz kapitalizminin ele alınması açısından önemli olsa da, söz konusu yedek ordu şekillerinin kapitalist üretim dâhilinde üretilen nispî artı nüfusun yanı sıra küçük meta üreticileri ve köylülerin birbirinden ayrışan süreçleri nedeniyle ortaya çıkan artı nüfusu da

16) Prof. Kouzo Uno *Principles of Political Economy*, (2 vols., 1950, 1952) ve *Crisis Theory* (1953) adlı çalışmalarında Marx'ın kriz teorisini bu yönde arıtma girişiminde bulunmuştur. Bu girişim, bir kısmı bu çalışmada özetlenen *Credit and Crisis* (1973) adlı çalışmamda da dâhil olmak üzere kendisini izleyenlerin çalışmalarıyla desteklenmiştir.

içerdiğini belirtmek gerekmektedir. Kōzō'nun öne sürdüğü İlkeler, Aşama Teorisi ve Analizi kullanırsak, artı nüfusun son olarak belirtilen kısmını temel ilkeyi açıklamaya dâhil edemeyiz. Kapitalist ekonominin temel ilkesine açıklık getirmek için, çeşitli türden diğer üreticilerle olan doğrudan ilişkilerine atıfta bulunmaksızın, tümüyle kapitalist üretimin hareket kanunları üzerine yoğunlaşmamız gerekir.

Bundan başka, kapitalist birikim temelinde üretim yönteminde meydana gelen değişmelerin ve söz konusu yöntemin emekçi sınıf üzerindeki etkileri ele alınırken, değişmeyen sermayenin belli sınırlarını göz önüne almamak teorik olarak uygun olmayacaktır. Bu anlamda, kapitalist birikim teorisi, *Capital*'in I. Cildinin sonunda değil de, II. Ciltte 'sermayenin devri' başlığından sonra yer almalı, dolayısıyla da, teorik olarak sermayenin yenidenüretimi, yenidenüretim şemaları teoriyle aynı çizgiye getirilmelidir. Sanayi kapitalistleri üretim süreçlerinde normal olarak sabit sermayelere sahiptir ve söz konusu sermayeleri de kâr getiren sermayelerin bir kısmının fonksiyonu haline getirirler. Artı değeri, hâlihazırda mevcut üretim araçları temelinde ardışık ve özel olarak ve de küçük ölçeklerde sermayeye dönüştürürler.[17] Bu koşullarda gerçekleşen sermaye birikimi normal olarak hâlihazırda mevcut üretim yöntemleri temelinde sermayenin derinleşmesinden ziyade sermayenin büyümesi çerçevesinde gelişme gösterir. Daha üstün üretim yöntemlerinin uyarlanması aracılığıyla ekstra artı değer elde etme girişimleri dar aralıkta sıkışmıştır ve söz konusu üretim yöntemleri sadece kısmî olarak böylesi bir süreçte üstlenilmektedir. Böylelikle, bir refah dönemin de, sermayenin nispî artı değer üretmek için uğraşması ve mevcut sabit sermayeleri hurdaya çıkararak ve yenileyerek nispî artı değer yaratması pek de muhtemel değildir.[18]

---

17) Anonim şirket sermayesi şeklindeki sermaye daha büyük ölçekli yeni bir yatırım için kârları ve atıl fonları toplamayı mümkün kılsa da, belli başlı sanayi sermayeleri, çevrimsel krizlerin tipik safhaları süregiden aşırı sermayenin baskıcı ağırlığını sanayilere yıkarak değiştiği on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar bunu benimsememiştir. Tekelci anonim şirketler, bir büyün olarak aşırı sermayenin yarattığı zorluktan kısmen uzak durmak için oluşturulmuştur. Bununla birlikte, anonim şirket sermayesinin işlevleri ve söz konusu işlevlere ilişkin sınırlamalar burada ele alınmayacaktır.

18) Sermayelerin mevcut üretim araçlarını kullanarak değerlerini yükseltmeye devam edebildikleri kısmen refah döneminde, şu şekilde belirtilebilecek sınırlamalar nedeniyle üretim yöntemlerindeki temel değişikliklerin gerçekleştirilmesi zordur;

i) bu araçlar tam anlamıyla hâlihazırda amorti edilmemişse, söz konusu araçlar yenilendiğinde, ge-

Marx, 'sermayenin mutlak aşırıüretimini' açıkladığında, nispî artı emek zamanının artmasının, 'hiç değilse, emek talebinin güçlü ve de ücretlerin de artma eğiliminde olduğu durumda' uygun düşmeyeceğini de söylemektedir (*Kapital*, III, S. 262, s. 251). İlke olarak, mevcut sabit sermayeyle ilintili olarak sermaye birikim sürecini göz önüne alırsak, aynı sermayenin organik bileşimi çerçevesinde birikimle birlikte gelişme gösteren emek gücü talebindeki artış tesadüfî olarak değil de, refah dönemlerindeki gerekli bir süreç olarak ortaya çıkar. "Ücretlerdeki bir yükselme nedeniyle genel kâr oranında meydana gelen bir sert ve ani düşüş, 'varsayılan ekstrem koşullarda' yalnızca bir çıkarım değil ama refah döneminde sermaye birikiminin gerekli bir mantıkî sonucu olarak görülür".[19] Bir meta olarak beşerî emek gücü üretememekle birlikte söz konusu emek gücünü bir meta olarak ele alan kapitalist üretimin zayıf noktası, sermaye birikimi açısından önemli hale gelmektedir.

Bununla birlikte, aşırı birikmiş sermaye, sert bir krize sebebiyet vermeksizin neden kısmen 'kullanılmadan' bir tarafa bırakılamamaktadır? Ya da sermaye, kâr oranı düştüğünde, şiddetli bir kriz olmaksızın refahı durgunluğa dönüştürerek birikimi yavaşlatamamaktadır? Bunlar, sermayenin aşırı birikiminin ortaya çıkmasının mantıkî gerekliliği ispatlandıktan sonra çözülmesi gereken sorulardır. Bu sorulara cevap vermek için sermayeler arasındaki meta piyasası ve kredi sistemi arasın-

---

riye kalan sermaye değerinden vazgeçmenin maliyeti bir yük teşkil edecektir;

ii) amortismandan sonra bile, 'makine, değeri=0 olduğunda sermaye için daha değerlidir' (*Grundrisse*, S. 652, s. 766) ve dolayısıyla da, fizikî olarak kullanılabilir durumda olduğu sürece hızla hurdaya çıkarılmaz;

iii) kârlar, yeni donanım sistemleri ya da yeni fabrikalar kurmak üzere yeterince uzun bir süre el de tutmaktan ziyade mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde sermayeye ilâve edilir. Aksine, mevcut donanımın tam anlamıyla artı değer elde edecek sermaye olarak işlev görmediği depresyon sürecinde bu yapılar terinse döner ve sermayeler, sermaye birikiminin zorluklarının üstesinden gelmek için sabit sermayelerin hurdaya çıkarılması ve yeniden yapılandırılmasıyla üretim yöntemlerinin tümüyle yenilenmesi için mücadele vermeye zorlanır.

19) On dokuzuncu yüzyılın ortasında da pamuk, yün, v.s. gibi tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükselten çevrimsel krizlerin gidişatı, refah döneminin sonunda ücret artışlarıyla birlikte İngiliz sanayi sermayesi, birikiminin önünde bir engel teşkil etmiştir. Çalışan nüfusun yanı sıra ülke içi üretim sürecinde üretilmeyen inelâstik tarımsal hammadde arzıyla da aşırı birikim sağlamak üzere kullanılmıştır. Emek dışındaki tüm üretim faktörlerinin sermaye tarafından üretildiği ilke temelinde, İngiliz sanayi sermayesine ilişkin böylesi bir somut zorluk sadeceçalışan nüfusla ilintili olarak soyutlanmalı ve sermayenin aşırı birikimi olarak görülmelidir.

daki rekabetin işleyişinin anlaşılması işin esasını teşkil etmektedir. Marx'ın *Capital*'in III. Cildinin V. Bölümünde yapmış olduğu katkı, Japon Uno okulu dışında Marksist kriz teorisinin vazgeçilmez kısmı olarak pek de ele alınmasına rağmen kesinlikle önemlidir.

Marx'ın ilk kez *Capital*'in III. Cildinde kredi sisteminin teorik olarak sistematik hale getirilmesi girişimi tam anlamıyla eksiksiz değildir. İş çevrimi teorisi de dâhil olmak üzere kredi teorisi, *Capital*'in en tamamlanmamış konusudur. Özellikle kredi sistemi kapitalist üretimin iç mekanizması olarak tam anlamıyla soyutlanmamıştır. Marx, *Grundrisse*'de ve de *Capital*'in II. Cildinde görmüş olduğumuz gibi, kredi sisteminin atıl sermayelerin kullanılması ya da sermayenin devrinde üretken olmayan dolaşım dönemini kısalmak için şekillendirildiğinin farkındadır. Bununla birlikte, banka kredisinin işleyişini gözlemlediğinde, sanayi ve ticarî kapitalist halkanın dışında, 'para kapitalistlerinin' ve ellerinde para bulunduran diğer kişilerin yer aldığı vurgusunda bulunmuştur. Sadece para kapitalistleri gibi ellerinde para bulunduran kişiler gerçek bir kapitalist ekonomide yer alsa da, sermayenin devri sonucunda ister istemez ortaya çıkan sermayenin atıl unsurlarının harekete geçmesini kolaylaştıracak kredi sisteminin temel işlevini açıkça ortaya koymak için kredi sistemi ilkesi söz konusu dışsal unsurlardan soyutlanmalıdır. İş çevrimleri aracılığıyla para piyasasının düzenli bir biçimde hareket etmesi gerçekten sermayenin söz konusu atıl unsurlarının karşılıklı olarak kullanılmasıyla belirlenir.

Burada Marx'ın kredi teorisinde 'paralı kapitalistlerin' teorik soyutlamanın yetersizliğinin yanı sıra *Grundrisse*'de açıklanan 'Genelde Sermaye' başlıklı kısmın çerçevesinde yer alan faiz teorisi nedeniyle de ortaya çıktığını vurgulama eğiliminde olduğuna dikkat etmeliyiz.[20] Kredi sistemi ilke olarak kapitalist üretimi ileriye götürmede temel bir işlevi olmayan tefeci ya da 'paralı kapitalistlere' dayanmayan kapitalist üretimin tam anlamıyla bir iç mekanizması olarak görülmelidir. Bu nedenle, 'yenidenüretimle iştigal eden kapitalistlerin' poliçe şeklinde 'birbirlerine verdikleri' ticarî kredi, 'kredi sisteminin' temeli olarak ele alınmalıdır (*Kapital*, III, S. 496, s. 479). Bu durumda, banka kredisi, sanayi ve ti-

20) 'Paralı kapitalistler' temelinde ortaya çıkan faiz teorisi, faizi esas itibariyle 'zengin sınıfın' iktisadî dayanağı olarak gören ve söz konusu sınıfın hemen hemen bir kredi sistemi teorisine sahip olmadığını ifade eden Adam Smith ve David Ricardo tarafından geliştirilen Klâsik okul tarafından gelmektedir.

carî kapitalistler tarafından alınan poliçelerin ıskonto edilmesidir ve hem söz konusu kapitalistlerin mevduatlarının ve hem de vadesi gelmiş borçlarının geri ödemelerine bağlıdır.[21] Bankaların banknot basma ya da bankerlerin poliçeleri yoluyla krediyi esnek bir biçimde genişletmesi en nihayetinde yenidenüretimde iştigal eden kapitalistlerden kaynaklanan söz konusu fonların hareketi tarafından düzenlenir.

Marx'ın da belirttiği gibi, 'modern sanayinin içine düştüğü çevrimleri gözlemlersek...düşük bir faiz oranının genellikle refah ya da ekstra kâr dönemine tekabül ettiğini yani faizde meydana gelen bir artışın refahtan uzaklaşmayı ve tersinin de refaha yaklaşıldığını ifade ettiğini ve tefeciliğin doruk noktasına ulaşmasına neden olan maksimum bir faiz oranın kriz dönemine tekabül ettiğini görürüz' (*Kapital*, III, S. 372, s. 360).

Refah dönemlerinde, 'yaygın ticarî krediyle bağlantılı geri ödemelerin hazır ve düzenli olması, söz konusu kredi talebi artmasına rağmen ödünç sermaye arzını mümkün hale getirir ve faiz oranın yükselmesini önler'. Bu ise 'nispî bir ödünç verilebilir sermaye bolluğunun, gerçek bir sanayi sermayesi artışıyla örtüştüğü' (*Kapital*, III, S. 505, s. 488) iş çevrimleri boyunca ortaya çıkan yegâne dönemdir. Bu durum, sermayenin aşırı üretimin ortaya çıktığı refah döneminin sonunda değişir.

---

21) On dokuzuncu yüzyılın ortasındaki çevrimsel krizleri ilke olarak kriz teorisinin soyutlanmasının temeli olarak ele almamız gibi, aynı dönemde İngiliz para piyasasının yapısını da teorik soyutlamamızın temeli olarak almamız gerekmektedir. Anonim şirket sermayesinin işlevi de dâhil olmak üzere sermaye piyasasının işleyişi burada ele alınamaz. (17. dipnota da bakınız). Bu durumda, kredi sisteminin işlevi dolaşan sermayelerin kısa dönemli hareketiyle sınırlandırılmıştır ve uzun dönemli sabit sermaye yatırımıyla doğrudan ilgisi bulunmamaktadır.

Marx'ın kriz teorisini açıklığa kavuşturmak için böylesi bir kredi sistemi kavramının gerekli olduğunu düşünsem bile, kapitalist krizlerin kökeninde kredi sisteminin olduğu söylemek istemiyorum: Krize ilişkin aşırı sermaye teorisi, kriz gerekliliğinin sermayenin beşerî emek gücünü bir meta olarak ele almasına ilişkin temel zorluktan kaynaklandığını açık bir biçimde göstermektedir. Mevcut sabit sermaye nedeniyle üretkenlik artışının sınırlanması da önemli bir ara unsurdur. Bununla birlikte, kapitalizm, sermaye birikiminde meydana gelen temel değişmeye tekabül edecek bir biçimde finansal sistemin de değiştiği emperyalist aşamada aşırı sermaye birikiminin düzenli olmayan bir biçimde periyodik olarak daha da zor bir biçimde ortaya çıktığına dikkat etmeliyiz. Bundan dolayı, Marx'ın zamanındaki ampirik koşullara dayanan bir kredi sistemi kavramı şekillendirmeliyiz. Böylesi bir hamle, hem Marx'ın kredi teorisinin işleyişini açıklığa kavuşturulması ve hem de krizlerle ilintili olarak işleyen kredi sisteminin ilkesel olarak başkaca ampirik temelde açıklığa kavuşturulamayacak olması nedeniyle yapılmalıdır.

Marx aşırı sermaye teorisi çerçevesinde şimdi de ücretler, kârlar ve faiz arasındaki dikkate değer niteliğe sahip karşılıklı ilişkili olan değişmelere işaret etmektedir:

> Emeğin sömürüsü özellikle uygun koşullar altında yer aldığı için emek gücü talebi yükselir, ancak, emek gücüne ve dolayısıyla da, değişken sermayeye olan talepteki bu yükselişin bizzat kendisi kârı artırmaz; tersine, *pro tanto* düşürür. Ancak, değişken sermaye talebi yine de aynı zamanda artırabilir, böylelikle de, -faiz oranını yükseltebilecek- para sermayeye talebi de artabilir. Emek gücünün piyasa fiyatı, bu durumda, ortalamanın üstünde yükselir, ortalamanın üstünde emekçi istihdam edilir ve bu gibi koşullar altında para sermaye talebi yükseldiğinden aynı zamanda faiz oranı da yükselir... İşlerin başka açılardan uygun gitmediği sırada ücretlerin kimi bazı nedenlerle yükselmesi gerekirse, ücretlerdeki artış kâr oranını düşürebilmekle birlikte faiz oranını, para sermaye talebini artırdığı ölçüde yükseltir. (*Kapital*, III, S. 529, 513-14).

Ücretlerde meydana gelen yükselmeden dolayı kâr oranındaki bir azalına karşısında para sermaye talebinin artması, aşırı sermaye teorisi uygun bir biçimde genişletildiğinde sermaye birikim sürecinin kaçınılmaz bir sonucu haline gelir. Bununla birlikte, sanayi ve ticarî sermayeler vadesi gelmiş borçlarını ödeyerek, dolayısıyla da, daha sonra bankalar tarafından kullanılabilecek harcanabilir fonları şekillendirerek önceden olduğu gibi ürünlerini satmaya devam ederse, bankalar kredi esnekliklerini para sermaye talebi artışını karşılayacak kadar genişletebilir. Bundan başka, bu durumda kapitalistlerin, net kârdaki azalma nedeniyle yatırımlarını kredi zincirinde herhangi bir ciddi çöküş olmaksızın azaltabilecek olma ihtimâli de mümkündür. Bu nedenle de, sert bir krizin teorik gerekliliğini ispat etmek için biraz daha fazla somutlaşmanın olması gerekliymiş gibi bir dörüntü ortaya çıkmaktadır.[22]

Marx birkaç yerde kredinin spekülâtif olarak kullanılmasının faiz oranını yükselttiğini vurgulamaktadır. Yüksek bir faiz oranın 'kâr üzerinde değil de, bizzat borçlanılan sermayeden ödenebileceğini (ve bu, kısmen spekülâsyon dönemlerinde yapılabilir) ve bunun bir süre devam

22) Profesör Kouzo Uno'nun kriz teorisini benimsemiş olsam da, bu noktada, kriz ilkesi çerçevesinde ticarî sermaye ve spekülâsyonun rolünü dışarıda bırakma eğilimi konusunda hemfikir değilim.

edebileceğini' belirtmiştir. (*Kapital*, III, S. 529, s. 512-513).

> Bir maddenin arzı, aynen buğday, pamuk, v.s. hububat yetersizliği ortaya çıktığı durumda olduğu gibi, ortalamanın altına düşebilir; ve söz konusu emtianın spekülâsyonu fiyatlarda meydana gelen daha öte bir artış açısından önemli olduğundan, ödünç verilebilir sermaye talebi yükselebilir ve bunları kolaylıkla yükseltmenin yolu, arzın bir kısmının geçici olarak piyasadan geri çekilmesidir. Ancak, satın alınan emtiayı satmadan ödemede bulunmak için, ticarî 'poliçe işlemleri' aracılığıyla para temin edilir. Bu durumda, ödünç verilebilir sermaye talebi artar ve faiz oranı, söz konusu metanın arzını piyasaya ulaşmasını sunî olarak önleme girişiminin bir sonucu olarak yükselebilir. Daha yüksek bir faiz oranı bu durumda meta sermayenin arzında sunî bir azalmayı yansıtır (*Kapital*, III, S. 530, s. 514-515).

Marx böylesi spekülâtif işlemlerin refah dönemleri sonunda neden bu kadar yaygın hale geldiğine açıklık getirememiştir. Bunun yanı sıra sermayenin aşırıüretimi ve büyük çaplı spekülâsyonun şiddetlendirilmesi arasındaki ilişkiye açıklık kazandırma girişiminde de bulunmamıştır. Bununla birlikte, mantıkî olarak gerekli olan ilişkiyi bulmak da zor değildir. Sermayenin aşırıbirikimi nedeniyle ücretler yükseldiğinde, bu gelişme, genel kâr oranını sıkıştırmanın yanı sıra kaçınılmaz olarak emtianın piyasa fiyatlarını da iki şekilde etkilemektedir. Birincisi: Sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu (yani daha fazla emek yoğun üretim yapan sektörler) sektörler tarafından üretilen emtia fiyatları, Marx'ın *Capital*'in III. Cildinin XI. Kısmında da belirttiği gibi, kâr oranlarının eşitlenmesi çerçevesinde ücret maliyetleri yükseldiği sürece sürekli olarak artmalıdır. İkincisi: Ücret artışlarını takiben, tüketim araçları talebinde meydana gelen bir artış, kimi tüketim mallarının ya da söz konusu malları üretmek için kullanın malların fiyatlarını, bu malların arzı, tarımsal ürünler işin içine girdiğinde sıklıkla görüldüğü gibi, hemen düzenlenemezse yükselebilir.

Refah döneminin ortasında, sermayeyi artıran birikim nispî artı nüfusa bağlı olduğu halde, piyasa fiyatları, durağan bir ücret düzeyine dayanan durağan üretim fiyatları etrafında sadece dar bir aralıkta dalgalanır. Diğer taraftan, refah döneminin sonunda, kimi emtianın piyasa fiyatları, sermayenin aşırı birikimi nedeniyle kaçınılmaz olarak yükselir. Bu nedenle, sanayi sermayeleri ve özellikle de kredi sisteminin enekliğin-

den tam anlamıyla yararlanan ticarî sermayeler, söz konusu emtianın alışılmadık bir biçimde spekülâtif temelde stoklanmasını beraberinde getirir.

Bununla birlikte, kredi esnekliği böylesi bir muazzam bir spekülâtif işleme konu olduğunda azalır. Daha fazla ticarî poliçe piyasaya sürülür ve bankalara ıskonto ettirilmek üzere getirilir. Poliçelerin vadesi uzatılır ve ödemeler ertelenir ya da bu iş sadece net borçlanma biçiminde yapılır. İlâve ücret ödemelerini karşılayacak artan para sermaye talebinin yanı sıra böylesi bir spekülâtif talep, faiz oranlarını yükseltecek bankalardaki rezerv fonların nispî olarak azalmasıyla para piyasasını daraltma yolunda asla başarısızlıkla karşı karşıya kalmaz. Altın rezervlerinin merkez bankasından para piyasasına akması, kredi sisteminin bu eğilimini en çarpıcı bir biçimde refahın son aşamalarındaki kritik noktada su yüzüne çıkarır.

Böylelikle, sermayenin aşırı birikimi kaçınılmaz bir biçimde kapitalistler açısından konuyla ilgili üç soruna neden olur: artan ücretler, düşen kâr oranları ve artan faiz oranları. Çalışan nüfusla ilintili sermayenin aşırıüretimi sorunu, ödünç verilebilir bir para sermaye yetersizliği olarak ifade edilir. Sanayi ve ticarî kapitalistlerin net kârları hem ücretler ve hem de faizde meydana gelen bir yükselmeyle sıkışır. Özellikle, kredinin kısılması, net kârlar üzerinden yapılan gerçek yatırımlarda genel bir azalmayla da karşılaşan spekülâtif stok yapma işlemleri açısından vahimdir. Bu iş, artan faiz maliyeti görüşü temelinde, spekülâtif stok yapmayı sürdürme açısından zor ve verimsiz hale gelir.

Vadesi gelmiş borçları ödemek için istenmeyen satışlar yapılmalıdır. Büyük ölçekli spekülâtif işlemlerin çökmesi, sert bir krize dönen refahın dramatik bir biçimde ilân edilmesidir. Böylelikle, genel kâr oranları ve faizdeki zıt hareketlerin çelişkisi kredi sistemini çökme noktasına getirir.

Büyük ölçekli toptan ticaretle iştigal eden ticarî sermayeler arasında spekülâsyonun çökmesi genellikle çevrimsel krizin başlamasının habercisidir. Zira refah döneminin sonunda, krediyi kullanan spekülâtif stok yapma bu alanda daha yoğun bir biçimde ve büyük ölçekte gelişmiş ve dolayısıyla da, kredinin daraltılmasının yarattığı şok ya da artan faiz oranı da burada daha ciddi bir hâl almıştır. Diğer taraftan, söz konusu ticarî sermayeler nedeniyle spekülâsyonun çökmesi, hem meta piyasasında ve hem de para piyasasında ciddi bir şok meydana getirir.

Marx, 'Krizler, ilk önce doğrudan tüketimle ilgili perakende ticarette değil de, toptan ticarette ve toplumun para sermayesini onun emrine veren bankacılıkta ortaya çıkar' (*Kapital*, III, S. 316, s. 304). Aynı zamanda, üç aşağı beş yukarı, ticarî sermayelerin yanı sıra sanayi sermayeleri tarafından aşırı sermaye birikimi temelinde yapılan spekülâtif aşırı ticaret savunulamaz hale gelir ve çökmeye başlar. Spekülâtif stoka yönelmenin çökmesi, spekülâtif işlemlerle sürdürülen ve yükseltilen emtianın piyasa fiyatlarında sert bir düşüşe neden olur. Belli bir piyasa fiyatları düzeyinde varsayılan kredi ilişkilerinin temeli yok edilir. Zincirleme olarak bir acz içine sürüklenilir. Eski borçları ödemek için para sermaye talebinde sert bir yükselme olmasına rağmen tüm sermayeler ve bankalar kendi ödeme rezervlerini güvence altına almak için yeni krediyi ciddi bir biçimde sınırlandırır.

Böylelikle, faiz oranı yeni kriz başlar başlamaz bir kez daha maksimum düzeyine ulaşır. 'Bu durumda kredi birden bire durur, ödemeler askıya alınır, yenidenüretim süreci felç olur...aşırı derecede bol olan atıl sanayi sermayesi, hemen hemen mutlak nitelikte olan ödünç sermaye eksikliğiyle birlikte görülmeye başlanır' (*Kapital*, III, S. 505, s. 488). Meta piyasasının çökmesi ve satışların genelde zora girmesi, kredilerin daralması ve çöküşüyle birlikte gelişme gösterir. Kredinin durması, tüm üretim dallarında üretimi saptırır ve daraltır, zira kapitalist üretimde 'yenidenüretim sürecinin devamlılığı tümüyle krediye bağlıdır' (*Kapital*, III, S. 506, s. 490). Marx 'sermayenin mutlak aşırı üretiminin' sonucu şöyle tanımlamaktadır:

> Belirli tarihlerde vadeleri dolan ödemeler zinciri yüzlerce parçaya bölünür. Karışıklık, sermayeyle birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da artar ve şiddetli ve ağır krizlere, ani ve etkili değer kayıplarına, yenidenüretim sürecinde fiilî durgunluklara ve kesintilere ve dolayısıyla da, yenidenüretimde gerçek bir düşüşe yol açar (*Kapital*, III, S. 265, s. 254).

Kredi sisteminin çökmesi sonucunda yenidenüretimin düşmesiyle birlikte emekçilerin istihdamı da keskin bir biçimde azaltılmalıdır. Çok sayıda emekçi işsiz kalmaya zorlanır. Ücretlerde keskin bir azalma ortaya çıkar. Emekçilerin tüketim talebi azalır. Kapitalist emtianın satışında ortaya çıkan güçlükler zinciri tamamlanır. Ödünç verilebilir sermayenin mutlak yetersizliğinin bir sonucu olarak, atıl sanayi sermayesinin

aşırı derecede bol olması ve işsiz 'aşırı' emekçi nüfus kaçınılmazlık halini alır. Kredi belgeleri, emtia ve fiziksel üretim faktörleri şeklindeki sermaye değerleri yok edilir. Kapitalizmin üretim ilişkileri ve bunun üretim güçlerini yükseltmesi arasındaki çelişki açık bir biçimde ortaya konur.

Bununla birlikte, kapitalist üretimin yalnızca bir iktisadî krizle varlığını ortadan kaldırmayacağına işaret edilmelidir. İlke olarak, kriz safhası kaçınılmaz olarak depresyona dönüşür. Sermayenin anarşik ve eşitsiz yıkımı, kimi sermayelere değerlerinin bir kısmını koruma şansını sağlar. Sermaye temelinde gerçekleştirilen yenidenüretim, böylesi sermayelerle yeniden başlar. Ancak, kriz boyunca sermayelerin anarşik ve eşitsiz yıkımı üretim dalları arasında bozulmuş orantılılığa neden olduğundan, sermaye açısından depresyondan çıkmak kolay değildir. Mevcut sabit sermayenin hareketsizliğinden dolayı bunun hemen yeniden düzenlenmesi zordur. Kredi sistemi ilkesel olarak dolaşan sermayenin karşılıklı hareketini kolaylaştırmak için şekillendirilir ve bu, üretim süreçlerinde mevcut olan sabit sermayelerin değerlerini harekete geçirmede hemen hemen yararsızdır. Bu nedenle, 'sanayi sermayesinin karşı koyuşunu ve felce uğramasını' (*Kapital*, III, S. 502,. 485), yansıtan ödünç verilebilir para sermaye bollaşsa da, depresyondaki temel güçlüğü ortadan kaldırmada olumlu bir rol oynayamaz. Atıl sanayi sermayesinin aşırı derecede çok olması, kullanılamayan ödünç verilebilir sermaye ve işsiz emekçi nüfus ya da bir arada görülen düşük kâr, faiz ve ücret oranları bileşimini bu dönemde gerçekleştirmek mümkün değildir.

Bununla beraber, depresyon dönemi boyunca, 'fiyatlardaki düşme ve rekabetçi mücadele, her kapitalisti, yeni makineler, yeni ve geliştirilmiş çalışma yöntemleri, yeni bileşimler aracılığıyla toplam ürününün tekil değerini düşürmeye sürükler' (Kapital, III, S. 265, s. 255). Bundan başka, refah döneminin aksine, mevcut sabit sermayeler genelde kârlı olmaktan çıkar ve dolayısıyla da, olabildiğince çabuk yenilenebilmesi için değerinin azalması yönünde baskı gelişir. Temel üretim dallarındaki çoğu sermayeler, sabit sermayelerinin değerinin büyük bir kısmını azaltma ve yeni donanım yatırımında bulunmak üzere kendilerine ait para sermayeyi biriktirme durumuna geldiklerinde, sabit sermayelerin yenilmesiyle yeni üretim yöntemleri devreye sokarlar. Sabit sermayelerin yenilenmesi rekabetçi bir temelde ve dolayısıyla da, eşanlı olarak depresyonun sonunda ortaya çıkar.

Yeni üretim yöntemlerini uyarlamada başarılı olan sermayeler, düşen piyasa üretim fiyatları düzeyinde bile aktif birikimi yeniden başlatabilecek durumdadır. Aynı zamanda, üretim dalları arasındaki orantılılık, sermayeler söz konusu süreçte tüm değerlerini serbestçe gelecek vadeden üretim dallarına yöneltebileceğinden, sabit sermayelerin yenilenmesi süreciyle tümüyle yeniden düzenlenir. Böylelikle, üretim dalları arasında orantılılığın bozulması, yeni üretim ilişkilerine tekabül edecek bir biçimde yeniden oluşturulur.

Sermayeler arasındaki bu ilişkilerin yanı sıra sermaye ve ücretli emek arasındaki üretken ilişkiler yenilenir. Bir taraftan, emek gücünün değeri, üretim yöntemlerindeki iyileştirmeler aracılığıyla azaltılır ve artı değer oranı, sermaye birikiminin temelini genişletmek üzere artırılır. Diğer taraftan, sermayenin organik bileşimi, sermayenin temel koşulunu, refahın önceki döneminde mevcut olan değerin birikiminden daha yüksek bir düzeye erişimini şekillendiren nispî bir artı nüfus yaratmak üzere yükseltilir. Tüm bunların hepsi, kapitalist gelişimin tarihî niteliğini ve yabancılaşmış doğasını açık bir biçimde ortaya koymaktadır: kriz nedeniyle emek aşırı derecede bollaştığında, nispî bir artı nüfus elde etmek için gerekli olan sermayenin artan organik bileşimi depresyon safhasında gerçekleşir.

Sermayeler ve sermaye ve emek arasındaki ilişkiler, yeni üretken güç düzeyine dayanan yeni değer ilişkilerine tekabül edecek bir biçimde yeniden düzenlendiğinde, sermaye yeniden oluşturulan bir kâr oranıyla büyümeye devam eder. Emtia ticareti sorunsuz bir biçimde yükselir ve kredi sistemi esnek bir biçimde büyür.

Böylelikle, refah, kriz ve depresyondan oluşan sanayi çevrimi (ya da iş çevrimi) yeniden yoluna devam eder. Her aşama sırasıyla birbirini izleyen aşamaların nedeni haline gelir ve 'aynı kısır döngü, büyüyen piyasa ve artan üretken güçlerini de içerecek bir biçimde genişletilmiş üretim koşullarında bir kez daha tanımlanabilir' (*Kapital*, III, S. 265, s. 255). 'Bu sanayi çevrimi öylesine bir doğaya sahiptir ki, ilk dürtü veri olduğunda, aynı devrenin kendisini yenidenüretmesi gerekir' (*Kapital*, III, S. 506, s. 489). Sanayinin temel üretim dallarındaki sabit sermayenin 'yaşam süresi, periyodik krizlerin maddî temelini oluşturur' (*Kapital*, III, S. 185,s. 189); özellikle, bu, iş çevrimlerinin devresinin uzunluğunun kesin bir belirleyicisidir. Zira temel üretim dallarındaki sabit sermayelerin eşanlı bir biçimde yenilenmesi, her yeni refah safhasının

başlangıç noktasıdır.

Beşerî emek gücünü bir meta olarak ele almanın zorluğu nedeniyle ortaya çıkan ve sermayeler arasındaki rekabet ve kredi aracılığıyla periyodik krizlerde zirveye ulaşan kapitalist üretimin iç çelişkisi, sanayi çevrimlerinin gidişatında fiilî bir çözüm olarak ortaya konmaktadır. Bununla birlikte, bu husus, temel bir çözüm olamaz ve dolayısıyla da, söz konusu çevrimlerde sürekli olarak yinelenir. Çevrimsel krizler sermayenin hareketindeki çelişkiyi açığa çıkarmanın yanı sıra kapitalist gelişme mekanizmasının gerekli kısmını şekillendirir. Bir meta olarak emek gücünün arzı yani sermaye birikiminin temel koşulu, kapitalist nüfus kanununun iş çevrimleri biçimdeki gelişimi aracılığıyla sağlanır.

Periyodik krizler de dâhil olmak üzere iş çevrimleri aynı zamanda da sermaye ve ücretli emek ve de çeşitli emtia arasındaki değer ilişkilerini düzenleme mekanizmasını oluşturur. Emtia değerlerinin, emtianın yenidenüretimini sürdürmek için gerekli toplumsal emeğin tahsisinin düzenlenmesinin yanı sıra söz konusu emtiayı üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarlarına göre düzenlenmesi, sanayi çevrimleriyle sağlanır. Böylelikle, sanayi çevrimleri, değer kanunun sermayenin hareket kanunu olarak işlemesi açısından en kapsamlı mekanizmayı ortaya çıkarır.

Bu nedenle, *Capital*'de değer teorisinin sistematik gelişimi bir kriz teorisini de içinde barındırmalıdır ve kriz teorisi de, değer kanununun somut mekanizmalarını sermayenin hareket kanunu olarak ortaya koymalıdır. *Capital*'deki kriz teorisi gerçekte genel aşırıüretimin gerekliliğinin ya da krizin ortaya koydukları değer kanunuyla uyumlu olmadığını ifade eden Klâsik okula karşı yönelttiği temel eleştiriyi de özetlemektedir.

Eksik olsa da, krize ilişkin aşırı sermaye teorisini ayrıntılarıyla ele almak için gerekli temel noktalar, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, birikim, kâr ve kredi sistemi teorilerinin yardımıyla *Capital*'de yer almaktadır. Aşamalar Teorisi ya da Çağdaş Kapitalizmin Analizi gibi farklı yani üst düzey araştırmaya ait olan somut tarihî kriz çalışmalarından ayrı olarak, Marx'ın kriz teorisi ilkesel olarak tamamlanabilir ve tamamlanmalıdır da. Teorisinin eksik kısımlarını ele almamak, *Capital*'in bilimsel başarılarına karşı haksızlık olacaktır. Özellikle, hem Klâsik ve hem de Klâsik teori karşıtı teorilerin önemli sınırlamalarını aşmak yanı sıra dünya tarihi ve zamanımızın aracılığıyla iktisadî ve toplumsal kriz-

lerin değişen aşamalarıyla birlikte kapitalizmin çelişkili hareketini analiz emek için teorik bir standart sağlamada Marx'ın krize ilişkin aşırı sermaye teorisini kredi teorisiyle bir araya getirmek gerekmektedir.

MARKSİST KRİZ TEORİSİNE GİRİŞ

ROGER E. ALCALY

Giriş

Kriz kelimesinin gelişmiş kapitalist toplumlardaki günlük konuşmalar içine yeniden dâhil olmasından bu yana beş yıldan fazla bir süre geçmiştir. 1969-1970 ve özellikle de 1973-1975 yılları arasında yaşanan resesyon ve enflâsyonun* birbirini izleyen dönemleri, iş çevrimlerinin devletin istikrar politikasıyla etkin bir biçimde kontrol edilebileceği biçimindeki savaş sonrası hayali paramparça etmiştir. Beklenenin aksine, daha önceki güven hiç şüphesiz son zamanlarda yaşanan daralmayı tahmin etme başarısızlığı yani söz konusu daralmanın yarattığı hayâl kırıklığının boyutu ve bu nedenle de, belki de, özellikle de işletmelerin yatırımında yaşanan nispî durgunluk artırmıştır. En azından olan budur. *New York Times*'da iktisadî konularda analiz yapan Leonard Silk şunları söylemektedir[1]:

---

* Daha öteye gitmeden, terminolojiye ilişkin bir kelimeyi ele almak gerekir. 'Resesyon' ve 'depresyon' kelimeleri genellikle iktisadî faaliyette daralma anlamında kullanılır. Depresyon, resesyona göre daha ciddi bir gerilemeyi ifade eder. 'Kriz' de, sıklıkla toplumsal alanda olduğu kadar iktisadî alandaki büyük ölçekli bir çöküş anlamında kullanılsa da, iktisadî faaliyetteki daha önemli bir gerilemeye işaret etmektedir. 'İktisadî krizler' kelimesinin kullanılması burada kimi belirsizliklerden uzak durulmasını sağlayacaktır. Enflâsyon, fiyatların hızla artmasına işaret etmektedir.

1) The *New York Times*, June 16, 1977.

> 1960'lı yılların sonları ve 1970'li yılların başları boyunca, günümüz iktisat teorisinin ve politikasının iş çevrimini yönettiğini söylemek moda olmuştu. Yüksek ve kararlı bir talep düzeyinin korumasıyla, hükümetler millî gelirdeki daralma ve genişlemeleri sözüm ona kontrol edebilmiş ve dolayısıyla da, geçmişte kapitalist ekonomilerin varlığı nedeniyle fiyatlar, üretim ve istihdamda görülen sert dalgalanmaları önleyebilmiştir.

Ancak, etkin kontrolün beraberinde getirdiği güven -işadamları ve iktisatçılar arasında-, savaş sonrasının en kötü dönemi olan 1973-1975 yılları arasında yaşanan resesyonla yerle bir edilmiştir.

İşletmelere olan güven bu yıkım karşısında hâlâ da sağlanmış değildir. Yeni araç ve gereç biçimindeki işletme yatırımlarının canlanmasının Birleşik Devletlerin yanı sıra Batı Avrupa, Kanada ve Japonya'da da çok ağır bir biçimde gelişiyor olması, tehlikeli bir biçimde salınım gösteren iş çevrimlerinin geri döneceği konusunda duyulan korkuyu yansıtmaktadır.

Ancak, bizzat güvenin kaybedilmesi, temel iktisadî zayıflığın sadece görünen yüzüdür. En açık haliyle, hızlı enflâsyon ve işsizliğin birlikte ortaya çıkması Keynesyen düşünceye bağlı ve kapitalist sistemin sürdürülmesinden yana olan analizler ve politika yapıcılarını için gerçek açmazları ortaya koymaktadır. Buna ilâveten, tüm kapitalist dünyanın hemen hemen eşanlı olarak benzer iktisadî koşulları yaşaması, son zamanlardaki krizin ciddiyetinin artmasının yanı sıra malî ve parasal tekniklerle her ekonomiye 'ince ayar' yapma işini karmaşık hale getirmektedir.

Kapitalist ekonomilerdeki sorunlarla baş etme konusundaki başarısızlığın yansıması kendisini belki de en güzel bir biçimde mevcut sorunların tesadüflere ya da 'dış şoklara' atıfta bulunmanın yaygınlaşmasıyla göstermektedir. Böylesine bir görüş, son zamanlarda işletme beklentilerine ilişkin kötümser vurguyu görmezden gelmesinin yanı sıra iş çevrimlerinin 'güneşteki lekelere' bağlanması biçimindeki uç bir açıklama çerçevesinde olmasa da, iş çevrimlerinin geçmişte olduğu gibi Keynes öncesi teorik temellere oturtulması eğiliminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mr. Silk'in de az önce yapmış olduğumuz alıntının devamında da ortaya koymuş olduğu gibi:

> San Francisco Federal Reserve Bank'ın yayınladığı Economic Review'da, 'çevrimin kontrol edilmesi hususunda gerçekte öğ-

renmiş olduğumuz tüm düşünceleri' yerle bir eden son resesyon, acilen 'yeni bir iş çevrimi teorisi' geliştirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır.

San Francisco Federal Reserve Bank'ın kıdemli iktisatçısı olan Larry Butler tarafından ortaya konan 'yeni' teori, kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, John Maynard Keynes'in yetersiz talebinin sahneyi silip süpürmesinden önce 1930'lu yılların başlarında merkezi tutan geleneksel iş çevrimleri teorisinin canlanmasıdır

Daha önceki teoriler, fiyat ve ücret sertliklerinin, bir finansal panik, yaygın bir kuraklık, savaşın patlak vermesi -ya da sonlanması- gibi gelişmeler sonucunda yaşanan 'şokun' bir kez 'dengeyi' bozduktan sonra ekonominin yeniden dengeye gelmesini önlediği biçimindedir.

Bununla birlikte, ekonomi, fiyatlar ve ücretler, çalışmak isteyen herkesin geçerli piyasa ücret düzeyinden iş bulabildiği 'normal' bir durum olan tam istihdam sağlandığında ve bu düzeye göre oluştuğunda er ya da geç dengeye dönecektir.

Keynes öncesi teoriye göre hükümet politikasının temel amacı, fiyat ve ücret düzenlemeleri önündeki engellerin, bu engellerin işçi sendikaları, özel tekeller ya da oligopoller ya da hükümet tarafından konulmuş olup olmamasına bakılmaksızın kaldırılması olmuştur. Ancak, Keynes gerçekte sanayideki kronik ücret ve fiyat sertliğini kabul etmekte ve bunu tam istihdamı sağlamak üzere talebi artıracak kısa dönemli bir çözüm olarak ele almaktadır.

'Eskiye dayanan yeni' iş çevrimleri teorisi, bireylerin ve işletmelerin gelecekteki fiyatlar, gelir ve üretim düzeylerine yönelik olarak 'rasyonel beklenti' içinde olmakla birlikte tesadüfî şokların bu çevrelerin beklentilerini iş çevrimleriyle sonlanacak tepki kalıplarını ortaya koyarak yok edeceğini varsaymaktadır. Ekonomi, er ya da geç -yeni şoklar ekonomiyi bozuncaya kadar- eski haline gelecektir.

Kriz Teorisi ve Marksist Politik İktisat

Kapitalist iktisadî krizlerin analizi Marksist iktisat teorisi açısından kritik bir öneme sahiptir. Marx krizleri 'burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin gerçek anlamda yoğunlaşması ve zorla düzenlenmesi' olarak görmektedir.[2] Bu görüş, Marx'ın kapitalist üretim tarzının tarihî olarak sınırlı niteliğine ilişkin anlayış bütünü olmasının yanı sıra Marksist politik iktisadı da klâsik politik iktisat kadar 'vulgar iktisattan' ve bunu

2) Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Part II, (Moscow: Progress Publishers, 1968), s. 510.

sürdürenlerden de açık bir biçimde ayırt etmektedir.[3] Söz konusu iktisatçıların aksine Marx, kapitalist üretimin sınırlarını kapitalist sistemle bağdaştırmış ve 'kapitalist üretimin gerçek engellerinin', 'sermayenin bizzat kendisi' olduğunu belirtmiştir.[4] Bu çerçevede, iktisadî krizler kapitalist gelişme dinamiğinin temelidir; krizler, 'günümüz toplumunun iktisadî hareket kanunun' çok önemli yönleri ya da göstergeleridir.[5]

Son krize karşı yerleşik analizlerin ve politikanın zayıflığı veri iken, birçok kişinin Marksist kriz analizine yönelmesi hiç de sürpriz değildir. Kriz teorisi, Marksist politik iktisadın temel yapısının merkezini oluşturmaktadır. Marksist kriz teorisi, kapitalist ekonomilerde iktisadî krizlerin yinelenmesini açıklamanın somut teorik temeli olma özelliğini taşımaktadır. Krizlerin tam olarak ne zaman gerçekleşeceğini ya da krizlerin tüm somut göstergelerini tahmin etme gerekliliği olmasa da, belli krizlerin belli başlı unsurlarını ya da gerilimlerini ortaya koymaya yardım eder. Bu nedenle, teorinin son krizleri mümkün olduğu kadar anlama ve bunları göz önüne alma açısından incelenmesi zorunludur.[6]

---

3) Marx *Capital*'de, Vol. I, (N.Y.: International Publishers, 1967), s. 80-81'de klâsik politik iktisat ve vulgar iktisatla ters düşmektedir. Vulgar iktisat ifadesi, iktisadî analizde üretim alanından dolaşım ve mübadeleye doğru odaklanan postRikardiyen kayışı ve bunun sonucunda da, öznel değer teorisinin ve kârın 'maliyetler' ve sermayenin üretkenliği açısından açıklanmasını niteleme amacıyla kullanılmıştır. Bakınız, Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism*, (London Roudedge and Kegan Paul, 1940), II. ve V. Kısımlar.

4) Vurgular Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. III, s. 250'den yapılmıştır. Marx'ın kendisinden önceki David Ricardo'ya yönelik tavrı, Ricardo'nun kapitalizmi büyük ölçüde anlamış olmasına rağmen kapitalizmin sorunlarını, kapitalist üretim tarzındaki iç kaynaklara değil de, doğanın sorunlarına atfetmesine yöneliktir. Örneğin, bakınız, Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. III, s 242 ve s. 259. Aynı zamanda bakınız Dobb, *op. cit.*, s. 83. Marx'ın kapitalizmdeki krizlere ilişkin genel görüşünü yansıtan ilâve alıntılar için bkz. *Capital*, *op. cit.*, Vol. III, s 250'deki daha ileri tartışmalar ve Karl Marx, *Grundrisse*, (Middlesex, England Penguin Books 1973), s 415.

5) Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. I, s.: 10.

6) Krizlerin güçlendirici doğası sadece kapitalizmin devam eden varlığını tehdit eden toplumsal değişmeye yönelik yaygın kargaşa ve hareketlerin gelişimiyle birlikte gelişmediğinde geçerlidir. Sonuç olarak da, çevrimlerin kârlar üzerindeki iyileştirici etkileri, büyük bir ihtimâlle ciddi kötüleşmeyle ve kârların tam anlamıyla normal hale gelmesiyle birlikte gelişen toplumsal kargaşaya karşı dengelenmelidir. Bir tanesi James O'Connor tarafından *The Fiscal Crisis of the State*, N.Y., St. Martin's Press, 1973, adlı kitabında, sermaye birikiminin kârlı koşullarının sürdürülmesi kadar esas itibariyle sömürüye dayanan bir sistemin devam eden meşruiyetini sağlayan çelişkili amaçlar biçimindeki bu dengeleme girişimi, devletin mikroiktisadî politikası tartışmasında ortaya çıkan gerçek 'ince ayar' sorununu oluşturmaktadır. Aynı zamanda bakınız David Mermelstein ed., *The Economic Crisis Reader*, (N.Y.: Vintage Books; 1975), s. 132-138 içinde Roger Alcaly, 'The Relevance of Marxian Crisis Theory'.

Marx'ın aynı zamanda tüm yazılarında da vurgulamış olduğu gibi, iktisadî krizler hattı zatında kârlı üretim temelini yeniden oluşturarak kapitalizmi onarıp eski durumuna getiren bir gelişmedir. Marx, 'krizlerin kalıcı olmadığını' ve 'birbirinden bağımsız hale gelen üretim süreci aşamalarının zorla bir araya gelişinin ifade edilmesi' olduğunu özlü bir biçimde ifade etmiştir.[7] Bu öneri değişik metinlerle etkili ve güzel bir biçimde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Örneğin, Marx *Grundrisse*'de şunları belirtmektedir:

> Böylelikle, üretken güçlerin mevcut servetin büyük ölçüde artmasıyla birlikte en üst düzeyde gelişmesi, sermayenin aşınması, emekçinin değersizleştirilmesi ve emekçinin en hayati güçlerinin darlık yokluk içinde sömürülmesiyle örtüşecektir. Bu çelişkiler, emeğin anlık olarak askıya alındığı ve sermayenin büyük bir kısmının gidebildiği yere kadar sert bir biçimde yok edildiği patlamalara, tufanlara, krizlere yol açar.[8]

Marx, 'düzenli bir biçimde bu yinelenen felâketlerin daha büyük ölçekte tekrarlanacağına ve sonunda da, [sermayeyi] sert bir biçimde yıkacağına'[9] işaret etmiştir. Ancak, Marx, bu devrimci süreci daha da kesin bir biçimde belirtmemiştir. Özellikle iktisadî krizlerin oynadığı rol gerçekten güçlü bir genel kavrayışın ötesine götürülmemiştir:

> Toplumun artan gelişimi ve bu zaman kadarki mevcut üretim ilişkileri arasındaki artan uyumsuzluk kendisini sert çelişkiler, krizler, kasılmalar biçiminde ortaya koyar. Sermayenin kendi dışındaki ilişkiler nedeniyle değil de, kendini korumanın bir koşulu olarak şiddetli bir biçimde yıkılması, çekip gitmesi ve yerini daha yüksek bir toplumsal üretime bırakması için verilen işaretin en çarpıcı olanıdır.[10]

İktisadî krizin tüm Marksist yapı içinde merkezî konumu veri iken, Marx'ın kapitalist çöküş[11] konusunu ele almasının yanı sıra hiçbir za-

7) Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, *op. cit.*, II. Kısım, s. 497 ve s. 509.

8) Karl Marx, *Grundrisse*, *op.cit.*, s. 750. Marx, *Capital*'de de (*op. cit.*, Vol. III, s. 249) şunları belirtmektedir. 'Krizler, daima, mevcut çelişkilerin geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar, bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır'.

9) Karl Marx, *Grundrisse*, *op. cit.*, s. 750.

10) *Ibid.*, s. 749-750.

11) Kapitalizmin iktisadî krizi ve 'çöküşü' arasındaki ayırıma ilişkin tartışma konusunda bakınız Paul M. Sweezy, *Theory of Capitalist Development*, (N.Y.: Monthly Review Press, 1942), XI. Kısım.

man bütünlüğe sahip tamamlanmış bir kriz teorisi ortaya koymaması ve kriz teorisini sistematik bir biçimde ele almaması talihsizliktir. Kendinden sonra gelen Marksist nesiller ve diğer iktisatçılar da, Marx'ın çalışmalarında sürekli olarak yer alan kriz teorisinin çeşitli boyutunu tam anlamıyla bir araya getirme konusunda başarılı olamamıştır. Buradan hareketle, Marksist kriz teorisinin temel unsurlarını hem tek tek ve hem de bir arada incelemeyi plânlıyorum. Bu konuların çözüme ilişkin olası yaklaşım biçimleriyle birlikte varlığını sürdüren temel teorik sorunları da ele almak istiyorum. Bu çalışma, ne yaşanmakta olan kapitalizmin krizinin dikkatli bir biçimde analizi girişiminde bulunmakta[12] ve ne de iktisadî krizler, sınıf bilinci ve devrimci güçlerin gelişimi arasındaki çok önemli ilişki sorununa yönelmektedir.

Marksist Kriz Teorisinin Gözden Geçirilmesi[13]

En temel anlamıyla kapitalizm, kullanım amacına yönelik değil de, kâr elde etmek için yapılan bir üretim olduğundan, krizin kapitalist gelişmenin dinamiklerine hâkim olduğu söylenebilir.[14] Bu, tabii ki, kârı tehdit edecek herhangi bir şeyin er ya da geç üretimi azaltacağı ve işsizliği artıracağı -kısaca, iktisadî krize neden olacağı- anlamına gelmektedir. Alım ve satım faaliyetlerinin özdeş olmadığı ve dolayısıyla da, söz konusu faaliyetin kırılabileceği herhangi bir iktisadî sistemde daima biçimsel bir kriz ihtimâli vardır. Bu ihtimâl, üretimin sermayenin değerini büyütmesi temelinde gerçekleştiği kapitalizmde büyük ölçüde artar.[15] Bundan başka, kapitalist iktisadî gelişme sürecinde kârları ve so-

12) Mermelstein, ed., *The Economic Crisis Reader*, *op. cit.*

13) Bakınız A. Ehrlich, 'Note on the Model of Capital Accumulation' *American Economic Review*, 57(2), 1967, s. 599-615 ve Erik Olin Wright, 'Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis', *Insurgent Sociologist*, IV(1), 1975, s. 5-39.

14) Daha belirgin bir biçimde, kapitalizm, meta üretimi ya da aynı zamanda da, gücün meta olduğu piyasa mübadelesi için gerçekleştirilen üretimdir. Emek gücünün meta olarak ortaya çıkması, üretim araçlarının nüfus kütlesinden ayrılması ve söz konusu kaynakların kapitalist sınıfın ellerinde yoğunlaşması varsayımında bulunmaktadır. Bu ise Marx'ın işaret ettiği gibi, 'tarihî koşul, bir dünya tarihini içermektedir. Bu nedenle, sermaye, ilk ortaya çıkışında, toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başlangıcını ilân ediyor'. *Capital*, *op. cit.*, Vol. 1, s. 170. Aynı zamanda Marx'ın konuya ilişkin olarak yapmış olduğu yorum için bakınız *ibid.*, s. 169.

15) Bakınız Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, *op. cit.*, Part II, s. 492-517 ve *Capital*, *op. cit.*, Vol. 1, s. 113-114. Marx burada şu hususa işaret etmektedir. 'Hiçbir şey, her satış bir satın alma ve her satın alma bir satıştır, bu nedenle de, emtia mübadelesi kaçınılmaz bir biçimde bir satış ve satın

nuç olarak da, derneşik iktisadî faaliyeti bastırma çerçevesinde işleyen birkaç sistematik unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar biçimsel kriz ihtimâllerini fiilî krizlere dönüştürür ve kapitalizmin tüm kriz eğilimlerini güçlendirecek bir biçimde birbirlerine karşı hareket edebilecek şekilde görülebilir.

Kapitalist iktisadî gelişme, kapitalistlerin yapmış olduğu sürekli yatırım çerçevesinde bitmez tükenmez bir biçimde daha fazla kâr elde etme peşinde koşmasıyla sağlanır. Kapitalistin, kapitalist olması sıfatıyla, bu çerçevede seçme hakkı bulunmamaktadır. Yaşaması için rekabetçi mücadele aracılığıyla bu şekilde davranmaya mecbur edilir. Marx'ın *Capital*'in I. cildinde de belirtmiş olduğu gibi,[16]

> [Kapitalist] bu haliyle, bir cimrinin, salt servet olduğu için servete tapma tutkusunu paylaşır. Ancak, cimrideki yalnızca huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, yalnızca çarklarından birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir. Bundan başka, kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli bir şekilde artmasını zorunlu hale getirir ve rekabet, kapitalist üretimin özünde bulunan kanunları, dışsal zorlayıcı kanunlar olarak her bir tekil kapitaliste zorla kabul ettirir. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye zorlar, oysa sermayesini artırması ancak artan oranlı bir birikimle gerçekleşebilir.

Kısaca, kapitalistler şu şekilde davranmalıdır. 'Birikim, Birikim! Musa da bu, İsa da'.[17]

Marksist kriz teorisinin temel çizgileri, kâra yönelik olarak kapitalist birikim sürecinde gelişen tehditlerle ilgilidir: (a) işsizlerden oluşan yedek ordunun ücretler ve kârlar üzerine etkileri; (b) kapitalistlerin tüm ürettiklerinden tam anlamıyla kâr elde etmeyi gerçekleştirebilmeleri ya da üretme yeteneğine sahip olabilmeleri ve (c) kendileri için kâr yara-

---

alım dengesini ifade eder biçiminde bir dogmadan daha çocukça olamaz...Herhangi biri satın almadıkça, bir başkası satamaz. Ancak, kimse biri sadece satıyor diye, satın almak zorunda değildir...Satış ve satın alma arasındaki çatlak çok belirgin bir hale gelmişse, bunların arasındaki yakınlık yani bunların birliği kendisini bir kriz yaratarak ortaya çıkarır?. Aynı zamanda bakınız Sweezy, *op. cit.*, VII. Kısım.

16) Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. I. s. 592.

17) Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. I, s. 595.

tabilmeleri. Bu kriz eğilimleri genellikle (a) işsizlerden oluşan yedek ordunun azaltılmasından doğan krizler; (b) gerçekleşme krizleri ve eksiktüketim doğan krizler ve (c) azalan kâr oranları eğiliminden[18] doğan krizler olarak gösterilir. Bunları kısaca ele alacağız.

Yedek Ordu. Birikim sağlandıkça, üretimi büyütmek için ilâve fizikî sermayeye ve emek gücüne ihtiyaç duyulur. Emek gereksinimleri birikimin gidişatına ve emeğin üretim sürecindeki nispî önemine bağlıdır. Sermaye birikimi ne kadar hızlı olursa, üretim sürecinde o kadar fazla emek gerekecek, emek gücü talebinin emek gücü arzını aşma eğilimi o kadar büyük olacaktır. Bu da er ya da geç işsizlerin oluşturduğu yedek ordunun ve geçimlik düzeydeki çiftçi ve kendi işinde çalışanların sağladığı ucuz emek gücü kaynaklarını azaltacaktır. Bununla birlikte, işsizlerin oluşturduğu yedek ordunun azaltılması, ücretler üzerindeki çok önemli bir unsur olan kapitalist disiplini zayıflatacaktır; emek talebi artarsa, işçilerin pazarlık gücü de artacaktır. Sonuç olarak da, ücretlerin yükselmesi, kârların düşmesi ve iktisadî büyümenin tersine dönmesi söz konusu olabilecektir.[19]

Kapitalizmin diğer temel kriz eğilimleri gibi, yedek ordunun azaltılması belli bir ölçüye kadar emperyalist yayılmayla dengelenebilir. Örneğin, sermayenin emeğin çok ve ucuz olduğu alanlara ihracı kâr oranını iki şekilde yükseltebilir: yurtdışına yapılan yatırımlar, ülke içinde yatırıldığında elde edeceğinden daha yüksek bir kâr oranı sağlayabilir ve sermayenin ülkede değil de, denizaşırı ülkelere yatırılması, ülke içindeki emek gücü talebini ve fiyatını azaltma eğilimine sokar. Gerçekte, yedek ordu hem ülkede ve hem de yurtdışında eşanlı olarak istihdam edilir.

---

18) Bu kriz eğilimlerinin birincisi ve üçüncüsü *Capital*'de Marx tarafından etraflı bir biçimde ele alınmıştır. Özellikle bu bağlantı *Capital*'in I. cildindeki XXV. kısım 'Genel Kapitalist Birikim Kanunu' başlığıyla ve III. cildin III. bölümünde yer almaktadır. Diğer taraftan, gerçekleşme krizleri, Marx'ın çalışmalarında çok fazla dağılmış ve birbirinden ayrılmış durumdadır. Söz konusu krizler en kapsamlı bir biçimde Marx'ın *Capital*'den önceki en önemli iktisadî çalışmalarının yer aldığı *Grudrisse*'de *op. cit.* ve *Theories of Surplus Value*, *op. cit.*, II. cildinin XVII. kısımda yer almaktadır. Aynı zamanda bakınız M. Itoh, 'The Formation of Marx s Theory of Crisis, *Bulletin of the Conference of Socialist Ecanomists*, 4(1) 1975, s. 1-19 ve M. Leibowitz, 'Marx's Faling Rate of Profit: A Dialectical View', yayınlanmamış makale April 1975.

19) 'Bu çifte kazanç, esas itibariyle, sermaye ve emeğin bu konuda birbiriyle zıt olmasının ve kapitalist bir ekonominin, sosyalist bir ekonominin sahip olmadığı emperyalist bir güdüye sahip olmasının nedenidir' diyen Dobb, *op. cit.*, s. 231-232'e bakınız.

Kapitalistler, yedek ordunun azalması sonucunda kâr oranında meydana gelen azalmaya, çalışan nüfusun bir kısmını işten çıkarıp, yedek orduyu yeniden büyüten emek tasarrufu sağlayan teknoloji kullanarak cevap verir. Ücret disiplini yeniden tesis edilir. Bununla birlikte, bu saldırı kâr oranı ve devam eden büyümeye yönelik olarak bir diğer iki tehdit yolunun açılmasına neden olur.

Eksiktüketim. Bir taraftan, nüfusun büyük bir kısmını oluşturan nispî olarak düşük gelirliler kesiminin, ekonominin giderek artan bir biçimde üretim yapmasını sağlayacak çıktıya yönelik tüketimini sınırlar. Ancak, tüm üretilenin ya da üretilebilecek olanın tüketilmesi, çevrimin devam edebilmesi için gereklidir. Birikimi daha da öteye taşıyacak olanların büyük bir kısmı olan kapitalistler kârlarını 'gerçekleştirmek' için, çıktılarını uygun bir fiyattan satmaları gerekir. Bu yapılamazsa, üretim azalacak, işçiler işten çıkarılacak ve birikim yavaşlayacaktır. Ekonominin herhangi bir kesiminde resesyonist eğilim bir kez başladığında, kontrol, değişik sektörler arasındaki karşılıklı bağımlılık nedeniyle zorlaşır. Tüm firmaların ürettiklerinin satamayacakları beklentisi çerçevesinde, kapitalistler satışları fiilen düşmeye başlamadan önce üretim kapasitesini atıl tutma ve birkaç işçi daha kiralama yolunu seçerlerse benzer sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Azalan Kârlar. Diğer taraftan, üretim sürecinde işçi başına düşen artan fizikî sermaye kullanımı, kârın elde edildiği temeli sınırlandırma eğilimindedir. Kârlar esas itibariyle kapitalistlerin işçilere ödemesi gereken miktar ve işçilerin gerçekleştirmiş oldukları çıktının satışından elde edilen miktar arasındaki fark nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, üretim sürecinde emeğe daha az bel bağlanması, üretkenliğin artması ölçüsünde ortaya çıkacak bir durum niteliğinde olan ve her işçinin hâsıl ettiği kârda artış olmadıkça kâr oranını sınırlandırma eğilimindedir. Böylelikle, emek tasarrufu sağlayan teknolojinin artan bir biçimde kullanılması, üretkenlikte yeterince hızlı bir artış tarafından dengelenmedikçe, kâr oranında ve iktisadî iyileşmede bir bozulma eğilimini ortaya çıkaracaktır.

Kâr oranı üzerindeki bu karşılıklı bağlantılı baskılar, müdahale olmaksızın genişlemeye pek bir çıkış yolu bırakmamaktadır. Söz konusu karşılıklı bağlantılar daha ziyade kapitalist iktisat tarihinin kalkınmacı niteliğinin krize neden olan yapısını üretme eğilimindedir. Bundan başka, kapitalist gelişme süreci, kapitalist üretim 'anarşisi' bağlamında ya-

ni karşılıklı ilişkili kısımlarının bilinçli düzenleme ve plânlamadan ziyade piyasanın 'görünmez eli' tarafından koordine edilen bir iktisadî yapı içinde ortaya çıkmaktadır. Ancak, tekil üretken kararlar sisteminin 'anarşisi' 'kaosu' ifade etmemektedir.[20]

Marx esasen dengenin sürdürülemeyeceğini ve en azından meydana gelen çatlağı kapatamayacağını vurgulamıştır. Çeşitli üretim sektörleri arasındaki orantısızlık daima iktisadî krizin bir parçasıdır. Söz konusu orantısızlık, herhangi bir sektöre yönelik dinamik ayarlamanın duraksamasının, sistemi bir bütün olarak istikrara kavuşturmak yerine istikrarsızlığa sürükleyecek olması anlamında belli kötü gidişatın 'nedeni' de olabilir. Ancak, böylesi durumlarda kriz esas itibariyle dışsal unsurlara ya da yukarıda belirtilen eğilimlere bağlanabilir. Sonuç olarak, 'orantısızlık', mantıkî gereklilik çerçevesinde işleyen krizlerin bağımsız bir kaynağı olarak ele alınamaz.[21] Kapitalist üretim anarşisi daha ziyade diğer kriz eğilimlerinin etkisini gösterdiği ve vuku bulan krizin somut şeklini almasına yardımcı olan çerçeve içinde önemli bir unsurdur.[22]

Daha İleri Tartışmaya Yönelik Sorular

Orantısızlık kavramı gibi, kapitalizmin alternatif kriz eğilimlerini belirtmek için kullanılan 'eksiktüketim' ve 'azalan kâr oranı' kavramlarının, her ikisi de bir krizde boy gösterdiğinden yanıltıcıdır. Çeşitli kriz mekanizmalarını birbirinden ayıran esas soru, eksiktüketimin nedeninin kâr oranlarındaki azalma olup olmadığıdır ya da tersi. Belirttiğimiz duruma ilişkin olarak bir sonraki aşamada sormamız gereken soru, kâr oranının, yedek ordunun azaltılması nedeniyle mi yoksa üretkenliğin yeterince hızlı artırılmaması nedeniyle üretimin artan sermaye yoğunluğu sonucunda mı azaldığıdır. Marx'ın daha genel ifadelerle ifade ettiği gibi, bunlar ne yeni ve ne de kolaylıkla çözümlenecek sorulardır:

---

20) Bakınız, *ibid.*, s. 80 ve Sweezy, *op. cit.*, s. 156-162. Alexander Ehrlich. 27 Şubat 1975 tarihinde Columbia University'de düzenlenen Savaş ve Barışın Politik İktisadı adlı seminerde seslendirilmiştir.

21) Bu ifade Itoh, *op. cit.*, s. 1 nedeniyle kullanılmıştır.

22) *Grudrisse*, *op.cit.*, s. 100-101'deki Giriş kısmının üçüncü kesimi, 'Politik İktisadın Yöntemi' başlığını taşımaktadır. Marx, soyut ve somut arasındaki ilişki temelinde gerçeği nasıl anladığımız hususuyla boğuşmaktadır:

> İktisatçılar [azalan kâr oranını] algılamışlar ve bir hayli çetrefilli girişimlerde bulunarak yorumlamak için kafa patlatmışlardır. Kapitalist üretim açısından bu kanun çok büyük önem taşıdığı için, Adam Smith'ten bu yana tüm politik iktisadın amacı olan çözümün ve çeşitli okullar arasındaki farkın, Adam Smith'in bu çözüme yönelik yaklaşıma ilişkin farklılığı nedeniyle ortaya çıkan bir sır olduğu söylenebilir.[23]

Kaynağı ne olursa olsun, azalan kâr oranının er ya da geç üretim ve istihdamın azalmasına ilişkin kümülâtif bir süreci başlatacağı ifadesine ilişkin olarak oldukça yaygın bir anlaşma olmasına rağmen bunun nasıl gerçekleştiği hususu oybirliği temeline dayanmamaktadır. Bu konuda, her ikisi de büyük ölçüde kararlaştırılmamış yatırım davranışına ilişkin birbiriyle yarışan iki temel görüş bulunmaktadır.[24] Yatırımın, bir taraftan, kâr oranında meydana gelen bir azalmanın, yatırım yapılabilecek fon miktarının azalmasıyla sonuçlanması ya da diğer taraftan, kapitalistlerin, fonlarının daha kârlı alternatif kullanımına sahip olması ya da bu çerçevede kullanma beklentisi içinde olmaları nedeniyle er ya da geç azalma yönünde tepki vereceği ileri sürülmektedir. Her iki durumda da, iktisadî kötüleşme sadece kârlı üretim imkânları sağlandığında tersine dönecektir.

'On yedinci yüzyıl iktisatçıları işe, örneğin, daima bir bütün olarak yaşamla, nüfus, ulus, devlet, birkaç devlet v.s. ile başlar; ancak, daima, işbölümü, para, değer v.s. gibi birkaç belirleyici soyut, genel ilişkiyi analiz yoluyla keşfederek sonuca varır. Bu farklı öğeler üç aşağı beş yukarı kesin bir şekilde saptanıp soyutlandıktan sonra, emek, işbölümü, ihtiyaç, mübadele değeri gibi basit ilişkilerden doğan iktisadî sistemler, devletin düzeyi, ülkeler ve dünya pazarı arasındaki mübadele temeline oturur. Bilimsel olarak doğru olan yöntem bu son belirtilendir. Somut, çok sayıda belirlemenin bir noktada bağdaşması, dolayısıyla da, çoğulluğun birliği olduğu için somuttur. Bu nedenle, somut, gerçek hareket noktası ve dolayısıyla da, gözlem ve algılamanın da hareket noktası olduğu halde, düşüncede bir hareket noktası olarak değil, bir nokta ve birleştirme süreci, bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır. Birincisinde, algılamanın bütünlüğü çözülüp soyut belirlemeler şekline dönüşmüştür; ikincisinde, soyut belirlemeler somutun düşünce yoluyla yenidenüretilmesine doğru gider?.

23) Karl Marx, *Capital*, *op. cit.*, Vol. III, s. 213 ve aynı zamanda bakınız Dobb, *op. cit.*, s. 81.

24) Bakınız L. Klein, 'Issues in Econometric Studies of Investment'. *Journal of Economic Literature*, 12(1), 1974, s. 43-49; *Journal of Economic Literature*, 12(1), 1974 içinde R. Eisner, 'Issues in Econometric Studies of Investment: Comment', ve Dale Jorgenson, 'Econometric Studies of Investment Behavior a Survey', *Journal of Economic Literature*, 9(4), 1971, s. 1111-1147.

Eksiktüketim argümanına inananlar ve azalan kâr oranı yaklaşımı taraftarları arasındaki çekişme -ne yazık ki, kriz teorisindeki tartışmaların büyük bir kısmına hâkim olan çekişme[25] -teorik olarak hangi yatırım mekanizmasının en uygun olduğu sorusuna indirgenebilir. Kapitalistler mekanik olarak tüketilmeyen artığın tümünü en iyi getiri oranı sağlayacak yatırıma yöneltirse, bu durumda, yatırım azaltılan tüketim harcamalarını telâfi edeceğinden eksiktüketim söz konusu olmayacaktır.[26] Ancak, bu görüş çok yüksek bir soyutlama düzeyinde uzun dönemde makul bir yaklaşım olduğu halde, kısa dönem yaklaşımlarına ilişkin daha somut tartışmalarda pek uygun düşmemektedir. Böylesi durumlarda, yatırım, birikim yapılabilecek mutlak kâr miktarlarından ziyade beklenen kâr oranına dayanabilir. Bu ise eksiktüketimi gerçekleşebilecek bir ihtimâl haline getirebilir.

Tabii ki, krizlerin eksiktüketim ve orantısızlık temelinde açıklamaları arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.[27] Gerçekte, eksiktüketim, 'orantısızlığın özel bir durumu olarak görülebilir -tüketim malları talebindeki artış ve üretim malları üretme kapasitesindeki artış arasındaki orantısızlık'.[27] Aslında, 'rekabetçi sermaye birikimi bir bütün olarak devam ettiği sürece, sermayenin değişik emtianın arz ve talebi arasında sürüp giden dengesizliği düzenleyebileceğinden hareket ederek, genel aşırıüretimin, özellikle de değer kanununun işlemesiyle ilintili olarak, çevrimsel doğası ve mantıkî gerekliliğini ispatlamak esas itiba-

---

25) Günümüzdeki başoyuncu bir taraftan, Paul Sweezy'dir (bakınız, *op. cit.* ve 'Some Problems in the Theory of Capital Accumulation', *Monthly Review*, 26(1), 1974, s. 38-55) ve diğer taraftan da, David Yaffe, 'The Marxian Theory of Crises, Capital, and the State'. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter 1972, s. 5-58; M. Cogoy, 'Les Theories Neo-Marxists, Marx et l'Accumultion du Capital', *Les Temps Modernes*, September-October 1972, s. 396-427 ve Paul Mattick, *Marx and Keynes*, (Boston, Porter Sargent, 1969).

26) Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, (London: Macmillan, 1966) 2nd ed.'e ve Marx'daki belirsizliği, Say Kanunu sorunu konusuna atfeden Ehrlich, *op. cit.*'e bakınız. (Aynı zamanda 15 no'lu dipnota da bakınız). Kamu harcamalarının ve daha genel olarak üretken olmayan emeğin rolü ve etkileri bu çalışmada ele alınmamıştır. Konuyla ilgili olarak bakınız, Paul Baran and Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, (N. Y., Monthly Review Press; 1966); Ian Gough, 'Marx's Theory of Productive and Unproductive Labor', *New Left Review*, November-December 1972; ve Shane Mage, 'The Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit', yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1963.

27) Paul Sweezy, *Theories of Capitalist Development*, *op. cit.*, s. 184.

riyle zordur'.[28]

Daha ileri araştırmanın yapılması da gerekli gibi görünmektedir. Somut bir analiz düzeyinde, herhangi bir anda sermaye mallarının sadece belli kullanımlar için uygun olduğu biçimlerde kristalize olduğu gerçeğini açıkça göz önüne almak da önemlidir.[29] Sermaye yapısına ilişkin bu katılıklar, sermayenin kısa dönemde emek tasarrufu sağlayan teknolojiyi kullanma yeteneğini sınırlar ve azalan kâr oranı kanunu çevrimsel bir olgudan ziyade uzun soluklu bir olgu haline getirir. Aynı zamanda, yedek ordunun azaltılmasına ve söz konusu ordunun çevrimsel dalgalanmalara ilişkin bir açıklama olarak ücretler ve kâr üzerinde yarattığı etkiye büyük bir önem verilmelidir.[30]

Sonsöz

Önceki tartışma, kapitalist kriz eğilimlerini, birikim sürecinin karşılıklı bağımlı yönleri olarak görmenin önemine vurguda bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu eğilimler, yüzyıllık ve uzun/kısa dönem çevrimsel nitelikleri, argümanın başvurduğu soyutlama düzeyi ve kapitalist gelişme aşaması ve söz konusu eğilimlerin işlediği mantıkî gereklilik düzeyi çerçevesinde birbirlerinden ayırt edilir. Birikimin izlediği yol ve tarzı çok büyük ölçüde üretimin sermaye yoğunluğu ve sömürü oranı oranına dayanmaktadır. Bu değişkenler de, birikim sürecinin teknik yönü ve bununla birlikte gelişme gösteren sınıf mücadelesine bağlıdır. Bundan başka, sermaye yoğunluğu, sömürü oranı ve sınıf mücadelesi düzeyi, tüketim malları sektöründeki üretimin teknik temelinin ve işsiz durumda bulunan yedek ordunun etkileri temelinde birbirleriyle ilişkili-

---

28) M. Itoh, *op. cit.*, s. 10. Itoh iki tür kriz teorisi sınıflaması yapmaktadır: 'aşırı sermaye teorisi' ve 'aşırı meta teorisi'. Yedek ordunun yok edilmesi ve azalan kâr oranı 'aşırı sermaye teorisinin' kapsamı içindeyken, 'aşırı meta teorisi' eksiktüketim noktasında bulunmaktadır. Itoh, 'değişik gelir şekillerinin sermaye ve emek ya da topraktan bağımsız bir biçimde ortaya çıktığını ve bu görüşten hareketle, söz konusu gelirler toplamının, yıllık toplam emek ürünleri arzını neden satın almaya yetecek kadar olması gerektiğini' *ibid.*, s.3 ileri sürerek, esasen emek değer teorisini reddeden Sismondi ve Malthus'tan kaynaklanan aşırı meta teorisinin Marx'ta bir 'antiklâsik kalıntı' olduğunu ileri sürmektedir.

29) Bakınız, M. Dobb, *op. cit.*, s. 104 ve Itoh, *op. cit.*, s. 11-12.

30) Bu sürece benzer bir gelişme, 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başlarında Amerikan ekonomisinde görülmüştür.

dir. Bu değişkenler arasındaki karşılıklı karmaşık ilişki, kâr oranının[31] ve daha ileri birikim beklentisinin yanı sıra işçi sınıfının nispî iktisadî durumu[33] ve tüketim fırsatlarını belirler.

Hem teorik düzeyde ve hem de teorinin özünün somut durumların analizine yönelik olarak yaratıcı bir biçimde uygulanması konusunda yapılacak çok iş olduğu açıktır. Bunlar basit işler değildir. Kapitalizmin kriz eğilimleri, birikim sürecinde gelişir. Birbirleri arasındaki ilişki kadar farklılıklar da muhtemelen sadece tüm dinamik sürecin tam anlamıyla eklemleşmiş modeli tarafından belirlenir.[34] Bu nokta teorik olduğu kadar ampirik olarak da önemlidir. Kapitalist toplumun temel 'hareket kanunlarıyla' ilgili ifadeleri test etme sorunu, öncelikli olarak söz konusu temel eğilimlerin çeşitli denkleştirici eğilimlere konu olduğu kabul edilmesi nedeniyle önemli bir sorun olduğunu ispat etmiştir.[35] Uygun bir model, özellikle de belli temel kanunların ya da eğilimlerin, denkleştirici eğilimleri şekillendirdiği, belirlediği ya da ortaya çıkardığı ve söz konusu denkleştirici eğilimlerin kendisine ilişkin süreklilik gösteren 'etkinliğini' engelleyen çelişkileri içerdiği ve dolayısıyla da, kriz eğilimlerinin belki de şekli değiştirilmiş bir biçimde yeniden oluşturdu-

32) Kâr oranı fiyat sisteminde bir değişken olarak yer alırken, söz konusu oranın sermayenin organik bileşimi ve sömürü oranı cinsinden ifadesinin değer cinsinden olması gerçeği çerçevesinde iş daha da karmaşık hale gelmiştir. Bakınız, M. Morishima, *Marx's Economics*, (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1973), 5. ve 6. kısımlar.

33) Marx'ın, işçi sınıfının mutlak ya da nispî sefaletini 'tahmin edip etmediği' hususunda gereksiz bir tartışma yapılmaktadır. Sowell ikna edici bir biçimde son belirtilen hususun doğru yorum olduğunu ileri sürmektedir. Bakınız, T. Sowell, 'Marx's 'Increasing Misery' Doctrine', *American Economic Review*, March 1960, s. 111-120.

34) Marx *Capital*'de (*op. cit.*, Vol. 1, s. 620) şunları ifade etmektedir. 'Birikim oranı bağımlı değil, bağımsız değişkendir; ücret oranı bağımsız değil, bağımlı değişkendir'. Bu kavram, statik olması temelinde eksik olup, ücret oranın kâr ve birikim üzerinde daha sonraki etkilerini önemsememektedir.

35) Emperyalist yayılma bu çerçevede ele alınmıştır. Toplumsal reformlar göz önünde tutulan bir diğer husustur. Aynı zamanda da, eksiktüketimin azalan kâr oranından ayırt edilmesi sorununa bakınız.

Tabii ki, belli bir noktada, hangilerinin hâkim ve hangilerinin de dengeleyici eğilimler olduğu sorusu sorulmalıdır. Dengeleyici eğilimler ve ampirik testlerin nasıl ele alınması gerektiğine ilişkin hususunun da, ilgili analiz düzeyine ilişkin genel sorunla bağlantılı olduğuna işaret edilmelidir. Bu noktada, eğilimlerin altında yatan unsurların somut olarak da ortaya konması gözden geçirilmektedir.

ğu biçimindeki tartışmayla birleştirilmelidir. Böylesi bir genel kapitalist birikim kavramı çerçevesinin dışında gözlemlenen veri tümüyle yanıltıcı olabilecekmiş gibi görünmektedir.

Bununla birlikte, bu uyarılara rağmen Marksist kriz teorisinin kapitalist ekonomilerin dinamiğine ilişkin güçlü bir rehber olduğu açıktır. Söz konusu teori, krizlerin kapitalist gelişme yapısı içindeki merkezî rolüne odaklanmaktadır. Kesinlikle yanlış bir noktaya oturtulmamış vurgu temelinde, baskılanmış iktisadî faaliyet dönemlerine yönelik uzun soluklu 'çözümlerin' habercisi olan analizler konusunda insanlar temkinli olmalıdır. Tarih de belli temel değişkenlere ilişkin Marksist tanımlamaları -kâr oranı, sömürü oranı, teknik değişme oranı ve yönü, işsizlerden oluşan yedek ordunun boyutu, işçilerin militanlık düzeyi ve v.s.- birikim sürecine hâkim olan tanımlamalar kabul etmektedir. Bu değişkenler somut dünyanın kritik boyutlarını, analiz ve mücadele açısından, odak noktası ele almamaktadır.

MARKSİST KRİZ TEORİSİ: YAPISI VE UZANTILARI

RICHARD D. WOLFF*

Ciddi olarak ele alınması gereken birkaç ciddi sorun Marx'ın iktisadî krizlere ilişkin teorisi üzerinde yapılan tartışmaların yakasını bırakmamaktadır. Ortaya konan birçok ve değişik katkı, tartışma ve düşünceye rağmen Marksist kriz kavramı açık yani tutarlı bir formülâsyondan uzaktır. Paul Sweezy'nin 1942 yılında ortaya koymuş olduğu çaba, kapsamlı olması ve daha sonraki tartışmaları sürekli bir biçimde etkilemesi çerçevesinde dikkate değerdir. Bununla birlikte, bu tartışmaya, Paul Samuelson, Nicholas Kaldor, Joan Robinson, Michael Kalecki, bizzat Sweezy'nin kendisi ve günümüzdeki bir grup genç Marksist iktisatçıdan oluşan çevrenin yapmış olduğu katkılar, yapılan tartışmadaki belli başlı sorunlara doğrudan doğruya işaret eden genel bir formülâsyonun ortaya konması ihtiyacını göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, söz konusu ihtiyaca dayanmaktadır.

Konunun yeniden formüle edilmesine ilişkin ihtiyaç, Marx'ta gerçekleşme sorunlarının ya da azalan kâr oranlarının krizi açıklayıp açıklamadığı hususunu eleştirmek ve bunu tartışmanın ötesine taşıma temelindedir. Bu durumu daha da ana hatlarıyla ifade etmek istersek, yeniden formüle etme ihtiyacı, bu tartışmalarda yer almayan bir bağı yani

* Bu çalışmaya olan değerli katkılarından dolayı Harry Magdoff, Steven Resnick ve birçok öğrencime müteşekkirim; hatalar bana aittir.

bir taraftan, azalan kâr oranları ve/veya gerçekleşme sorunları ve diğer taraftan da, krizlerin ortaya çıkışı arasındaki teorik bağı tanımlamaktadır. Böylesi bir bağı, Marx'ın sermaye birikimi teorisinin genel olarak ihmâl edilen iki yönünü yani birikime ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu ele alışıyla bütünleştirerek kurmaya girişiminde bulunacağım: 1) her sanayide yer alan firmalar arasındaki farklı etkiliklerin giderek değişen yapısı ve 2) kapitalistlerin beklentilerinin oluşumu ve etkileyiciliği. Çalışmamı, Marx'ın kriz teorisiyle ilgili olarak sürmekte olan tartışmanın kimi uzantılarını kısaca ve sadece imleme çerçevesinde kabataslak ortaya koyarak tamamladım. Bu uzantılar, hükümetin krize karşı geliştirdiği politikaların belirlenmesine ilişkin Marksist bir değerlendirmeyi ve söz konusu politikaların kapitalistlerin beklentileri üzerindeki etkisiyle oligopolün kriz eğilimleri üzerindeki etkisinin ve 1945 ilâ 1970 yılları arasında Birleşik Devletler ekonomisinde krizin kontrol altında tutulmasının değerlendirilmesiyle ilgilidir.

Bu çalışmada ele alınan Marx'ın kriz teorisi, kendisine ait değer teorisi ve sermaye birikimi teorisi üzerine oturmakta ve bu temellerde ele alınmaktadır. Söz kriz teorisi üretimin siyasî yönüne, birikime v.s. yani sınıf mücadelesine yetersiz derecede atıfta bulunularak kabul edilmektedir. Sınıf mücadelesi süreci hem birikim ve krizi etkilemekte ve hem bunlardan etkilenmekteyse de, bu çalışmadaki bakış açısı daha ziyade sınıf mücadelesine ilişkin müdahaleden soyutlayarak kapitalist birikimin içsel mantığını analiz etmektir. Buradaki ele alış, sınıf mücadelesinde alınan kararlara yön vermek ve konuya ilişkin bilgilendirmede bulunmak üzere birikimin içsel ilişkilerinin bir çeşit şifresinin çözümü biçimindedir.

Marx sık sık Say'in Kanunu'nu ve söz konusu kanunun klâsik iktisatçılar arasında yaygın bir biçimde kabulüyle alay etmiştir. Dahası, Marksist kriz teorisi sert bir periyodik kriz üreten bir formülden açık bir biçimde söz etmemiştir. Bu çalışmada ele alınması çerçevesinde Marksist kriz teorisi, aşırı tasarruflar gibi krizi hesaba katan ne herhangi bir veçhe ya da ilişki arama ve ne de bulma peşindedir. Daha ziyade, sermaye birikimini merkezî dinamik ve krizi de söz konusu birikimin endemik veçhesi olarak ele alan iktisadî sistem tümüyle kapitalizmdir.[1]

1) Böylelikle, burada yapılan sunum, diğer birçok Marksist kaynaklı çalışmadan ayrı tutulmalıdır: iktisadî krizi kapitalizmin çöküşüne bağlayan çalışmalar (Sweezy, 1942'de ele alınanlar); 'eksiktüketim' ya da 'azalan kâr oranları eğilimi kanununun' kriz mekanizmasının ana unsuru olup olma-

Aşağıda da geliştirileceği gibi, Marx için kriz, birikim sürecinin bir ya da muhtemelen de birden fazla farklı mekanizmasıdır. Sermaye birikiminin herhangi veri bir anı boyunca, krizi uyaran mekanizmalarla karşılıklı ilişki içinde olan zaman ve mekâna ilişkin özellikler (önceki krizlerin varlığını hâlâ da sürdürmekte olan etkileri de dâhil olmak üzere birikimin koşulları), bir krizin nasıl, ne zaman ve nerede patlak vereceğini tarihî olarak kendine özgü yollarla belirleyecektir. Marx'ın teorisi -sağda solda dağınık bir halde bulunan çalışmalarından araştırılarak bulunmakla birlikte çalışmasının yekpare yapısını oluşturan-, elan mevcut olmayan bir krizin ne zaman, nerede ve nasıl gerçeklik kazanabileceğine ve kazanacağına pek de işaret edememektedir.[2] Marx'ın amacı kapitalist üretim tarzının temel işleyiş kanunlarını analiz etmek olduğundan, -bu hareketin ana unsuru olan- kriz de temel ilgi alanı haline gelmiştir.

Marx'ta kriz teorinin ele alışını adım adım yeniden kurmaya geçmeden önce, söz konusu teorinin kavramsal temeli olarak neyi ele alıp formüle edeceğimi ortaya koymak iyi olacakmış gibi görünmektedir. Marx'ın çalışmalarında, 'meta', 'sermaye', 'emek' ve bunun gibi 'birikim' de, zıtların çelişkili birliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu birlikteliklerin hareketi, zıtların birliği-kopuşu-birliği-kopuşu, v.s.'nin birbirini izleyen aşamalarından oluşmaktadır. Birikim söz konusu olduğunda, Marx, artı değer elde etmek ve bunu *gerçekleştirmek* için üretim ve dolaşım birliğinden söz etmektedir. Kriz ise söz konusu birliğin duraksaması yani birikimin duraksamasıdır.

Kopuşun nedeni, birliğin yapısında yani zıtlarla olan ilişkisinde yatmaktadır. Bu çalışmada yeniden oluşturulduğu haliyle Marx'ın kriz teorisi, bütünlüğünün duraksamasına neden olan birikim yapısının bu yönleri üzerine odaklanmaktadır. Burada, Marx, mantığı, birliğin zıtları etkisiz hale getirdiği bir zıtların birliği kavramı varsayımı olan burju-

---

dığına ilişkin tartışmalar (Sweezy, 1942; David Yaffe; Sweezy, 1973; Mario Cogoy ve Wright tarafından yapılan genel bir gözden geçirme); krizi Piero Sraffa bağlamında sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak ele alan çalışmalar (Geoff Hodgson); ve son olarak da, krizi yatırım fonlarının 'kurumasına' atfeden metinler (Roger Alcaly, David Gordon). Devletin etkisi aracılığıyla krizi azalan kâr oranları eğilimine bağlayan Marksist yorum doğrudan doğruya aşağıda ele alınacaktır.

2) Makoto Itoh, Marx'ın kriz konusundaki görüşlerinin nihaî şeklinin *Capital*'de geliştirildiğini göstermektedir. Michael A. Lebowitz *Capital*'in üç cildinin planının Marx'ın üretim alanında ve dolaşım alanındaki (para, kredi, v.s.) kriz konusundaki dağınık düşüncelerini nasıl bir araya getirdiğini ortaya koymaktadır. Bu ise burada geliştirilen genel teoriyi ortaya çıkarmıştır.

va formülâsyonlarına karşı durmaktadır. (1967, a. 495; 1973, s. 401 ve devamı, özellikle de s. 412):

> Mantık her zaman aynıdır. Bir ilişki zıtları içinde barındırırsa, söz konusu ilişki zıtların yanı sıra zırların *birliğini* de içerir. Bu nedenle, bu, zıtları olmayan bir birliktir. Bu, 'çelişkileri' saf dışı bırakan Mill'in mantığıdır (1971, s. 101.)

Marx açısından, birlikler, yeniden ortaya çıkan birlikteliği üreten kopuşlardır: birikim, birikimi yeniden başlatan krizleri üretir. Birikim, üretim ve dolaşımın birlikteliğini bozabilen ve bozan, üretim ve dolaşım içindeki ve ilişkilerindeki süreçten oluşmaktadır. Benzer şekilde kriz, birikimi yeniden başlatacak bir biçimde işleyen süreçleri ve ilişkileri kapsamaktadır. Böylelikle, bu ise Marksizmi, artı değer üretiminde *ya da* gerçekleşmesinde üretim *ya da* dolaşımın nedenlerini araştırmak olarak yanlış yorumlamaktadır.

Burada üzerinde durulup dikkat edilen çelişkilerin birliğinin -birikim- bizzat kendisi, -kapitalist başlığı altında gösterilen- ekonominin yani toplumsal oluşumun alt birliğidir. Aşağıda tanımlanan kriz, sermaye birikimi düzeyiyle uyumlu bir kavramdır. VI. kesime kadar, Marx'ın da krizi ele aldığında yapmış olduğu gibi, müdahaleyi yani birikim dışında, örneğin dış ticaret, ekonominin belli yönlerinin ya da düzeylerinin etkileyiciliğini genellikle göz ardı ettim. V. kesime kadar, toplumsal oluşumun siyasî ve ideolojik düzeylerinin, örneğin sınıf mücadelesi ve bilinçliliği (Louis Althusser), etkileyiciliğini de bir yana bıraktım. Bunu, Marx'ın da benzer şekilde kriz konusunda yaptığı yorumları sınırlamış olması nedeniyle yaptım. Dahası, bunu, Marx'ın kriz teorisinin, her düzeyin birlikte değerlendirilmesini gerekli kılan kapitalizmin bir toplumsal krizinin yaygın olarak daha karmaşık bir biçimde ele alınmasına doğru atılan temel bir adıma katkıda bulunduğuna açıklık getirmek amacıyla gerçekleştirim. Gerçekte, Marx'ın kriz teorisindeki hem kavramsal temelin ve hem de analizin yanlış anlaşılması, ne yazık ki kapitalizmin iktisadî krizini ve toplumsal çöküşünü birbirine karıştıran bu yüzyılın Marksistleri arasındaki karmaşayı açıklamaktadır.

Son iki kesimi yalnızca devlet ve dış ticaret konularını Marx benzeri bir kriz analiziyle bütünleştirme yolunda atılan başlangıç niteliğinde olduğu söylenebilecek kimi önerilerle sonlandırdım.

Mübadele Açısından

Marx'ın kendine özgü kriz kavramı, ilk kez meta analizi bağlamında zıtların birliği olarak ortaya konmuştur: kullanım değeri ve mübadele değeri.[3] Kriz ihtimâlini en soyut haliyle yani emtianın başkalaşımı, C-M-C, biçiminde sunmuştur. Bu başkalaşımın temel veçhesi, zaman ve mekân olarak alım ve satım faaliyetlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Kapitalist sistemin yenidenüretilmesi açısından her iki faaliyete de gerek duyulur. Bu faaliyetler bir araya getirilmelidir. Buna rağmen kapitalist meta mübadelesi bunların birbirinden ayrılmasını ve kopuşunu ve dolayısıyla da, Marx açısından, kapitalist yenidenüretimin aşağıda tanımlandığı gibi kopuşunu kabul etmektedir.

Marx'ın, krizin formel olarak olabilirliği konusunda sunmuş olduğu bir ikinci alternatif formülâsyonun, kapitalist krizin nedenlerine ilişkin genel teorisini geliştirmesi konusunda en yararlı çerçeve olduğuna inanıyorum. Bu formülâsyonun odaklandığı nokta, paranın fiilî dolaşım sürecindeki değerin iki yönlü ya da 'ikili' varlığına tekabül eden iki yönlü işlevidir. Bir tarafta, metanın değeri belli bir metaya bağlıdır; diğer taraftan, söz konusu değer, para eşdeğeri olarak ifade edilir. Marx bu hususu, herhangi bir zaman ve mekânda, *veri değerlere sahip emtianın birbiriyle mübadele edildiği belli oranlar olarak tanımlandığı* emtia değerleri ve söz konusu emtianın 'fiyatları' arasındaki farkı ele alarak bir başka şekilde ortaya koymuştur. Mübadele değerinin kullanım değerinden üstün olmasına ilişkin tarihî gelişim, ödeme aracı olarak iki çelişkili yöne sahip para metayı ya da parayı üretmektedir. Para, 'değer ölçüsü ve değerin gerçekleşmesi' rolünü oynamaktadır (1968, s. 514). Paranın bu iki işlevi, harcanan emek zamanının eşdeğeri olarak paranın mübadelede fiilî olarak tamamlandığında gerçekleşen paraya eşit olmaması biçiminde birbirinden ayrı bir biçimde ortaya konabilir. Emtianın fiilî dolaşımında, herhangi bir metanın para karşılığında mübadele edilmesi, mübadeleyi gerçekleştiren kişinin giderek değişen ihtiyaçları ve amaçlarına bağlıdır. Herhangi bir veri zamanda, herhangi iki metaya (para meta da dâhil olmak üzere) harcanan ortalama olarak gerekli toplumsal emek zamanının dışında kalan koşulların, toplumsal olarak harca-

3) En üst soyutlama düzeyinde, Marx'ın kapitalizmde kriz ihtimâlini kavramsallaştırması en özlü biçimde *Theories of Surplus Value*'da (1968, s. 492-535) sunulmuştur. Marx'ın kendi ifadeleriyle, söz konusu sayfalar arasında yaptığı analiz 'bir kriz çerçevesi' sunmaktadır (s. 509).

nan emek zamanı oranına eşit olmayan mübadele oranını üretmesi muhtemeldir.

İşbölümünün ve kapitalizm öncesi üretim tarzındaki mübadelenin tarihî gelişimi, parayı evrensel olarak ürünün doğrudan doğruya ürünle yani metanın metayla mübadele edilme sürecinin arasına koymaktadır. Bununla birlikte, mübadelenin kolaylaştırılması, aynı zamanda mübadeleyi reddetmektedir. Daha açıkçası, satılacak belli bir metanın fiilî fiyatı ve söz konusu metaya özgü değer arasındaki farklılık, bu metanın üretiminin ve bunun ötesinde, genelde de, emtia üretiminin aksamasına neden olabilir. Böylesi bir aksama hızla genelleştirildiğinde ise Marx'ın çalışmasında açıklanan krizle karşı karşıya geliriz.

Piyasa koşullarında meydana gelen normal dalgalanma, fiyatların dalgalanmasını ve dolayısıyla da, söz konusu dalgalanmaların toplumsal olarak harcanan gerekli emek zamanıyla ölçülen değerlerle orantısızlığını yaratmaktadır. Fiyat dalgalanmaları üreten arz ve talep değişmeleri, değerlerin, fiyat dalgalanmalarının ekseni olarak işlev gördüğü karşı koyan düzenlemelerin de başlamasına neden olmaktadır. Ekonomi, para meta (ya da para metanın kâğıt para olarak) olarak ifade edilen değerler ve fiyatlar arasındaki bir eşitliği oluşturmaya yönelik sabit bir hareket sergiler.

Fiyat ve değeri eşitleyecek mevcut hareketlerden hareket ederek, Marx şu temel ifadeyi ortaya koymaktadır: 'Uyuma sadece en ekstrem uyumsuzluktan geçilerek ulaşılabilir'.[4] Marx'ta krizler en ekstrem uyumsuzluk anları olarak tanımlanmaktadır.[5]

Bu tanım dikkatimizi, Marx'ın rekabetçi kapitalizmdeki krizlerin temel yönleri olarak neyi ele aldığına odaklanmamıza yardımcı olmaktadır.

1. *Krizler, değerler ve fiyatlar arasındaki ekstrem orantısızlığın nedenidir.* (Oligopol koşullarında durum biraz daha karmaşıktır; aşağıda IV. kesime bakınız).

2. *Krizler, bu orantısızlıkları saf dışı eden mekanizmalardır.*

---

4) 1973, s. 148. Marx açısından kapitalist krizler doğrudan doğruya fiyat-değer sapması biçiminde ortaya çıkar. Bu nedenle, kapitalist krizler, Marx'ın para konusunda yapmış olduğu incelemede çarpıcı bir biçimde *Grundrisse*, 1. Kitapta örneklendirilmiştir.

5) 'Bir krizde, emtia ve emtianın değer şekli yani para arasındaki antitez mutlak bir çelişki olarak ortaya çıkar' (1967, 1, s. 138; 1967, II, s. 76). Üretim ilişkisinin değer-fiyatı tabii ki burada uygun değildir.

3. *Krizler, kapitalizmin hareket kanunları böylesi ekstrem orantısızlıklar ürettiğinde ve bu ölçülere vardığında ortaya çıkar.*

4. *Krizler, ekstrem noktalara gelmeden değerler ve fiyatlar arasındaki orantısızlar saf dışı bırakılırsa ve bırakıldığında gerçekleşmez.*

Marx'ın 'ekstrem uyumsuzluk' ifadesi, daha ziyade istihdam edilmeyen işsizler ve atıl üretim araçları ve finanskapital kütlesinin birdenbire ortaya çıkması biçiminde gelişir. Buna ilişkin olarak belirtilebilecek uygun bir ifade şudur: 'yenidenüretim süreci felç olur' (1967, 111, s. 488). Aynı zamanda, bu felç olma durumu, bir kez daha, yenilenen yenidenüretimi uyaracak değişiklikleri yani değerler ve fiyatlar arasındaki uyumu yeniden kuracak mekanizma olarak krizleri üretecektir.

Özetlersek, kapitalizmin krizleri, en yakın nedenler olarak değerler ve fiyatlar arasında sapmanın ortaya çıkmasını takiben yenidenüretim sürecinin felç olması olarak nitelendirilir. Konuyu ele alışımızın bir sonraki mantıkî adımı, söz konusu yakın nedenin altında yatan nedenleri analiz etmek olmalıdır. Yenidenüretimin doğasının kendi kendini felç etmesine neden olan şey nedir? Marx'a göre kapitalizmin yenidenüretim sürecinin özü sermaye birikimi olduğundan, sorumuzu şu şekilde yeniden sorabiliriz: Sermaye birikiminin doğasının kendi kendini felç etmesine neden olan şey nedir?

Üretim Açısından

Capital'in I. cildinde, Marx, nispî artı değer üretiminden söz ederken, ilk önce krizin muhtemel nedenini ele almaya girişmiştir. Nispî artı değer kapitalizmin merkezî dinamiği olarak Marx'ın birikim teorisinin temel bir kavramsal unsuru olduğundan, kendi açısından burada kriz ihtimâlini birikimin hâkim temasının karşına koymak basit bir mantıkî tutarlılık olarak ortaya çıkmaktadır. Marx, Ricardo'nun emek tasarrufu sağlayan teknolojinin kullanılmasının işsizliliğe neden olan sonuçları konusundaki meşhur kararsızlığına cevap verirken, böylesi bir teknolojinin kullanılmasının ikincil sonuçlarının, başlangıçta yerini aldığı emeği yeniden massedebileceğine ya da massedemeyeceğine işaret etmektedir. Bunlardan herhangi birinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda *a priori* belirlilik söz konusu değildir. Bununla birlikte, sermaye birikim sürecinin bir parçası olarak emek tasarrufu sağlayan teknolojik değişme eğilimi olursa (Marx kapitalist tarihi kesinkes bu açıdan ele al-

maktadır), ikâme edilen emeğin yeniden massedilemeyeceği biçimindeki belirgin ihtimâl krizin tohumlarını ekmektedir. Bu şekilde massedilmeyen işçiler, birikim çevriminin *herhangi* bir safhasında, efektif talep biçiminde geri dönecek bir ücrete sahip olmayacaktır ve talebin azalması, fiyatların değerlerden sapması yönünde bir baskı oluşturacaktır. Değerler ve fiyatlar arasında bir sonuç olarak ortaya çıkan orantısızlık, etkinlik yapıları ve kapitalistlerin beklentilerine bağlı olarak krizi derinleştirebilir ya da derinleştirmeyebilir. Marx'ın teorisinin bu yönleri krizin tüm nedenlerine ilişkin olduğundan aşağıda ele alınacaktır.

Mantıkî olarak eksik olmaması için bu noktada iş, emek tasarrufu sağlayan bir teknoloji eğiliminin neden kapitalist birikimi nitelendirip nitelendirmemesi gerektiğini araştırmaktır. Marx'ta nispî artı değer üretimi, her kapitalistin süper kârlar elde ettikten sonra mücadele etmesi gereken kapitalist rekabetin sonucudur. Marx için, süper kâr elde etmeye yönelik kapitalist zorunluluk, sermaye birikimine ilişkin emek tasarrufu sağlayan teknolojik eğilimi ifade etmektedir. Bu hususun mantığı oldukça açıktır.

Bu mantık, Marx'ın birçok emtianın üretiminin, bir birim fizikî çıktı için gerekli toplam emek zamanıyla ölçülen (Marx'ın basit vasıfsız emek birimleri) farklı etkinlik derecelerine sahip birkaç firmanın faaliyetiyle gerçekleştirildiği varsayımından hareket etmektedir (1968, s. 204 ve devamı). Bu varsayım Marx'ın *Capital*?deki argümanı için gerekli olmasına rağmen Marx'ın kriz teorisi tartışmaları açısından inanılmaz derecede dikkate alınmamıştır. Daha sonra da göreceğimiz gibi, sanayilerin giderek değişen etkinlik yapılarının göz önünde bulundurulmamasının, kısmen çoğu Marksist tartışmada kapitalist krizlerin nedensel temelde açıklanmasına ilişkin kayıp zincir nedeniyle olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Marksistlerin bu hususu önemsememeleri, uslamlamalarında ortaya çıkan boşluğun eleştirel bir biçimde cevaplandırılmasını cazip hale getirmiştir.

Farklı etkinlikler veri iken, metanın mübadele değeri, söz konusu etkinliklerin ortalamasıdır. Böylelikle, ortalama etkinliğin üstünde üretim yapan firmalar çıktılarını satarken, çalışanları tarafından üretilen artı değerin yanı sıra etkinlik düzeyi ve ortalama etkinlik düzeyi arasındaki farkı yansıtan süper bir kâr da gerçekleştirmiş olacaktır. Buna karşılık, ortalama etkinlik düzeyinin altında üretim yapan firmalar, üretim sürecinde massedilen emeğin değerinden daha az artı değerin gerçek-

leşmesine neden olacaktır. Belli bir noktanın ötesinde, böylesi bir nispî etkinsizlik, firmanın üretimi sürdürmeme biçiminde hareket etmesi yönünde bir uyarı işlevi görecektir.[6]

Dinamik olarak bakıldığında, bir firmanın varlığını, herhangi bir rakibinin teknolojik olarak ilerleme kaydetmesi korkusuyla sürdürmesi gerektiği açıktır. Bu tür ilerlemelerin diğer firmalar tarafından kullanılmaya başlanması, bu keşfi gerçekleştiren firma dışında kalan her firmanın ürettiği artı değeri gerçekleştirme beceriksizliğine ve en nihayetinde de, firmanın çözülmesine neden olan nispî etkinsizliğine düşmesi biçiminde gelişir. Her firmanın böylesi zorluklar karşısında kendini en iyi bir biçimde koruması ve/veya belirtilen duruma karşı hazırlıklı hale gelmesi ancak ilk kez keşifte bulunan firmanın sahip olduğu durumuna gelmesiyle mümkün olur. Teknolojik ilerleme, her kapitalist açısından optimum saldırganlığa ve savunmaya yönelik stratejidir.

Ancak, sermaye tasarrufu sağlayan teknolojik değişme durmaksızın çok açık bir biçimde süper kâr elde etmenin yollarını ararken, böylesi teknolojik değişme neden emek tasarrufu eğilimi sergileme peşinde olması gerekmektedir? Bu sorunun cevabı, rekabetçi keşfetme zorunluluğuna ve Marx'ın 'sermaye birikiminin genel kanunu' olarak ifade ettiği hususa bağlıdır. Kısaca ortaya koyarsak, genel kanun argümanı, rekabet mantığının her kapitalistin sırtına ve doğal bir uzantı olarak kapitalist sınıfa, gerçekleşen artı değerin mümkün kıldığı kadar hızlı sermaye biriktirme ihtiyacı yükünü bindirmesi biçimindedir. Böylesi birikimin izlediği yol baştan mevcut emek gücü düşünceleriyle sınırlandırılmaz. Bu nedenle, sermaye birikimi mevcut emek gücünden önce gelişme gösterme, dolayısıyla da, ücretleri yükseltme ve kârları ve kâr oranlarını aşındırma eğilimine girer. Bu sürecin genel olması hem doğrudan doğruya ve hem de dolaylı olarak emek tasarrufu sağlayan teknoloji eğilimini ifade etmektedir. Doğrudan doğruya emek tasarrufu sağlayan teknoloji eğilimini ifade etmesi, firmaların emek tasarrufu sağlayan teknik değişmeleri üretimde kullanmaya başlaması sonucunda ücretlerde meydana gelen artışın kârları azaltına etkisini azaltılabilmesini ifade etmektedir. Dolaylı olarak emek tasarrufu sağlayan teknoloji eğilimi ise sermaye tasarrufu sağlayan teknolojik ilerleme süper kârlar etmeye yönelik yol olarak seçilirse, hemen elde edilecek sonuçlar, emek gücü ta-

6) EK I'e bakınız.

lebinin artmasını ve dolayısıyla da, emek gücü arzından önce gelişme eğilimini hızlandıracak biçimde olmasını ifade etmektedir. Bu, mantıken, kapitalist rakibin mevcut artığının tümünü yatırıma yöneltme eğiliminde olduğu varsayımı temelinde ortaya çıkmaktadır.[7] Böylelikle, söz konusu türden herhangi bir teknolojik ilerleme, hem yatırımcıların ve hem de inovasyon gerçekleştiren yönetimlerin genel yönlendirmelerinde tedrici olacak oluşturulacak bir eğilim olan emek tasarrufu eğilimini beraberinde getirecektir.

Bu analitik yapı üzerinde, kapitalizmin iktisadî tarihinin çeşitli kısa dönemlerini, temel emek tasarrufu sağlayan eğilimin üstesinden sermaye tasarrufu sağlayan teknolojik değişmede hızlı bir gelişmenin sağlanmasıyla gelinip gelinmeyeceğine göre örgütlemenin bir anlamı bulunmaktadır. Sermaye tasarrufu sağlayan teknolojik değişme resesyonist daralmada doruk noktasına ulaşan belli 'yukarı yönlü hareketlerden' oluşmaktadır.[8]

Emek tasarrufu sağlayan teknolojik değişme eğilimi bir kez veri olarak ele alındığında, ikame edilen emek hemen üretimde yeniden massedilmezse yani söz konusu emeğin satın alma gücü perdelenmezse, değerler ve fiyatlar arasında eşitsizlik ortaya çıkmaktadır. Daha da önemlisi, emek tasarrufu eğilimi üreten temel süreç yani 'kapitalist birikimin genel kanununun' bizzat kendisi böylesi eşitsizlikleri oluşturan unsur haline gelmektedir. Birikim, mevcut emek arzı karşısında ücretleri artıran ve kârları ve kâr oranlarını azaltan bir konumda olduğunda, kriz noktasına ilk olarak her biri farklı meta üreten en az etkin firmayla ulaşılır. Üretimin kesilmesi (iflâs, v.s.) gerekli hale gelirse, bu firmalar işçileri işten çıkaracak ve meta üretimleri için satın aldıkları girdi alımını durduracaktır. Her iki karar da, fiyatların değerlerden sapması yönünde baskı yaratacak olan efektif talebi azaltacaktır. Bu firmaların faaliyetlerinin sona ermesi, bir başka yerde gerçekleştirilecek birikimle dengelenirse, söz konusu firmanın emek güçleri yeniden massedilmiş olacak ve faaliyetin sona ermesi nedeniyle ortaya çıkan gelişme, fiyatların değerlerden sapmasına neden olacak bir baskı yaratmayacaktır. Bu-

7) Aynı mantığın büyük bir kısmı, Joan Robinson (1956, s. 97- 100) tarafından 2 sektörlü model (tüketim/yatırım) bağlamında geliştirilmiştir. Birikim, aşağıda geliştirilen kimi gerçekleşme sorunları ürettiğinde bu varsayım geçerliliğini kaybedecektir.

8) Örneğin, Paolo Sylos-Labini s. 136-142'yle karşılaştırınız.

nunla birlikte, aşağıda da ele alınıp geliştirileceği gibi, hangi yolun benimseneceği, büyük ölçüde de kapitalistlerin beklentilerinin yanı sıra işsizliğin boyutu ve süresi ve kârların ve kâr oranlarının azalmasını da içeren herhangi bir tarihî deneyimin neden olduğu efektif talebin nihaî olarak azalmasına bağlıdır.

Birikim ve Beklentiler

Marx genel kanunda açıkça temel mekanizmanın kapitalist krize doğru meylettiğini görmüştür. Bununla birlikte, söz konusu mekanizmanın işlemesi, çeşitli ihtimâllerin hemen göze çarpmaması meselesidir. Emek tasarrufu sağlayan teknolojik değişmeden elde edilen bu mekanizmanın -ister rekabet edenlerin süper kâr elde etmelerini sağlayacak alanlarda, isterse de ücretlerin artmasının yaratacağı etkinin uzağında durma gayretleri nedeniyle olsun- kendine özgü sorunlu sonuçları bulunmaktadır. Marksizm açısından bunların içinde en ilgi çekeni, sermayenin organik bileşiminin farklı, genellikle de, sınırlı zaman süresi içinde göstermiş olduğu eğilimdir.

Sermayenin organik bileşiminde meydana gelecek böylesi bir yükselme, artı değer oranında alışılmadık bir (tam anlamıyla mümkün olsa da) artışla dengelenmedikçe, dolaysız olarak kâr oranının azalmasını gerekli kılmaktadır.[9] Bu bağlamda, referansımız, sermayenin organik bileşiminde ve kâr oranlarının azalmasında ekonominin tümüne şâmil olacak bir biçimde meydana gelen gelişmelerdir. Söz konusu gelişmeler sermaye birikimine ilâveten ortaya çıkan gelişmeler biçiminde gerçekleştiğinde, bir kez daha en az etkinliğe sahip firmaların üretime devam etmelerine yönelik tehdit olacak ve dolayısıyla da, bu tür firmaların ortadan kalkmasıyla da krizin tohumlarını yeniden yeşermesini beraberinde getirecektir.

Sermayenin organik bileşiminin artması eşanlı olarak bir başka şekilde fiyatlar ve değer arasındaki sapmayı harekete geçirecektir. Bu süreç, Marx'ın çalışmasında tüm önemini yitirmiş olduğu halde, 'eksiktüketim' ya da 'aşırıüretim' olarak bilinen sorundur. Buradaki mantık, -Marx'ın yaptığı analizle uyumlu bir biçimde- hem tüketim malları ve

9) Kâr oranı, R, $\frac{s}{c+v}$ olarak tanımlanırsa, basit bir manipülâsyonla olarak düzenlenir. $R = \frac{s}{v}\left(\frac{1-c}{c+v}\right)$ de meydana gelen bir artı, $\frac{c}{c+v}$ 'de bir artışla dengelenmedikçe ortalama kâr oranını azaltacaktır. Böylesi bir dengelemenin neden ve nasıl olacağına ilişkin tartışmalar burada ele alınanların ötesindedir.

hem de üretim malları sektörlerindeki rekabetçi birikimin tarihî olarak kapitalist birikimin yinelenen bir veçhesi olarak sermayenin organik bileşiminin yükseldiği dönemlerle örtüştüğü varsayımından oluşmaktadır. Böylesi bir örtüşme, sermayenin organik bileşiminin hızlı bir biçimde yükselmesi, üretim mallarına yönelik efektif talebi artırdığı halde, tüketim mallarına yönelik efektif talebi sınırlandırması nedeniyle sektörler arasındaki değerlerin mübadele edilmesini büyük bir ihtimâlle zora sokar. Yine de, her iki sektör de hipotez gereği birikime devam eder. Sonuç, tüketim malları fiyatları üzerinde söz konusu malların fiyatlarının değerlerden sapması sonucunda oluşacak aşağı yönlü baskı, bizi bir kez daha, böylesi bir durumda bulunan en az etkinliğe sahip firmaların karşılaştığı zorluklarla karşı karşıya bırakacaktır.[10]

Kapitalizmde 'üretim anarşisi', kapitalist krizin disiplin altına alınması yolunu kullanarak sahip olduğu baskıyı, geçici de olsa, harekete geçirir. Kâr oranın azalması önemli unsurdur. Nedensel olarak ardı ardına meydana gelen gelişmeler, süper kâr elde etmeye yönelik rekabetçi mücadeleden, işsizliğin üretimi ve dolayısıyla da, efektif talebin ve kâr oranlarının azalmasına doğru gelişme gösterir. Tersine, bu gelişmeler, mevcut emeği aşan birikimle başlayıp, böylelikle de, kâr oranlarının düşürülmesi ve etkin olmayan firmaların saf dışı edilmesi biçiminde devam eder.[11] Efektif talebin azalması bir kez daha boy göstermiştir: Marx'ın gerçekleşme sorunu. Yine de, aynı sonuçları beraberinde getirecek bir başka ardı ardına meydana gelen gelişme kalıbı, sermayenin organik bileşiminin yükselmesiyle birlikte gelişme gösterdiğinde sermaye birikimi tarafından kâr oranları üzerinde aşağı yönlü bir baskı ortaya çıkaracak potansiyele ilişkin örtülü bir unsurdur. Son olarak da, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi bir başka yolla yani tüketim malları ve üretim malları sektörleri arasındaki değer mübadelesini bozarak gerçekleşme sorununu ortaya çıkarabilir.

---

10) EK II'ye bakınız.

11) Açıklama kolaylığı açısından, 'etkin olmayan firmalar' ifadesini kullandım. Marx'ın bu noktada, birikimin, sermayenin, kâr oranındaki azalmanın rekabeti keskin bir biçimde yoğunlaşması sonucunu doğuracak olan istihdam edilen emek gücünden ne daha fazla bir emek gücü satın alabileceği ve ne de artı değer elde edeceği aşamaya ilişkin analizi daha karmaşıktır. Böylesi bir rekabet, muhtemelen kâr oranını daha da baskılayacak ve saf dışı bırakılan firmalar sadece kullanım değeri çıktısı başına düşen toplumsal olarak gerekli emek girdisi cinsinden en az etkin olanlar olmayacaktır.

Marx'a göre tüm krizleri oluşturan unsurlar, efektif talebin çökmesi ve dolayısıyla da, gerçekleşen kârda birden bire düşüşün hızlanması, işsizliğin yükselmesi, yatırımların azalması ve işletme başarısızlıklarıdır.[12] Bu veçhelerin hiçbiri krizi *açıklamamaktadır*: bunlar krizdir ve bu nedenle de, 'normal' birikim sürecinin sonuçları yani doğası itibariyle yinelenen bir husus olarak ortaya konması gerekir (1968, s. 515). Marx, birikime ve birikimin endemik veçhesi olarak efektif talep yetersizliği üreten yukarıda belirtilen mekanizmalara ve birbiri ardına meydana gelen gelişmelere ilişkin bir açıklama ortaya koymaktadır. Ancak, Marx'ın gerçekleşme sorununun gelişimini krizin tam anlamıyla hissedilmesiyle nasıl ilintilendirdiğini göstererek Marksist yaklaşıma son vermemiz gerekmektedir. Farklı bir biçimde ifade edersek, geriye sadece, fiyatlar ve değerler arasındaki meydana gelen *bir miktar* sapmanın neden bir aşırı uyumsuzluğa dönebileceğini, bir gerçekleşme sorununun ya da basitçe bir krizin nasıl gerçekleşme krizi haline gelebileceğini açıklamak kalmaktadır.

Marx'ın kriz teorisi ister istemez çok özgül ve sınırlı bir biçimde kapitalistlerin beklentileriyle birleşmektedir.[13] Krizi yaratan ilişki yani beklentilerin merkezî bir rol oynayabildiği kapitalist birikimin yönleri arasında ortaya çıkan bir karşılıklı etkileşim ilişkidir. Her kapitalistin gelecekteki piyasa koşullarına ilişkin beklentileri şekillendirme ve etkili olma ihtiyacı, sermaye birikiminin bir yönüdür ('üretim anarşisi'). Benzer şekilde, aynı sanayi içinde yer alan farklı firmaları nitelendiren etkinliklerin sürekli olarak değişmesi birikimin ('nispî artı değer üreti-

12) Kapitalizmde tüketicinin yetersiz satın alma gücünün sonuç itibariyle krizi açıklayan argüman olduğunu desteklemek için hâlâ da bazen Marx'tan yapılan alıntılarla karşılaşılması, O'nun sahip olduğu görüşlerin üstün niteliğiyle örtüşmemektedir (1968, s. 492 ve devamı). Böylelikle, Marx'ın yapmış olduğu ironi şudur:

> Kapitalist üretimin çelişkilerinden uzaklaşmak için- kapitalist üretimi, üreticilerin tüketiminin doğrudan tatmin edilmesini amaçlayan üretim olarak tam da temelinden soyutlamak ve tarif etmek çok hoştur (1968, s. 495).

13) Bu çerçevede, Keynes'in beklentilerin öneminin çok güçlü ifadelerini belirtmek ilginç olacaktır (s. 46-47). Ancak, bundan daha da ilginç olan gerçek, Axel Leijonhufvud'un sözleriyle, Keynes'in 'bunun daha ötesine geçme konusunda samimi davranmamıştır' yani daha önceki güçlü ifadelerini kriz teorisinde açıkça geliştirmemiş ya da söz konusu teoriyle bütünleştirmemiştir (s. 73 ve devamı).

minin' bir kısmı) bir yönüdür. Marx'ın teorisi, birikim sürdükçe ve er ya da geç, gerçekleşen kâr oranlarını düşüren değişen mekanizmalarla karşılaştıkça, derinleşen bir krizin ortaya çıkıp çıkmayacağını, çıkarsa ne zaman ve nasıl çıkacağını belirleyecek bu iki yönün yani beklentilerin ve farklı etkinliklerin karşılıklı olarak etkilenmesi biçimdedir.

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, birikim süreci bir gerçekleşme sorununa neden olduğunda, sanayiler kâr oranlarında birden bire meydana gelen azalmaya katlanmak zorunda kaldıklarından etkilenirler. Bu ise bu gibi sanayilerdeki en az etkinliğe sahip firmaların faaliyetlerinin kesilmesine neden olur ya da kesilmesi noktasına getirir. Kâr oranlarının birikim nedeniyle azalmasının yarattığı etki, etkilenen sanayilerdeki etkinlik yapılarına yani söz konusu sanayilerde kaç sanayinin ve her sanayide ortalamanın altında etkinliğe sahip kaç firmanın yer aldığına bağlıdır. Her halükârda, tüm diğer kapitalistler, üç aşağı beş yukarı bildikleri durum çerçevesinde, hedeflenen çıktıdaki, girdi talebindeki ve ücret ödemelerindeki azalmanın ne kadar derin ve yaygın olacağını tahmin etmelidir. Dahası, tüm kapitalistler, durdurulan firmalar ve istihdam edilmeyen işçiler tarafından azaltılan harcamaların neden olduğu ikincil ya da türetilen gerçekleşme sorunlarını tahmin etmelidir.

Kapitalistin tahmine ilişkin elde ettiği sonuçlar, bir ceza ve ödül sorunudur. Başlangıçtaki kimi gerçekleşme sorununun daha öteye gitmeyeceğini, yayılmayacağını ve sonuç olarak da, birinin kendi işletmesinde daha da öte bir birikimin olmayacağını tahmin etmek, tahmin doğruysa bilgelik, değilse yıkım olacaktır. Bunun aksi bir tahminde bulunmak ve bu nedenle de, belki de daha öte bir birikimi geciktirmek, benzer şekilde, tahmin doğruysa bilgelik, yanlışsa rekabetçi dezavantaj olacaktır. Aynı şekilde, kriz korkusu nedeniyle birikimi ertelemek, korkulan şeyden korkma ihtimâlini yükseltir. Başlangıçtaki kimi gerçekleşme sorununun derinleşmeyeceği temelinde güven içinde daha ileri düzeyde birikimde bulunmanın, belli gerçekleşme sorunu çerçevesinde işleyen belli mekanizmalara bağlı olarak şu ya da bu yollu etkileri olabilecektir.

Bir krizin derinliği, esas itibariyle, herhangi bir durumda mekanizmaların fiilî olarak işlevsel olmasına neden olan krizin niteliksel ve niceliksel boyutlarına bağlıdır. Birikim sürecinin ötesinde, bu çalışmada ele alınmadığı halde, ekonominin diğer tüm yönlerinin ve siyasî ve ideolojik düzeylerin etkileyiciliği, kendine özgü gerçekleşme sorunu açısından önemlidir. Sorun ne kadar derinse, birikim tarafından getirilecek

çözüm yani kriz de o kadar ekstrem olacaktır. Genellikle, Marx açısından krizin şekli, birikimdeki etkinliklerin yapısındaki ve kapitalistlerin tepkilerindeki gerçekleşen kâr oranını azaltan mekanizmaların belli karşılıklı etkileşimleri nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim, bağımsız ya da eşit bir biçimde belirleyen unsurların karşılıklı etkileşimi değildir. Bu daha ziyade, kendine özgü tarihî bir anın (ve geçmiş krizler bütününün) mekanizmalar dizisi ve etkinlik yapısının kapitalistlerin beklentilerine hâkim olmasıdır, ancak, beklentilerin de etkisi söz konusudur. Belli koşullarda, bunlar, gerçekleşen kâr oranlarında dibe vurarak krize dönüşebilir ve dönüşmüştür; bunlar, diğer koşullarda, krizin ortaya çıkışını önleyebilir (yani tabii ki geciktirebilir). Her halükârda, birikim ve biriktirenlerin kendine özgü eklemleşmiş karşılıklı etkileşimleri, Marx'ın kapitalist üretim tarzına ilişkin olarak yapmış olduğu analizde krizin yapısal içeriğidir. Marx'ın 'üretim anarşisi', birikimin kriz yaratan mekanizmasının yanı sıra kapitalistlerin beklenti temelinde verdiği cevap nedeniyle de ortaya çıkar.[14]

Bu durumda Marx'ın krize yaklaşımı dikkat çekici bir biçimde mekanik değildir. Sermaye birikiminin gerçekleşen kâr oranlarını azaltma eğilimine sokan yönleri işlemeye başladığında, kriz kaçınılmaz bir biçimde otomatik olarak işlemeye başlamaz. İşler dikkate değer bir biçimde daha incelikli bir niteliğe sahiptir. Etkinlik yapıları ve beklentiler her bir durumda kendi rolünü oynar. Böylelikle, Marx'ın teorisi hem beklentilerin etkisini kabul eder ve hem de böylesi bir etkinin sınırlarını belirler. Açıktır ki, kâr oranları dibe vurduğunda çok sayıda firmanın iflâs ettiğini gören bir etkinlik yapısı doğrudan doğruya birikimi ve dolayısıyla da, beklentileri etkileyecektir. Burada beklentiler belirleyici olmaktan ziyade belirlenen bir durumdadır. Diğer taraftan, gerçekleşen kâr oranları dibe vurduğunda nispî olarak birkaç firmanın işi bıraktığını gören farklı bir etkinlik yapısı, beklentilerin, krizin ortaya çıkıp çıkmayacağının belirlenmesinde önemli bir rol oynamasının önünü açar. Marx'ın hükümetin kriz karşıtı politikaların etkinliği konusuna ilişkin beklentiler teorisi, kabataslak aşağıda ele alınacaktır.

Bu formülâsyon temelinde, Marx'ın kriz teorisine yöneltilen belli

14) Takındığım tavır böylelikle benzer şekilde talep yetersizliğinin zincirleme tepkisini araştırmakla birlikte bunu Shinzaburo Koshimura'da olduğu gibi işin tüm beklentilere ilişkin yönlerini ihmâl eden bir biçimde ele alınmasından ayırt edilmesi gerekmektedir.

önemli yorumlar yeniden değerlendirilebilir. Kaldor'un (1961, s. 186) ücretlerin yükselmesinin ve sonuç itibariyle de, kâr oranlarının düşmesinin 'dengeli bir büyümeyle... buna binaen de düşük oranlı sermaye birikimiyle sonuçlanmaması için ortada hiçbir neden bulunmamaktadır' biçimindeki yorumu kesinkes kâr oranlarını gerçekleşme sorununa, gerçekleşme sorununu beklentilere, beklentileri birikime bağlayan Marksist ilintiyi önemsememektedir. Benzer şekilde, Robinson'un (1962, s. 38), 'Marx'taki zayıf nokta... ticaret çevrimi teorisidir' biçimindeki keşfi yani kâr oranlarının azalması ve birikimin çökmesi arasında açık bir teorik bağlantının olmaması sürdürülebilir bir görüş değildir. Samuelson'un, Marx'ın istihdam edilmeyen yedek ordu kavramının uygun olmadığı biçimdeki vargısı benzer şekilde, Marx'ın gerçekte birikimi artan ücretlere, artan ücretleri kârların azalmasına bağlamasının ve yeniden birikime dönmesinin anlaşılmamasına bağlanabilir.[15]

Gerçekte, Sweezy'nin (1942, s. 154) bile, Marksist kriz teorisine hiç gerekmediği halde bir yapı oluşturması bir hatadır. Kâr oranlarının azalması ve 'birikimin tıkanması' arasındaki bağlantı eklemleştirmeye çalışmakla, 'normal (kâr) silsilesini' işin içine sokmuştur. Kâr oranları bu silsilenin altına düştüğünde, birikim yavaşlamaktadır. Böylesi bir silsileye ilişkin soruların ötesinde, Sweezy'nin gerekli gösterimi doğru bir biçimde görmüş olmasıyla bir bağlantıyı kurmanın hiçbir gereği yoktur. Kriz teorisine, doğrudan doğruya Marx'ın herhangi bir metanın üretimindeki farklı etkinlikler varsayımına beklentiler mekanizmasını katma, Sweezy'nin *ad hoc* ve sorunlu ilâvesini gereksiz hale getirmektedir.

Son olarak, Marksist çevrelerde son zamanlarda sürdürülen tartışmalar, kredilerin tıkanmasını, kâr oranlarının azalması ve genel krizi birbirine bağlayan halka olarak işin içine sokmaktadır. Makoto Itoh'un çalışmasında da örneklendirildiği gibi, kredi koşullarının zamanlama ve özellikle de herhangi bir krizin niteliğiyle olan açık ilişkisi kaçınılmaz bir biçimde bu bağın rolünün benimsenmesini ortaya çıkarmıştır.

Rekabetçi kapitalizmin çerçevesi dâhilinde, üretim ilişkileri fiyatlar ve değerler arasında gerçekten aşırı sapma ürettiğinde, kriz yakın demektir: işsizliğin ve atıl kapasitenin hızla artması, kârların inanılmaz ölçüde azalması ve sınırsız zararlar, finansal panik v.b. gibi. Bu olguların bazılarının ya da hepsinin kriz bileşimi eşanlı olarak fiyatlar ve değerler

15) Miroslav Toms'da yer alan önemli tartışmaya bakınız.

arasındaki sapmanın son safhasını ve bunların uyumunun ilk safhasını yeniden oluşturmaktadır. Emek gücü ve üretilmiş üretim araçlarının fiyatlarının düşmesi, krizin üstesinden gelmenin tek aracı olan kârlı birikim koşullarını yeniden yaratmaktadır. Kriz, birikimin yeniden başlaması işlevini yerine getirir. Kriz daima büyük çaplı yeni yatırımların başlama noktasını şekillendirir' (Marx, 1967, II, s. 186). Birikimin genişleme safhasının ilk aşamalarında, birikim koşullarının uyumsuzluk eğilimlerini minimize etmesinden dolayı fiyatlar ve değerler arasında genel uyum kesinkes sağlanır. Emek rezervi krizde yeniden artırılmıştır. Kâr oranları yüksektir. Nispî olarak etkin olmayan firmalar krizde yok olup gitmiştir. Genişleme aşamaları, gerçekte, gerçekleşme zorluklarının ortadan kalmaya yüz tutması biçiminde tanımlanmaktadır. Sadece daha sonraları, birikim olgunluk evresine ulaştığında, kapitalistlerin tahminleriyle birlikte olmasını bekleyebileceğimiz husus, genel koşullara ilişkin olarak ortaya çıkan gerçeğin bir kez daha fiyatlar ve değerler arasındaki sapma biçiminde gelişme göstermesi biçimindedir: iş çevrimleri.[16]

Oligopol ve Kriz

Marksist kriz teorisinin uzantılarından bir tanesi oligopoldür. Oligopolistik kapitalizm rekabetçi kapitalizmden -her ikisinde de ortak özellik olan- krizin endemik niteliğinin yanı sıra krizin görünüşü yani yetersiz efektif talep biçiminde görünmesi açısından da farklılık göstermektedir. Oligopolistik koşullar, Marx'ın rekabetçi kapitalizm temelinde tanımladığı fiyatlar ve değerler arasındaki sapma yerine, fiyat değişiklikleriyle birlikte gelişme göstermeye gereksinim duymayan bir yetersiz efektif talep üretmektedir. Oligopolistik kapitalizmde, gerçekleşme sorunu daha niceliksel bir olgu haline gelmektedir: Marksist olmayan bağlamda çok iyi anlaşıldığı gibi, oligopolcünün yetersiz efektif talebe verdiği tepki, ürettiği çıktı miktarını azaltına biçiminde gelişmektedir.

Oligopolistik kapitalizmin hâlâ da Marx benzeri rekabetçi bir süper kâr avcısı olma özelliğinde olduğu hususuyla çelişecek tatmin edici bir gerçek bulunmamaktadır. Fark, fiyat rekabetine daha az başvuruluyor olmasıdır. Dahası, Marx'ın genel sermaye birikimi kanunu oligopoller olsa da olmasa da kesinlikle geçerliliğini sürdürmektedir. Buradan ha-

16) Değerlerin fiyatlara dönüşmesi, Marx'ın iktisadî krizle ilgili argümanını etkilemez.

reketle, Marx'ın birbiri ardına gelen mekanizmaların oligopolistik kapitalizmde değiştirilmiş bir biçimde de olsa gerçekleşme sorunlarının işlemesini sağladığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Yukarıda krizin dört temel yönü olarak sıralananlar, 1 no'lu yönün düzetilerek okunması gerekliliği temelinde hâlâ da geçerliliğini sürdürmektedir: *Krizler, aşırı efektif talepyetersizliğine (değer-fiyat orantısızlıklarıyla ya da böylesi bir orantısızlık olmaksızın) ve gerçekleşen kâr oranlarının azalmasına vesile olan anlardır.*

Politik İş Çevrimleri

Bu çalışmada geliştirilen Marksist kriz teorisi, Marksistler ve diğerleri arasındaki 'politik iş çevrimleri' konusundaki güçlü bir tartışma akımından önemli ölçüde ayrılan bir yapıdadır.[17] Kalecki'nin ilk formülâsyonunda, devlet müdahalesi, işçi sınıfını disiplin altında tutmak ve dolayısıyla da, işsizlik yaratarak kârlı ücret düzeylerinin korunmasını sağlamak üzere kapitalist *sınıfı* yani söz konusu sınıfın siyasî çıkarlarını zirveye taşımak amacına yöneliktir. Benzer şekilde, devlet, çevrimsel hareketlerin dip noktasında harcama yaparak ve harcamaları uyararak iktisadî genişlemeyi yükseltmek amacıyla müdahalede bulunmaktadır. Çevrimin zirve noktasında, 'büyük işletmeler ve rantiyerlerin çıkarlarından' oluşan 'güçlü bir blok', devleti bütçe açıklarını azalması yönünde ikna etmeye yönelir. Böylelikle, Keynesyenlerin sıklıkla antienflâsyonist yani sınırlayıcı karşı çevrimsel politikalar olarak değerlendirdikleri politikalar, Kaleckyenler tarafından daha ziyade kesinkes ücret düzeylerini dondurmak ya da düşürmek amacıyla gerçekleştirilen çevrim yaratan ya da çevrimi güçlendiren politikalardır.

Bir çevrim zirveye ulaştığında ve kâr oranları düştüğünde Marx (1967, 111, s. 253) ortaya çıkan bu durumu kafasında biraz farklı canlandırmaktadır: 'Sorun, kârın değil de, zararın paylaşılması şeklini alır almaz, herkes kendi payına düşen zararı en aza indirme ve bunu bir başkasının sırtına bindirme çabası içine düşer... Her tekil kapitalistin çıkarları ve bir bütün olarak kapitalist sınıfın çıkarları arasındaki antagonizm, bu zararın ne kadarını yüklenmek zorunda kalacağı yani bunu ne ölçüde paylaşacağı, göstereceği güce ve kurnazlığa bağlıdır ve o za-

17) Kalecki'nin düşünceleri Robinson'da (1976) ve Raford Boddy ve James Crotty'nin çalışmalarında birkaç tane olmakla birlikte mümkün olan birçok örnekle verilmektedir.

man rekabet su yüzüne çıkar'. Marksist kriz teorisi temelinde burada yapılan açıklama çerçevesinde, birikim süreci kendi zirvesini kendisi oluşturacaktır. Tekil kapitalistlerin beklentileri ve bunlar arasında yoğunlaşan rekabet, devletin kapitalistlerin beklediği iktisadî koşulları gerçekleştirecek ve dolayısıyla da, bunu etkileyecek politikalar izlemesi yönünde baskıya neden olacaktır. Çevrimlerin zirve noktasında, kapitalistler rekabetlerini yoğunlaştırmalarının yanı sıra farklı beklentiler içine girdiğinden, bu temelde talepleri de farklılaşacaktır. Belki de, burada, 'karşı çevrimsel' hükümet politikalarının oluşumunda ve işletilmesinde gözlemlenen gecikmelerin açıklamasına ilişkin bir ipucu bulunmaktadır.

En nihayetinde, tabii ki, tüm kapitalistler her zaman yüksek kâr elde etmenin yanı sıra emeğin düşük ücret talep etmesini isterler. Ancak, bu gerçekten hareket etmek, tüm kapitalistlerin aynı zamanda işsizlik üreten bir devlet politikası izleme peşinde oldukları gibi mantıkî gereklilik olduğu sonucu beraberinde getirmemektedir. Çevrimsel zirvelerin oluştuğu konjonktürde, kapitalistler arasındaki farklı çıkarların özel birikim sürecine özgü çevrimi yaşamaları, farklı devlet politikalarına ilişkin farklı talebe neden olacaktır. Kalecki'nin 'politik iş çevrimleri', kapitalistler arasında resesyonda zararlarını minimize etme ya da söz konusu zararları kaydırma peşinde olduklarını yansıtan nispî güç savaşlarına ne zaman ve nasıl girdiğinin tanımlanması çerçevesinde daha anlamlıdır.

Marx'ın kriz teorisinin krizlere karşı koyma amacını taşıyan devlet politikalarının değerlendirilmesine ilişkin daha ileri uzantıları da bulunmaktadır. Bunları burada ele almadığımız halde, en azından bunlardan kısaca söz etmemiz iyi olacaktır. Resesyon koşullarında, hükümet politikaları tabii ki ekonomiyi harekete geçirme yönünde teşvikte bulunma görevini yerine getirir. Ancak, yapılacak teşviklerin başarıya ulaşıp ulaşmayacağı yani kapitalistlerin krizlerin önlenmesine ilişkin beklentilerini yeterince yükseltip yükseltmeyeceği, uygulanacak politikalara pek fazla bağlı olmamakla birlikte daha ziyade birikim, etkinlik yapıları ve beklentiler arasındaki karşılıklı etkileşime dayanmaktadır. Böylelikle, Marksist kriz teorisi, antiresesyonist teşvik mekanizmasının ne zaman ve nasıl başarılı ya da başarısız olacağını ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde, kısmen eksojen olayların (teknolojik atılımlar, siyasî karışıklıklar, dış ticaret ya da yatırım koşullarında meydana gelen ani

değişiklikler) bir krizi önlemesi her durumda, beklentiler, etkinlik yapıları ve kâr sıkışmasına neden olan birikim mekanizmaları arasındaki ilişkilere bağlıdır. Marx'ın teorisi ne Keynesyen politikaların etkinliğini ve ne de söz konusu politikaların beklentiler üzerindeki kısmî eksojen etkilerini inkâr etmekte, daha ziyade söz konusu etkinliği sınırlayan koşulları ortaya koymaktadır.

Birleşik Devletlerdeki Krizler

1918 ilâ 1939 yıllarını kapsayan dönem boyunca Birleşik Devletlerde yaşanan en ekstrem kriz 1930'larda ortaya çıkmıştır. Maurice Flamant ve Jeanne Singer-Kérel tarafından bu dönemi kapsayan 250 aylık süre için yapılan hesaplamada olduğu gibi, 106 ay ya da belirtilen sürenin yüzde 42'si iktisadî gerileme olarak nitelendirilmektedir. 1945 ilâ 1965 yılları arasında, ekstrem bir kriz söz konusu değildir ve iktisadî gerilemenin görüldüğü aylar yüzde 18'dir. 1965 yılından sonra, bu ülke bir başka ekstrem kriz daha yaşamıştır ve iktisadî gerilemenin yaşandığı aylar, 1945 ilâ 1965 yılları arasıyla karşılaştırıldığında fazladır.

Ortaya çıkan sonuçlar, hükümetin iş çevrimlerini yönetmek için kullandığı tekniklere karşın ve sanayinin yaygın bir biçimde oligopolleşmesine rağmen çevrimlerin ortaya çıktığı hissini vermektedir. Keynesyen politikalar iş çevrimlerinin ertelenmesine, yumuşatılmasına, tahmin edilmesine, uyarıcı etkide bulunmasına ya da değiştirilmesine yarasa da çevrimler yaşanmıştır. Oligopolleşme (çokuluslu ve birden çok üreten firmalar da dâhil olmak üzere) fiyat ve piyasa kontrollerinin oligopoller tarafından yapılmasına izin verdiği halde, söz konusu kontrollerin krizlerin çıkma ihtimâli konusunda herhangi bir tek yönlü yani bu ya da bu yönlü etkisinin olduğunu ileri sürecek ne *a priori* teorik neden ve ne de ampirik bir gerçek bulunmaktadır.

Bu durumda, yeniden Marx'ın temel formülâsyonuna geri dönersek, krizlerin, -ortaya çıkışları, süreleri ve şiddetleri- kapitalist birikime özgü krizlere neden olan eğilimlerin ve karşı eğilimlerin değişen nispî gücüyle belirlendiği görülebilecektir. Para ve maliye politikaları ve tekel gücü hem eğilim ve hem de karşı eğilim olarak etkide bulunmasına rağmen etkilerin, 'dış ticaret' olarak adlandırılabilen uluslararası ekonomideki gelişmeler tarafından giderek gölgeleneceğine inanmaktayım. Marx'ın dış ticaretin nedenlerinin ve sonuçlarının analizini bir başka yerde ele almıştım. Burada ortaya konulan argüman açısından özetle-

mek gerekirse, dış ticaretin nedenleri son analizde, günümüz dünyasında kapitalist birikime indirgenir yani dış ticaret kalıpları, her ticaret ortağının eşitsiz gelişimine ve bu da her ortağın birikiminin doğasına ve izlediği çizgiye bağlıdır. Bunun ötesinde, dış ticaret yoluyla gerçekleştirilen mübadele, söz konusu mübadelenin ülkedeki birikim üzerine yarattığı etkiye dayanır.

Bu durumda Marx'ın analizi sermaye birikimiyle başlamakta ve buradan kriz yaratan eğilimlere yani karşı koyan eğilimler ve dış ticarete yönelmektedir. Dış ticaret hem eğilimleri ve hem de karşı koyan eğilimlere karşı tepki vererek birikimi noktalayan krizler tarihini etkilemektedir. II. Savaş ve bu tarihten sonra geçen otuz yıl, Birleşik Amerika'nın ve dünyanın geri kalan kısmıyla karşılaştırıldığında, birikimin niceliksel düzeyi, niteliği ve izlediği yolun gelişmenin daha ziyade aşırı eşitsizliğini resmetmektedir. Özü itibariyle, Birleşik Devletler uzun bir birikim genişlemesi yaşamıştır. Bir önceki yüzyılda gelişmiş eşitsizlik, iki dünya savaşıyla özellikle de İkinci Savaş'la birden bire yoğunlaşmış ve abartılı hale gelmiştir. Bu ise 1939 yılından 1960'lı yıllara kadar geçen süre içinde Birleşik Devletlerdeki kapitalist 'uyumsuzluğun' yumuşatılmasının en temel açıklamasının, bu süre içinde dünya ekonomisini nitelendiren eşitsiz gelişmenin özel koşullarına ilişkin nedenlerde bulunduğu iddiasını taşımaktadır. Dahası, bu, 1970'li yıllardaki krizin, büyük ölçüde, kendileri bizatihi eşitsiz gelişmenin sonucu olan -kriz mekanizmasının yeniden ortaya çıkmasıyla uzun bir birikim genişlemesinin sona ermesi- söz konusu özel koşulların bertaraf edilmesi sonucu ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

II. Savaş sonrası on yıllar, Birleşik Devletlerde oligopolistlere mamûl mal ihracı, ilksel mal ithâlatı ve sermaye ihracı konusunda özel fırsatlar yaratmıştır. Bu fırsatlar, tartışmasız dünya parası olan Birleşik devletler dolarının hâkimiyeti nedeniyle daha da öteye taşınmıştır. Bu fırsatların kullanılmasıyla, Birleşik Devletler kapitalizmi sermaye birikiminde hızlı bir yörüngeye oturmamış olsa bile ılımlı birikim, nispî bir fiyat istikrarı, nispî bir örnek alınacak toplumsal istikrar içine girmiştir.[18] Birleşik Devletler'deki çevrimlerin ılımlı olmasını sağlayan bu ülkeye ilişkin iş çevrimlerinin ihracını massetmenin sonuçlarından kor-

18) Tabii ki, uluslararası iktisadî fırsatlar, toplumsal istikrarın mütemmim düzü olmakla birlikte toplumsal istikrarı açıklamaz. Stuart Ewen, en azından 1920'li yıllardan bu yana Birleşik Devletler kapitalizmi tarafından dikkatli bir biçimde büyütülen tüketiciyi koruma kültürünün olgunlaşma-

kulduğu halde, diğer önde gelen kapitalist ekonomiler uzun dönemli çıkarlarının en iyi iktisadî gelişmelerini en azından geçici olarak Birleşik Devletlerin üstünlüğüne uyum sağlamayla elde edeceklerini görmüşlerdir. John Kenneth Galbraith, 'Politikalarımızı diğer ülkelere göre düzenlemedik, ancak, politikalarımız önceden tahmin edilebilir ve daha küçük ve daha yönelebilir ülkeler politikalarını bizim politikalarımızla uyumlu hale getirebilirler' demektedir (1974, s. 242).

Bununla birlikte, Birleşik Devletlerdeki oligopollerin 1945 yılı öncesindeki eşitsiz gelişmenin sağladığı avantajları sömürme biçimi, söz konusu avantajların büyük bir kısmını ortadan kaldırdığından, bir tür eşitsiz gelişme yaratmıştır. Avrupa ve Japon kapitalizminin uzun dönemli çıkarları, Birleşik Devletler ihracının ve iş çevrimlerinin daha azını massedeceği görüntüsü sergilemektedir. Sonuç olarak, Birleşik Devletler ekonomisinin nispî istikrarı, dış iktisadî işlemler Birleşik Devletlerin kriz mekanizmasına karşı birikimini sürdürmede ve desteklemede gücünü yitirdiğinden sorgulanmaya başlamıştır.

1945 yılından 1960'lı yıllara kadar geçen süre içinde yaşanan eşitsiz gelişmenin sonuçlarına ilişkin global uyumun belirtileri, 1970'li yılların uluslararası para krizleri ve 1930'lu yıllardan bu yana Birleşik Devletlerde yaşanan en ciddi krizlerin harekete geçirdiği dünya çapında yaşanan resesyondur. Keynesyen para ve maliye politikası reçetelerinin Birleşik Devletlerdeki krizle ya da birbirine geçen dünya parasal karmaşasıyla baş etmede konusunda uygun olmaması gerçeği, kapitalist gelişmenin esas itibariyle söz konusu politikaların elde ettiğinin ötesinde olduğu iddiasını taşımaktadır. Benzer şekilde, yukarıda da ele alındığı gibi, kapitalist birikimin temel dinamiği ve krizleri ve eşitsiz gelişme, yirminci yüzyıldaki kapitalist krizlerin açıklanmasına yönelik yararlı bir çerçeve ortaya koymaktadır. Bu, en azından, kapitalist kriz teorisine Marksist yaklaşımın bir uzantısıdır.

---

sının eşit önemini göstermektedir. Bir anlamıyla, kapitalist sistemin başarılı bir biçimde yenidenüretimi uygun bir yerli ve yabancı piyasa koşullarının sürdürülmesini gerektirmektedir. 1945 yılından bu yana geçen zamanın büyük bir kısmında, emperyalizm ve tüketiciyi koruma kültürü bu işlevin sürdürülmesinde önemli roller oynamıştır.

Ne olursa olsun, 1945 yılından sonraki özel koşullarda Birleşik Devletlerdeki birikim sadece Keynesyen politikaların panzehir olarak kimi başarılar elde ettiği ılımlı fiyat-değer uyumsuzlukları yaratmıştır. Bu koşulların zayıflamasıyla, kriz durumları en azından Keynesyen politikaların geleneksel büyüklüklerin ulaştığı noktanın ötesine geçebilir ve geçmiştir de.

EK I

Basite indirgendiğinde, Marx'ın süper kâr kavramı şu şekilde sunulabilir:

A. K (n firmadan oluşan) sanayinde herhangi bir üç firma olduğunu düşünün

1 No'lu Firma;

$$c_1^k + v_1^k + s_1^k = w_1^k = 50x$$

2 No'lu Firma;

$$c_2^k + v_2^k + s_2^k = w_2^k = 100\ X$$

3 No'lu Firma;

$$c_3^k + v_3^k + s_3^k = w_3^k = 150\ X$$

c_1^k = t döneminde 1 No'lu firmada x malı üretiminde kullanılan değişmeyen sermaye ve bunun gibi,

v_1^k = t döneminde 1 No'lu firmada x malı üretiminde kullanılan değişken sermaye ve bunun gibi,

s_1^k = t döneminde 1 No'lu firmada x malı üretiminde üretilen artı değer ve bunun gibi,

w_1^k = t döneminde 1 No'lu firmada üretilen toplam *değer* ve bunun gibi,

x = K sanayinde üretilen birim kullanım değeri (fizikî çıktı),

B. $\frac{w_1}{50} > \frac{w_2}{100} > \frac{w_3}{150}$ olsun.

C. $\frac{w_2}{100}$ bir birim x üretmek için gerekli ortalama toplumsal emek zamanı olsun.

D. Bu durumda,

$$\frac{w_1}{50} - j = \frac{w_2}{100} = \frac{w_3}{150} + g$$

olduğunu söyleyebilirz.

E. Bu nedenle, 3 No'lu Firma, çıktısını ortalama olarak toplumsal gerekli emek zamanına tekabül eden bir değerden satarak ürettiği artı değeri gerçekleştirmenin, s_3^k, yanı sıra 150'ye eşit süper kâr elde edecektir.

Özdeş bir uslamlamayıa, 1 No'lu Firma, çıktısını ortalama olarak toplumsal gerekli emek zamanına tekabül eden bir değerden satarak sadece *eksi* 50*j*'ye eşit bir miktar elde edecektir.

Böylelikle, Marx açısından süper kâr kazancı daima üretilen artı değerin daha az etkin olan firmalardan, daha çok etkin olan firmalara (üretim için gerek emek zamanı cinsinden) doğru topyekûn yer değiştirmeyi içermesi gerekmektedir.

EK II

Bu argümanın özünün en basit biçimde açıklanması Sweezy'nin (1942, s. 162 ve devamı), Tugan-Baranowsky tartışmasında yer almaktadır. Sweezy, Tugan-Baranowsky eleştirisini, yetersiz efektif talep söz konusu olduğunda tüketim malları üretimi eğiliminin mallar satılmadığında bir krize neden olan ya da krizden sakınmak için üretimin perdelenmesi nedeniyle bir durgunluğu beraberinde getiren Keynes-Harrod-Domar türü kavram biçiminde geliştirmiştir (s. 180). Bu makalenin kriz konusuna odaklanması veri iken, temel mantıkî argüman şu şekildedir:

A. Rekabet veri iken, birikim ve sermayenin organik bileşiminin yükselmesi söz konusudur. Bu noktada, bu olgunun ortalama kâr oranı üzerindeki etkisini belirtme gereği bulunmamaktadır.

B. Hem üretim malları ve hem de tüketim malları sektörlerinin bu olguyu eşit derecede yaşadığı varsayımıyla, her iki sektörün de hem kullanım değeri (fizikî) ve hem de mübadele değeri cinsinden toplam çıktıları artacaktır.

C. Bununla birlikte, sermayenin organik bileşiminin artması veri olduğunda, en azından işçilerin tüketim malları talebinin nispî bir biçimde yavaş artması da doğrudan belirtilmiştir.

D. Tüketim malları arzlarının, talebinden fazla olması bir fiyat/değer uyumsuzluğu yaratmaktadır.

E. Tüketim malları sanayinde bir kâr sıkışmasının yaşanması biçiminde ortaya çıkan bu uyumsuzluk sadece söz konusu gelişme işçilerin ve sermayenin tüketim malları sektöründen üretim malları sektörüne ya da bir üçüncü sektöre doğru niceliksel olarak topyekûn yer değiştirmesiyle ortadan kalkacaktır.

F. Uyumsuzluk ortadan kalkmazsa, bir kriz muhtemelen ortaya çıkacaktır.

Bu durumda, şu soruya geri dönüyoruz: uyumsuzluğu krize bağlayan nedir? Bu soru sadece bu makalede sunulan kapitalist beklentilere ilişkin bir analiz yoluyla Marx tarafından cevaplandırılabilir.

KAYNAKLAR

R. Alcaly, 'The Relevance of Marxian Crisis Theory', D. Mermeistein, ed., *The Economic Crisis Reader*, New York, 1975 içinde.

L. Althusser, 'Contradiction and Overdetermination', *For Marx*, New York, 1970,

R. Roddy and J. Crotty, 'Class Conflict and Macro-Policy', *Review of Radical Political Economics*, Spring 1975.

M. Cogoy, 'The Fail of the Rate of Profit and the Theory of Accumulation', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter 1973.

S. Ewen, *Captains of Consciousness*, New York, 1976.

M. Flamant and J. Singer-Kerel, *Modern Economic Crises and Recessions*, New York, 1970.

J.K. Galbraith, 'A Layman's Guide to Monetary Crises', *Playboy*, January 1974, Dushkin Publishing Group, Readings in Economics 76/77, Guilford, Connecticut, 1976 içinde yeniden yayınlanmıştır.

D. Gordon, 'Capital vs. Labor: The Current Crisis in the Sphere of Production', in D. Mermeistein, ed., *The Economic Crisis Reader*, New York, 1975 içinde.

G. Hodgson, 'The Theory of the Falling Rate of Profit', *New Left Review*, 1974.

M. Itoh, 'The Formation of Marx's Theory of Crisis', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, February 1974.

M. Kaldor, 'Capital Accumulation and Economic Growth', F.A. Lutz and D.C. Hague, eds., *The Theory of Capital*, London, 1961 içinde.

M. Kalecki, 'Political Aspects of Full Employment', Kalecki, *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*, New York, 1972 içinde.

J. M. Keynes, *The General Theory of Empsloyment. Interest and Money*, New York, 1962.

S. Koshimura, 'Equations of Chain Hankruptcy: From Sectoral to General Crises'. J. Schwartz, ed., *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, Calif., 1977, içinde.

M.A. Lebowitz, 'Marx's Falling Rate of Profit: a Dialectical View', *The Canadian Journal of Economics*, May 1976.

A. Leijonhufvud, *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, New York and London, 1968.

K. Marx, *Capital*, Volumes I, II ve III , New York, 1967.

_____, *Theories of Surplus Value*, Part II, Moscow, 1968.

_____, *Theories of Surplus Value*, Part III, Moscow, 1971.

_____, *Grundrisse*, New York, 1973.

J. Robinson, *The Accumulation of Capital*, Homewood, Illinois, 1956.

_____, *Economic Philosophy*, Chicago, 1962.

_____, 'The Age of Growth', Basılmamış Gildersleeves Konuşmaları, Barnard College, New York, March 2, 1976.

P. Sraffa, *The Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge, 1960.

P. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York, 1942.

_____, 'Some Problems in the Theory of Capital Accumulation', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Autumn, 1973.

P. Sylos-Labini, *Oligopoly and Technical Progress*, Cambridge, 1962.

M. Toms, 'Towards a Marxian Model of Capital Accumulation, Unemployment and Distribution with One Technique of Production', *Czechoslovak Economic Papers*, 1976.

R. Wolff, 'The Theory of Foreign Trade: a Marxian Approach', teksir, yazardan temin edilebilir.

E.O. Wright, 'Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis', Schwartz, ed., *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica, Calif., 1977 içinde.

D. Yaffe, 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter, 1972.

MARKSİST KRİZ TEORİSİ

J. WINTERNITZ

Akademik çevrelerdeki iktisat teorisi 'krize karşı bilinçlenmiştir'. Bu gelişme ise 1929-1932 yılları arasındaki dünya iktisadî krizinin yerle bir ettiği deneyim sonucunda ortaya çıkan yeni bir olgudur. Adam Smith ve Ricardo'dan bu yana kadar geçen zaman içinde burjuva iktisatçıları arasındaki yaygın düşünce, 'serbest girişim' sisteminin kendi kendini düzenleyen yani otomatik olarak arz ve talebi uyumlaştıran bir sistem olduğu ve krizlerin de, sadece, iktisatçı olmayanlarca aşırıüretimin olamayacağını açıklamaları temelinde, seller ve depremler gibi istisnaî sapmalar sonucunda geliştiği biçiminde ortaya konmuştur. Bu yaklaşım, Keynes'in *General Theory of Employment* adlı çalışmasını gözden geçiren Profesör Hicks tarafından yapılan çalışmada da özetlenmiştir:

> 'Sıradan (statik) iktisat teorisi, iktisadî sistemin normal koşullardaki işleyişini açıklar. Bununla birlikte, boomlar ve çöküşler normal işleyişten meydana gelen sapmalardır ve bu nedenle de, sapmaya neden olan unsurla açıklanmalıdır'.[1]

Bu ise kapitalist sistemin iç uyumundaki bu naif inancın hem işadamı ve hem de kapitalist ekonominin teorisyenlerinin zihninde paramparça olduğu kapitalizmin genel krizinin bir belirtisidir. A.B.D.'deki boom'un er ya da geç sona ermesi gerektiğine ilişkin korku, şimdilerde,

1) *Economic Journal*, June 1936, s.239.

1929 yılındaki refahın sürekli olduğu biçimindeki inanç kadar genel bir inançtır. Boomlar ve çöküşler sanayi kapitalizmi kadar eski olsa da, son yirmi yılda ticaret çevrimlerine ilişkin olarak üretilen teoriler, önceki yüzyılda üretilen ticaret çevrimi teorilerinden daha fazladır.

Ancak, burjuva teorilerinin birçoğu, kapitalist üretimin tam da koşullarından hareketle periyodik krizlerin gereklilik olarak ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Söz konusu iktisatçılar hâlâ da, kimi parasal ve kredi sisteminin uyarlanmasıyla, devlet müdahalesiyle, ücretlerin 'esnekliğinin' artırılmasıyla ya da vergileme yoluyla daha eşit bir gelir dağılımının sağlanmasıyla, kısaca, kapitalist sistemin temellerine dokunmadan -üretimde özel mülkiyet- söz konusu sistemin işleyişini iyileştirecek reformlarla krizlerden sakınılabileceğine, iktisadî sarkacın azaltılabileceğine, çevrimdeki düzensizliklerin giderebileceğine inanmaktadır. Tam istihdamın garanti altına alınmasına ilişkin olarak ortaya konan çeşitli öneriler, iktisadî sistemde temel olarak bir yanlışlık olmadığı inancına dayanmaktadır.

Kapitalizmi savunanlar için iktisadî kriz, Marx ve Engels'in de ortaya koymuş olduğu gibi, söz konusu sistemin devrimci eleştirisi göz ardı edilerek gerektiği gibi açıklanmamış sıkıntılı bir paradoks olsa da, iktisadî kriz, kapitalizmi savunanların temel düşüncelerinin en açık, göze çarpan ampirik, uzlaştırılamaz, kapitalizmin giderek keskinleşen iç çelişkisinin, söz konusu sistemde gelişen devasa üretken güçlerin üretken kullanımındaki yeteneksizliğinin giderek artmasının ispatıdır. Bilimsel sosyalizmin kurucularının yazdıklarında hem kapitalist krizlerin teorik olarak açıklanmasına ve hem de söz konusu yinelenen karmaşanın devrimci uzantılarına ilişkin çok sayıda örneğe rastlamaktayız.

Ne yazık ki, Marx, 1859 yılında *Contribution to the Critique of Political Economy* adlı çalışmasında çerçevesini çizmiş olduğu gibi kapitalist ekonomi üzerine yapmış olduğu önemli çalışmasını tamamlayamamıştır. Bu nedenle, Marx'ın yapmış olduğu çalışmalarda, kriz teorisine ilişkin ayrıntılı ve sistematik bir sunuma rastlayamamaktayız. Ancak, böylesi bir teorinin tüm unsurlarının, Marx'ın, ölümünden sonra K. Kautsky tarafından yayınlanan *Capital* ve *Theorien über den Mehrwert* adlı çalışmalarında yer aldığını söyleyebiliriz.[2]

---

2) İktisadî düşünce tarihine önemli katkısı olan bu dört cilt, her ciddi iktisat öğrencisine paha biçilmez bir katkıda bulunmaktadır. Vol. II, 2. Kısım 'Sermaye Birikimi ve Kriz' başlığını taşımaktadır.

Ancak, Marx'ın bu karmaşık sorunun farklı yönlerini çeşitli bağlamlarda ele almış olması nedeniyle, görüşleri Marksistler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır ve bağlantıları tek bir uygun düşünce çizgisinde birbirine bağlamak kolay değildir.

Marx'ın yapmış olduğu analizde iki temel düşünce bulunmaktadır:

1. Kapitalist kriz, kapitalist toplumundaki temel çelişkisinin bir ifadesidir; bir taraftan, üretimin toplumsal niteliği ve tahsisinin özel niteliği ve sonuç itibariyle de, sınırsız olma eğilimi, üretimin hızla artması ve diğer taraftan da, tüketime ilişkin sınırlamalar.
2. Azalan kâr oranları eğilimindeki iç çelişkilerin krizlerde ifadesini bulması.

Bu iki düşünce birbiriyle karşılıklı olarak yakından ilişki içinde olup, arasında seçim yapmamız gereken iki alternatif teori değil de, çerçevesi kesin çizgilerle çizilmiş bir iktisat teorisinin iki yönüdür.[3]

Kriz teorisinin tatmin edici olabilmesi için, ticaret çevrimlerinde periyodik olarak düzenli bir biçimde meydana gelen boomlar ve çöküşleri, hem üretimin değişik dalları yani arz ve talep arasında nispî bir dengenin bir süreliğine kurulması ve hem de bu dengesinin sürdürülemeyeceği ve birdenbire ve sert bir biçimde bozulacağı gerçeği temelinde açıklamalıdır. Böylelikle, ne eksiktüketim ve ne de üretim anarşisi tek başına krizin bir açıklaması olarak değerlendirilebilir.

Marx ve Engels kaba yani aşırı basitleştirilmiş bir eksiktüketim teorisini reddetmiştir.[4]

Marx, 'kesinlikle krizlerin öncesinde daima ücretlerin genellikle yükseldiği bir dönemin olduğuna' ve bunun da, işçi sınıfının 'nispî refahının', her zaman için sadece yaklaşan bir krizin habercisi olarak geliştiğine işaret etmiştir. Engels, kitlelerin eksiktüketiminin yani kapitalizm ortaya çıkmadan binlerce yıl önce kitlelerin tüketiminin asgarî minimumla sınırlandırıldığını, ancak, aşırıüretim gibi bir yeni olgunun sadece kapitalizmle birlikte ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Krizler ka-

3) Amerikalı Marksist Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* adlı ilginç kitabında bu iki tür krizi birbirinden ayıracak kadar ileri gitmektedir: azalan kâr oranıyla ve eksiktüketimle ilintili krizler, s. 145 ve devamı.

4) *Capital*, Vol. II, s. 475 ve devamı. Engels, *Anti-Dühring*, Third Part, Socialism, III, s. 814.

pitalist toplumda periyodik olarak yenilendiği halde, eksiktüketim söz konusu toplumun kronik bir gerçeğidir.

Üretim ve sermayede yüksek düzeyli yoğunlaşmasının yaşandığı binlerce bağımsız üretken birimden oluşan günümüz tekelci kapitalizminde, herkesin büyük bir piyasanın kestirilemeyen beklentisiyle üretim yaptığını, milyonlarca üretici ve tüketicinin kararıyla hareket ettiğini ve sadece maksimum kârı elde etmek üzere yönlendirildiğini hesaba katsak da, bu saçma sistemin çökme eğiliminde olduğu şaşırtıcı gelmemelidir. Şaşırtıcı olan, söz konusu sistemin bir zamandır bir şekilde devam etmesidir. Normal olarak üretimin artması biçimindeki üretim süreci, sadece kapitalist üreticiler kütlesinin piyasada ürünlerini makul gördükleri bir kârdan satabilmelerini sağlayan yeterli bir talep ve yeterli bir üretim araçları arzı (makine, hammadde ve emek) bulduklarında ve üretimlerini genişletilmiş bir ölçekte devam ettirmek için sermayelerini yenidenüretecek fiyatlar söz konusu olduğunda devam etmeleridir.

Marx (*Capital*'in II. cildinde), sermaye birikiminin genişletilmiş ölçekte yenidenüretimini mümkün kılmak için, üretim araçları üretimi ve tüketim araçları üretiminden oluşan toplumsal üretimin söz konusu iki temel departmanı arasında elde edilmesi gereken niceliksel ilişkileri veren bir formül elde etmiştir.

Emtia bu oranlar çerçevesinde üretildiği ve mübadele edildiği sürece, üretim daha da genişletilmiş bir ölçekte sürebilir.

Bu eşitlik gerçekte bu türden sayısız niceliksel ilişkiyi sembolize etmektedir.

Plânlanmamış bir ekonomide bu oranlar nasıl oluşturulur ve sürdürülür? Sözüm ona fiyat mekanizması yani 'arz ve talep kanunu' yoluyla. Toplumsal olarak gerekli olan orandan sapmalar söz konusu olduğunda, aşırı üretilen emtianın fiyatı düşer, eksik üretilen emtianın fiyatı yükselir. Aşırı düzeyde büyümüş üretim dallarında ortalama kâr oranın altında, ölçek altı ekonomilerin geçerli olduğu üretim dallarında ise ortalama kâr oranının üstünde kâr elde edilir ve denge yeniden kuruluncaya kadar sermaye birinci üretim alanından ikinci üretim alana doğru akar.

Bu yolla, bir süre sonra (belli bir derecede), sürekli sapmalar ve kararsızlıklarla, arz ve talebin nispî dengesi sürdürülebilir. Böylelikle *kısmî* aşırıüretim *krizleri* yani kimi emtianın eksiküretimine paralel olarak diğerlerinin aşırıüretimi, kapitalist ekonominin düzenli bir veçhesidir.

Ancak, bu tür orantısızlıktan kaynaklanan periyodik krizleri açıklayabildiklerini düşünen iktisatçılar yanılgı içindedir.[5]

Üretim anarşisi krizlerin gerekliliğini değil de, sadece *ihtimâlini* açıklamaktadır. Esasen kapitalist üretimin dinamik niteliğini emek üretkenliğinde meydana gelen hızlı artışı soyutlarsak, işçi sınıfı ve kapitalist tüketimi sermaye ve çıktıda meydana gelen artış oranında artırarak, bir kez oluşturulduğunda süreklilik kazanacak bir genişleyen kapitalist sistem modelini kurmak kolaydır.

Kapitalizm, yansıması, sermayenin organik bileşiminin düzenli olarak artması yani canlı emeğin giderek artan 'ölü emek' kütlesini harekete geçirmesi biçiminde ortaya çıkan emek üretkenliğinin sürekli ve hızlı artışıyla kendinden önceki tüm üretim sistemlerinden ayrılır.[6]

Kapitalizm, -*Communist Manifesto*'da da ortaya konduğu gibi- 'toplumsal emeğin kucağında uyuyan' muazzam üretken gücün açığa çıkmasıdır. Bu nedenle de, emek üretkenliğini benzeri görülmemiş bir biçimde geliştiren kapitalist sınıfın yaratıcılığı değildir. Bu, toplumsal emeğin yüksek bir düzeyde bütünleşmesi, işbölümünün gelişmesi ve binlerce işçinin tek bir üretim sürecinde aşamada bir araya gelmesi ve örgütlenmesi ve üretkenlik mucizesini ortaya çıkaran bilimin üretim tekniğine uygulanmasıdır.

Kapitalizm, üretkenliğin sürekli artışını ifade eden bizatihi sermaye birikiminin kendisidir. Bu ise teknik gelişmelerin daha büyük bir ölçekte kullanılmasını mümkün hale getirir ve teknik devrimler olmaksızın üretimin yoğunlaşmasının bizzat kendisinin üretkenliği toplamın giderek büyüyen bir payı olarak artırması daha etkin büyük ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilir.

Toplumsal üretimin, üretim hacmini istihdam edilen işçilerden daha hızlı artıran bu niteliği, üretime yönelik yegâne motif olan maksimum bir kâr oranını gerçekleştirmek isteyen üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olanların toplam üretimin tümünü ele geçirdiği gerçeğiyle

---

5) Eski Marksist K. Kautsky ciddi bir biçimde (*Capital*'in II. cildinin Almanca baskısında), kapitalistler sadece Marx'ın yenidenüretim şemalarını bilseler ve uygulasalardı, krizlerden uzak durulabileceğini ileri sürmektedir. Tekellerin gelişiminin krizlerin olmadığı 'örgütlü bir kapitalizmi' beraberinde getireceği biçimindeki reformist hayâl (Bernstein, Hilferding) aynı hataya düşmektedir.
6) Örneğin, (emeği içinde barındıran) makine, insan gücüyle işlemektedir. Değişmeyen sermayenin toplam sermayeye oranı giderek artmaktadır. Engels, 'Socialism, Utopian and Scientific' ile karşılaştırınız; Marx, *Selected Works*. Vol. I, s. 175 ve devamı; *Capital*, Vol. III, s. 286-287.

çelişmektedir. Buna ulaşmak için, kapitalist, hem ücretleri düşürür ve hem de kendi tüketimini sınırlar, böylece de, büyük bir kısım birikime ayrılır. Bu her iki eğilimde toplumun tüketim gücünün sınırlandırılmasını ifade etmektedir. Böylelikle de, krizin temel veçhesi olan ve kendini *genel bir aşırıüretim* olarak ifade eden bir çelişki ortaya çıkar.

Sözüm ona ortodoks olarak adlandırılan iktisatçılar, genel bir aşırıüretim ihtimâlini reddettiklerinden hiçbir zaman krizi açıklama noktasına bile gelememiştir. Söz konusu iktisatçılar, ilk önce J. B. Say tarafından telâffuz edilen ve daha sonra da Ricardo tarafından uyarlanan ve toplam talebin daima toplam arza eşit olduğunu yani geliri yaratan üretimin, üretilen değere eşit olduğu biçimindeki dogmayı kabul etmişlerdir.

Bu teorisyenlere göre fiyat; ücretler, kârlar ve ranttan oluşmaktadır. Böylelikle de, toplam gelir, üretilenin toplam değerine eşittir.

Bu yanıltıcı argüman ilk olarak, bir metanın değerinin sadece satıldıktan sonra gelir haline geldiğini unutmaktadır ve kural olarak ücretler önceden ödenmesi gerektiği halde, kâr geliri sadece ürün kârlı fiyatlardan satıldıktan sonra elde edilmektedir. İkinci olarak unutulan husus ise gelir, taleple özdeş değildir. Zira emtiasını parayla mübadele eden bir kapitalist, parasıyla emtia mübadelesine girmeye zorlanmamaktadır. 'Say Kanunu', üretilen emtianın, satılan emtia olduğunu varsayarak ve bir dolaşım aracı olarak sadece farklı kullanım değerlerinin karşılıklı değiştirilmesini sağlayan paranın işleviyle, artı değerin yani sermaye birikiminin ve dolayısıyla da, giderek daha fazla paraya el koymanın üretime hâkim olanların tek amacı olduğu kapitalist bir ekonomide paranın değer biriktirme aracı olması arasındaki temel farkı göz önüne almadığından yanlış bir argüman üzerinde durmaktadır.

Marx, bir metanın kullanım değeri ve mübadelede ortaya çıkan değeri yani mübadele değeri olarak sahip olduğu ikili niteliğin nasıl kriz *ihtimâlini* içinde barındırdığını açıklamaktadır. Emtianın yararlı olması yani insan ihtiyaçlarını tatmin etmesi gerektiği gerçeği, söz konusu emtianın değerlerine tekabül eden fiyatlardan satılabileceğini ve kapitalist bir üretici açısından tek başına üretimi değerli hale getiren artı değeri gerçekleştireceğini garanti altına almaz.

Emtianın değer yönü parada ayrı bir biçimde saklandığında yani bizatihi kullanım değeri olmayan 'genel bir meta' olduğunda, aynı çelişki yeniden ortaya çıkar ve kriz ihtimâlini gözler önüne serer. Para aracılığıyla gerçekleştirilen bir emtia mübadelesi trampa anlamına gelmez. Bu

süreç birbirinden ayrı iki hareketten oluşmaktadır. 'Bir metanın tam anlamıyla başkalaşımının tamamlayıcı aşamaları arasındaki zaman aralığı çok büyürse yani satış ve satın alma arasındaki zaman süresinin çok açıldığı çok telâffuz edilmeye başlanırsa, bunlar arasındaki yakın bağ yani birlik kendini kriz üreten bir gelişme olarak ortaya çıkarır'.[7]

Bir ticaret çevrimi teorisi hem üretken gücün artması ve tüketim kapasitesinin sınırlanması arasındaki sürekli çelişkiye rağmen üretimin belli bir zaman döneminde neden büyüyebildiğini ve hem de bu çelişkinin sonuç itibariyle neden sert bir krizle sonuçlanması gerektiğini açıklamalıdır. Karşılıklı ilişki içinde olan bu sorunların cevabı, bir taraftan, sabit sermayenin yenidenüretim koşullarını ve diğer taraftan da, azalan kâr oranlarının düşme eğiliminin içerdiği çelişkileri birbirine bağlamaktadır.

Klâsik iktisatçılar olan A. Smith ve D. Ricardo, kâr oranlarının uzun dönemli azalma eğilimini deneyimle yani faiz oranlarının on altıncı yüzyılın ortalarındaki yüzde 10'luk düzeyinin sürekli olarak azalarak, on sekizinci yüzyılın sonunda yüzde 3-5'e gerilemesiyle elde edilen bir gerçek olarak ele almışlardır.[8]

Marx'ın teorisi, azalan kâr oranları eğilimini, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artışla ortaya çıkan emek üretkenliği artışına bağlamaktadır. Sembolleri kullanarak- sermayenin organik bileşimi olan $\frac{c}{v}$'yi r, (yıllık) artı değer oranını s ve kâr oranını da p ile gösterirsek, şunu elde ederiz:

$$p = \frac{s}{c + v} = \frac{s'}{r + 1}$$

Sömürü oranı, s', değişmeden kalırsa, daha fazla makine ve hammaddenin kullanıldığını ve işçi başına daha fazla makine ve hammadde tüketildiğini ifade eden teknikteki ilerlemeyle birlikte sermayenin orga-

---

7) *Capital*, Vol. 1, s. 875 ve devamı. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Vol. II'nin ikinci kısmında s. .274 ve devamında Say'in dogmasını yerle bir etmeye yönelik olarak uzun eleştiriyi kale almaktadır. J.A. Hobson'un Say Kanununu eleştirisi (*Evolution of Modern Capitalism*, s. 288 ve devamı) Marx'ın analizini biliyor olmasının temelinde yazıldığı açıktır. J. M. Keynes, Marx'ın talebin arza eşit olduğu dogmasını kabul etmediğini bilmekle birlikte Marx'ın iktisat teorisini görmezden gelmesi, (*The General Theory of Employment*, s. 32'de) 'the unıderworlds of Karl Marx, Silvio Gesell or Major Douglas'a atıfta bulunmasıyla kendisini göstermektedir.

8) *The Wealth of Nations*, Book I, Chap.IX.

nik bileşimi (r) arttıkça kâr oranı azalmalıdır. Ancak, s', $r+1$'den daha yavaş bir biçimde gelişirse, p'de azalacaktır. Genel olarak ifade edecek olursak, kapitalizmin doğal bir veçhesi olarak sömürü oranının (s') yükselmesi, p'nin *düşme* eğilimini karşı koyan bir yönde değiştiren bir güçtür ve işi -bir süreliğine- tersine de çevirebilir.[9] Bir diğer karşı koyan eğilim, değişmeyen sermayenin yıpranmasıdır. Sermayenin daha yüksek bir *teknik* bileşimi (işçi başına *daha fazla* makine ve hammaddenin düşmesi) söz konusu olduğunda, aynı artan üretkenlik süreci, c'nin içerdiği emtianın değerini azaltır, dolayısıyla da, bu çerçevede, sermayenin organik bileşimindeki artış yavaşlatılır.

Marx, azalan kâr oranları eğilimi kanunu tartışırken şunları söylemektedir:

> 'Bu farklı etkiler, bir yerde yan yana, bir başka yerde de zaman olarak birbiri ardına kendini hissettirir. Periyodik olarak antagonistik ajanların çelişkisi krizlerde açığa çıkacak bir yol arar'.[10]

Azalan kâr oranlarının uzun dönemli düşme eğilimi, kapitalist toplumun iç çelişkilerini sürekli olarak keskinleştiren nedenlerden bir tanesi olduğundan önemlidir. Bununla birlikte, ticaret çevriminin anlaşılması için, kâr oranının çevrim süresince gösterdiği hareketi incelememiz gerekmektedir. Bu amaçla, (Marx'ın uzun dönem analiziyle ilgilendiğinde ifade ettiği) fiyatların değerlere eşit olduğu varsayımını bir tarafa bırakmalıyız. Piyasa fiyatlarının düzenli bir biçimde değerlerden sapması, çevrimsel hareketin temel bir unsurudur.

Genel fiyat düzeyi ve kâr oranı canlanma ve boom döneminde yükselir, krizde aniden ve sert bir biçimde düşer ve depresyon, fiyatlar ve kâr oranı yeniden yükselmeye başlayıncaya kadar devam eder.

Kâr oranının çevrimsel hareketi bir anlamda çevrimin arkasındaki iti-

---

9) J. Robinson, *Capital*'de Vol. I'deki argüman, emek üretkenliğinin artmasıyla s'nin eğilimin artacağı eğilimini ifade ederken, s'nin sabit olması varsayımı altında Marx'ın p'nin düşme eğiliminde olduğunu göstermesinin 'derin tutarsızlığı' karşısında şaşkına dönmüştür. (*An Essay on Marxian Economics*, s. 42 ve devamı). Bu karşı koyan eğilimlerin çelişkisi *Capital*, Vol. III, 14-15. kısımlarda ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Ancak, Robinson, 'tutarsızlık' olmadığını anlayamamış olmasına rağmen gerçekte bir çelişki Marx'ın teorisinde yansımasını bulmuştur. N. Moszkowska, *Das Marx'sche System*, (Berlin, 1929)'de, s sabitken p'nin düşeceğini ya da p sabitken s'nin yükseleceğini göstermeye çalışırken Marx'ı tamamen yanlış yorumlamaktadır (s. 118).

10) *Capital*, Vol. III, 15. kısım, s. 292.

ci güçtür. Zira kapitalistlerin kâr beklentileri ümit verici olduğunda bu durum üretimi artırır ve kâr beklentileri kötüleştiğinde ise üretimi durdurur ve hatta azaltır.

Öznel okulun kimi iktisatçıları ticaret çevrimlerini ciddi bir biçimde 'iyimserliğin ve kötümserliğin hatalarının ritmik bir biçimde yinelenmesi' biçiminde 'açıklamıştır'. Ancak, hüküm verme konusunda, örneğin, boomun sonunda kâr beklentilerinin aşırı bir iyimserlikle tahmin edilmesi gibi, 'hatalar' olsa bile, bunlar önemli değildir. Önemli olan, makul bir süreliğine 'iyimserliği' haklı çıkartan iyi ve hatta artan kârlar söz konusu olduğu halde, er ya da geç, kapitalistlerin hissiyatından bağımsız bir biçimde, kârlara ilişkin eğilimin tersine dönmesi ve üç aşağı beş yukarı kâr oranlarında ani düşüşün başlamasıdır.[11]

Dış görünüşü itibariyle, bu, Marksist analizle çelişkiliymiş gibi görünmektedir. Zira çevrimin yukarı yönlü safhasında, yatırımların artmasıyla birlikte sermaye birikimi ve üretimin yoğunlaşması, teknik gelişmeler v.s., sermayenin organik bileşimi arttığında, azalan kâr oranları eğilimi de artmaktadır. Ancak, burada, kâr oranında meydana gelen azalmanın, sadece, piyasa fiyatlarında, değerlerde meydana gelen bir genel azalmaya tekabül eden bir azalma ortaya çıktığında etkin hale geldiği unutulmamalıdır.

Nihaî malların fiyatları istikrarlı düzeyini korurken ya da yükselirken, teknik ilerlemeyle üretim maliyetleri azaltılırsa, bu durumda, kâr oranlarını düşmeyip, artacağı açıktır. Çevrimin yukarı yönlü safhasında normal olarak tam anlamıyla olan da budur.

Bu nedenle, emtia değeri düşerken, fiyatlar yükselme eğilimine girmektedir. Bu, emek değer teorisinde yer alan mantıkî bir çelişki değil de, kapitalist ekonomideki gerçek bir çelişkidir.

Talep, arzdan fazla olduğu sürece, fiyatlar değerlerin üstündedir. Bir depresyonun sonunda, stokların azalmış, üretken aygıt gücünü yitirmekte, gerekli yenileme yatırımları yapılmamış, faiz oranları düşük düzeyde olması, kârlı yatırımlar arayan sermaye arzı bolluğunu yansıtmaktadır. Bununla birlikte, hapsedilmiş bu talebi tatmin etme ihtimâlleri kriz ve depresyonda üretken bir kapasiteyle sınırlandırılmıştır. Sanayide faaliyet gösteren fabrikaların yeniden donatılması ve büyütül-

11) 'Ticaret Çevrimleri Üzerine Notlar' (*General Theory*, 22. kısım), başlıklı kısımda Keynes, psikolojik unsuru çok güçlü bir biçimde vurgulamaktadır.

mesi sağlanmadan, tüketim malları arzında önemli bir artış meydana gelmeyecektir.

Bu ise üretim malları sanayindeki canlanmanın temelidir. Yatırım malları sanayinde istihdamın artması işçilerin gelirini yükseltir ve dolayısıyla da, tüketim malları talebi yeniden artar.

Sabit sermayenin yenidenüretimi çevrimin yukarı yönlü safhasında yoğunlaşır. Krizde ve depresyonda, net yatırımların yapılması zordur ve hatta yenileme yatırımları minimum bir düzeye indirilir. Marx, sabit sermayenin yenidenüretimindeki bu süreksizlik ve ticaret çevrimi arasındaki bağı vurgulamaktadır.

> 'Sermayenin yatırıldığı dönemlerin zaman ve mekân olarak farklı olduğu doğrudur. Ancak, bir kriz, daima çok büyük miktarda yeni yatırımların başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, kriz aynı zamanda da, toplumun bakış açısından, üç aşağı beş yukarı bir sonraki çevrimin devrinin yeni bir maddî temelini oluşturur'.[12]

Genişleme süreci bir kez rayına oturduğunda, söz konusu sürecin neden kümülâtif gelişme gösterdiğini anlamak kolaylaşır. Net yatırımların miktarı ve tüketim malları talebinin artması arasında sabit bir ilişkinin olduğu -çarpan teorisinin de ifade ettiği gibi-[13] ispatlanamamakla birlikte iki temel departmanın her birinin üretiminde meydana gelen bir artışın, diğer departmanın üretimini uyardığı hususunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Sorun, bu sürecin sınırsız bir biçimde neden devam etmediği yani boomun neden sonlanması gerektiğidir.

Bu durumda şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Kâr oranını neden sürdürülememektedir? Kâr oranı, üretim maliyetleriyle karşılaştırılan genel fiyat düzeyine bağlıdır. Hem üretim maliyeti ve hem de genel fiyat düzeyi çevrimin yukarı yönlü safhasında yükselme eğilimindedir. Fiyatlar, aşırıüretimle aşağı yönlü baskı altına alınmadığı sürece, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artış, artı değer oranında meydana gelen artışla aşırı ölçüde telâfi edildiğinden artma eğilimine girecektir.

Teknik ilerlemelerin kapitalistler tarafından kullanılması sadece söz

---

12) *Capital*, Vol.II, s. 211.

13) Keynesyenlerin çarpan teorisini, çevrim teorisinin bir unsuru olarak kullanma girişimi, G. Haberler, *Prosperity and Depression*, 3rd edition, 13. Kısımda çok iyi ortaya konmuştur.

konusu ilerlemelerin kapitalistlerin kâr oranını yükseltmesi nedeniyledir. Bu ilerlemeler, -fiyatlar, azaltılmış değere tekabül eden bir düzeye indirgenmedikçe- ekstra kâr anlamına gelen birim başına düşen üretim maliyetini azaltır. Marx bu noktayı çok açık bir biçimde ortaya koymuştur:

> 'Hiç bir kapitalist, yeni bir üretim yöntemini, ne kadar üretken olursa olsun, artıdeğer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, söz konusu teknik kâr oranını azalttığı sürece hiç bir zaman gönüllü olarak uygulamaya sokmaz. Ancak, bu türden her yeni üretim yöntemi emtiayı ucuzlatır. Bu nedenle, kapitalist aslında emtiayı üretim fiyatlarının ya da belki de değerlerinin üzerinde satar. Kapitalist, emtianın üretim fiyatları ve daha yüksek üretim fiyatlarıyla üretilen diğer emtianın piyasa fiyatları arasındaki farkı cebe indirir. Bunu yapmasının nedeni, son belirtilen emtianın üretimi için toplumsal olarak gerekli ortalama emek zamanının, yeni üretim yöntemleriyle üretilen emtiayı üretmek için gerekli emek zamanından daha yüksek olmasıdır. Kapitalistin üretim yöntemi, toplumsal ortalamanın üstündedir. Ancak, rekabet bunu genelleştirir ve genel kanuna tabi kılar. Bunun peşi sıra, -belki de ilk önce bu üretim alanında ve daha sonra da diğer alanlarda aynı düzeye gelmek için- kapitalistin iradesinden tümüyle bağımsız olan kâr oranının azalması söz konusu olur'.[14]

Bu yolla elde edilen ekstra kârın kapitalist sınıfın diğer kesinlerine zarar verecek bir biçimde gerçekleştiği varsayılır ve bir bütün olarak kapitalist sınıfın kâr oranını yükseltmez. Marx bu noktada çok açıktır:

> 'Kâr oranındaki azalmayı denetlemekle birlikte söz konusu azalmayı son analizde hızlandıran nedenlerin, yenilikler v.s. genellikle kullanılmadan önce, söz konusu yenilikleri kullanan tekil kapitalistlerin yararına olmak üzere bazen bu, bazen de şu üretim dalında artı değerde geçici olarak ortalama düzeyin üstünden meydana gelen artışlardan oluşup oluşmadığı sorulabilir. Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir'.[15]

Bunun böyle olmasının nedeni, ücret oranlarının hiçbir biçimde emek üretkenliğindeki artışla aynı düzeyde yükselmemesidir. Birim başına düşen ücret maliyetleri düşürülür -bu aynı gerçeğin bir başka şekilde ifade

14) *Capital*, Vol. III, 15. kısım, s. 310 ve devamı.

15) *Capital*, Vol. III, 14. kısım, s. 274.

edilmesidir- ya da sömürü oranı yükselir. Gerçekte, işçiler, yaşam maliyetleri yükselirken, reel ücretlerini korumak için sıklıkla sert bir mücadele vermek zorundadır. Ancak, refah dönemlerinde emek talebi yüksek olduğunda kural olarak daha iyi örgütlenmiş nitelikli işçiler reel ücretleri yükseltme konusunda diğer işçilerden daha başarılı olsalar bile, ücretler yine de üretkenliğin gerisinde kalmaktadır. Marksist teoriyi, kâr oranındaki azalmanın, sanayideki rezerv ordunun üretimde massedildiği ve emek talebi emek arzını aştığı bir zamanda ücret artışlarının neden olduğu sömürü oranındaki bir azalmayla ortaya çıktığını açıklamaya çalışan yorumcuların günümüz kapitalizminin gerçeklerine olan uzaklıkları, Marksizmin ruhuna olan uzaklıkları kadardır.[16]

Genel fiyat düzeyi yükseldiğinde, değişmeyen sermayenin unsurlarının fiyatlarının da yükseleceği doğrudur ve bu da, sermayenin organik bileşimini yükseltir ve kâr oranını düşürür. Ancak, ilk önce sabit sermaye söz konusu olduğunda, kâr oranı kural olarak, araç ve gerecin carî fiyatlar üzerinden ne olacağıyla ilintili olarak değil de, devir başladığında fiilen yatırılan sermayeyle ilintili olarak ve ikinci olarak da, hammadde fiyatları yükseldiğinde, artan maliyetler -mallar üretim fiyatlarından satılacak bir piyasa bulduğu sürece- otomatik olarak nihaî malların fiyatlarından hesaplanır.

Kriz, üretilen malların önemli bir kısmını satmanın artık mümkün olmadığı boom dönemi boyunca oluşan fiyatlarda yani genel bir aşırıüretim su yüzüne çıktığında başlar. Piyasa tüketim mallarıyla yüzdüğünde, çevrimin canlanma aşamasında üstlenilen büyük miktardaki yeni yatırımların başlangıcından, yeni fabrikanın tam anlamıyla işlemesi için yılların geçmesi gerektiğinden, arz ve talebin yani fiilî piyasa fiyatları ve üretim fiyatlarının tedrici olarak uyumlaşması söz konusu olmamakla birlikte Marx'ın da açıkladığı gibi sadece periyodik felâketler bu uyumu etkileyebilir:

> 'Sermayenin dolaşım süreci birkaç günlük bir süre değil de, sermayenin başlangıç noktasına geri dönmesine kadar geçen bir süre olduğundan, bu dönem piyasa fiyatları üretim fiyatlarıyla

16) Sweezy ve Moszkowska (yukarıda belirtilen kitaplarda), Marx'ın artan sermayenin sömürebilecek emek bulamadığında kriz ihtimâlini ele aldığı (*Capital*, Vol. III, 15. kısım, s. 205), argüman temelinde bu tuzağa düşmüştür. Ayrıca bakınız *Capital*, Vol.III, s. 281: istisnaî durumlar olsa da, 'kâr oranındaki azalmayı, ücret oranındaki artışla açıklamak kadar daha saçma bir şey olamaz'.

örtüştüğünde, bu dönem boyunca piyasada büyük devrimler ve değişmeler meydana geldiğinde, emek üretkenliğinde ve dolayısıyla da, aynı zamanda emtianın reel değerinde büyük değişmeler gerçekleştiğinde, başlangıç noktasından -varsayılan sermaye- bu belirtilen dönemlerden birine geri dönülünceye kadar büyük felâketlerin sıçrama kaydedeceği ve krizlerin unsurlarının birikmesi ve gelişmesi gerektiği çok açıktır'.[17]

Fiyatların değerlere ya da üretim fiyatlarına uyum süreci, diğer diyalektik süreçleri takip eder. Kimi tedrici, sürekli bir uyum olmasına rağmen bu durum çelişkileri çözmez ve gerilim, krizlerin hızlı bir biçimde çökmeyle sonuçlanmasında kesin bir sonuç buluncaya kadar devam eder.

Aşırıüretim, her zaman için *belli fiyatlardan* aşırıüretimdir. Piyasa boom döneminde üretilen tüm emtiayı -düşük fiyatlardan- massedebilir. Ancak, düşük fiyatlarda, ilk sermaye, her zamanki ortalama kârın yerine geçemeyebilir.

Bu nedenle, kapitalistler bir boomun zirveye eriştiği noktada ikilemle yüz yüze gelir. Talebin teslim bayrağını çektiğini gördüklerinde, ilk önce fiyatları düşürürler ve aynı zamanda da, üretim maliyetlerini düşürmeye çalışırlar. En büyük, teknik olarak en gelişmiş işletmeler üretimi artırırken ve piyasanın büyük bir kısmını ele geçirirken, bu yolla bir süreliğine kâr oranlarını sürdürür. Buna uymaya zorlanan daha küçük ve daha zayıf işletmeler, üretim maliyetlerini azaltarak fiyatlar nedeniyle uğradıkları zararları telâfi edemez. Söz konusu işletmelerin kâr oranı düşmekte, kayba maruz kalmakla tehdit edilmektedir.

Ancak, bu işletmeler üretimi azalttıklarında, işletmelerinin kapasitelerini tam anlamıyla kullanamazlar, beklenen kârla da sermayelerini yenidenüretmeleri de mümkün değildir.

Aşırıüretim ve fiyatların düşmesiyle kâr oranları düşmeye başlar.

Artan üretkenlik sonucunda azalan fiyatların sürekli olarak değerlere uyması söz konusu olsa ve işçilerin ve diğer üretken sınıfların nominal gelirleri istikrarlı bir düzeyde sürerse, satın alma gücü üretimle aynı çizgide artar ve genel bir aşırıüretim ortaya çıkmaz. Ancak, bundan sonra, kâr oranlarında sürekli bir azalma meydana gelebilir ve kapitalistlerin birikime yönelme cesaretleri kırılır.

17) Marx, *Theorien über den Mehrwert*, II, 2, s. 207.

İşçi sınıfının tüketim malları talebi, emek üretkenliğindeki artışın gerisinde kalması nedeniyle yeterli bir piyasa sağlama yeteneğine sahip değildir.[18]

Alt orta sınıfın satın alma gücü, olabildiğince artsa da, büyük ölçekli sanayi üretimiyle aynı oranda artmaz

Büyük sermayeyle rekabet edemez hale gelirler ve millî gelirden sağladıkları payı elde etmeyi sürdürmeleri giderek zorlaşır. Bu özellikle de köylüler için geçerlidir. Tüm gerçek krizler dünya piyasası krizleri olduğundan ve bir bütün olarak dünyada nüfusun büyük bir çoğunluğu küçük paydaşlardan oluştuğundan, bu gerçeğin önemi -tarımsal üretim yapan kütlelerin fakirliği- açık bir biçimde ortada durmaktadır. Bu kesim boomdan yararlanamadığı halde çöküşün yarattığı felâketi paylaşır. Hasattan önce en düşük düzeye sahip olan tarımsal gelirdeki mevsimsel değişmeler, krizlerin çoğunun sonbahar ya da ilkbaharda başladığı gerçeğini açıklayabilir.[19]

Bununla birlikte, sorulması gereken soru, kârlar, faizler ve rantların artan toplamı olan kapitalistin gelirinin, kütlesel talepteki nispî azalmayı telâfi edip edemeyeceğidir. Kârlar esas itibariyle kapitalistlerin tekil tüketimlerinde kullanılsaydı, bireysel düzeydeki lüks kapitalist ekonominin amacı olsaydı, durum böyle olurdu. Ancak, kapitalist gerçeklik böyle değildir.

Kapitalistler kârlarının bir kısmını, 'tüketim eğilimlerinin' yetersizliği nedeniyle değil de, kapitalistler olarak sahip oldukları gücün, kârlı işlere devam etme şanslarının, rakiplere karşı ayakta durabilme yeteneklerinin, sahip oldukları sermaye miktarına bağlı olması nedeniyle 'tasarruf' eder. Bu nedenle, kapitalist üretimi sürükleyen güç lüks tüketimin maksimize edilmesi değil de, sermaye birikimidir.

Bu yolla, hem işçilerin ve hem de kapitalistlerin tüketim malları talebi, artan üretimin gerisinde kalır. Bu nedenle, Marx, üretim ve tüketim arasında ortaya çıkan çelişkiyi açıklarken, toplam nüfusun tüketimindeki azalmanın 'üç aşağı beş yukarı dar sınırlar içinde değişken bir minimuma' indirilmesinin yanı sıra tüketim gücünün 'birikim eğilimiyle yani sermayenin büyüme hırsı ve genişletilmiş bir ölçekte artı değer

18) Bu, her sendikacı tarafından teyit edilecek bir ortak deneyimdir. Bununla birlikte, bunun aksini ispat edilebilecek tartışmalı istatistikler söz konusudur.

19) Beveridge, *Full Employment*, s. 803.

üretimiyle' sınırlandırılmasını vurgulamaktadır.[20]

Keynes *General Theory* adlı kitabında talep yetersizliğinin kütlesel işsizliğin temel nedeni olduğunu ileri sürmekle birlikte yatırım malları talebinin, tüketim malları talebine olan bağlılığını hesaba katma başarısını gösterememiştir. Bu, Keynes'in eksiktüketim teorilerine ilişkin eleştirisidir:

> 'Uygulamada, bu okullardan sadece ayrıldığım nokta, söz konusu okulların, artan yatırımdan hâlâ elde edilebilecek toplumsal avantajlar söz konusu olduğunda, artan tüketim konusuna biraz aşırı vurgu yapıyor olmalarıdır. Bununla birlikte, bu okullar teorik olarak, çıktıyı artırmanın *iki* yolu olduğu gerçeğini ihmâl etmeleri çerçevesinde eleştiriye açıktır' (*loc. cit.*, s. 825).

'Teorik' olarak, tüketim araçlarını (insan ihtiyaçları, söz konusu ihtiyaçları tatmin edecek araçlarla birlikte arttığından) ya da yatırımı yani üretim araçlarını geliştirmenin ve artırmanın bir sınırı söz konusu değildir. Bununla birlikte, kapitalist bir toplumda, yatırımlar tam da kârlı bir biçimde satılabilecek tüketim malları miktarının kısıtlanmasıyla sınırlanır. Keynes'in eleştirisi de bu anlamdadır: Tekstile ilişkin aşırıüretim söz konusuysa, daha fazla iğ eğirelim; yeterli düzeyde araba, lokomotif ve çeliğin kullanıldığı diğer yararlı ürünler yoksa daha fazla çelik üretelim ve yeni ocaklar açalım. Emtianın mübadele değerine sahip olması için kullanım değerine sahip olması işin özüdür ve yatırım mallarının kullanım değeri tüketim mallarının üretilmesini sağlar. Bu husus ise refah devam ettiği sürece kapitalistler tarafından da unutulan bir şeydir.

Kriz başladığında, yatırım mallarındaki azalma, tüketim malları üretimindeki azalmadan daha dikkat çekicidir. Tüketim malları talebi bir süre artıktan sonra istikrarlı bir seyir izlerse, tüketim malları üretimi de söz konusu düzeyde bir süre daha seyreder. Ancak, üretim malları talebi ise anında basit yenidenüretimin gereksinimleri düzeyine iner.[21]

Bu ise aşırıüretimin ilk olarak çarpıcı bir biçimde neden tüketim mallarında ortaya çıktığını açıklamaktadır. Bununla birlikte, krizin gerçek

20) *Capital*, Vol. III, 15. Kısım, s. 286 ve devamı.

21) Bu, 'hızlandıran ilkesi' olarak ilkenin bir uygulamasıdır. Bakınız, Haberler, *loc. cit.*, s. 87.

başlangıç noktasının daima tüketim malları talebi yetersizliği olması gerektiği açıktır.[22]

Çevrimin yukarı yönlü safhası boyunca emek üretkenliğinin arttığını hatırlarsak, krizin niteliği olan fiyatların aniden ve sert bir biçimde düşmesi, piyasa fiyatları düzeyinin değer düzeyine sert bir biçimde uyum sağlaması olarak anlaşılır.[23]

Fiyatlar sert bir biçimde değerlerin altına inmeye doğru bir salınım gösterir. Marx, 'fiyatlarda meydana gelen böylesi bir çöküşün yalnızca önceki dönemlerdeki enflâsyonu dengeler' demektedir.[24]

Bu ise Marx, değer kanununun ürünlerin mübadele değerini, söz konusu ürünleri üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanına göre düzenlemesi 'kendisini önüne geçilmez bir doğa kanunu gibi ortaya koyar. Bu, tıpkı, yerçekimi kanununun, evin başımıza çökmesiyle kendisini göstermesi ve kabul ettirtmesi gibidir' dediğinde aklından geçirdiği hususdur.[25]

Aşırıüretim ve kâr oranlarının azalması arasındaki bağlantının açıkça anlaşılması için, çevrimin yukarı ve aşağı yönlü hareketini ve uzun dönem eğilimini birbirinden ayırt etmemiz gerekir. Marx son belirttiğimiz hususu kapitalist birikimin sürekli veçhesi -sermayenin organik bileşiminin artması- olarak açıklamaktadır:

> 'Smith, kâr oranlarının azalmasını sermayenin aşırı bolluğuyla yani sermaye birikimiyle açıklıyorsa, bu sürekli bir etki olarak değerlendirilir ve yanlıştır. Bununla birlikte, sermayenin geçici olarak bol olması, aşırıüretim, kriz, bu bir başka meseledir. Süreklilik arz eden krizler söz konusu değildir'.[26]

Bu husus, Marx'ın bir başka bağlamda söyledikleriyle çelişmemektedir:

> 'Aşırıüretim kârın sürekli olarak düşmesine neden olur, ancak, bu [yani aşırıüretim -J. Winternitz] sürekli olarak periyodiktir. Bunu eksiktüretim v.s. izler. Aşırıüretim, ortalama insanın

22) Beveridge, *Economic Journal*, 1939, s. 52 ve devamı.

23) Fiyat düzeyinde 'enflâsyonist' bir artış olmasa da, 1929 yılında A.B.D.'de fiyatların büyük bir çöküşe uğradığı sert bir krizin olduğunu açıklamaktadır.

24) *Capital*, Vol. III, 30. Kısım, s. 577.

25) *Capital*, Vol. I, s. 40 (Allen and Unwin edition).

26) *Theorien*, *loc. cit.*, s. 269.

> ortalama tüketim araçları kütlesinden daha fazlasını tüketemeyeceği gerçeğinin bir sonucu olarak ortaya çıkar, öyle ki, ortalama insanların tüketimleri, emek üretkenliklerine binaen artmaz'.[27]

Kapitalizmde sürekli olarak hem aşırıüretim ve hem de azalan kâr oranı eğilimi söz konusudur. Ancak, bunların hiçbiri de sürekli olmayıp, periyodik olarak kriz biçiminde kendini gösterir. Azalan kâr oranı eğilimi refah döneminde gelişmekle birlikte krizde öne plâna çıkar. Hammadde fiyatları ve ücretler en düşük düzeye ulaştığında karşı koyan güçler kriz ve depresyonda işlemeye başlar, mevcut sabit sermaye aşınır ve dolayısıyla da, kârlı yatırımlara yönelik yeni koşullar yaratılırmış olur.

Değişmeyen sermayenin unsurlarının aşınması zıt bir etkiye sahiptir: krizde yoğunlaşmakla birlikte ifadesini krizde bulan çelişkiyi çözmeye yardım eder.

Fiyatlarda genel bir azalma başladığında, bu durum değişmeyen sermayenin unsurlarını da ucuzlatır. Ancak, bunun, satış gelirlerini, araç ve gereçlerini ve hammaddelerini yenilemek için şimdilerde ihtiyaç duydukları sermayeyle değil de, önceden yatırdıkları sermayeyle karşılaştırarak kârlarını değerlendiren kapitalistler açısından bir yararı bulunmamaktadır. Bu nedenle, yeni bir teknik gelişme düzeyinde ve bu yeni düzeye tekabül eden fiyatlarda sermayenin yenidenüretimi, krizlerin niteliği olan sayısız iflâslarla birleşir.

Yirminci yüzyılın krizleri, tekelci kapitalizmin gücü özellikle demir ve çelik gibi bazı temel hammaddeler nedeniyle güçlü olmasından dolayı ağırlaşmıştır. Fiyatlarda genel bir düşüş olduğunda, değişmeyen sermayenin bu temel unsurlarının fiyatları geriye dönüş hareketinde geç ve yavaş işler, krizler sertleşir ve depresyonlar uzar. Fiyat düzeylerinin sermayenin yenidenüretiminin ihtiyaçlarına uyum göstermesi tekelci fiyatlar nedeniyle gecikir.

Marx bu durumu şöyle toparlamaktadır:

> 'Dünya pazarının krizleri, burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin gerçek yoğunlaşması ve sert çözümü olarak anlaşılmalıdır'.[28]

---

27) *Theorien, loc. cit.*, s. 210.

28) *Theorien, loc. cit.*, s. 282.

Krizin açıklanması için kâr oranının fiilî olarak çevrimden çevrime düşmesi açıkça gerekli değildir; Marx bu tez konusunda dogmatik değildir ve şunları söylemektedir:

> 'Bu nedenle kanunun bizzat kendisi, etkilerini sadece belli koşullarda ve uzun dönemde açıkça gösteren bir eğilim olarak ortaya çıkar'.[29]

Oldukça gelişmiş sanayi ülkelerinde sermaye birikiminin gevşemesi, kâr oranının yüksek olduğu geri kalmış ülkelere sermaye ihracının yapılmasına yönelik baskının artması, eğilimin kendisini uzun dönemde öne çıkarmasına ilişkin yeterli ampirik delilmiş gibi görünmektedir. Bununla birlikte, kriz teorisi açısından karşı koyan nedenlerin çelişkisi önemlidir. Kapitalistler, ücretleri baskılayarak, teknik gelişmelerin yardımıyla üretim maliyetlerini azaltarak, yeni piyasaları ele geçirmek için mücadele ederek eğilime karşı savaşmaları, tüm sistemi krizde karaya oturtan bu karşı koyan güçleri yoğunlaştırmaktadır.

Marksist teori, kapitalizm varolduğu sürece krizlerin olacağını ve kapitalist üretimin temel çelişkileri arttıkça krizlerin daha derin ve sert geçeceğini hiçbir şüpheye mahâl bırakmaksızın ortaya koymaktadır.

Teknik ilerlemeler, insanların yaşam standartlarının iyileşmesinin gerekli önkoşulu olan emek üretkenliğindeki artış, yüksek medeniyet düzeylerine ulaşma, kapitalist sistemin çelişkili koşullarında lânet, sürekli bir iktisadî güvensizlik, kütlesel işsizlik ve yinelenen krizlere dönüşür.

Şeytanın tedavi edilmesi, üretken güçlerin gelişmesinin durması ya da geciktirilmesi anlamına gelmemekle birlikte kapitalist kâr yerine insanların ihtiyaçlarını tatmin eden iktisadî yaşamın temellerini değiştirmede sürükleyici ve düzenleyici ilkeye dönüşür.

---

29) *Capital*, Vol. III, 14. Kısım, s. 280.

MARKSİST KRİZ TEORİSİ, BİRİKİM VE DEVLET

DAVID YAFFE

1. Giriş

Marksistler kendilerine yönelik olarak 'ham' bir determinist tarih teorisi benimsedikleri biçimindeki saldırıya karşı kendilerini daima ateşli bir biçimde savunmuşlardır. Ne yazık ki, kaygı içinde geliştirdikleri itirazları, sıklıkla bizatihi Marksist teorinin 'materyalist' temelinin reddedilmesi hususunu beraberinde getirmiştir. Kapitalizm, iki dünya savaşının işin içine girmesiyle herkesin de kabul edeceği gibi, ayakta kalma ve genişleme kapasitesine sahip olduğunu göstermiş ve bu 'üretim tarzının' tarihî sınırlı niteliğini gösteren bir teoriyi benimsemeyi daha da zorlaştırmıştır. Bu nedenle, 1930'lu yıllardan bu yana sürdürülen tartışma, Marksist teorinin Marx'ın çalışmasına ilişkin 'tüm' ele alışın zarar görmesine ilişkin belli yönlerinin vurgulanmasını kapsamaktadır.

Batılı filozoflar ve sosyologlar arasında Marx'ı yeniden yorumlama konusunda gerçekleştirilen girişimler, Marx'ın daha sonraları yazmış olduğu 'bilimsel' temelli yazılarına karşı ilk zamanlarda yazmış olduğu 'hümanist' temelli yazılarına yapılan vurgulama biçiminde ortaya çıkmıştır. Frankfurt felsefe ve sosyoloji okulu, söz konusu bu 'hümanizmin' ilk versiyonunu temsil etmektedir. 'Eleştirel Teori' fikri, kapitalizm koşullarında insan ilişkilerinde meydana gelen bozulmaları ayrıntılarıyla ele almakta ve söz konusu ilişkileri daha rasyonel olarak örgütlenmiş toplum 'potansiyeli' çerçevesinde ortaya çıkacak gelişmelerle karşılaştırmaktadır. 'Mümkün olan' ya da 'potansiyel', 'fiilî' olanın zıddı

bir durumdur ve 'aydınlanma' kavramının bu ikisi arasında bir bağ kurduğu varsayılmaktadır. Marx'a göre yeni toplumun tarihî 'gerekliliği', Eleştirel Teori'nin teorisyenleri açısından böylesi bir 'gereklilik' söz konusu olmadığından, eski toplumun aksi yöndeki gelişimi çerçevesinde gelişme göstermektedir. Bu gelişmenin Marksist politik iktisatta karşılığı vardır. Paul Baran'ın azgelişmiş ülkelerle ilgili olarak kullandığı potansiyel ve fiilî iktisadî artık ve Baran ve Sweezy'nin *Monopoly Capital* adlı kitaplarında tanımlanan bol miktarda bulunduğu iddia edilen artığın 'israfı' benzer 'eleştirel' kavramları kullanmaktadır.

Bunların hepsinin ötesinde en çok karşılaşılan durum, Marx'ın 'geç' kapitalizmle ilgili olarak *Capital*'de geliştirdiği 'kapitalist toplumun genel hareket kanunlarının' reddedilmesidir. Tümüyle kapitalist üretimin çelişkileriyle sınırlı bir biçimde değerlendirmede bulunmayan bu teorisyenler açısından söz konusu üretimin çelişkileri bizzat üretim sürecinin kendisinde değil de, ideolojik, teknolojik ve siyasî alanlarda kendini göstermektedir.

Bu dönem boyunca akademisyen Marksist iktisatçıların birçoğu kapitalist ekonomilerdeki devlet müdahalesinin sınırlarını ve çelişkili doğasını incelemekten ziyade Marx'ın Keynes'in ortaya koyduklarını ne ölçüde tahmin edilebildiği ya da tahmin edilemediğini gösterme üzerinde yoğunlaşmıştır.[1] II. Savaş'tan bu yana geçen sürede yaşanan 'istikrar' dönemi ve daha sonrasında ortaya çıkan 'Keynesyen' ideolojinin benimsenmesi kesinlikle bu gidişata katkıda bulunmasına rağmen yapılan bu katkı, son dönemde yeni açıklamaların yapılmasının beklendiği Batı ekonomilerinde artan istikrarsızlık ve artan işsizlik biçiminde gelişme göstermiştir. Sosyal Demokrat hükümetlerin işçi sınıfının koşullarını değiştirme konusunda önemli sayılabilecek başarısızlıkları ve İngiltere'de iktidarda bulunan bir parti olarak İşçi Partisi'nin uluslararası sermayenin çıkarlarına uşaklık etmesi, 1960'lı yılların ortalarından bu yana bu eğilimlerin hızlanmasına neden olmuştur.

Devlet müdahalesi olsun ya da olmasın, kapitalist üretim tarzı, sürekli bir genişleme ve tam istihdam sağlama imkânına sahip olabilirse,

---

1) En önemli istisnalardan bir tanesi Mattick'in çalışmasıdır (1971). Bu makalede sunulan kriz teorisini geliştirmede Mattick'in çalışmasının yarattığı etki önemlidir. Makale, Mattick'in etkisinin söz konusu olduğu aynı politik iktisat geleneğini sürdürmektedir. Roman Rosdolsky ve Henryk Grossmann'ın özel önemleri olmakla birlikte çalışmalarının hiçbiri İngilizceye çevrilmemiştir.

bu durumda, devrimci sosyalist teoriye destek verme konusundaki en önemli nesnel argüman yerle bir olacaktır. Marx tarafından geliştirilen 'kapitalizmin değer analizinin', günümüz kapitalizminin analizinin hâlâ da başlangıç noktası olması gerektiği hususu bu makalenin amacı olacaktır. Böylesi bir analiz temelinde elinizdeki makalede, kapitalist üretimin temel çelişkilerini çözmekten uzak olmakla birlikte sadece söz konusu çelişkilere yeni anlamlar katan ekonomiye devlet müdahalesi ortaya konacaktır. Gelişmiş kapitalist ekonomilerin iki temel veçhesi olan durgunluk ve enflâsyon bugün kapitalist üretimin sınırlarını ve krizlerle dolu doğasını ortaya koymaktadır.

Bu makale iki kısımdan olmaktadır. Birinci kısımda Marx'ın kriz teorisine ilişkin analiz yer alacaktır. Teoriye yönelik çeşitli eleştiriler cevaplanmaya çalışılacak ve özellikle de, teorinin iki yanlış versiyonu ele alınıp incelenecektir: kriz teorisinin eksiktüketimci ve orantısızlık versiyonları. İkinci kısım ekonomide devlet müdahalesinin rolünün incelenmesine ilişkin bir analizle başlayacak ve kapitalist devletin kriz teorisinin ilk analizi tarafından ifade edilen müdahalesinin sınırlarını gösterme girişiminde bulunulacaktır.

2. Marksist Politik İktisat

(a) Kapitalist Üretim

Marx'ın, kapitalist üretimin kalbi olan 'değer yaratan' sürecin toplumun maddî üretim ve yenidenüretim sürecinin yegâne tarihî şekli olduğu gerçeğini gözden kaçırmamış olması, O'nu kendisinden önceki Klâsiklerden ayırmaktadır. Emek süreci 'değer yaratan' süreç haline gelir ve toplumsal ilişkiler *kapitalist* üretimde iktisadî kategorilere dönüştürülür. *Kapitalist* üretim, kullanım değeri üretimi biçimindeki tüketim ihtiyaçlarına değil de, kâr elde etmeye yani mübadele değerleri üretimine yönelik olarak gerçekleşir. Kapitalist üretim koşullarında metanın *kullanım değeri* ve *mübadele değeri* biçimindeki ikili doğası, kapitalist sistemin en genel çelişkisini oluşturmaktadır. Bu başka bir biçimde de ortaya konabilir: emek süreci sadece mevcut doğal kaynaklar yani emeğin toplumsal üretkenliğinin ve toplumdaki emek kütlesinin tarihî gelişiminin tarihî aşamasıyla sınırlandığı halde, bir 'değer yaratma' süreci olarak emek süreci daha dar sınırlar içindedir. Kapitalist üretimde doğal kaynakların kullanılması, emeğin toplumsal üretkenliğinin gelişme-

si, emeğin istihdam edilmesi sadece sermayenin kendiliğinden gelişmesinin mümkün kılmasıyla yani mevcut sermaye değerlerinin yenidenüretimi ve ilâve değerin yani artı değerin yaratılmasıyla gerçekleşir. Böylelikle, kapitalist üretim, amaç olarak artı değerin ilâve mübadele değeri olarak ortaya konduğu emtia üretimi aracılığıyla mübadele değeri üretimidir.

Birikim, yenidenüretim ve sermayenin kendiliğinden genişlemesi (*Verwertungsprozess des Kapitals*) biçiminde devam eden yani sermayenin giderek artan ölçekte yenidenüretiminin söz konusu olduğu bir süreçtir. (Marx, 1961 s. 581). İster istemez, birikim, aynı zamanda da, 'bir tarafta daha çok kapitalistlerin ya da daha büyük kapitalistlerin, diğer tarafta da daha çok ücretli işçilerin' (Marx, 1961, s. 613-614 ve s. 578) yer aldığı kapitalist toplumsal ilişkinin artan ölçekte yenidenüretimidir. Kapitalist üretim ilişkileri varolduğu yani bir sınıfın üretim araçlarını sermaye olarak elinde bulundurduğu ve bir diğer sınıfın da hayatta kalmak için emek gücünü satmak zorunda kaldığı sürece, üretim sermaye birikiminin konusu içine girecektir.

Birikim sürecinin bizzat kendisinin bir analizine girişmeden önce Marx'ın yöntemi ve özellikle de, 'genelde sermaye' (*Kapital im allgemeinen*) ve 'birçok sermaye' (*vielen Kapitalien*) ya da sermayenin 'gerçek' rekabet şekli kavramları hakkında bir şeyler söylemek gereklidir.

(b) *'Genelde Sermaye'* ve *'Birçok Sermaye'*

Politik iktisadın basit (soyut) kavramlardan başlayarak, somut gerçeği kavramak üzere giderek artan bir somutlaşma sürecine doğru hareket edilmesini gerekli kılan, kapitalist üretimde fetiş şeklini alan toplumsal ilişkilerin belli bir şeklidir. (Marx, 1904, s. 292 ve devamı). 'Soyuttan somuta doğru gitme yöntemi, zihnimizde somutun somut olarak kavrandığı ve yenidenüretildiği bir düşünce şeklinden başkaca bir şey değildir (Marx, 1904, s. 293-294). Marx'ın 'vulgar ekonomi' olarak adlandığı hususun başarısızlığı, 'iktisadî ilişkilerin dış görünüşünün dışında kalmış' olması nedeniyledir. İşi bu şekilde ele alarak, veri toplumsal ilişkilerde savunma temelli bir tavır takınmakta ve söz konusu ilişkileri 'ebedî' varolacak ilişkiler olarak değerlendirerek çelişkili niteliklerini kavrayamamaktadır. 'Ancak, dış görünüş ve şeyin özü doğrudan doğruya örtüşürse, bu durumda bilim gereksiz hale gelecektir' (Marx, 1962, s. 797) ve bu husus, Marx'ın tüm çalışmasına ilişkin değer anali-

zinin gerekliliğini kesinlikle ortaya koymaktadır.

Marx *Capital*'in I. cildinde bu analize emtia mübadelesini inceleyerek başlamaktadır. Buradan hareketle, soyut insan emeğinin değerinin ya da harcanmasının emtianın kullanım değerinden bağımsız olarak meta mübadelesinin temeli olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Daha sonra da meta değerinin ifade edilebilecek yegâne şekline yani mübadele değerine yönelmektedir. Değerin para şekli çıkarımında bulunduktan sonra da, değerin sermaye şeklini ele almaktadır. Bu ise sermayenin yani belli bir tarihî ilişkiyi yani Marx'ın tüm gayreti ve çalışmasının büyük bir kısmını oluşturan ücretli emek ilişkisini varsayan artı değeri (süreç içindeki değer Marx, 1961, s. 154) ortaya çıkaran değerin incelenmesidir.

Sermaye kavramını geliştirmek için her şeyden önce, 'birçok sermayeden' ya da 'sermayelerin davranışından' birbirleriyle olan rekabetin soyutlanması gerekmektedir. Bu husus ise birçok sermaye, *sermaye* şeklini aldıktan sonra analiz edilebilir (Marx, 1953, s. 416).[2] *Grundrisse*'de bu nokta açıklığa kavuşturulmuştur:

> Burada ele aldığımız çerçevede sermaye...genelde sermayedir...Değer, para, birikim v.s. fiyatlar v.s., emek v.s.'de olduğu gibi önceden varsayılır. Bununla birlikte, ne sermayenin özel şekli ve ne de diğer tekil sermayelerden, v.s.'den farklılaştırılmış haliyle tekil sermayeyle ilgilenmekteyiz. Sermayenin oluşum ve büyüme süreci (*Entstehungsprozess*) üzerinde durmaktayız. Bu oluşum ve büyüme sürecinin diyalektiği, sermayenin gerçek hareketinin ideal ifadesinden başkaca bir şey değildir. Daha sonraki ilişkiler, bu 'temel nüve' (*Keim*) çerçevesinde ortaya çıkan gelişme olarak ele alınır... (Marx, 1953, s. 217. [(ç.n.) metin Yaffe tarafından İngilizceye çevrilmiştir].

Buradan, sermayenin daha sonraki şeklinin, genel sermaye kavramı çerçevesinde başlangıç şekli (*Keimform*) biçiminde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ise sermayenin 'uygarlaşmış' dinamik etkilerinin yanı sıra sermayeyi kendi sınırlarını ötesine taşıyan gizli çelişkileri anlamına gelmektedir (Marx, 1953, s.317 ve 237. Aynı zamanda da, Rosdolsky, 1969, s. 70).

---

2) Bu analizin büyük bir kısmı Rosdolsky'nin (1969, s. 61 ve devamı) argümanlarını kullanmaktadır.

Marx 'genelde sermayeyi' kimi zaman 'tüm toplumun sermayesi' (1953, s. 252) ya da ülkenin sermayesi ya da bir sınıfa karşı olan bir başka sınıfın genel iktisadî temeli 1953, s. 735) olarak ele almaktadır. 'Genelde sermaye' yalnızca gelişigüzel bir soyutlama temelinde yapılan bir soyutlama olmayıp, aynı zamanda, diğer tüm servet şeklinden farklı olarak sermayenin *differentia specifica* özelliği olarak da anlaşılmalıdır (1953, s. 353). Sermaye ilişkisinin temel varsayımını kavramak istiyorsak -sermaye ve emek ilişkisi ve kapitalist üretimin gerçekleşmesini sağlayan bir güç olarak artı değerin rolü-, bu durumda, analizimize 'birçok sermayenin' ya da sermayelerin birbirlerine karşı davranışı sonucunda etkilenmeden kalabilmiş 'genelde sermaye' düşüncesi çerçevesinde başlamamız gerekmektedir.

'Genelde sermaye' yani 'sermayenin içyapısı' (Marx, 1961, d. 316) mefhumunu bilmeden, rekabetin bilimsel bir analizinin yapılabilmesi mümkün değildir. Rekabet, 'burjuva ekonomisinin gerekli lokomotifidir'. Bununla birlikte, söz konusu ekonominin kanunlarını ortaya koymamak da oluşturmamakla birlikte yalnızca gerçekleşmesi imkânını sağlar ('bu kanunların sergilenmesi imkânını sağlamakla birlikte bu kanunları üretmez) (Marx, 1953, s. 450). Kapitalist üretim, serbest rekabetin gelişmesi ölçüsünde, en uygun şekliyle varlığını sürdürür. Bununla birlikte, sermaye tehdit edildiği hissine kapılırsa, 'serbest rekabetin engellenmesi yoluyla' hâkimiyetini mükemmel hale getiren 'sığınacak diğer şekiller' aramaya başlar (Marx, 1953, s. 544-545). Marx burada kapitalizmin 'en son' aşamasının anlaşılmasına ilişkin çok açık bir çerçeve ortaya koymaktadır. Kapitalizmin 'tekelci' aşamasının anlaşılmasına ilişkin temel husus kesinkes sermayenin bizatihi kendisinin doğası ve *sermaye olarak hâkimiyetinin korumasıdır*. Sermayenin sermaye olma özelliği, 'serbest rekabetin engellenmesi' nedeniyle ortadan kalmaz. Aksine, 'serbest rekabetin engellenmesini' gerekli hale getiren kesinkes 'sermayenin hâkimiyetidir'.[3]

Bu nedenle de, 'genelde sermayeye' ilişkin olarak yapılacak bir analiz, bugünkü kapitalizme ilişkin olarak girişilecek herhangi bir analizin

3) Marx sözlerini şu şekilde sürdürmektedir. '(Serbest rekabetin frenlenmesi) sermayenin egemenliğinin sona ermesi gibi görünse de, (bunlar) aynı zamanda, sermayenin egemenliğinin ve temellendiği üretim araçlarının çözülmesi demektir'. Bu önemli nokta, Lenin'in tekelci kapitalizmi 'kapitalizmin en yüksek aşaması' olarak tanımlamasında ve Troçki'nin çağı geleneksel olarak tanımlamasında merkezî bir rol oynamaktadır.

hâlâ da başlangıç noktasıdır. *Capital*'in I. cildindeki değer analizi hâlâ da geçerliliğini sürdürmektedir ve 'değer kanunu değişikliğe' uğramış olsa da, söz konusu kanun, modern kapitalizme ilişkin herhangi bir ciddi ele alışın temelini oluşturur. Kapitalist devlet tarafından gerçekleştirilen müdahaleleri de kapsayan 'değişiklikler' ve belirtilen ele alış, bizzat 'sermayenin hâkimiyetinin' korunmasıyla sürdürülen sınırlar dâhilindedir ve Marx'ın zamanındaki kapitalizm gibi modern kapitalizm de değer analizine konu olur. Bu nedenle, Baran ve Sweezy, 'Marksist kapitalizm analizi son analizde hâlâ da rekabetçi ekonomi varsayımına dayanmaktadır' ifadesini kullandıklarında hatalıdırlar (Baran and Sweezy, 1966, s. 4). Marksist kapitalizm analizi, rekabet düşüncesiyle örselenmemiş bir 'genelde sermaye' analizine yani temeli *Capital*'in I. cildinde incelenen değer ilişkilerine dayanmaktadır. Piyasa yapısının rekabetçi ya da tekelci olup olmamasına bakılmaksızın, sermaye ve bu nedenle de kapitalist üretim ilişkileri söz konusu olduğu sürece, değer analizin işin esasını teşkil eder (Mattick, 1967, s. 34).

Capital'in I. ve II. ciltleri öncelikli olarak 'genelde sermaye' ve sabit ve dolaşan sermaye olarak 'genelde sermayenin' varlığının özel şekli üzerinde durmaktadır. Bu ise sıklıkla anlaşılmamakta ve Marx'ın kriz teorisi ve söz konusu teorinin bugünkü toplumun incelenmesi konusundaki ilişkisi göz önüne alındığında birçok karmaşaya neden olmaktadır. Marx'a yöneltilen birçok eleştirinin *Capital*'in I. ve III. ciltleri arasındaki çelişkiden söz etmeleri şaşırtıcı değildir (örneğin, Böhm-Bawerk); ve diğerleri de, 'genelde sermayeyi' ve 'gerçekte' sermayeyle yani 'birçok sermayeyi' birbirine karıştırmıştır (örneğin, Rosa Luxemburg). Yalnızca *Capital*'in III. cildinde Marx sözlerine şu şekilde başlamaktadır: 'sermayenin çeşitli biçimlerinin, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkisi, rekabet ve bizzat üretim ajanlarının olağan bilinçliliği çerçevesinde adım adım toplumda aldığı varsayılan şekle yaklaştıklarından, *bir bütün olarak sermaye hareketlerinden* doğan somut biçimlerin saptanması ve tanımlanması' (Marx, 1962, s. 25).

(c) *Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek*

Marx'ın birikim teorisinin merkezi olan bu ayırım, hem Marksistler ve hem de Marx'a eleştiri yöneltenler tarafından sıklıkla yanlış anlaşılmaktadır. Bu ayırım açıklığa kavuşturulmadan Devlet müdahalesinin rolüne ilişkin bir tartışmaya girişmek mümkün değildir.

Üretken emekçi, sermayenin kendisini büyütmesini sağlamaya yönelik olarak çalışan ve emtia üretimi aracılığıyla kapitalist için artı değer üreten kişidir (Marx, 1961, s. 509). *Sermayeyi artırmak* amacıyla emek sermayeyle doğrudan doğruya mübadele edilir (Marx, n.d., s. 153 ve 1953, s. 212-213). Üretken emekçinin emeğinin cisimleştiği metanın kullanım değeri hiçbir şekilde bu tanım açısından uygun değildir; meta 'en değersiz türden' bir metadır (Marx, n.d., s. 154). Üretken emek, üretimin yani kapitalist üretimin belli bir toplumsal ilişkisinin ifadesidir. Bu nedenle, üretken emeğin 'ahlâkî temelli' yani toplum açısından yararlı olan herhangi bir tanımının Marx'ın tanımıyla hiçbir ortak yanı bulunmamakta ve belli bir üretim tarzı ve toplum türünden soyutlayarak yalnızca konuyu karıştırmaktadır. Kapitalist üretim sürecinin amacı, '*servetin birikimi*, değerin *kendisini* büyütmesi yani artışıdır; yani eski değerin korunması ve artı değerin yaratılmasıdır. Kapitalist üretim sürecinin bu kendine *özgü ürününü* sadece emekle mübadelede bulunarak gerçekleştirdiğinden *üretken emek* olarak adlandırılır' (Marx, n.d., s. 387-388).

Sermayeyle değil de, *doğrudan doğruya* gelirle yani ücretler ya da kârlarla mübadele edilen emek *üretken olmayan* emektir (Marx, n.d., s. 153). İşçilerin ücretleri ya da kapitalistlerin geliri üzerinden yapılan ödemeler karşılığında sağlanan hizmetler ise kapitalist bakış açısından üretken olmayan hizmetler anlamına gelmektedir. Bu ödemeler, sermaye olarak yeniden yatırıma yöneltilebilecek artı değerden yapılan bir indirim niteliğindedir. Örneğin eğitim gibi, fiilî olarak emek gücünün değerini koruyan ya da yükselten ya da emekçinin niteliğini değiştiren (emeğin karmaşıklığı) hizmetler biraz daha karmaşıktır. Marx böylesi hizmetlerden, 'söz konusu hizmetler meta üretiminde üretim maliyeti olarak yer aldığında satılabilir bir meta v.s. yani bizatihi emek gücünün kendisinin' getiri olarak elde edilmesini sağlayan hizmetler olarak söz etmektedir (Marx, n.d., s. 163). Ancak, iktisadî ilişki açısından ele alındığında, gelir emekle mübadele edildiğinden, söz konusu hizmetlerden yararlanılması hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Hizmetin tam da doğası nedeniyle, söz konusu hizmetleri sunanlar, hizmeti kullananlara, hizmetten bir yarar sağlayacakları garantisini veremeyebilirler (Marx, n.d., s. 393).[4] Eğitime yapılan Kamu harcamaları tam anlamıyla bu kategori-

4) Kapitalist bir mâlik hesabına çalışan bir okul müdürü ve eğitim emek gücünün yenidenüretiminin gerekli bir bileşeniyse; bu çerçevede, okul müdürü üretken olarak değerlendirilir. Bu du-

ye uymaktadır. Eğitimin emek gücünün toplam değerini (tüm emekçilerin) yükseltmesinin ve emekçinin değer oluşturan potansiyeli (nitelik, v.s.) üzerinde çok az etkisinin olması ya da hiçbir etkisinin olmamasının ötesinde, ortalama kâr oranında bir azalmaya neden olması söz konusu olup, toplumsal ürünün yenidendağılımını emekçilerin lehine ve artı değerin elde edilmesinin önüne geçilmesi yönünde değiştirir. Yine eğitimin işçinin niteliğini v.s. ve/veya ücret malları sanayilerindeki üretkenliği yükseltmesi ölçüsünde, toplumsal ürünün yenidendağılımının emekçiler ve artı değer üzerinde yarattığı etkiler giderilir (Altvater and Huisken, 1970, s. 82-91).

Kapitalist üretim açısından yalnızca dolaşım maliyetleri üretken olmayan bir nitelik taşımaktadır. Bu alanda ücretli emeğin faaliyet göstermesine ve yatırım yapan kapitalistin de kâr elde etmesine rağmen toplam toplumsal sermayeye ilişkin artı değere ilâve söz konusu değildir. Kârların gerçekleşmesi için gerekli olan böylesi maliyetler tüm kâr oranını azaltır. Ticarî alanda çalışan işçiler, büro elemanları v.s. sanayi kapitalistinin masraflarını ve dolayısıyla da, doğrudan doğruya artı değeri artırmayacak olan yatırılacak sermaye kütlesini yükseltir. Ekstra maliyetler Δc ise bu durumda kâr oranı $\frac{s}{v}$'den $\frac{s}{c+\Delta c}$'ye düşecektir (Marx, 1962, s. 293-294). Ticarî alanda çalışmaya devam eden işçi *ödenmemiş emek* olarak faaliyetini sürdürür ve kapitaliste maliyeti ise emek gücünün *değeri*dir.

> Doğrudan doğruya artı değer yaratmasa da, kısmen ödenmemiş emek olarak faaliyet göstermesinden dolayı artı değeri gerçekleştirme maliyetinin azalmasına yardımcı olarak kapitalistin gelirine ilâvede bulunur (Marx, 1962, s. 294).

Tam anlamıyla ticarî olan bu maliyetler, deniz taşımacılığı, depolama v.s. maliyetlerinden ayrı tutulmalıdır. Bunlar sanayi üretiminin bir kıs-

---

rum tahminen Marx'ın *Capital*'de (1961, s. 509) ortaya koyduğu durumu kapsamaktadır. Marx bazen bu sadece kapitalist için artı değer üretirse ve toplam toplumsal sermayeye katkıda bulunmazsa, emeğin üretken olduğuna işaret ediyor görüntüsünü vermektedir. (önemli, Marx, 1961, s. 393). (Smith'te atıfta bulunurken) az bir 'eğitimin' çalışanlar kütlesinin üretim maliyetine nasıl dâhil olduğuna ilişkin belirttiklerine atıfta bulunacaksak, üretken okul müdürü örneği konusunda aklından geçenler bu olabilir. (önemli, Marx, 1961, s. 163). Böylesi bir tanımı reddediyoruz ve emeğin sadece sermayeye ilâvede bulunduğu sürece üretken olduğu konusunda Marx'ın genel analiziyle uyumlu olan tanımı benimsiyoruz (Marx, s. 212-213).

mı olarak ele alınır. Emek nesnesinde, metada bir değişme ortaya çıkar. Ulaşımın söz konusu olduğu bir durumda, 'ulaşımın uzamsal mevcudiyeti değiştirilir ve bunun yanında da, bu kullanım değerinin yeri değiştirildiğinden kullanım değeri değişir' (Marx, n.d, s. 399 ve 1962, s. 283). Böylesi bir emek üretken emek olarak değerlendirilir.

Burada belirtilenlerin tümünden ortaya çıkan sonuç ise *bir bütün olarak kapitalizmin bakış açısından* 'değişken sermaye' *toplam emek gücünün değil de*, sadece üretken emekçilerin ücretlerini temsil etmektedir. Dahası, artı değer toplam artı ürüne değil de, *üretken emekçilerin artı ürününe* eşittir. Bu nedenle de, ücretlerin ve kârların *millî gelir* içindeki payı sömürü oranı hakkında pek de bir şey söylememektedir. Üretken olmayan (kârlı olmayan durum da dâhil olmak üzere) sektör üretken sektörden daha hızlı bir oranda büyürse, millî gelir içinde yer alan toplam ücretlerin payının büyüyebileceğini ve sömürü oranı da artmaya devam edebileceğini varsaymak oldukça makul olacaktır. Bunun böyle olması ise ücretler içinde yer alan net gelirin bir kısmının gerçekte üretken emekçiler tarafından üretilen artı değerin bir kısmı olması nedeniyledir. Belirtilen bu son husus, Marksist kategorilere yönelik olarak istatistiksel karşılık bulmaya çalışma konusunda yaşanan sorunlardan bir tanesini ifade etmektedir.[5]

Bu kesimi sonlandırmak açısından, elimizde şu önemli sonuçlar bulunmaktadır. Değişken sermaye sadece üretken işçilerin ücretlerini temsil etmektedir. Artı değer üretken sektörün toplam kârıdır. Değişmeyen sermaye üretken sektörde kullanılan üretim araçlarının bir kısmını oluşturur. Sömürü oranı ve sermayenin organik bileşimi yukarıda da tanımlandığı gibi değişkenlerle ilişki içindedir. Toplam üretimin üretken olmayan kısmı *kâr oranını* ele aldığımızda anlamlı hale gelmektedir. Bu ise burada ekstra maliyet olarak işin içine dâhil edilecektir. Bu üretken olmayan sektörü finanse etmek için ne kadar fazla sermaye ya-

5) Bu husus, Andrew Glyn ve Bob Sutcliff'in *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze*, Penguin books, 1972, adlı kitabında yer alan zayıf noktalardan bir tanesidir. 15. sayfada şunları söylemektedirler. '*Kârların payı*, millî gelirin bir payı olarak ifade edilen toplam kâr miktarıdır'. Bir başka yerde (s. 32), ücretlerin payından, 'sanayide, sanayi çıktısının değerinin bir oranı olarak ifade edilen toplam ücretler' olarak söz etmektedirler. Ancak, sözlerine şu şekilde devam etmektedirler. 'Millî gelir içindeki ücretlerin payı bazen buna işaret etmektedir; bu, millî gelirin bir payı olarak ifade edilen tüm ücretler toplamıdır. Bu, kârların payının tamamlayıcısıdır'. Verilerini seçerken üretken emek ve üretken olmayan emeğin ana sorununun pek farkında değillermiş gibi bir görüntü sergilemektedirler.

tırılırsa, kâr oranı da buna binaen daha düşük olacaktır.[6]

Marksist politik iktisadın anlamını ve kimi temel kategorilerinin rolünü açıklığa kavuşturduktan sonra, şimdi de genel birikim teorisini ve krizi ele alalım.

3. Sermaye **Birikiminin Genel Kanunu ve Kriz Teorisi**

(a) Sermayenin Organik Bileşiminin Yükselmesi

Kapitalist üretimin amacının ve itici gücünün kaynağı, ilâve mübadele değeri olarak artı değer üretiminden almaktadır. Artı değer, (işçinin gerekli emek zamanında kendi geçimlik araçlarının eşdeğerini ürettiği işgününü temsil eden) emek gücünün mübadele değeri ve (toplam işgününü temsil eden) emek gücünün üretken kapasitesi arasındaki farktır. Bundan dolayı da, kapitalist bakış açısıyla gözlemlendiğinde, emek üretkenliğinde meydana gelen bir artış, artı değeri artırmadıkça yani emek gücünün değerini ya da işçilerin varlığını sürdürmesini ve kendisini yeniden üretmesini sağlayan gerekli zamanı azaltmadıkça anlamlı olmayacaktır. Bir başka deyişle, değer ve artı değer üretme ihtiyacıyla sınırlanan emek üretkenliği, *sermayenin yeniden üretimi ve kendiliğinden büyümesine* bağlanmıştır.

Sınıf mücadelesi, (üretkenlik arttığında) emek gücünün değerinde meydana gelecek bir azalmayı önleyememekle birlikte[7] üretkenlik artı-

---

6) Bu sonucun benzer bir formülâsyonu için bakınız Schmiede (1972, s. 48). Üretken emeği, üretken olmayan emekten ampirik olarak açık bir biçimde ayırmanın pek ihtimâl dâhilinde olmadığına işaret edilmelidir. Kavramsal ayırımın değeri, daha sonraki analizde açıklığa kavuşacaktır.

7) Rikardiyen tür yani ücretlerin kârlarla ters yönlü ilişki içinde olduğu modeli kullananlar tarafından görmezden gelinen bu önemli nokta yalnızca 'birikim oranının bağımlı değil de, bağımsız değişken olduğunu' (Marx, 1961, s. 620). vurgulamanın bir başka yoludur. Marx bu hususu kâr oranının artış ve azalışıyla ilintili olarak bir kez daha ortaya koymaktadır.

> (Emek piyasasında) arz ve talep koşullarının sonucunda ücretlerin yükselmesi ya da düşmesiyle belirlenmesi çerçevesinde kârın yükselmesi ve düşmesi... emtianın piyasa fiyatlarında meydana gelen yükselme ya da düşme genelde değerin belirlenmesiyle ilintili olduğundan, kâr oranının yükselme ya da düşmesine ilişkin genel kanunla pek ilintili değildir (Marx, 1972, s. 312).

Bu husus özellikle daha önce belirtilen Andrew Glyn ve Bob Sutcliff'in kitabındaki birçok argümana karşı yöneltilebilir.

şı karşısında aynı ilişki çerçevesinde değerin azalması biçiminde ortaya çıkan gelişmeyi önleyebilir yani üretkenlikte ve aynı zamanda da artı değerde bir artış biçiminde meydana gelen gelişmeyle birlikte reel ücretlerin artmasını mümkün kılar (Marx, 1972, s. 312 ve s. 300).

İstisnaî durumlarda aynı teknolojik ölçekte genişletilmiş yenidenüretim mümkün olduğu halde, genelde, birikim 'emeğin teknik sürecini kökten değiştirir' (Marx, 1961, s. 510). Kapitalist üretim koşullarında sürekli birikim hızlı bir biçimde mevcut çalışan nüfusun sınırlarına eriştiğinden yani normal işgününün fizikî ve toplumsal sınırları olduğundan (Marx, 1972, s. 300), mutlak artı değer üretiminden (işgünün uzatılması) nispî artı değer üretimine geçiş (toplumsal emek üretkenliğinin artırılmasıyla gerekli işgününün azaltılması) gerçekleşir. Bu değişiklikle birlikte kapitalizm aynı işçiden birim zaman başına daha fazla değer elde etmeye çalıştıkça (veri bir zamanda emek harcamasının yükselmesi; Marx, 1961, s. 524) emek yoğunluğunda genellikle bir yükselme ortaya çıkar. Hem üretkenliğin artması ve hem de emek yoğunluğunun yükselmesi veri zamanda üretilen ürün kütlesini artırır ve bu nedenle de, işçilerin ücretlerini üretmek için gerekli olan işgününü kısaltır. Emek yoğunluğunun artması telâfi etme açısından reel ücretlerde eşdeğer bir artışı gerektirdiğinden, sömürü oranını etkilememektedir. Bu durum söz konusu olmadığında sömürü oranını artıracaktır.[8] Emek yoğunluğunun artmasının aynı zamanda fizikî ve toplumsal sınırları da söz konusudur, bu nedenle de, gelişmiş kapitalist üretim koşullarında artı değeri artırmaya yönelik temel yöntem teknik değişim sağlanarak emek üretkenliğini yükseltmektir.

Maddî üretim açısından emek üretkenliğinde meydana gelen artışlar, Marx'ın *sermayenin teknik bileşimi* olarak adlandırdığı bir değişmeyi içermektedir.

> Belirtilen bu son bileşim [sermayenin teknik bileşimi-ç.n.] bir taraftan, kullanılan üretim araçları kütlesi ve diğer taraftan da, söz konusu üretim araçlarını kullanmak için gerekli emek kütlesi arasındaki ilişki tarafından belirlenir (Marx, 1961, s. 612).

8) Sınıf mücadelesinin ilişkisi burada önemlidir. Üretkenlik sorununun bir yönü oldukça açık bir biçimde iş yoğunluğundaki artışların telâfi edilmesi sorununu içermektedir.

Kapitalist üretimde *sermayenin değer bileşimi*nde meydana gelen değişmeler yani değişmeyen sermaye oranı ya da üretim araçlarının değeri ve değişken sermaye ya da emek gücünün değeri, *sermayenin teknik bileşimi*nde meydana gelen artışlar sonucunda ortaya çıkan üretkenlik artışlarını temsil eder. Sermayenin teknik bileşimi ve sermayenin değer bileşimi arasında 'sıkı bir korelâsyon' söz konusudur. Marx bu ilişkiyi şu sözleriyle ortaya koymaktadır:

> Sermayenin değer bileşimine, bu bileşimin sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu son olarak belirtilen yani teknik bileşimde meydana gelen değişmeleri yansıtması nedeniyle *sermayenin organik bileşimi* adı verilir (Marx, 1961, s. 612).

Birikim sürecinin hem maddî ve hem de değer açılarından kavranması Marx'ın genel teorisini anlamada çok önemlidir.

İşçi başına düşen üretim araçları kütlesinde meydana gelen bir artış (sermayenin teknik bileşimindeki artış), yalnızca Marx'ın argümanına belli bir aşamada giren teknik bir terim değildir. Söz konusu terim, emek üretkenliğinin sadece kapitalist üretimde yani *toplumsal emek dağılımın yaygın hale getirilmesi*yle artabileceğinin genel olarak ifade edilmesidir. Üretim araçları kütlesi ve hacminde meydana gelen bir artışla birlikte gelişme gösterecek olan toplumsal emek dağılımın yaygın hale getirilmesi de, Marx'ın, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenen sermayenin organik bileşiminin emek üretkenliğindeki artış nedeniyle sermayenin teknik bileşimi kadar hızlı olmasa da artacağı biçimindeki argümanının da temelini teşkil etmektedir.

> Değişmeyen sermayenin değişken sermayeye oranının artmasıyla birlikte emek üretkenliği de artar, toplumsal emeği harekete geçiren üretken güçler kendini göstermeye başlar. Bununla birlikte, emek üretkenliğinde meydana gelen bu artışın bir sonucu olarak, mevcut değişmeyen sermayenin bir kısmının değeri, söz konusu sermayenin değeri, ilk maliyeti olan emek zamanının yanı sıra bu tür sermayenin yenidenüretilebileceği emek zamanına da bağlı olduğundan ve de emek üretkenliği arttıkça sürekli olarak azalacağından azalır. Bununla birlikte, değişmeyen sermayenin değeri, mevcut miktarı kadar artmasa da, miktarının değerinden daha hızlı artması nedeniyle artar (Marx, 1968, s. 415-416).

Marx, sermayenin organik bileşiminin artmasının gerekli olduğu biçimindeki bu durumu yadsınamaz gerçek (Marx, 1972, s. 364) yani açık ya da totolojik bir girişim (Marx, 1972, s. 366) olarak görmektedir. Bunun sadece bir ifade olmaktan ziyade mantıkî olarak bizzat sermaye kavramı nedeniyle ortaya çıktığı bu kesimin geri kalan kısmının konusu olacaktır.

Kapitalist üretimde makine kullanımı ve bu yolla emek üretkenliğini artırma zorunluluğu gerçekte rekabet ve bunun sonucu olarak da üretim maliyetini azaltma ihtiyacı çerçevesinde ifade edilir. Ancak, Marx'ın kullandığı yöntem çerçevesinde, bizzat sermaye kavramından kalkarak ortaya konacak bir açıklama değildir (Marx, 1953, s. 662). Sermaye, çelişkili bir kavramdır. Elimizde, bir taraftan, sınırsız bir biçimde kendisini değer olarak artırma girişiminde bulunması çerçevesinde 'değerin oluşum sürecini yaşamakta' olan sermaye ve diğer tarafta da, söz konusu değer artışını sınırlayan faal nüfus bulunmaktadır. Bu nedenle, sermaye, bir taraftan, kendisinin genişletme sürecinde söz konusu temelde mümkün olduğu kadar bağımsız kılmalı ve buna çalışmalıdır; emek üretkenliğini artırarak gerekli emek zamanını azaltma girişiminde bulunur. Diğer taraftan da, genişlemesini sağlayan dayanağı yani sömürülebilecek emek gücünü büyütme ihtiyacı içindedir; bu ise eşanlı olarak faal nüfusu artırma anlamına gelmektedir. Bu bir başka şekilde de ifade edilebilir. Toplumdaki faal nüfus veri iken (emek zamanı yani işgünü sayısı çarpı günlük çalışma süresi), artı değer sadece emek üretkenliğinin artırılmasıyla yani (nispî) faal nüfusun *azaltılmasıyla* artırılabilir. Benzer bir şekilde, üretken güçlerin gelişimi veri iken artı değerin sadece mevcut faal nüfusun *artırılmasıyla* yani (nispî) faal nüfusun *artırılmasıyla* artırılabileceğini varsayın. Marx bu durumda, 'bu nedenle, bu çelişkili eğilimin bir arada olması, ilk önce makinenin kullanımıyla (kendisini gösterir)' demektedir (Marx, 1953, s. 660-661). Bu çelişkinin diyalektik çözümü (daha üst düzeyde ele alınması), canlı emeğin makine şeklindeki nesnelleşmiş (ölü) (cisimleşmiş-ç.n.) emekle ikâme edilmesiyle üretim ölçeğini artırmaktır.

Bu anlamda makine sabit sermayeyi içermesi çerçevesinde en uygun sermaye şeklidir.

> Bu nedenle, *makine sabit sermaye*nin en uygun şekli olarak ortaya çıkmaktadır ve sabit sermaye de sermaye olması ölçüsünde

kendisiyle ilintili yani *genel olarak en uygun sermaye şekli* olarak ele alınabilir (Marx, 1953, s. 86 ve McLellan, 1971, s. 134).

Marx bu önemli noktayı, *Grundrisse*'den alınan şu pasajlarda açıklığa kavuşturmuştur:

> Makinede, emek sürecinde nesnelleşmiş (ölü) (cisimleşmiş-ç.n.) emeğin bizatihi kendisi canlı emeğe karşı söz konusu emeği tahsis etmesi çerçevesinde sermaye tarafından temsil edilen bir hâkim güç olarak ortaya çıkar...
>
> Emek aracının makine haline gelmesi sermaye açısından tesadüfî bir gelişme değildir: bu gelişme, geleneksel emek aracının kapitalizme uygun araç haline gelmesi biçimindeki tarihî dönüşümüdür...
>
> Emek aracı biçimsel olarak sadece sabit sermaye olarak ortaya konmasının yanı sıra asıl şeklinden daha üstün hale gelinceye ve makine şeklindeki sabit sermaye emek süreci içinde emeğin karşısında yer alıncaya kadar, sermayenin tam anlamıyla gelişmesi sağlanamamaktadır -bir başka deyişle, sermaye kendisine tekabül eden üretim aracını oluşturmamaktadır...
>
> Böylelikle, niceliksel hacim ve sermayenin sabit sermaye olarak geliştiği etkinlik (yoğunluk), genelde sermayenin sermaye olarak gelişme yani canlı emek üzerindeki hâkimiyet ve genelde hâkim olduğu üretim sürecinin derecesini gösterir. Bu aynı zamanda nesnelleşmiş (ölü) (cisimleşmiş-ç.n.) üretken güçlerin birikimini ve benzer şekilde nesnelleşmiş emeği ifade eder... (Marx, 1953, s. 585-587 ve McLellan, 1971, s. 133-135).

Sermaye kavramı üzerinde yapmış olduğumuz incelemeden hareketle göstermeye çalıştığımız husus, makinenin kullanılması ve dolayısıyla da, nesnelleşmiş (ölü) (cisimleşmiş-ç.n.) emeğin artan ölçekte canlı emeğin yerine kullanılmasıyla toplumsal işbölümünün gerekli olduğudur. Buradan çıkan sonuç ise emek üretkenliğinde meydana gelen artıştan dolayı sermayenin organik bileşimi, sermayenin teknik bileşimi kadar hızlı artmasa da, hem sermayenin organik bileşiminin ve hem de sermayenin teknik bileşiminin kapitalist üretim sürecinde artması gerektiğidir.[9]

9) Sermayenin teknik bileşimi, sermayenin organik bileşimi ve üretim ölçeği arasındaki ilişki için bakınız Marx, 1972, s. 382.

Marx şunları söylediğinde bu husus çok açık bir biçimde ifade edilmiştir:

> Bununla birlikte, makinenin kullanılmasının emek üretkenliğini yükseltmesi sonucunda artı emeği gerekli emek aleyhine olacak bir biçimde artırabilecek olması, veri bir sermaye tarafından istihdam edilen işçi sayısının azaltılmasıyla mümkün olduğu açıktır. Bu durum ise daha önce emek gücüne yatırılan değişken sermayeyi, değişmeyen sermaye olması nedeniyle artı değer üretmeyen makineye dönüştürür... (Marx, 1961, s. 407).

Nesnelleşmiş (ölü) (cisimleşmiş-ç.n.) emeği sürekli olarak canlı emek yerine geçecek bir biçimde artırmak ve ikâme etme gerekliliği açık bir biçimde bir ürünü ucuzlatmak amacıyla makinenin kullanımına ilişkin koşullar çerçevesinde ifade edilmektedir yani makine üretiminde, söz konusu makinenin kullanılmasının yerini aldığı (ödenmiş) emekten (emek gücünün değeri) daha az emek harcanmalıdır. Makine kullanımının sınırı, makinenin değeri ve söz konusu makinenin yerini aldığı emek gücünün değeri arasındaki fark çerçevesinde ortaya çıkmaktadır (Marx, 1961, s. 392). Bu son nokta cebirsel olarak şu şekilde ifade edilebilir:

$$c_{t+1} - c_t < v_t - v_{t+1} \qquad \text{(her zamanki gösterim)}$$

Sömürülebilecek tüm emek sermayenin çıkarına kullanılacaksa, bunun işbölümüne ilişkin daha öte bir boyut gerektirdiği (maddî yönü) ve toplam toplumsal sermaye (değer yönü) açısından C'nin de V'den daha hızlı artması gerektiği açıktır. Benzer şekilde, toplam toplumsal sermayeyi 't' ve '$t+1$' dönemleri ve w'yi de bir üretim döneminde yaratılan değer olarak ele alırsak, durumu şu şekilde gösterebiliriz.

$$C_t + V_{t+} S_t = w_t$$

$$C_{t+1} + V_{t+1} + S_{t+1} = w_{t+1}$$

Sermayenin kullanımı açısından uygun olan toplam çalışma süresi değişmeze ($V + S$ = const), bu durumda birikimin olabilmesi için

$$w_{t+1} < w_1$$

olmalıdır, böylelikle de, sömürü oranında bir artış olsun ya da olmasın, tüm emek istihdam edilecekse

$$\frac{C_{t+1}}{V_{t+1}} \text{ f } \frac{C_t}{V_t}$$

olacaktır.

Faal nüfus artarsa, bu durumda, makinenin kullanılmasına ve sermayenin gereksinimlerinin artmasına ilişkin koşullan karşılanması için birikim daha da hızlı (faal nüfus artışından daha hızlı) olmalıdır.

Bu kesime son vermeden önce, *sermaye tasarrufu sağlayan inovasyona*[10] ilişkin de bir şeyler söylememiz gerekmektedir. Bu kavramın gerçek önemi, inovasyon emek üretkenliğinde 'bedel ödemeyi gerektirmeyen' bir artış sağlarsa söz konusudur. Genelde, 'sermaye, üretken gücün bizzat kendisinde meydana gelen bir artışın bedelini öder, bu iş bedelsiz değildir (veri, bedava)' (Marx, 1953, s. 562). Böyle bir durumda, tüm yukarıda belirtilen argümanlar geçerlidir. Değişmeyen sermayenin ucuzlayan unsurları hangi durumda veridir? Marx bu durumu sadece emek gücünde yaşanan artan gerilim nedeniyle doğal servetin artan ölçüde sömürülmesiyle karşılaştırmaktadır. 'Bilim ve teknoloji sermayeye, sermayenin işlevinin veri büyüklüğünden bağımsız olarak genişleme gücü kazandırır (Marx, 1961, s. 605).

Birkaç husus burada ortaya konabilir:

(1) Sermaye tasarrufu sağlayan inovasyon kafa karıştıran *ideolojik* bir kavramdır. Toplam toplumsal sermaye açısından böylesi bir inovasyon emek tasarrufu sağlar; değişmeyen sermayeyi yenidenüretmek için daha az emek zamanı gereklidir. Bu nedenle, böylesi bir inovasyon, innovasyon olmaksızın ortaya çıkabilecek sermayenin organik bileşimde bir artış gerçekleşmeksizin birikimin daha da hızlı bir oranda artmasını beraberinde getirecektir. Böylelikle, birikim ve genişleme bir dürtü olacaktır. Böylesi inovasyonlar sürekli olarak yeniden gerçekleşmedikçe, sermayenin organik bileşiminin artış yönündeki genel eğilimi yeniden ortaya çıkacaktır. Mantıken, böylesi 'bedeli olmayan' buluşlar, birikim

10) *Sermaye tasarrufu sağlayan inovasyon*la ilgili husus, değişmeyen sermayenin ucuzlaması nedeniyle sermayenin organik bileşimin aynı hızla artmayacağı ya da hiç artmayacak olmasıdır. Bu nedenle, kâr oranlarının düşme eğilimine sahip olmayacağı düşünülmektedir. Buna ilişkin bir ele alış için bakınız M. Blaug, 1968, s. 252-253, s. 261 ve s. 287-288.

sürecinden ayrı ele alınmalıdır. Bu tür buluşlar birikimi değiştirmekle birlikte birikimin iç mantığına ait değildir. Böylesi innovasyonları daha fazla önemsemek için, söz konusu innovasyonların sürekli olarak yeniden ortaya çıkması gerektiğini göstermek *kaçınılmazdır.*

(2) Böylesi innovasyonların kullanılması, gelişmiş sermaye yapısının hâlihazırda varolduğu varsayımına dayanmaktadır yani kapitalist üretimin gelişmesi yukarıda belirtilen çerçevede, birikim ve bunun peşi sıra sermayenin organik bileşiminin artması temelinde ele alınmaktadır. Böylelikle, böylesi yeni buluş 'dalgasının' üretim sürecinde kullanılmaya başlaması, kapitalist üretimde daha öte bir normal gelişim olmasını gerekli kılmaktadır.

(3) Hâlihazırda daha yüksek bir sermayenin organik bileşimine ulaşıldığından yani kapitalist üretim daha geliştiğinden ve yaygınlaştığından, böylesi buluşların etkisi az olacaktır.

(4) Böylesi 'bedeli olamayan' buluşların emeği eşit derecede etkilemeyeceğini varsaymak için ortada bir neden bulunmamaktadır. Buna rağmen böylesi bir bilimin emek sürecine uygulanacağı bir 'bilimsel yönetim' üzerinde durulmaktadır. Bu durum söz konusu olursa, üretimde 'bedeli olmayan' artışların etkisi sermayenin organik bileşimi açısından daha da sınırlı olacaktır.

(b) Azalan Kâr Oranları Eğilimi ve Kriz Teorisi

Sermayenin kendiliğinden genişlemesi sürecinde, bu sürecin giderek artan ölçekte gerçekleşmesini sağlayacak bir unsuru yani proletaryayı yaratması (Marx, 1961, s. 614) ve aynı zamanda da, toplumsal emeğin üretkenliğini yükseltmesi yani *sanayi yedek ordusunun* oluşumuna neden olacak bir biçimde emek gücüne daha az harcama yaparak üretim araçları miktarını sürekli olarak artıracak bir hamlenin peşinde koşması kapitalist üretimin ayrılmaz bir parçasıdır.

> Sermayenin genişleme gücünü geliştiren nedenler, aynı zamanda emri altındaki emek gücünü geliştiren nedenlerdir. Bu nedenle, nispî yedek sanayi ordusu kütlesi, servetin potansiyel enerjisiyle birlikte artar (Marx, 1961, s. 644).

Marx *kapitalist birikimin mutlak genel kanunu* olarak adlandırdığı bu kanunun işleyişinin tüm diğer kanunlar gibi birçok koşulda değiştiğini söylemektedir.

> Bu kanun, kapitalist üretimin çelişkili doğasının yani 'sermayenin hâkimiyeti' altında emeğin toplumsal üretkenliğindeki yükselmenin genel ifadesidir. Yedek ordunun sermaye birikim oranıyla ilintili olarak büyüklüğü. Durgunluk ve ortalama refahın gerçekleştiği dönemlerde, söz konusu büyüklük faal nüfusu baskı altına alır ve hızlı genişlemenin olduğu dönemlerde ise emek gücünün toplandığı alan olması nedeniyle emek gücünün 'isteklerini' dizginler (Marx, 1961, s. 639).

Buraya gelinceye kadar kapitalist üretim ve birikim süreci ve de emeğin toplumsal üretkenliğindeki artış bunların 'görünmeyen ve bilinmeyen özünün' analiziyle incelenmiştir. Artı değerin ve artı değer oranının, kâr ve kâr oranı biçiminde 'olgunun yüzeyine çıkışı' analizin bir sonraki adımı olacaktır.

> Böylelikle, kâr oranı artı değer oranından sayısal olarak farklı olsa da, artıdeğer ve kâr fiilî olarak aynı şey ve sayısal olarak da eşitken, kâr, yine de, artı değerin kökeninin ve varlık sırrının gizlendiği ve yok olduğu dönüştürülmüş biçimidir. Esasında, kâr, artı değerin kendisini gözler önüne serdiği bir biçimdir ve artı değeri ortaya çıkartmak için ilk önce analiz yoluyla bundan arındırılması gerekmektedir (Marx, 1962, s. 47).

Sermaye (ve kapitalist) açısından sermaye birikiminin genel kanunu kendisini 'olgunun yüzeyinde' azalan kâr oranı eğilimi olarak gösterir. Bu mekanik ya da cebirsel bir ilişki olmayıp, sermaye açısından *birikim sürecinin çelişkili doğasının ifadesi*dir.

Kapitalizmde emeğin toplumsal gelişimi, kullanım değerleri kütlesinde meydana gelen bir artışla birlikte emtianın kullanım değerine (daha az emek zamanıyla üretilir) nazaran mübadele değerinde bir almaya neden olur. Bu gelişmeyle birlikte *sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artış*, maddî açıdan üretim araçları kütlesinin istihdam edilen emekten daha hızlı arttığı ve değer açısından da, değişmeyen sermayenin değişken sermayeden daha hızlı arttığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, emek üretkenliğinde meydana gelen artış nedeniyle değer bileşimi (sermayenin değer bileşimi, ç.n.) teknik bileşimden (sermayenin teknik bileşimi, ç.n.) daha yavaş artmaktadır. Sömürü oranı yani artı emek zamanı ve gerekli emek zamanı arasındaki oran değişmezse, kâr oranı toplam yatırımlar yani değişmeyen sermaye ve değiş-

ken sermaye üzerinden ölçüldüğü halde, artı değeri yaratan sermayenin sadece değişken kısmı olduğundan, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artış kâr oranlarının azalmasını beraberinde getirecektir. Kâr oranının azalmasının bu mündemiç eğilimini Marx şu şekilde ifade etmiştir,

> ...günümüz politik iktisadının en önemli kanunu ve en karmaşık ilişkileri anlamada en temel olanı. Tarihî olarak en önemli kanun (Marx, 1953, s. 634).

Sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artış üretkenlik artışını ifade ettiğinden, artı değer oranı aynı düzeyde kalmayacak, gerekli emek zamanının eşdeğeri olan ürün kütlesinin değeri ucuzladığından yükselecektir. Bu ise nispî artı değerde meydana gelen bir artışın sonucudur.

> Kâr oranının düşme eğilimi, artı değer oranındaki bir yükselme eğilimi ve dolayısıyla da, emek sömürü oranındaki bir artış eğilimi ile yakından ilgilidir...Hem artı değer oranındaki yükselme ve hem de kâr oranındaki düşme, artan emek üretkenliğinin kapitalizmde ifadesini bulan kendine özgü biçimlerden başkaca bir şey değildir (Marx, 1962, s. 234).[11]

Bu, kâr oranında meydana gelen bir azalmanın, artı değerde meydana gelen bir artışla telâfi edilebileceği anlamına mı gelmektedir? Ya da Sweezy'nin ortaya koyduğu gibi,

> ...analize sermayenin organik bileşimiyle başlayarak kâr oranının azalmasını göstermek mümkün değildir (Sweezy, 1962, s. 105).

Marx aşağıdaki ifadeleri ortaya koyduğunda bu karşı çıkışın oldukça farkındadır,

> ...sömürünün artırılarak emekçi sayısının azaltılmasını telâfi etmenin aşılamaz belli sınırları söz konusudur. Bu nedenle, kâr

11) Joan Robinson'un (1963, s. 38) yapmış olduğu gibi, Marx'ın teorisinin değişemeyen sömürü oranı varsayımına dayandığı biçimindeki eleştiriler oldukça şaşırtıcıdır. Sermaye birikiminin genel kanununa ilişkin olarak yapmış olduğumuz analiz, hiçbir şeyin gerçek dışı olmadığını ortaya koymaktadır. Marx bu noktaya *Capital*'in III. Cildinde birçok kez işaret etmiştir.

> oranında meydana gelen azalma kontrol edilebilmekle birlikte tümüyle önlenemez (Marx, 1962, s. 242).

Sweezy kapitalist üretim sürecinin değer ve maddî yönlerini görememesi nedeniyle bu soruna ilişkin gerçek bir cevap bulamamıştır. Marx süreci tümüyle görmüş olmasına rağmen Sweezy'nin ortaya koymuş olduğu ele alış tümüyle değer düşüncesine dayanmaktadır. Artı değer canlı emek tarafından yaratılır ve bu emeği içeren fizikî ve toplumsal sınırlamalar ve ihtimâller artı değer üretimini etkilemektedir.

> Üretken güçlerin gelişimi, istihdam edilen emeğin karşılığı ödenen kısmını azaltması ölçüsünde, artı değeri de, artı değer oranını yükselttiği için artırır; ancak, veri sermayeyle istihdam edilen toplam emek kütlesini azaltması ölçüsünde, tığından, artı değer kütlesini elde etmek için artı değer oranının çarpıldığı çarpanı azaltır. Her biri günde 12 saat çalışan iki emekçi hava ile yaşasalar ve dolayısıyla da, kendileri için hiç çalışma zorunda kalmasalar bile, günde sadece 2 saat çalışan 24 emekçinin ürettikleri kadar artı değer üretemez (Marx, 1962, s.242).

Yirmi dört emekçinin artı emek zamanın ne olduğuna ilişkin argüman belirgin olmasa da durum ortadadır. Kişi başına kullanılan üretim araçlarının teorik olarak 'belli' bir sınırı olmadığı halde, bir işçinin ürettiği artı değer kütlesinin aşamayacağı bir sınır yani işgününün uzunluğu söz konusudur. Dahası, kapitalizm geliştikçe, üretkenliği artırarak gerekli emek zamanını kısaltmak giderek daha da zor hale gelir.

> Artan üretkenlik nedeniyle sermaye tarafından el konulan artı değer ne kadar büyük olursa...ya da işgününün, işçilerin eşdeğerin sağlanmasına yönelik ayrılan kısmı ne kadar küçükse, üretkenlik artışı nedeniyle sermayenin elde edebileceği artı değer artışı o kadar küçük olacaktır. Artı değer üretkenliğe oranla azalarak artar. Sermayenin halihazırdaki gelişmişliği ölçüsünde...daha az oranda artış (yani artı değer artışı sağlamak için) elde etmek için üretkenliği muazzam ölçülerde artırması gerekmektedir -zira (üretkenliğin-ç.n.) sınırları her zaman için gerekli emeği ve tüm işgününü ifade eden kısmı arasındaki orandır. Sermaye sadece bu sınırlar dâhilinde hareket eder (Marx, 1953, s. 246).

Marx *Grundrisse*'de, işçilerin eşdeğerinin sağlandığı işgününün uzunlu-

ğu ne kadar küçük olursa, emek üretkenliğinde meydana gelen bir artışın azalan bir etkiye sahip olacağına ilişkin çok sayıda matematiksel örnek vermiştir. Marx'ın konuya ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu ekstrem örneklerden bir tanesini ortaya koyacağız. Gerekli emeğin hâlihazırda işgününün $\frac{1}{1000}$'i düzeyine indirildiğini varsayın. Toplam artı değer $\frac{999,999}{1,000.000}$ olacaktır. Emek üretkenliği bin kat arttığında, bu durumda işgününün gerekli kısmı $\frac{1}{1.000.000}$ ve toplam artı değer $\frac{999,999}{1,000,000}$'dur. Üretkenlikte meydana gelen bin kat artış nedeniyle artı değerdeki artış

$$\frac{999,999}{1,000,000} - \frac{999}{1,000} = \frac{999}{1,000}$$

$$= \frac{1}{1,001}$$

olacaktır.

Bu nedenle, emek üretkenliğinde meydana gelen bin kat artış artı değeri $\frac{1}{1.001}$'den daha az artırmaktadır (ya da $\%\frac{1}{1.001}$) (Marx, 1953, s. 244 ve s. 239-247). Pek de gerçekçi olmayan bu örnek konuya açıklık getirmekle birlikte bu iş daha da genelleştirilebilir.

n toplumdaki mevcut emek zamanıysa (sabit varsayılmıştır), her zamanki gösterimle,

$$v+s=n \qquad (1)$$

e sömürü oranıysa $(=\frac{s}{v})$.

Bu durumda,

$$\frac{s}{e}+s=n \qquad (2)$$

Böylelikle,

$$s\left(\frac{1}{e}+1\right)=n \qquad (3)$$

(3)'ün zamanla ilintili olarak diferansiyelini alırsak

$$\frac{ds}{dt}\left(\frac{1}{e}+1\right)-\frac{s}{e^2}\frac{de}{dt}=0 \qquad (4)$$

elde ederiz.

Yani;

$$\frac{1}{s}\frac{ds}{dt} = \frac{1}{1+e}\frac{1}{e}\frac{de}{dt} \qquad (5)$$

elde ederiz.

Böylelikle, s'de meydana gelecek bir birimlik artış, e'de daha büyük bir artışın olmasını gerektirecektir. e hâlihazırda yüksektir. Bu durumda, sömürü oranı ne kadar yüksekse (emek gücünün değerini yenidenüretmek daha az zamanını gerekli kılmaktadır), kâr oranındaki azalışı telâfi etme yolunda kâr kütlesinde yeterince artış sağlamak için sömürü oranında meydana gelecek artış da o kadar büyük olmalıdır.[12]

Azalan kâr oranları eğilimi, kapitalizm geliştikçe sermayenin kendisini genişletme gereksinimlerini sağlayacak sömürü oranını artırmada yolunda ortaya çıkan artan zorluğu ifade etmektedir.

Birikim süreci sermayenin organik bileşiminde, emek üretkenliğinde bir artışı ve istihdam edilen emekte nispî bir azalışı (mutlak artış) içermektedir. Kâr kütlesi ya da artı değer mutlak olarak ve sömürü oranı da artsa da, bunlar azalan kâr oranı eğilimi biçiminde ortaya çıkar. Bunun anlamı ise şudur,

> Bu nedenle, üretim sürecinin ve birikimin gelişimi, mevcut ve el konulmuş artı emek kütlesinde ve sonuç itibariyle de, toplumsal sermaye tarafından elde edilen mutlak kâr kütlesinde meydana gelen bir artışla birlikte gelişmelidir...O zaman, aynı kanunlar, toplumsal sermaye açısından mutlak kâr kütlesinde bir artışı ve kâr oranında bir azalışı üretmektedir (Marx, 1962, s. 214).

Birikim kâr kütlesini kâr oranındaki azalmayı telâfi edecek kadar artırdığı sürece her şey yolunda demektir. Sermayenin kâr oranında meydana gelen azalmadan daha hızlı artması durumunda gerçekleşecek olan durum budur. Artan emek gücü miktarı işin dışında tutulduğunda, bu sadece yüksek bir organik bileşime sahip olan sermayenin, daha düşük organik bileşimine sahip olan aynı miktardaki sermayeden daha

---

12) Yeknesak bir nüfus artışı varsayımında bulunabiliriz yani (5) yerine şunu elde ederiz

$$\frac{1}{s}\frac{ds}{dt} = \frac{k.e}{(1+e)s} + \frac{1}{(1+e)}\cdot\frac{1}{e}\cdot\frac{de}{dt}$$

s yükseldiğinden $\frac{k.e}{(1+e)s} \rightarrow 0$ ve elde ettiğimiz sonuç önemli ölçüde değişmemiştir.

hızlı artması *gerektiği* gerçeğini açıklamaktadır (Marx, 1968, s. 542 ve 1962, s. 218 ve s. 220).

Birikim sürecinde, kâr oranlarındaki azalma eğilimini kâr kütlesinde meydana gelen bir artışla kontrol etmede kullanılan mündemiç eğilimlerin yanı sıra geçici olarak kullanılabilecek karşı koyan eğilimler söz konusudur. Bunlar, işgününün uzatılmasıyla ya da emeğin yoğunlaştırılmasıyla artı değer oranının artırılması, ücretlerin değerinin altına düşürülmesi, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlatılması ve dış ticarettir.[13] Bu nedenle, kâr oranındaki azalma doğrusal olmayıp, kimi dönemlerde, diğer dönemlere nazaran üç aşağı beş yukarı sadece güçlü bir potansiyele sahip bir biçimde ortaya çıkar ve bir kriz çevrimi olarak kendini gösterir.

Bu teoride kapitalizm, yenidenüretimin sürekliliğini sağlayacak ve sermayenin giderek büyümesini mümkün kılacak artı değerin üretilmesi için daha yüksek bir toplumsal emek üretkenliğine ulaşılmasını gerektirmektedir. Ancak, bu çelişkili bir süreçtir.

> Çelişki...kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı değere bakılmaksızın ve kapitalist üretimin gerçekleştiği toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşıması nedeniyle ortaya çıkar; diğer taraftan, söz konusu üretim tarzının amacı mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani bu değerin daha da hızlanarak büyümesi) (Marx, 1962, s. 244).

Üretim artışı kârlılığın önüne geçtiğinde, mevcut sömürü koşulları daha öte bir kârlı sermaye genişlemesini imkânsız hale getirdiğinde ya da aynı anlama gelmek üzere, birikimde meydana gelen bir artış artı değer kütlesini ya da kârları artırmadığında, mutlak bir aşırı birikim ortaya çıkar ve birikim süreci durma noktasına gelir. Birikimde meydana gelen bu duraklama ya da birikimin durgunluk içine girmesi kapitalist krizi oluşturur. Bu durum, *sömürü derecesine göre sermayenin aşırı üretimini* temsil eder. Bu düzeydeki kârlılık açısından, mevcut sermaye ay-

13) Emperyalizm konusunu burada tartışamayacak olsak da, söz konusu teori sadece kriz teoriyle ilintili olarak geliştirilebilir. Birikim ve emperyalizm arasındaki ilişkiye ilişkin tartışma için 'Imperialism and the Accumulation of Capital', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* (C.S.E.), 2:2 August 1972), s. 70 ve devamı, makaleme bakınız.

nı anda hem *çok küçük* ve hem de *çok büyüktür*. Mevcut artı değerle ilintili olarak çok büyük ve artı değer eksikliğini bertaraf edecek kadar büyük değildir. Sermaye sadece kârlılıkla ilintili olarak aşırı ölçüde üretilmiştir. Bu, sermayenin eksik kullanılması çerçevesinde maddî aşırıüretim değildir (Mattick, 1971, s. 68). Bu durum, kullanım değeri olarak meta ve mübadele değeri olarak meta yani kullanım için üretim ve kâr için üretim arasındaki temel çelişkiyi bir kez daha vurgulamaktadır.

Marksist değer teorisi ve birikimin ötesinde (birikim sadece değerin daha somut gelişimidir) ayrı bir kriz teorisi söz konusu değildir.[14] Mattick'in de ortaya koymuş olduğu gibi:

> Marx'ın kapitalist gelişmeye ilişkin değer teorisi genel bir birikim ve özel bir kriz teorisidir; yani bunlar birbirilerinden ayrı bir biçimde ele alınamaz (Mattick, 1971, s. 98).

Bugünkü kriz kapitalist üretimin, kredinin ve rekabetin gerçek hareketi üzerinden açıklanması gerektiği halde (Marx, 1968, s. 512), birikim sürecinin bizzat kendisinin genel eğilimi ve kâr oranının uzun dönemli düşme eğilimi bu açıklamanın temelini teşkil eder. Bu kriz eğilimleri, 'sermayenin iç doğası' anlayışıyla analiz edilmiştir. Sermayenin aşırıüretimi maddî bakış açısından hareket ederek emek üretkenliğinin artışı ve gelişimi ve kapitalist üretim koşullarında yani sermayenin kendiliğinden gelişmesinde söz konusu gelişimin dar temeli ve amacı arasındaki çelişkiden ortaya çıkmıştır.

> *Kapitalist üretimin gerçek engeli bizzat sermeyenin kendisidir.* İşte sermayenin ve bu sermayenin kendiliğinden gelişmesi, üretimin başlangıç ve sonuç noktası yani itici gücü ve amacı olması biçiminde kendini gösterir; bu üretim yalnızca *sermaye* için üretim olup vice versa değildir, üretim araçları üreticilerden oluşan *toplumunun* yararına giderek genişleyen yaşam sürecinin araçları değildir... ile sürekli bir çatışma haline girerler. Araçlar -toplumun üretken güçlerinin koşulsuz gelişmesi-, sınırlı bir amaçla yani mevcut sermayenin kendisini genişletmesiyle sürekli olarak çelişki içine girer (Marx, 1962, s. 245).

14) Bu noktadaki tartışma için bakınız Rudi Schmiede (1972, s. 165).

Kapitalizmin rekabeti göz önüne almadan aşırıüretim ve kriz eğilimine sahip olduğunu gösterdik. Buraya kadarki ele alışta, tüm malların değerinden satıldığı ve gerekleşme zorluklarıyla karşılaşılmadığı varsayılmıştır; kriz ve sermayenin aşırıüretimine ilişkin eğilim bu tür düşünüşlerden bağımsız olarak anlaşılabilir. Krizlerin neden her biri bir öncekinden daha ciddi hale gelen 'periyodik olarak yeniden ortaya çıkan çevrimler' biçiminde gerçekleştiğini göstermek için, yeni bir kârlı sistemin koşullarını oluşturmada krizin rolünü almamız gerekmektedir.

Giderek artan değişmeyen sermayeyle ilintili olarak nispî olarak azalan artı değer kütlesiyle, bu azalan kütle için yapılan rekabet, birikim sürecinde önemli hale gelir. Rekabet, emek üretkenliğindeki artışla birlikte kârlar ve ekstra kârlar için verilen mücadelenin bir sonucudur. Yeni üretim yöntemlerini ilk kullananlar, daha ucuza ürettikleri emtiayı söz konusu emtianın üretim fiyatlarından ve toplumsal değerinin altında (tekil değerlerinin üstünde) satabilirler. Rekabet, farklı üretim fiyatlarını yeni bir toplumsal üretim ortalama değere eşitleyen güçtür.

> ...birikimle ilintili olarak kâr oranında meydana gelen bir azalama kaçınılmaz bir biçimde rekabet mücadelesine yol açar. Kâr oranında meydana gelen bir azalmanın, kâr kitlesinde meydana gelen bir yükselmeyle telafi edilmesi sadece toplam toplumsal sermaye ve büyük sermaye yani yerini sağlamlaştırmış kapitalistler için geçerlidir. Bağımsız bir biçimde işleyen yeni ilâve bir sermaye, böylesi bir telafi koşulunun olmasını istemez. Bu koşulları hâlâ da elde etmelidir ve bu nedenle de, kâr oranında meydana gelen bir azalma, kapitalistler arasında bir rekabet mücadelesine neden olur, vice versa geçerli değildir (Marx, 1962, s. 251).

Rekabet kriz durumunda bağımsız bir biçimde gelişme gösterir. Kriz, birikim sürecine ilişkin bir sonu temsil etmekle birlikte daha üst bir düzeyde devam etmesinin bir önkoşuludur. Kapitalist üretimin kârlılığı krizde ilkesel olarak birkaç şekilde yenilenir. Sermayenin fizikî yıkımının söz konusu olmadığı varsayımıyla (savaş yoluyla kullanım yetersizliği ya da terk etme ya da yıkım), kriz öncesindeki aynı nitelikteki kullanım değeri yani üretim araçları, değişmeyen sermayenin değerini yitirmesiyle kriz sonrasında üretim araçlarına ilişkin daha küçük bir mübadele değerini temsil eder. Bununla birlikte, ne artı değer oranı ve ne de artı değer kütlesi, değişmeyen kullanım değeriyle ve dolayısıyla da,

değişmemiş üretken kapasitesiyle ilintili olduğundan etkilenmiştir. Bu nedenle, aynı miktardaki artı değer daha düşük bir sermayeyle ilintili olduğundan kâr oranı yükselecektir. Bu açıkça genişleme süreci bir kez daha başladığında geçerlidir ve kârların (ya da potansiyel kârların), 'sermayeyi' ucuza almayı başaran kapitalistlerin lehine olacak bir biçimde yeniden dağılıma tabî tutulmasını temsil eder. İkinci olarak, sermayenin rekabet yoluyla krizde meydana gelen merkezileşmesi ve yeniden yapılanmasıyla sadece daha üretken sermayeler ayakta kalmayı başarır ve gelişen piyasalar aracılığıyla emeğin daha yüksek toplumsal üretkenliğe ulaşması imkânını sağlar. Emek gücünün değerini azaltan ve bu yolla da, sömürü oranını ve artı değer kütlesini artıran mekanizma da budur. Daha fazla sayıda piyasa 'ölçek ekonomilerinin' artarak devreye sokulması imkânını sağlar.

Üçüncü olarak, söz konusu yeniden yapılanma genellikle en az kârlı ve çoğunlukla da modası geçmiş değişmeyen sermayenin terk edilmesinden oluşmakta ve de (para ya da meta şeklinde) kullanılmakta olan sermayenin daha üretken yatırım biçimine dönüşmesinin önünü açmaktadır. Dördüncü olarak, krizden önceki refah döneminde değerinin üstüne çıkma eğiliminde olan nispî artı nüfus (işsizlikteki artış) nedeniyle ücretler geçici olarak değerinin altına düşürülmektedir. Eşanlı olarak, işgünü ve emeğin yoğunlaşması artı değere ilâvede bulunacak bir biçimde sırasıyla uzatılabilir ve artırılabilir. Bunun ötesinde, emek gücündeki 'gerçekleşmeler' yoluyla yeni iş yöntemleri ve teknikleri yani yeni üretim teknikleri, krizin emek gücü üzerinde yaratacağı disipline edici etkileri ortaya çıkmadan önce ortaya çıkabilecek 'ihtilâflar' olmaksızın kullanılabilir.

Bu unsurların hepsi birden sermayenin kârlılığının eski haline getirilmesinde rol oynar ve bu da birikim sürecinin *daha yüksek bir düzeyde* devam etmesini sağlar. Bu nedenle, kriz, daha öte bir birikim sağlanmasının önündeki geçici engelleri ortadan kaldırmakla birlikte daha yüksek düzeyli engellerin gelişmesine neden olur.

Rekabetin neden sadece bu düzeyde işin içine girdiğini açıkladık. Gerçekte, rekabet artı değer elde edilmesi yolunda uğraş vermeyi yansıtacak bir biçimde tüm üretim süreci boyunca yer alır ve üretim fiyatlarını oluşturarak ve daha az etkinliğe sahip sermayeyi faaliyet alanının dışına çıkararak kâr oranlarını eşitleme eğilimine girer. Ancak, rekabetin 'gerçek bir yaşam ve ölümüne bir mücadele' şeklini alması sadece

krizde kendini gösterir.

> Her koşulda, eski sermayenin bir kısmı, sermaye olarak kapasitesini kullanmamaya ve faaliyet göstermemeye ve değer üretmemeye zorlanmaktadır. Sermayenin hangi kısmının bu temelde işleyeceğini rekabetçi mücadele belirleyecektir. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, ortalama kâr oranı durumunda görmüş olduğumuz gibi sermaye sınıf arasında kardeşlik havası estirir, bu yolla da, her biri, ortak yağmadan kendi yatırımının büyüklüğü oranında pay alır. Ancak, iş kârın değil de, zararın paylaşılması noktasına geldiğinde, herkes kendi payına düşen zararı en aza indirme ve bu zararı diğer rakiplerinden bazılarının başına yıkma çabası içine girer...bundan sonra rekabet, düşman kardeşlerin savaşımına dönüşür. Her tekil kapitalistin ve bir bütün olarak kapitalist sınıfın çıkarlarına ilişkin antagonizm kendisini, daha önceden pratikte rekabet biçiminde ortaya koyan çıkar özdeşliği olarak hissettirir (Marx, 1962, s. 248).

Sermayenin aşırıüretimi ve dolayısıyla da, kriz, birikim ve üretimin genişlemesinin kârlılığın önünde gitmesi gerçeği nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sömürü oranı veri iken, daha öte bir sermaye yatırımı yeterli kârın elde edilmesi mümkün kılmayacaktır. Kriz mekanizması sermayeyi yeniden yapılandırır ve sömürü oranını artırır, dolayısıyla da, yeni bir genişleme mümkün hale gelir. Bu anlamda, kapitalist kriz, kâr oranının uzun dönemli azalma eğilimine karşı koyan en güçlü eğilim olarak ele alınabilir. (Schmiede, 1972, s. 197). Bu nedenle de, 'çöküş' eğilimi ve durgunluk, yaşanmakta olan krizini ekstrem bir durumu olarak karşı koyan eğilimlerin etkilerinden dolayı çevrimler şeklini alır.

> Böyle olmasaydı, anlaşılmayacak olan genel kâr oranındaki düşme değil de, daha ziyade söz konusu oranda meydana gelen nispi yavaşlama olacaktır. Böylelikle, kanun bir eğilim olarak işlemektedir. Ve sadece bazı koşullar altında ve uzun süren dönemlerden sonra etkileri göze çarpar hale gelmektedir (Marx, 1962, s. 233).

Krizlerin fiilî olarak periyodik bir biçimde tekrar etmesi, kapitalizmin, sermayenin aşırıüretiminin üstesinden, artı değer kütlesini artıran ve uygun bir sömürü oranını mevcut sermayeye göre yeniden düzenleyen üretim koşullarında meydana gelen değişmeleri kullanarak gelme

kabiliyetine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Mattick, 1971, s. 73).[15]

Krizin sermayenin daha kârlı hale gelmesini sağlayacak bir biçimde yeniden yapılanmasında başarı sağlayıp sağlamayacak olması hususunun yalnızca dar bir 'iktisadî' sorun olmadığı açıktır. Krizde kapitalizmin ziyankâr ve yıkıcı yönünden daha açık olan başkaca bir şeyden söz edilemez. 'Uygarlaşma' eğilimlerinin bedeli büyüktür. En geniş anlamıyla sınıf mücadelesi olan sermaye ve emek arasındaki mücadele, bizzat sistem mücadelesine dönüşür. Mücadelenin sonucu önceden tahmin edilemez ve bu anlamda, 'hiçbir kriz' kapitalizmin 'nihaî krizi' değildir. 'Kriz', kapitalist üretimin en şiddetli ifadesi olmakla birlikte bağımsız hale gelen zorla oluşturulmuş unsurlar birliğine çare bulunmasıdır (Marx, 1968, s. 513).[16]

4. Kriz Teorisinin Yanlış Versiyonları

(a) Nedeniyle Karıştırılan Kriz İhtimâli

Emtia ve sermaye dolaşım sürecinde sapmalar ve kriz eğilimli gelişmelere ilişkin birçok ihtimâl söz konusudur. Marx *Capital*'in II. cildinde sermayenin dolaşım sürecini ele almaktadır ve birçok Marksist krizinin nedeninin dolaşım sürecinde olduğu varsayımında bulunmaktadır. Genel birikim ve kriz teorisini geliştirirken Marx tüm emtianın değerlerinden *satıldığı* ve dolaşım sürecinde hiçbir sapma olmadığını varsaymaktadır. Bununla birlikte, sistem, sermayenin aşırıüretimi nede-

15) Mattick'in de söylemiş olduğu gibi, son yüzyılın bilinen belli kriz çevrimi doğrudan doğruya Marksist teoriyle ilintili değildir.

16) Bu bağlamda, Marx'ın da dediği gibi, 'Sürekli kriz söz konusu değildir' (1968, s. 497). Marx'ın konuya ilişkin bu duruşunu sürdürdüğü, *Grundrisse*'de yer alan şu paragraftan da görülebilir.

> Bu nedenle, mevcut sermayenin en büyük gelişimiyle birlikte üretken gücün en yüksek gelişimi, sermayenin aşınması, emekçinin değersizleşmesi ve emekçinin yaşamsal güçlerinin en güçlü bir biçimde sömürülmesiyle örtüşmektedir. Bu çelişkiler, emeğin anlık olarak uzaklaştırıldığı ve sermayenin büyük bir kısmının yok edildiği patlamalara, tufanlara ve krizlere neden olur. Sermayenin büyük bir kısmının yok olması inebileceği en alt noktaya...taahhüt altına girmeden üretken güçlerini tümüyle kullanabileceği yere kadar sert bir biçimde indirilir. Yine de, düzenli bir biçimde tekrarlanan felâketler daha yüksek bir ölçekte yinelenmeyi beraberinde getirir ve en nihayetinde de, sermayeler sert bir biçimde yok edilir. (s. 636).

niyle krizlere maruz kalır.

Marx Ricardo'nun birikim teorisinin eleştirirken, dolaşım sürecinde hiçbir zorluk olmadığı varsayımlarını işin dışında tutmuştur. Kapitalist ekonominin ürünlerin ürünlerle mübadele edildiği bir *trampa* ekonomisi değil de, bir *para mübadelesi* ekonomisi olduğu gerçeğinin vesile olduğu kriz ihtimâlini ortaya koyduğuna işaret etmiştir. Para yalnızca mübadele aracı olmayıp, ödeme aracı olarak işlevi bir değer saklama (soyut genel toplumsal emek) özelliğine sahiptir.

Marx emtia mübadelesinin içinde kriz ihtimâlini barındıran iki veçhesine işaret etmiştir. Bu iki veçhe, *alım ve satımın* birbirinden ayrılması ve paranın, yapılan ayırım arasında köprü kurmada ödeme aracı olarak kullanılmasıdır. Meta *fiilî olarak* bir kullanım değeri ve fiyatı çerçevesinde *nominal* olarak bir mübadele değeri olarak varlığını ortaya koymaktadır. Böylelikle, metanın *başkalaşımında* kriz *ihtimâli* de bulunmaktadır. Metanın paraya dönüştürülmesindeki (C-M) yani satılmasındaki olası zorluk, metanın muhakkak paraya dönüştürülmesi gerektiği gerçeğinin yanı sıra paranın da derhal metaya dönüştürülmesinin (M-C) gerekli olmaması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Satış ve satın alma birbirinden ayrılabilir. Alıcı yoksa satış yapılamaz, ancak, meta hâlihazırda satılmadığından, kimsenin de bu metayı alma ihtiyacı yoktur. (Para iddihar edilebilir).

Şimdi de parayı ödeme aracı olarak ele alacağız. Belli bir meta belli bir zamanda şu ya da bu nedenle satılamazsa, söz konusu metanın üretici borçlarını, v.s. ödeyemeyebilir. Bu ise tüm karşılıklı yükümlülükler ve borç ağının örtüşmediği ve bu nedenle de, kriz ihtimâlinin varolduğu anlamına gelebilir. Bunlar, Marx'ın *formel* kriz *ihtimâlleri* olarak adlandırdığı hususlardır. İkincisi olmadan birincisi olabilir yani kredi ve para ödeme aracı olarak işlev görmeden de krizler ortaya çıkabilir. Ancak, birincisi olmadan yani satın alma ve satış ayırımı yapılmaksızın ikincisinin olması olası değildir (Marx 1968, s. 513-514). Ele aldığımız husus açısından önemli olan, Marx'ın söz konusu *formel kriz ihtimâllerine* ilişkin olarak ne söylediği ve bunları nasıl ele alacağımızdır.

> *Genel* kriz *ihtimâli*, bizzat sermayenin kendisinin formel *başkalaşımı* yani satın alma ve satışın zaman ve yer olarak birbirinden ayrılmasıdır. Ancak, bu hiçbir zaman krizin *nedeni* değildir. Zira bu, krizin en genel şeklinden yani bizzat krizin *en genelleştirilmiş ifadesinden* başkaca bir şey değildir. Ancak, *krizin soyut*

> *şeklinin kriz nedeni* olduğu söylenemez. Krizin nedenin sorulmasından amaç, krizin *soyut* yani olabilme *şekl*inin neden ihtimâlden gerçeğe dönüştüğünü bilmek içindir.
>
> ...Krizlerin genel *koşulları*...kapitalist üretimin genel koşullarından hareketle açıklanabilmelidir (Marx, 1968, s.515).

Krizleri başlatabilecek ve nedenleri olarak görülebilecek her türden unsur bulunmaktadır. Marx konuya ilişkin olarak hasada ilişkin yetersizlikler, sabit sermayenin yenilenmesi konusunda uygun olmayan düzeyde amortisman ayrılması, sermayenin devir zamanında meydana gelen değişmeler, ticaret kanallarında meydana gelen değişmeler gibi birçok örnek vermiştir. Bir krizi başlatabilecek olan ve krizin tek bir tarihî veçhesini ortaya koyabilecek tüm bu unsurlar krizin bizzat kapitalist üretim koşullarında aranması gereken genel nedeni değildir.[17]

Tekil sermaye açısından intikaya uğratılmamış bir dolaşım süreci, bir bütün olarak sermaye dolaşım sürecinin etkinliğine bağlıdır ve bu da yalnızca toplam sermayenin yenidenüretim ve kendisini genişletme gereksinimini karşılayacak koşullarda işlevini yerine getirir. Dolaşım sürecini bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinden ayırmak mümkün değildir. Bu husus ise kesinlikle Marksist kriz teorisinin iki temel çarpıtılmış versiyonunun yani orantısızlık ve eksiktüketim tezlerinin yapmış olduğu hatadır. Şimdi de, bu iki tezin genel veçhelerini ele alalım.

(b) *Orantısızlık Tezi*

Marx *Capital*'in II. cildinde yenidenüretim şemalarını ele alırken, paranın, dolaşım aracı olmanın yanı sıra yenidenüretimin basit ya da genişletilmiş ölçekteki *normal* gidişatı içinde para sermaye olarak rol oynadığı kapitalist üretimin,

> bir dengenin bizzat kendisi bu üretimin spontane doğası nedeniyle tesadüfî olarak ortaya çıktığından, bu kadar çok anormal hareket koşullarına yani bu kadar çok kriz ihtimâllerine dönüşen koşulları (Marx, 1961(a), s. 495).[18]

---

17) Benzer bir görüş için bakınız Shoul (1960, s. 461-463) ve Schmiede (1972, s. 166 ve devamı).

18) Aynı zamanda normal yenidenüretim varsayımında ortaya çıkması gereken sabit ve dolaşan sermaye arasındaki orantısızlığa -iktisatçıların krizleri açıklamalarındaki gözde argüman- ilişkin belirttiklerine bakınız (Marx, 1961 (a), s. 469).

ortaya çıkardığından söz etmektedir.

Orantısızlık tezi, *Capital*'in II. cildinde yenidenüretim şemalarının savunulamaz bir yorumuna dayanmaktadır. Marx söz konusu şemalarda, basit ve genişletilmiş ölçekte yenidenüretim süreci müdahale edilmeksizin devam edecekse, iki temel departman (üretim araçları sanayileri ve tüketim araçları sanayileri) arasındaki gerekli ilişkileri göstermektedir. Toplam toplumsal sermayenin yenidenüretiminin denge koşullarının korunması isteniyorsa, bu iki departman arasındaki mübadele ilişkilerinin, söz konusu departmanlarda üretilen emtianın *değeri* ve *kullanım değeri*yle uyumlu olması gerektiğini gösterme girişiminde bulunmuştur. Marx, söz konusu sürecin tam olarak ortaya konup anlaşılabilmesi için, bu uyumun sürdürülebileceğini söylememekle birlikte söz konusu uyumun sürmesi için gerekli koşulları göstermiştir. Bu anlamda, Rosdolsky'nin de (1969, s. 539) ortaya koymuş olduğu gibi, ikinci ciltte yer alan yenidenüretim şemaları, gerçekleşme sorunu olarak adlandırılan soruna ilişkin bir (geçici) çözüm olarak görülebilir'.

Marx, iki departman arasındaki mübadelede orantılılığın belli koşulları söz konusuysa, aşırı emtia üretiminin ortaya çıkmayacağını ve basit ya da genişletilmiş ölçekte yenidenüretimin değişmeden devam edeceğini göstermektedir yani kapitalist krizin genel nedeni dolaşım sürecine ilişkin bir sorun değildir. Ne aşırıüretim *ihtimâli* ve ne de aşırıüretimin *olmaması* bizzat şemalar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Gerçekte, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, dengeye ilişkin birçok sapma Marx tarafından veri olarak ele alınmaktadır. Ancak, bir krize neden olmuş gibi görünen bu sapmalar krizin nedeni değildir. Krizlerin nedenini göstermek için, kriz ihtimâlinin, söz konusu sapmaların ve orantısızlıkların nasıl fiilî bir krize dönüştüğünü, yani toplam üretim sürecinin bizzat kendisi açısından genelleştirilmiş bir hâl aldığını göstermemiz gerekir.

Yenidenüretim şemaları kapitalist üretim sürecinin kesin unsurlarından soyutlanır. Sermayenin organik bileşiminde teknik ilerleme ve nispî artı değer üretiminde meydana gelen artışla birlikte gelişme gösteren bir artış gerçekleşir. Kapitalist üretimin normal bir biçimde ilerlemesi sürekli olarak oransal mübadelelerinin 'dengesini' ve dolayısıyla da, yenidenüretim şemalarına ilişkin analizde belirtilen üretim ve tüketim arasındaki ilişkileri bozacaktır. Hatırlanması gereken husus, söz konusu şemaların Marx'ın teorisinin gelişiminde yalnızca belli bir soyutlama düzeyini temsil eden belli bir aşama olduğudur. Üretim süreci ve dola-

şım süreci yani üretim ve gerçekleşme sorunu bir bütün olarak tüm kapitalist üretim süreci içinde görülmelidir yani daha önce analiz ettiğimiz gelişmenin karşı koyan eğilimleriyle birlikte ele alınmalıdır.

Yenidenüretim şemalarına ilişkin çeşitli yorumlar, işçi sınıfı hareketindeki belli siyasî mücadelelerde bir rol oynamaktadır. Şemaların kullanımının (ya da yanlış kullanımının) nasıl muazzam siyasî sonuçları olabileceğini ya da olduğunu görmek ilginçtir. Bulgakov'da da olduğu gibi, Tugan Baranowski'nin başını çektiği Rus Marksistleri ve aynı zamanlarda da, Lenin ilk zamanlarında Narodniklere karşı ileri sürdükleri argümanlarda bu şemaları temel almışlardır. Narodnikler, Rusya'nın azgelişmiş olması yani 'iç' ve 'dış' piyasanın yetersiz olması nedeniyle, kapitalizmin gelişememiş olduğunu iddiasındadırlar. Buna karşılık Marksistler ve Lenin, iki sektördeki oransal ilişkilerin değiştirilerek üretim araçları sanayisinin ñispî olarak hızlı gelişmesi sağlanabileceğinden, kapitalist sanayileşmenin mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak, Rosa Luxemburg'un da işaret ettiği gibi,

> sorun, genelde kapitalizmin ve özelde de Rusya kapitalizminin gelişme sağlayıp sağlayamayacağı temelindedir; bununla birlikte, bu Marksistler, kapitalizmin ebediyen süreceği biçiminde bir tarihî delil ortaya koymaları çerçevesinde bu kapasiteye sahip olduğunu ispatlamıştır (Luxemburg, 1963, s. 325).

Rus Marksistleri sorunun yani birikimin bizzat kendisinin kapitalist piyasaları genişletme sorununun bir yönüne vurguda bulunmuştur. Girdikleri polemikte bu gelişmenin çelişkili olduğunu yani gelişmiş bir kapitalizm açısından sınırlı bir ihtimâl olduğunu ileri sürmenin gerekli olmadığını görmüşlerdir. Ancak, Rosa Luxemburg argümanını daha da ileri götürmüştür -birikimin, *Capital*'in I. ve II. ciltlerinin varsayımlarının 'olası' verileri olduğunu reddetmiştir (Luxemburg, 1972, p. 58). Luxemburg, modellerin soyutlama düzeyini anlama başarısını gösteremiş ve haklı çıkma açısından yöntemsel olarak doğru ve devrimci bir bakış açısı olan 'kapitalist olmayan piyasalar eksikliğine' dayanan bir teoriye dönmek zorunda kalmıştır.

Rus Marksistlerinin argümanları, Alman ve Avusturya-Alman Sosyal Demokratları için çok cazip hale gelmiştir. İlk olarak Hilferding, daha sonra da Otto Bauer ve son olarak da Kautsky yenidenüretim şemalarını ele almış ve sorunsuz bir birikimin olabileceğini ve azalan kâr oranları kanununun işlemeyebileceğini göstermek için söz konusu şemaları ge-

liştirmiştir. Kriz sadece orantısızlık nedeniyledir ve plânlama yoluyla bundan uzak durulabilir. Örneğin, Hilferding için kapitalizmin iktisadî olarak çöküşü fikri 'hiç de rasyonel bir kavramsallaştırma değildir' (Rosdolsky, 1969, s. 574). Bunun nedeni ise şudur. 'Söz konusu oranların korunursa, kapitalist üretimde hem basit ve hem de genişletilmiş ölçekte üretim sorunsuz bir biçimde sürebilir' (Rosdolsky, 1969, s. 318).

Kapitalist bir ekonomide Devletin rolüne ilişkin bir tartışma açısından böylesi görüşlerin sonuçları çok bellidir. Reformist görüş için devrimci görüşün reddedilmesi.

Otto Bauer'in modelinde, elimizde artan bir sermayenin organik bileşimi, ancak, Rosa Luxemburg'un da belirttiği gibi, değişmeyen bir artı değer oranı bulunmaktadır. Olasılık dışı bu bileşime rağmen Bauer'in kendisine ait varsayımlar bile çökmektedir. Henryk Grossman bunu, Otto Bauer'in yenidenüretim şemalarına yönelik bir eleştiride ortaya koymuştur. Bauer ele aldığı şemaların, sorunsuz bir birikimin mümkün olduğunu göstermekle birlikte şemasının sonuçlarını elde etmek için sadece dört yıl çalıştığını ifade etmiştir. Grossman bunu sürdürmüş ve belli bir dönem sonra, sistemin artı değer eksikliği nedeniyle çökmesi gerektiğini göstermiştir (Grossman, 1970, s. 99). Orantısızlık krizi teorisyenlerinin unuttukları husus, departmanlar arasında orantılılık olduğu varsayımıyla Marx'ın krizlerin yani sermayenin aşırıüretiminin *gerekliliğini* göstermiş olduğudur. Saplamalar ve orantısızlıklar kapitalist üretim sürecinin sürekli bir veçhesi olduğu halde, yarattıkları etki açısından kısmîdir ve söz konusu saplamalar ve orantısızlıklar her zaman söz konusu olduğundan, kriz çevriminin açıklaması olamaz. Bu kesimi sonlandırmadan önce, sabit sermayenin devir zamanı ve yenilenmesinin üretim sürecindeki sapmalara neden olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, sabit sermayenin içerdiği değer kütlesi ve sabit sermayenin dayanma süresi artar. Diğer taraftan, sabit sermayenin gerçek ömrü sürekli olarak şu nedenle kısalmaktadır

> kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte benzer şekilde devamlı olarak ivme kazanan üretim araçlarındaki sürekli devrim. Bu durum üretim araçlarında bir değişmeyi ve fiziki olarak tükenmelerinden çok önce pür değer kaybı nedeniyle sürekli olarak yenilenmeleri gerekliliğini içinde barındırmaktadır (Marx, 1961 (a), s. 185).

Krizler daima büyük yeni yatırımların başlangıç noktasını şekillendirir ve bu anlamda bir sonraki devir çevrimine ilişkin yeni bir maddî temel oluşturur. Bu da, mevcut sermayeyle ilintili olarak yetersiz üretkenlik nedeniyle bir sonraki kötüleşmeye kadar devam eden bir genişlemeye neden olur. Sabit sermayenin ömrü kapitalist üretimin çevrimsel doğasını kesinkes etkilese de, yarattığı etki genel olarak kapitalist üretimin genişlemesine ve söz konusu gelişmede mündemiç olan eğilimlere bağlıdır.

(c) *Eksiktüketimcilik Tezi*

Bu, orantısızlık tezinin gerçekten ekstrem bir versiyonudur. Söz konusu tez, üretim ve tüketim arasındaki orantısızlığı sermaye krizlerinin nedeni olarak görmektedir. Çeşitli versiyonlarda ortaya konan eksiktüketim Çeşitli şekillere sahip olan eksiktüketimci teorilerin hepsinde geçerli olan ortak bir yetersizlik söz konusudur. Üretim ve dolaşım süreci arasındaki önemli bağı koparmakta ve üretimin sınırlaması çerçevesinde dolaşım sürecini bağımsız olarak ele almaktadır. Bu, ister kapitalist olmayan piyasaların olmaması olsun (Rosa Luxemburg) ya da tüketim mallarını üretme kapasitesini, 'tüketim malları talebinden daha hızlı genişletme hususunda mündemiç olan *eğilim* olsun' (Paul Sweezy) ya da yatırım teşvikini kıran efektif talep yetersizliği olsun (Joan Robinson ve diğer solKeynesyenler), üretim sürecini en nihayetinde sınırlayan dolaşım sürecidir. Son olarak belirtilen iki durum bir kriz (tüketim mallarının aşırıüretimi) ya da durgunluk durumunda (ilâve kapasite, üretebileceği emtiaya yönelik talebe nispeten gereksiz olduğundan, atıl üretken kaynaklar ilâve kapasite yaratmak için kullanılmaz) ortaya çıkar (Sweezy, 1962, s. 180).

Marx bildiği tüm eksiktüketim teorilerini (özellikle Malthus ve Chalmers) çok sert bir biçimde eleştirmiştir. Tüm eksiktüketimci teorisyenlerin kapitalist üretimin doğasını anlamadaki yetersizliğini göstermesi nedeniyle Marx'ın Maltus'a yönelik eleştirisini kısaca incelemek yararlı olacaktır. Sorun, Mlthus'un değer teorisinden kaynaklanmaktadır. Bir metanın değeri, meta içindeki ücretlerin *değeri* artı kapitalist tarafından genel kâr oranına göre yapmış olduğu yatımlarda gerçekleştirmiş olduğu kâr artışlarına eşittir. Son belirtilen husus, *üretici açısından fiyattan* farklı olarak *satın alan açısından fiyattır* ve satın alanın fiyatı metanın gerçek değeridir. Soru, bedelini ödeyecek olan açısından bu fiyatın na-

sıl 'gerçekleşeceğidir'? (Marx 1972, s. 41). Kapitalist sınıf arasındaki karşılıklı mübadelenin gerçekten hiçbir yararı olmaz ve tahminen ilâve birikim sadece uyumsuzluğu daha da kötüleştirir. Satılması gereken daha çok emtia söz konusu olacaktır.[19] Malthus'un bu soruna ilişkin çözümü tabii ki kapitalistin kârını gerçekleştirmesi ve emtiasını 'değerlerinden' satması imkânını sağlayan 'satıcı olmayan alıcılar olarak değerlendirilebilecek bir üretken olmayan tüketiciler sınıfının ortaya çıkmasıdır.

> Mr. Malthus, bu 'alıcıların' satın alma araçlarını, elde ettikleri söz konusu araçların eşdeğerinden daha aza almak için herhangi bir eşdeğer ödemesinde bulunmaksızın nasıl elde ettiklerini açıklamamaktadır (Marx, 1973 s. 22).

Marx daha sonra bu üçüncü sınıf *satın alıcılara deus ex machina* yani satmadan alan bir sınıf olarak M-C-M değil de, emtia mübadelesinin bir safhasında M-C işlem gören bir sınıf olarak atıfta bulunmaktadır. (Marx, 1972, s. 49-50).

Finansal kaynakları nereden gelmektedir? Kritik nokta hâlihazırda yaratılan artı değerden gelmiş olmasıdır. Bunlar üretken olmayan tüketicilerdir ve dolayısıyla da, bu tür tüketimi artırmak birikimi azaltacaktır. Böylesi bir harcana artışının etkisi böylelikle dikkat çekici bir biçimde durgunluğa doğru yönelen bir hareketi şiddetlendirecek ve kâr oranının *örtülü* bir biçimdeki düşme eğilimi *fiilî* bir düşüş olarak ortaya çıkacaktır. Yatırılan sermayenin kârlılık gereksinimlerini karşılamak üzere üretilen artı değer yetersiz kalacaktır.

> Artı değerin büyük bir kısmı doğrudan doğruya lüks mallarda cisimleşmişse, bu durumda, artı değerin çok küçük bir kısmı yeniden sermayeye dönüştürüldüğünden birikim ve yenidenüretim oranının durgunlaşacağı açıktır (Marx, 1972, s. 246).

---

19) Bu tür bir argüman Sweezy (1962, s. 180-182) tarafından ortaya konmuştur. Aynı zamanda Baran ve Sweezy de (1966, s. 82). Tony Cliff (1957, s. 37) krizin 'eksiktüketimci' versiyonunda benzer bir tartışma ortaya koymaktadır. '*Son* analizde, tüm üretim araçları *potansiyel olarak* tüketim aracıdır... tüketilen kısmına yönetilen karşılaştırıldığında, birikime yönelitilen kısmında meydana gelen nispî bir artış aşırıüretime neden olmalıdır'. Benzer şekilde Keynes (1964, s. 105-106) zımnen bu görüştedir. "Tüketim harcamasının *gelecekte* 'artması' bekleniyorsa ve 'sermaye' tüketimden ayrı olarak kendi varlığını sürdüremiyorsa, yeni sermaye yatırımı sadece carî sermaye yatırımının tüketiminin üzerinde olması sağlanarak gerçekleştirilebilir." Tüm bu teorilerde *aşırıüretim* ve *eksiktüketim* aynı anlama gelmektedir ve bu Marx için geçerli değildir.

Marx'a göre, birikim sürecinde zorlukların ortaya çıkmasına neden olan gelişme maddî ve değer üretim arasındaki uyumsuzluktur. Kriz, kârlılıkla ilintili olarak sermayenin aşırıüretimi ya da aynı anlama gelmek üzere, artan toplam sermaye kütlesiyle ilintili olarak artı değerin eksik üretimidir.

> Böylelikle, her bir metanın değil de, sermayenin aşırıüretimi, -sermayenin aşırıüretimine daima emtianın aşırıüretimi dâhil olsa da- sermayenin aşırıbirikimi anlamına gelmektedir (Marx, 1962, p. 246).

Sermayenin aşırıbirikimi, emtianın aşırıüretimine neden olur ve emtianın aşırıüretimi, kapitalist üretim sürecine ilişkin bir sınırlama *değildir*.

Eksiktüketimciler kapitalist sistemi 'statik' sistem olarak görürler ve efektif talebi 'tüketim' talebiyle (müsrif olan ya da olmayan) karıştırırlar ya da sistemi sadece 'maddî' yönüyle ele alır ve bizi emtianın 'potansiyel' ya da 'fiilî' aşırıüretim durumuyla karşı karşıya bırakır. Kapitalizmde işçilerin tüketimi ve kapitalistlerin (müsrif olan ya da olmayan) üretim sürecinde kullanılan değişmeyen sermayeyi yenilemesi ve yatırılan ilâve artı değer yani ilâve sermaye efektif talebi oluşturur. Bu son olarak belirttiğimiz ve sermaye birikim sürecine temel teşkil eden yatırılan ilâve artı değer yani ilâve sermaye kapitalist sistemin genişleme kapasitesini belirler. Bu en nihayetinde bizi, azalan kârlılık ve birikim sürecinin durmasına ilişkin açıklamanın dayandığı 'azalan kâr oranı' teorisine geri döndürür. Marx'ın da *Capital*'de çok açık bir biçimde söylediği gibi,

> Artı değerin üretiminin ve bunun bir kısmının yeniden sermayeye döndürülmesinin ya da birikimin, bu artı değer üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu asla unutulmamalıdır- bu kapitalist üretimin en acil amacı ve zorlayıcı güdüsüdür. Bu nedenle, bunun da, kapitalist üretimi, olmadığı bir şey gibi yani en acil amacı malların tüketimi ve kapitalistler için zevk araçlarını üretmek gibi göstermede hiçbir yararı olmayacaktır. Bu, kapitalist üretimin kendine özgü niteliğini görmezlikten gelmek olacaktır...(Marx, 1962, s. 238-239).

Joan Robinson'un *Essay on Marxian Economics* adlı kitabında Marx'a yönelik eleştirisi, sahip olduğu Keynesyen konumuyla oldukça uyum-

ludur. Yüzeysel bir okumayla Marx'ın bir eksiktüketimci olduğunun vurgulandığı *Capital*'in III. cildinde yer alan iki meşhur paragrafla ilintili olarak şunları söylemektedir: 'Böylelikle argümanı perçinlemek için [Marx'ın], yatırımın kâr oranına ve kâr oranının da, son analizde, tüketim gücüne bağlı olduğunu göstermek gerekir. Kısaca, efektif talep ilkesine dayanan bir kâr oranı teorisi ortaya koymak gerekmektedir'. Ve: 'Kâr oranı teorisi işin rengini değiştirmek üzere ileri sürülen bir teoridir ve Marx'ı efektif talep teorisinin ayaklarının yere basmasını sağlamanın önüne geçmektedir' (Robinson, 1963, s. 50-51).

Marx'ın Keynes'ten ayrıldığı nokta, kesinkes azalan kâr oranları sorunu üzerindedir. Marx açısından önemli olan tüketim eğilimi ya da gelecekteki kârlılıkla ilgili *öznel* beklentiler değildir. *Sömürü oranı* ve *emeğin toplumsal üretkenliği* ve bunların mevcut sermaye stokuyla olan ilintisi temel düşüncelerdir. Keynes açısından sermayenin marjinal üretkenliğinin düşük olmasının nedeni, kâr beklentileriyle ilintili sermayenin aşırı bolluğu[20] (Keynes, 1964, s. 136) ve bu nedenle de, emtianın 'potansiyel' aşırıüretimidir (kapitalist yatırım yapmayacaktır). Marx içinse sermayenin aşırıüretimi sadece emeğin toplumsal üretkenliği ve mevcut sömürü koşullarıyla ilintilidir. Bu, toplam sermayeyle ilintili olarak yetersiz bir artı değer kütlesini temsil etmektedir. Böylelikle, Marx için kriz, kârlı üretimin genişletilmesiyle çözülür ve sadece bu yol işe yarayabilirken, Keynes için krizin çaresi, 'efektif talebin' artırılmasıdır ve bu da, kamu tarafından uyarılan üretimi beraberinde getirir. Öyle ki, bunun da, bir sonraki kısımda ele alacağımız tartışmada belli sınırlamaları söz konusudur. Burada tüm söylenmesi gereken husus, 'efektif talep artışının' ve 'yatırımı teşvik etme' konusunda girişimde bulunmanın yalnızca 'sermayenin yeniden yapılanmasının' daha büyük bir kârlılık sağlamaya yönelik bir biçimde harekete geçirilmesiyle başarıya ulaşacağıdır. Kamu yatırımlarının bu işi sağlayıp sağlamayacağı, özel kapitalist sektörle ilintili olarak söz konusu harcamanın doğasına ve etkilerine dayanmaktadır. Keynesyen 'efektif talep' teorisi, tüketim ve dolayısıyla da, dolaşım süreci, 'efektif talebin' temelini oluşturması

20) Böylelikle Keynes şunları söylemektedir. 'Veri sermaye stokunun marjinal etkinliğinin beklentilere bağlı olduğunu anlamak önemlidir. Zira ticaret çevrimlerinin açıklanmasında sermayenin marjinal etkinliğini bir ölçüde sert dalgalanmaların konusu haline getiren temelde bu bağımlılıktır' (1964, s. 143-144).

çerçevesinde yatırımın kabul edilmesine nazaran üretim süreci üzerinde sınırlama yarattığı inancıyla tartışmamıza dâhil edilmiştir. Bu kısımda belirteceğimiz son husus, kitlelerin eksiktüketimine atıfta bulunan *Capital*'in III. cildindeki söz konusu paragrafların hiçbir şekilde krize ilişkin eksiktüketim teorileri olarak gösterilemeyecek olduğudur.

'Krize ilişkin eksiktüketim teorine' temel teşkil eden ve genellikle Marx'a ait ifadeler olarak belirtilen şudur:

> Bütün gerçek krizlerin nihaî nedeni daima kapitalist üretim eğiliminin, üretkej güçlerin gelişimiyle sanki yalnızca tüm toplumun mutlak tüketim gücü bu güçlerin sınırını teşkil edermişçesine karşılaştırıldığında kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimi olarak ortaya çıkmaktadır.(Marx, 1962, s. 239-240).

Yukarıdaki paragraf, kapitalist üretim ilişkilerinin tanımı ya da yeniden ifade edilmesinden başkaca bir şeyi içermemektedir. Marx krizi efektif tüketim yetersizliğiyle açıklamayı totoloji olarak adlandırmaktadır (Marx, 1961(a), s. 410-441 ve Marx, 1962, s. 239) ve bu da bizi desteklemektedir. Kitlelerin tüketiminin sınırlanması yenidenüretimin ve sermayenşin kendiliğinden genişlemesinin önkoşuludur. Bu sadece kapitalist üretimin 'değer' niteliğinin bir başka ifadesidir ve bu nedenle de, sermayenin sınırsız bir biçimde kendisini genişletmesi ve bu genişlemenin sınırlı temeli arasında yani faal nüfus arasındaki kapitalist üretimin çelişkili temeliyle özdeştir. Aşağıdaki paragraf konuyu oldukça açık bir hale getirmektedir:

> *Aşırıüretim* (sermayenin), sermayenin genel kanununun belli bir biçimiyle ortaya çıkar: üretken güçlerle sınırlı seti üretmek yani piyasanın fiilî sınırları ya da ödeme kabiliyetine bağlı ihtiyaçlara bakmaksızın veri sermaye miktarıyla maksimum emek miktarını sömürmek; ve bu da, yenidenüretimin ve birikimin sürekli olarak genişlemesiyle ve bu nedenle de, gelirin sermayeye dönüştürülmesiyle sağlanır. Diğer taraftan, üreticiler kütlesi ortalama ihtiyaç düzeyine bağlanır ve bu bağlılığı, kapitalist üretimin doğasına göre sürer (Marx, 1968, s.534-535).

Bu kısmın tamamlanması açısından, Engels'ten alıntı yapacağız. Bu ise krizin açıklanmasına ilişkin eksiktüketimci teoriye yönelik en isabetli ve açık bir saldırıdır:

> ...kitlelerin eksiktüketimi, kitlelerin varlıklarını sürdürmesi ve yenidenüretimi için gerekli olan tüketimin sınırlanması yeni bir olgu değildir. Bu, sömüren ve sömürülen sınıflar olduğundan beridir olan şeydir...Kitlelerin eksiktüketimi sömürüye dayanan tüm toplum şekillerinin, sonuç itibariyle de, kapitalist şeklin gerekli koşuludur; ancak, kapitalist üretim şekli krizlere neden olan ilk hususlur. Bu nedenle, kitlelerin eksiktüketimi krizlerin önkoşuludur ve krizlerin ortaya çıkmasında çok önceden beridir bilinen bir rol oynamaktadır. Ancak, bu bize, krizlerin önceden olduğu gibi bugün de söz konusu olmadığına ilişkin hiçbir şey söylememektedir (Engels, 1962, s. 393-394).

5. Devlet ve Kriz Teorisi

(a) *Giriş*

Kimilerinin kesinlikle askerî ve uzay harcamalarını da içerdiği iddiasında bulunduğu kamu harcamaları, II. Savaştan bu yana toplumsal ve siyasî istikrarı sürdürmede önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, Bu harcamanın doğası ve sınırları Marksist teori açısından önemlidir. Bu noktadan sonraki aşamada yapılacak hamle, Marx'ın kriz teorisiyle ilinti olarak silâh harcamaları da dâhil olmak üzere kamu harcamalarının rolü ve doğasını açıklamaktır. Yaptığımız bu açıklama yalnızca daha öte bir tartışmanın yapılabileceği taslak ve çerçevedir. Özellikle, burada, bugün için ülke ekonomisine yapılacak devlet müdahalesinin etkinliğinin, uluslararası para piyasalarının ve uluslararası firmaların büyümesiyle ilintisi konusunda bir tartışma söz konusu değildir.

Kamu harcamalarının doğasının bu tartışmada kritik bir öneme sahip olduğu üzerinde duracağız. 'Üretken olmayan' harcamalar söz konusu olduğunda, söz konusu harcamaların sürdürülmesi ya da genişletilmesi, hem özel ve hem de kamu sektöründe emek üretkenliğinde sürekli artışların sağlanmasını gerekli kılmaktadır. Sadece bunu anlamakla bile, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin neden artarak artan bir biçimde sürdüğü açıklık kazanacaktır. Dünya piyasasında rekabetin şiddetlenmesi, piyasaların genişlemesi ve kişinin dünya ölçeğinde üretilen artı değerden aldığı payı koruma ve yükseltme ihtiyacına ilişkin bir başka ifadelendirmedir. Bu da doğal olarak 'birleşme' hareketine hız vermektedir. 'Üretkenlik' de dâhil olmak üzere sermayeyi daha 'üretken' kılmak amacıyla Sanayi İlişkileri Kanunundaki 'iyileştir-

meler' ve diğer konulardaki girişimler, bu girişimin İngiltere'deki yansımasıdır.[21]

20. yüzyılın başında iş çevrimi mekanizması, sermayenin kriz aracılığıyla ve rekabetin de büyük bir kârlılıkla yeniden yapılanması hususunda yeterli olamamıştır. Paul Mattick'in de belirttiği gibi,

> Bir birikim aracı olarak iş çevriminin görecek pek bir işi kalmamıştır; ya da daha ziyade, iş çevrimi, dünya savaşları 'çevrimine' dönüşmüştür. Bu durum siyasî olarak açıklanabilecek olsa da, bu aynı zamanda kapitalist birikim sürecinin de bir sonucudur (Mattick, 1971, s. 135).

Ve görüldüğü gibi

> Gayrîsafî Yurtiçi Ürünün yarısının savaş gereksinimlerini karşıladığı büyük ölçekli savaş koşullarında, üretken kaynakların tümüyle kullanımı söz konusu olmuştur. (Mattick, 1971, s. 139).

Keynesyen çöküş karşıtı düşünceler bu bağlamda görülmelidir. Savaşlar dönemi devleti ekonomiye yoğun bir biçimde müdahalede bulunma noktasına getirmiştir. Keynesyenlerin temel argümanı ekonomiye devlet müdahalesinin efektif talebi artırmak ve özel sermaye oluşumu oranındaki gerilemeyi telâfi etmek ihtiyacı temeline dayanması biçimindedir. Bu girişim ise büyük ölçekli işsizliği ve sonuç itibariyle de ortaya çıkan toplumsal kargaşayı önlemek açısından gereklidir.

---

21) Devlet tarafından emek gücünün kontrol edilmesi için yani daha disiplinli bir emek gücüne sahip olarak yeni teknolojinin ve daha önemlisi, yeni emek örgütlenmesi yöntemlerini kullanmak için gerçekleştirilen hareket üzerinde durulması gerekliliği genellikle fark edilmemektedir. Emek üretkenliği yeterince yükselirse, bu durumda, büyük firmaların yeniden örgütlenmelerini sağlamak üzere üretkenlikte büyük artışlar sağlamaları gerektiği oldukça açıktır, örneğin, son zamanlarda İngiltere'de Leyland'ta olduğu gibi. Yine de 'bilimsel' yönetim olarak adlandırılan yenilik, 'yüksek ücretler ve düşük emek maliyetlerini...uyumlu hale getirmenin yanı sıra...birçok durumda da bunları karşılıklı olarak koşulluk' haline getirir (F. W. Taylor, *Shop Management*, 1903, s. 21-22). Alfred Sohn-Retel, 'The Dual Economics of Transition', *C.S.E. Bulletin*, 2:2 Autumn 1972) s. 43'de atıfta bulunulmuştur. Bu tedbirleri reel ücretlere bir saldırı olarak görenler esas noktayı gözden kaçırmışlardır: kâr oranlarının düşmesini önlemek için yeterince kâr kütlesi üretilecekse, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltme gerekliliği.

Tüm savaşlar gibi, İkinci Savaş da iktisadî gücün yeniden dağılımını ve sermayenin en hâkim iktisadî güçlerin ellerinde yoğunlaşması ve merkezileşmesini beraberinde getirmiştir. Bu anlamıyla savaş, sermayenin yeniden yapılanmasında ve emek üretkenliğinde artış sağlanmasında krizin rolünü üstlenmektedir. Böylelikle, savaş, mevcut sermayenin inanılmaz ölçüde yıkıma uğramasıyla daha ileri birikim koşullarının gelişmesini sağlayacaktır. Devlet müdahalesi savaş sonrasında kapitalist üretimin 'yeniden örgütlenmesi' açısından gereklidir; böylesi bir süreç, tek başına özel sermayeyle sağlanamamıştır. Ancak, sermayenin inanılmaz ölçüde yıkıma uğraması gerçeği, savaş sonrası boom'ın temelini oluşturmuştur.[22] Mevcut genişleme temeli olarak, Devletin sadece bu süreci açık bütçe, kredi genişlemesi ve gerekli kaynakların en üretken sermayelerin çıkarına olacak bir biçimde yeniden dağıtması uygulamasına girişmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu aşamada, kamu harcamalarının doğasını incelememiz ve özel sermaye oluşumuyla olan ilişkisini anlamamız gerekmektedir. Kamu harcamalarına ilişkin belirtilmesi gereken husus, söz konusu harcamaların vergilerle finanse edilmesi ve karşılığının vergililerle ödenmesidir. Devlet harcamalarını bütçe açığı vererek finanse ederse, sermayenin gelecekteki kârlılığı önvarsayılan 'gelecekteki' vergilerin işin girdiği düşünülür. Her iki durumda da, bugünkü ya da gelecekteki artı değer, söz konusu harcamaların vergiler ya da ödünçler şeklinde karşılanması için devlet tarafından özel sermayeden toplanır. Bu ise birikimde ve emek üretkenliğindeki büyüme oranında bir azalmayı temsil eder. Bunun böyle olmasının nedeni, devlet destekli üretimin, bir büyün olarak kapitalist bakış açısından 'üretken olmayan' nitelikte olmasıdır. Kamu harcamaları artı değer gerçekleştirse de, devlet tarafından alınan ürünler genelde sermaye işlevi görmez ve bu nedenle de, ilâve artı değer yaratmaz.[23] Devletin satın aldığı nihaî mallar, hâlihazırda üretilen artı de-

22) I. Savaş'tan sonra Rus Devrimi'nin Batı Avrupa ülkelerindeki işçi sınıfı üzerindeki etkisi, kapitalizmin gerçekten başarılı bir yeni genişleme safhasına başlamasına izin vermezken, Savaşın bizzat kendine rağmen II. Savaş'tan sonra koşulların çok farklı olduğu hususu aynı zamanda benim de tezimdir. Stalinizm ve Faşizm işçi sınıfı hareketi üzerinde etkisini hissettirmiş ve böylelikle, savaş sonrasında kapitalizmin 1920'lerde işçi sınıfının görülen çok büyük karşıtlığıyla karşılaşmadan büyük bir kârlılıkla yeniden örgütlenmesini kolaylaştırmıştır. Savaş sonrası boom bu koşulların ortaya çıkmasına kesinkes yardımcı olmuştur. Bilim ve teknolojinin sanayide v.s.'de kullanılması daha sorunsuz bir gelişme göstermiştir.

23) Sanayilerin millîleştirilmesi daha sonra ele alınacaktır.

gerden elde edilir. Devlet için üretim yapan tekil özel kapitalist oldukça açık bir biçimde ortalama kâr oranı elde eder ve 'artı değer' sömürdüğü işçileri tarafından üretilir. Ancak, toplum yani toplam toplumsal sermaye açısından,'üretken olmayan' kamu harcamaları sermaye 'sızıntısına' neden olur. Devlet için üretim yapan tekil kapitalist tarafından elde edilen kâr sadece hâlihazırda üretilen artı değerin yeniden dağılımından gelmektedir. Şimdi de, kamu harcamalarının silâh üretimi üzerindeki rolüne ilişkin teorileri inceleyeceğiz ve bu teorileri eleştirerek bu noktayo açıklığa kavuşturacağız.

(b) *Ekonomide Silâh Üretiminin Rolüne İlişkin Teoriler*

Ekonomide silâhlanmasının rolüne ilişkin teoriler ilk önce eksiktüketimci duruşun değiştirilmiş versiyonu olarak geliştirilmiştir. Burada kısa ele alacağımız teoriler Marksist olduğu iddiasında bulunan teorisyenler tarafından ortaya konmuştur. Bu bağlamda, söz konusu teorilerin özünü neyin oluşturduğuna karar vermek kimi zaman zor olmaktadır. Bu kesimin amacı, söz konusu teoriler üç aşağı beş yukarı ciddi bir biçimde Marx'ın azalan kâr oranı teorisini benimse de, Marx'ın duruşunu gerçekten anlayamamış olduklarını göstermektir. Açık bir biçimde eksiktüketimci olmadıkları noktada, doğru dürüst ortaya konursa, Keynesyen efektif talep teorisinin değiştirilmiş versiyonundan başkaca bir şey ortaya koymamaktadırlar.

Ekonomide silâhlanmanın rolüne ilişkin düşünceler emperyalizm teorilerini ele almaktadır. Rosa Luxemburg, militarizmi bir emperyalizm teorisine uygulamışsa da, bunun bir başka işlevi daha bulunmaktadır.

> Buna ilâveten, militarizmin yine de bir başka önemli işlevi bulunmaktadır. Pür iktisadî bakış açısından, militarizm, artı değerin gerçekleşmesinde üstünlüğü olan en önemli araçtır; bizatihi kendisi birikimin sağlayan unsurdur (Luxemburg, 1963, s. 454).

Luxemburg oldukça karmaşık bir durum sergilemektedir; silâh üretimin, yükü tamamen ücretlere bindirilen vergilerden ödenmesi ve söz konusu kesimin satın alma gücünün kapitalist olmayan tabakasının soyulması olarak görmektedir (Luxemburg, 1963, s. 446). Böylelikle, silâh üretimi,

> işçilere yönelik bir 'zorunlu tasarruf' türüdür. Bu tasarruflar, artı (değere) ilâve olarak ortaya çıkan tasarruflardır. Silâhlanma-

> ya yöneltilir ve hikâye de böyle sonlanır (J. Robinson, Introduction to Luxemburg, 1963, s. 27).

Bu durumda, söz konusu tasarruflar artı değerin, ülkedeki kapitalist piyasanın, burada olduğu gibi, sömürü oranının artırılmasıyla yaratılan ekstra artı değerin massedebileceğinden daha fazla gerçekleştirilmesinde üstünlüğü olan araçlar olamaz yani bir bütün olarak kapitalist sınıf açısından, ücretlerin düşürülmesi. Joan Robinson uygun olmayan bu durumun farkına varmış ve daha uygun bir duruş sergilemiştir.

> Rosa Luxemburg'un ortaya koymuş olduğu argümana en çok uyan analiz ve yaşanan gerçekler, silâhlanmanın, *üretken kapasiteyi artırarak daha öte sorun çıkarmayan* diğer yatırım türlerine benzemeyen artı değerin yatırılmasına (ücretlere bindirilen zorunlu tasarruflardan daha fazla bir biçimde gerçekleşecek katkı) ilişkin bir çıkış noktası sağlıyor olmasıdır. (Kapitalist ülkelerin silâhlarını birbirlerine doğrulttuktan sonra yeniden yapılanmayla yaratılan devasa yeni yatırım fırsatlarını belirtmeye gerek yok) (Introduction to Luxemburg, 1963, s. 27-28, vurgu bana aittir).

Joan Robinson tarafından ortaya konan bu durum çeşitli *Sürekli Silâh Ekonomisi* versiyonlarının merkezini oluşturan bir konuma sahiptir.[24] Bu durumda, teorinin amacı bir ölçüde değişmiştir ve *daha ziyade* savaş sonrası yıllarda kapitalizmin istikrarını açıklamaktadır, Joan Robinson'un Rosa Luxemburg'un duruşuna vermiş olduğu Kaynesyen eğilimin önemi ilişkin istikrar sorunudur.

Cliff'e göre 'sürekli savaş ekonomisi', silâh harcamaları nedeniyle dolaylı olarak istihdam edilen 'kişilerin satın alma gücünün artmasıyla' birlikte 'yeni devlet silâh, askerî eşya, kışla v.s.' talep etmei nedeniyle

---

24) Özellikle T. Cliff (1957, s. 34-40.), M. Kidron (1970 ve 1971) ve T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Independent Socialist Press, Berkely, California 1970.

25) Rosa Luxemburg'un teorisi nedeniyle ortaya çıkan benzer bir argüman, Polonya'lı iktisatçı olan T. Kowalik tarafından şu ifadeler ortaya konduğunda ortaya çıkmaktadır. '[Rosa Luxemburg] soyut tezini, toplam birikim sürecinde silâhlanmanın rolünün analizi çerçevesinde daha kendine özgü bir nitelik taşıyan kapitalizm öncesi durumu göz önüne alınmaksızın kapitalizmin varolmasının imkânsızlığı temelinde ortaya koymuştur. Bu analizden çıkan sonuç, kapitalizmin birikimde dış piyasanın oynadığı aynı rolü oynayacak kendi iç piyasasını yarabilecek olmasıdır'. *Problems of Economic Dynamics and Planning: Essays in honour of M. Kalecki*, Pergamon Press, 1966, s. 219 içinde 'Rosa Luxemburg's Theory of Accumulation and Imperialism'.

aşırıüretimde bulunan kapitalizmi istikrara kavuşturması, 'büyük ölçüde sermaye yatırımlarının' açar (Cliff, 1957, s. 38).[25] Bir 'iç pazar' olması anlamında 'sürekli savaş ekonomisi', Rosa Luxemberg'un gerekli 'dış' pazarlarının yerini almıştır. 'Üçüncü' alıcı -kapitalist tüketiciye yönelik olmayan işçi- kaçınılmaz bir biçimde kapitalist olmayan bir üretici olması gerekmemekle birlikte üretimde bulunmayan devlettir' (Cliff, 1968, s. 90 dipnot). Ancak, bu tamamıyla yanlıştır. Sermaye ya da mal ihracının kapitalist olmayan alanlarda doğrudan yatırım (üretim) yoluyla ya da *eşitsiz mübadeleyle ilâve* artı değer yaratması ve bunun gelişmiş kapitalist ülkeye geri dönmesi önemli bir farktır.[26] Silâhlar başka bir yere satılacaksa, silâh üretimi açısından yapılacak tek doğru şey budur[27] yani *eşdeğer bir mübadele karşılında* ödeme gücüne sahip alıcılar bulunmaktadır. Aksi takdirde, Marx'ın Malthus'a karşı geliştiği herşey burada geçerlidir.

Buraya kadar, bu duruma ilişkin eksiktüketimci ve Keynesyen eğilime işaret ettik. Silâh ekonomisi mekanizması açıklamaya girişmeden önce, bu teorinin en son ve çok iyi bilinen versiyonuna ilişkin bir şeyler söylemek gerekmektedir. *Western Capitalism Since the War* adlı kitapta ve diğer denemelerde, 'sürekli silâh ekonomisi' konusunda daha ayrıntılarıyla ele alınan bir görüş geliştirmiştir. Konuya ilişkin olarak çok sayıda birbirine karıştırılmış husus bulunmaktadır. Bu teoride ve genelde, eksiktüketimci görüş arka plâna itilmiştir. Kidron, Marksist azalan kâr oranları teorisiyle olan ilişkisiyle olan duruşunu diğer tüm teorisyenlerin önüne geçecek bir biçimde ortaya koymuştur. Böylelikle, bu teori tümüyle tartışılmadan önce, silâh üretiminin istikrara sağlayıcı işlevlerini tüm bu teorisyenler tarafından tanımlandığı haliyle açıklamak ve Kidron'un kendi teorisini 'azalan kâr oranları' teorisiyle nasıl ilişkilendirdiğini göstermek gereklidir.

Devletin ekonomiye müdahalesi konusunda 'eksiktüketimci' ve 'efektif talep yetersizliği' argümanları hemen hemen her zamanki argümanlar gibidir. Savaş ekonomisi teorisyenleri açsından önemli olan sadece ve sadece neden silâh üretiminin savaş sonrası yılları gerçekten

---

26) Bu husus, Rosa Luxemburg'un kapitalist olmayan piyasalar teorisinin temel hatasıdır; kendisinin ortaya koymuş olduğu tarihî sonuçları bile açıklayamamıştır. Konunun tam anlamıyla ele alınması için 'Imperialism and the Accumulation of Capital', *op.cit.* s. 71'de yer alan makaleme bakınız.

27) Dünya ölçeğinde bu husus keçerli değildir yani 'dünya' sermayesi için.

açıklayabildiğidir. Tüm diğer kamu harcamalarının aksine silâhlanma harcamaları ekonominin istikrara kavuşmasında ve belirtilecek olan nedenler çerçevesinde çöküşü önlemesinde daha etkindir. Aynı alanda özel çıkarlarla rekabete girmez ve yer alan sanayiler çöküşten en fazla etkilenenlerdir. Bunlar kapitalizmin üretkenliğini azaltırlar ve böylelikle de, toplumsal sermayenin büyümesini yavaşlatırlar yani ülkenin üretken sermayesine katkıda bulunmazken, sermaye sınıfı bunları servetinin savunulmasında önemli bir güç aracı ve hatta gelecekte girmeyi düşündükleri pazara doğru bir genişlemenin sağlanmasında bir silâh olarak görmektedir. Bu anlamda, diğer ülkeleri de aynı harcamayı yapmaya zorlarlar. Askerî araştırmalar çerçevesinde ortaya konan her şey göz ardı edilemez ve silâh üreten sanayiler riskleri devlet garantisiyle minimize edildiğinden ve araştırma ve geliştirme maliyetlerinin büyük bir kısmı hükümet tarafından üstlenildiğinden silâh üretiminden yararlanırlar. (Cliff, 1957, s. 38-39, Kidron, 1970, s. 49 ve s. 50-54; Baran and Sweezy, 1966, s. 207-208). Kidron, bu harcamaların sonucunun da 'yüksek istihdam ve dolayısıyla da, o zamana kadar ulaşılmış en yüksek büyüme oranları' olduğunu ifade etmektedir (Kidron, 1970, s. 49). Kidron bunu silâh harcamalarının kapitalizmin üretken kapasitesini azaltması gerçeğiyle uzlaştırdığı aşağıda ele alınacaktır.

Tüm bu argümanlarda, tekniğin budanması anlamında analiz açısından önemli olan husus, silâh üretiminin üretken kapasiteyi azaltarak 'işsizliği ortadan kaldırması' ve yatırımlar için bir çıkış noktası sağlayarak ekonomiyi istikrara kavuşturmasıdır. Bu teorisyenler tarafından sergilenen iki duruş bulunmaktadır. Bir kısım teorisyen sorunu, artan üretken potansiyelle sorunu alevlendirmeksizin artı değerin 'gerçekleşmesine' katkıda bulunması anlamında emtia ve silâh üretimine ilişkin bir aşırıüretim sorunu olarak görmektedir yani daha öte bir üretken yatırım yapılsaydı, bu sadece üretim ve tüketim (ya da 'efektif' talep) arasındaki sapınayı artıracağından sermaye birikimiyle ilâve bir artı değer gerçekleşmiş olacak, durum daha vahim bir hâl alacaktı. Silâh üretimi üretken sermayeden bir 'sızıntı' olduğundan bu duruma neden olmayacaktır. Kidron kimi zaman örneğin şunları söylediğinde bu argümanı benimsemiş gibi görünmektedir.

> Devletin yapmış olduğu çok fazla üretken harcama hem tekil sermayeler arasındaki dengenin altüst olmasına neden olacak ve

hem de sistemlerin aşırıüretime meyletmesini artıracaktır (Kidron, 1970, s. 55).[28]

Ancak, başka durumlarda bir başka argüman ön plâna çıkmakta ve son zamanlarda ortaya koymuş olduğu *World Crisis* adlı denemede aşağıdaki ifadeleri ortaya koyduğunda çok açık bir biçimde kendini göstermektedir;

> Doğrusunu söylemek gerekirse, silâhlar ne ücret malları, ne de yatırım malları olmadığından ve dolayısıyla da, sisteme girdi sağlamadığından israftır ('lükstür'), sistemi belirlemede doğrudan yer almazlar ve üretimlerinin tüm kâr oranları üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Ancak, üretimleri bir yüksek sermaye yoğunluğu kaçağına neden olduğundan, sistemde kâr oranları eğilimine doğru hareket etme biçimde mündemiç olan gidişatı dengeleme eğilimine girer. (Kidron, 1971, s. 211).

Azalan kâr oranı argümanı burada Marx'ın ortaya koymuş olduğu duruşla açık bir biçimde ilintilidir. (Kidron, 1971, s. 208), ancak, kitabında bu argüman Keynesyen terminolojiyle formüle edilmiştir. Kamu harcamalarını ele alırken Kidron şunları söylemektedir.

> Bir nedenle devlet tarafından geçekleştirilen çok fazla üretken harcamalar işin dışında tutulur. Tekil kapitalist cephesinden bakıldığında, böylesi bir harcama, birçok çok güçlü ve somut olarak becerikli rakibin doğrudan doğruya kendi kurduğu özel alanı istilâ etmesi olacaktır; bu mücadele edilmesi gereken bir durumdur. Sistem cephesinden bakıldığında, bu durum, bir ifade tarzını kullanırsak, sermaye-emek (değeri) oranının oluşmasına ya da bir başka ifade tarzını kullanırsak, sermayenin düşük marjinal üretkenliğine ya da sonuç olarak, reel ücretlerde meydana gelen çok küçük bir artışın iflâs ve çöküşü ortaya çıkaracağı düşük bir ortalama kâr oranına neden olacaktır (Kidron, 1970, s. 54-55).

Daha önce azalan kâr oranlarının açıklanmasında Keynesyen ve Marksist kavramların çok az ortak noktası olduğunu göstermiştik. So-

28) Bu doğrudan doğruya çok farklı bir biçimde anlaşılabilecek bir durumdan sonra ortaya çıkmaktadır.

runu mekanik olarak ele aldıklarından -*üretken bir biçimde yatırım yapmadan* sermayenin organik bileşiminde meydana gelen yükselmeyi yavaşlatırsak, kâr oranının azalması da yavaşlayacaktır-, silâhlanma teorisyenleri birikim süreciyle olan önemli bir bağlantıyı unutmuşlardır. Yetersiz üretken yatırım söz konusu olursa, bu durumda *kâr kütlesi* yeterince yükselemeyecek ve örtülü bir biçimde varlığını sürdüren azalan kâr oranı eğilimi özel sermaye birikiminin durgunlaşması nedeniyle *fiilî* bir azalma halini alacaktır. Dahası, bu ihtimâl sadece artı değerin üretken olmayan bir biçimde sızması nedeniyle artacaktır. Böylelikle, *toplam toplumsal sermaye* açısından, daha küçük bir artı değer kütlesi üretmek için daha fazla sermayenin yatırılması gerekli hale gelecektir. Kapitalist üretimin temel doğasını genişleyen ölçekte artı değer üretimi olarak anlamamaları bu şekilde tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

Öyle ki Kidron'un Marksist birikim teorisini ve dolayısıyla da, azalan kâr oranı eğilimini anlamamış olması, silâh üretiminin kâr oranını etkilemediği biçimindeki argümanında duruşuna ilişkin önemli bir husus olarak görülebilir. Bu durum, yüksek büyüme oranlarını, üretken olmayan harcamalardaki bir artışla bağdaştırmasının tek yolu olması nedeniyle önemlidir. Bu sonucun yanlış olduğunu ve Kidron'un teorisinden geriye kalan tek şeyin, Keynesyen 'efektif talep' teorisinin üç aşağı beş yukarı değiştirilmiş versiyonu ve buna eşlik eden tüketim ve üretim sorunlarının birbirinden ayrılmasını olduğunu göstermemiz gerekmektedir. Buradaki temel argüman, 'silâh üretiminin', üretim araçları ya da geçimlik araçlar olarak kullanılmaması nedeniyle 'lüks mal' olarak ele alınabilecek olması ve bu tür malların kâr oranını doğrudan doğruya etkileyememesidir. Bunun 'ispatı', *Capital*'in I. ve III. ciltlerindeki ilgili hususları yani basit yenidenüretimde 'değerlerin fiyatlara dönüştürülmesine' ilişkin versiyonun sonuçlarına dayanmaktadır. Bu dönüşüm, neoRikardiyen Ladislaus von Bortkiewicz'un (Bortkiewicz, 1949, s. 199 ve devamı) çalışmasıdır ve Sweezy'nin *Theory of Capitalist Development* (Sweezy, 1962, p. 115 ve devamı) çalışmasında ortaya konmuş ve üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Söz konusu 'dönüşüm' açısından, toplumun üretimi, Departman I'in üretim malları sanayi, Departman II'nin işçilerin tüketim malları sanayi ve Departman III'ün de, 'lüks mallar' da dâhil olmak üzere kapitalistlerin tüketim malları sanayi olarak faaliyet gördüğü üç departmana ayrılmaktadır. Bu dönüşüm basit yenidenüretim varsayımı temelinde sürdürülmektedir.

Bu 'dönüşümün' bir sonucu olarak, kâr oranına ilişkin bir eşitlik elde edilir ve Departman III'deki sermayenin organik bileşimini ifade eden değişkenleri, matematiksel olarak, içermediği görülmektedir. Bu nedenle, Sweezy ve Kidron, Departman III'deki sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmelerin ortalama kâr oranını etkilemediği sonucuna varmış ve üzerinde fikir birliğine varmıştır. (Kidron, 1970, s. 55). Bu sonuç aynı zamanda Piero Sraffa'nın lüks malların 'sistemin belirlenmesinde hiçbir rolünün olmadığını' da belirttiği *Production of Commodities by Means of Commodities* adlı kitabında da ortaya konmuştur. Sraffa'nın duruşu daha sonra ele alacağız ancak ilk önce von Bortkiewicz'in dönüşüm çözümünün tam anlamıyla yetersizliğini ve Marksist sistemde değer ve fiyat arasındaki ilişkiyi kavrayamamış olmasını göstermemiz gerekmektedir.

Marx için üretim fiyatı değiştirilmiş *değer*dir. Bir metanın maliyet fiyatıdır yani metada cisimleşmiş ödenmiş emek miktarı (Marx, 1962, s. 163) artı ödenmemiş emeğin bir kısmı yani meta üretimine yatırılan toplam sermaye nedeniyle elde edilen yıllık ortalama kârdır (Marx, 1962, s. 156).

> Bir kapitalist emtiasını üretim fiyatından sattığında, söz konusu emtianın *üretiminde tüketilen sermayenin değeriyle* orantılı olarak para elde eder ve toplam sermaye içindeki payı olarak yatırdığı sermayeyle orantılı bir kârı güvence altına alır. Kapitalistin maliyet fiyatları belirlidir. Ancak, söz konusu fiyatlara ilâve edilen kâr, kendisine ait üretim alanından bağımsızdır (Marx, 1962, s. 157, vurgu bana aittir).

Sadece değiştirilmiş değerlerle ilgilenmiş olmamız aşağıdaki pasaj da daha da açık bir hale getirilmiştir:

> I. ve II. ciltlerde sadece emtia değerleriyle ilgilendik. Diğer taraftan, *maliyet fiyatı* bu değerin bir kısmı olarak tek başına ortaya konmaktadır ve diğer taraftan da, emtianın üretim fiyatları dönüştürülmüş şekliyle geliştirilmiştir (Marx,1962, s. 161).

Üretim fiyatları açıkça değer analiziyle ve değerlerin fiyatlara herhangi bir şekilde dönüşümüyle uyumlu olan yegâne değiştirilmiş değerler olduğundan, 'Tüm üretim alanlarındaki kârların toplamı artı değerlerin toplamına ve toplam toplumsal ürünün üretim fiyatları, söz konusu

ürünün değerinin toplamına eşit olmalıdır' (Marx, 1962, s. 170). Buradan hareketle, yukarıdaki koşulu ortadan kaldıran değerin fiyatlara dönüşümünü sağlamaya yönelik herhangi bir girişim esas itibariyle yanlış kavranmıştır. Von Bortkiewicz'in çözümü seçmiş olduğu *sabite* nedeniyle toplam artı değerin toplam artı değer artı toplam kâra eşit olmakla birlikte toplam değer toplam fiyata eşit değildir (Bortkiewicz, 1949, s. 205).[29] Diğer çözümler toplam değer toplam fiyata eşit olmakla birlikte toplam artı değer toplam kâra eşit değildir.[30] Bu koşulun gerçekleşmesi için basit yenidenüretim çökmelidir. Temel hata, *c* ve *v*'yi üretim fiyatlarına döndürme girişiminde yatmaktadır. Ürüne aktarılan şey değerdir. Bu nedenle Marx 'üretimde tüketilen sermaye değerinden' söz etmektedir. Yapılacak herhangi bir başkaca yorum, *değeri* değil de *fiyatı* belirleyici olarak görmesine neden olacak ve von Bortkiewicz'in ve 'üretim maliyetleri teorisini arz ve talep kanunuyla uyumlu hale getiren' matematiksel yöntemin öznel marjinalist teoriler tarafından cazip hale gelmesi şaşırtıcı değildir (Bortkiewicz, 1952, s. 54).

Marx sorununun çerçevesini ortaya koyma konusunda seçmiş olduğu yöntem konusunda esas itibariyle haklıdır. Ancak, sorunu, üstlenmiş olduğundan oldukça farklıdır. Marx, emtianın üretim fiyatlarından mübadele edildiği ve yatırılan sermayenin ortalama kâr elde ettiği koşullarda birikimin nasıl gerçekleşeceğini göstermek istemiştir. Genel denge koşullarında bu basit yenidenüretim sorunu değil de, farklı sanayilerin farklı sermayenin organik bileşimine sahip olduğu birikim sorunudur. Mübadele süreciyle yani üretim fiyatlarıyla mübadele edilen emtia yoluyla, her sermaye, artı değer sermayenin organik bileşiminin olduğu yerlerden sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu yerlere aktarılması nedeniyle ortalama kâr oranı elde edecektir.[31]

---

29) Birçok Marksiste benzemeyen bir biçimde, Bortkiwicz bunun teorik uyumunu anlamıştır. Bu da özellikle (1952, s. 13) 'Marx'ın fiyat ve kârı, değer ve artı değerden elde etmesini reddetme konumuna sürüklendik' biçiminde bir ifadede bulunduğununda kendini göstermektedir.

30) Bakınız J. Winternitz, *Economic Journal*, 1948, s. 276 ve devamı. Aynı zamanda R. Meek de bu sorunu çözmeye çalışmıştır ve en azından, sabite seçiminin önemli olduğunun farkına varmıştır. Bakınız R. Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*. Chapman and Hall, 1967, s. 144 ve devamı.

31) Bu hususun eşitsiz mübadele teorisinin temeli olması bu nedenledir. Bakınız C. Palloix, 'The Question of Unequal Exchange', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Volume 2:1, (Spring 1972).

Kendisine ait varsayımlar temelinde von Bortkiewicz'in değerleri fiyatlara dönüştürmede yapmış olduğu temel hatanın ötesinde, lüks mallarla ve ortalama kâr oranıyla ilintili olarak ulaşmış olduğu sonuç savunulamaz niteliktedir. Basit yenidenüretim tüm değişkenlerin bağımlılığı ve değişmezliği varsayımında bulunur. Sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmeler basit yenidenüretimi dışarıda tutar. Basit yenidenüretim, sermayenin organik bileşiminin değişmediği ve artı değer oranının veri olduğu durumda ortaya çıkar. Daha önce de göstermiş olduğumuz gibi, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmeler ve sömürü oranı birikim sürecine dâhildir. Bu nedenle, basit yenidenüretime yönelik matematiksel formülden elde edilen sonuçların, birikim teorisi ve azalan kâr oranlarıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. 'Lüks mallar' üretimi artı değeri kullandığından, toplam sermaye üzerinden elde edilecek kâr oranını etkiler. Marx'ın da ortaya koymuş olduğu gibi,

> Bundaki (lüks mallar üretimi) kâr genel kâr oranını eşitleme sürecine diğer herhangi bir alanda olduğu gibi girdiğinden, lüks mallar üreten sanayide meydana gelen üretkenlik artışı, genel kâr oranında bir azalmayı beraberinde getirecektir (Marx, 1972, s. 350).

Bu nedenle, lüks mallar üretimindeki sermayenin organik bileşiminde meydana gelen artışlar, diğer sektörlerde olduğu gibi genel kâr oranını etkileyecektir. Kapitalist anlamda 'lüks mal' üretimi 'üretken olmayan' nitelikte olmasına rağmen bu böyledir.[32]

---

32) Kapitalist anlamda 'lüks mal' üretiminin 'üretken olmadığı' biçimindeki hatalı ifade *Revolutionary Communist* 3/4, (reprint) November 1979, section II.d.iii'de yer alan Paul Bullock and David Yaffe, 'Inflation, the Crisis and the Post-War Boom' adlı çalışmada 'lüks mal üretimi ve kâr oranı' biçiminde (s. 20-21) düzeltilmiştir. Bu makale, RCG'nin web sayfası olan www.revolutionarycommunist.org'da dijital olarak yer almaktadır. Söz konusu makalede şu ifade edilmektedir: 'Lüks mallar sektöründe sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bir artış basitçe sömürü oranını yükseltemeyeceğinden kâr oranı eğilimini hızlandırır ve dolayısıyla da, bu azalmaya karşı kısmi olarak nispi artı değeri yükseltir. Lüks mallar sanayindeki sermaye birikimi artı değer kütlesini artırmakla birlikte artan artı değer kütlesinin kâr oranlarında meydana gelen bir azalmayı telâfi edecek bir biçimde yükselmesini önler. Lüks mallar sanayinde sermaye oranının artması, nispi artı değeri artırabilecek ve dolayısıyla da, kâr oranında meydana gelen azalmayı kısmen telâfi edebilecek sermaye şeklini sınırlandırır'.

Sraffa'nın ortaya koymuş olduğu durum da benzer biçimde ele alınabilir. Sraffa kitabına, 'Yapılan araştırma münhasıran üretim ölçeğinde ya da 'faktör' oranlarında meydana gelen değişmelere dayanmaması temelinde bir iktisadî sistemin böylesi özellikleri üzerinedir' diyerek başlamaktadır (Staffa, 1963, önsöz, v). Böylelikle, bu modelden bir sonuç çıkaracaksak, bu önemli noktayı fark etmemiz gerekmektedir. Her denge durumu yalnızca sistem dengedeyken bu noktalardaki sürecin 'anlık görüntüsüdür'. Bizzat hareketin yani birikimin kendisine bakmak istersek, Sraffa'nın hiçbir yardımı olmayacaktır. Kullanmış olduğu *sabite* yani standart meta, birikim geliştikçe değişecektir ve lüks mallar üretimine (Sraffa'nın temel almadığı) ayrılan artı değer miktarı birikim sürecini, sabiteyi dolaylı olarak etkileyecektir.

Sraffa'nın emek zamanı girdilerinin, Marx'ın toplumsal olarak gerekli emek zamanıyla pek bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu Rikardiyen sistem metanın kullanım değeri/mübadele değeri niteliğini önemsememekte ve mübadele değerini yalnızca emek zamanı girdilerine indirgemektedir. Değer, emek zamanı girdilerinin ölçüsü olmaktadır.

Kârlar dışsal olarak belirlenen bir kalıntı haline gelmekte ve kâr oranı bağımsız değişken olarak yer almaktadır (Sraffa, 1963, s. 33). Marx için birikim bağımsız bir değişkendir ve yeni yatırımlara giden artı değer yetersizse, durgunluk ve (sermayenin) aşırıüretim ortaya çıkacaktır. Bu nedenle, lüks mallar sanayindeki yatırımlar kâr oranını gerçekten etkileyecektir.[33]

> Lüks mallar sanayindeki üretkenlik artışının...ne artı değer oranı üzerinde ve ne de, sonuç olarak, kâr oranı üzerinde hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Zira kâr oranı artı değer oranı tarafından belirlenmektedir. Bununla birlikte, söz konusu sanayideki üretkenlik artışı artı değer miktarını ya da değişken sermayenin değişmeyen sermayeye oranını ve değişken sermayenin toplam sermayeye oranı etkilediğinden kâr oranını etkileyecektir (Marx, 1972, s. 349).

ve aynı zamanda da:

33) Marx'ı Ricardo'dan kesinkes farklı kılan durum budur.

> İşgününün mutlak olarak uzatılmasından ayrı olarak, lüks mallar sanayindeki üretkenlik artışı, (istihdam edilen işçilerin) sayısını etkiler. Bu nedenle, Kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sonuç, değişmeyen sermayede bir artış söz konusu değilse, artı değer miktarında ve dolayısıyla da, kâr oranında bir azalmadır. Bununla birlikte, değişmeyen sermaye artarsa, azaltılan artı değer miktarı artan toplam sermaye üzerinden hesaplanır (Marx, 1972, s. 351).

Kidron'un ikinci argümanının temeli yanlıştır ve dolayısıyla da, yalnızca efektif talep teorisinin bir başka versiyonu olarak ele alınabilir. Bu bakış açısını daha önce eleştirmiştik ve bu nedenle de, temel silâh ekonomisi tezlerini reddetmemiz gerekmektedir.

(c) *Devlet Harcamaları-Sonuçlar*

Son kesimde, üretken olmayan harcamanın birçok Marksist iktisatçının söz konusu harcamaya atfettiği rolü oynayamadığını göstermeye çalıştık. Yaptığımız analiz, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi yani kişi başına düşen azalan üretken kapasiteden ayrı olarak, üretken olmayan kamu harcamalarının, hem büyüyen kamu sektörünü finanse etmek ve hem de özel sektörün kârlı bir biçimde gelişimini sürdürmesini sağlamak üzere emek üretkenliğini artırması gerekli hale gelmektedir.

Kamu harcamaları üretken olduğu ölçüde özel sektörle rekabet etmekle birlikte normal olarak olan bu değildir ve kapitalist üretimde söz konusu olamaz. Batılı ülkelerdeki milleştirmeler genellikle, ürünler özel sektör tarafından kârlı biçimde üretilemediğinden ve bu ürünler özel sektör için önemli olduğundan gündeme gelir.[34] Fiyat politikaları, milleştirilmiş sanayilerin ürünlerini (marjinal maliyet fiyatlaması) kullanan büyük üreticileri sübvanse etmek üzere seçilir ve bu anlamıyla, söz konusu fiyatlama vergileme yoluyla söz konusu üreticileri sübvanse etmeyi temsil eder. Ancak, bu vergileme artı değerle finanse edilir ve söz konusu politikalar yalnızca kaynakların daha az etkin olan sanayilerden daha etkin sanayilere doğru yeniden dağıtılması ölçüsünde başarılı olabilir. İngiltere'de gayrîsafî Millî Borçta meydana gelen büyümeye neden olan bir önemli unsurmillîleştirilmiş sanayilerin sermaye gereksinimleri ve bu sürecin devam etmesi için düşünülen yatırım program-

34) Fransa'da millileştirmeler örneğin, Renault ve bu argüman geçerli değildir.

larıdır. İngiltere'deki en yüksek üretkenliğe sahip sanayilerin bazılarının millîleştirilmiş sektörler olduğu[35] ve işçi sınıfıyla da kimi şiddetli çelişkilerin olduğu şaşırtıcı değildir.[36]

Avrupa ve Amerika'da hükümet kaynaklı talebin ikâmesi enflâsyonist bir süreç olmuştur. Özellikle Birleşik Devletler'de, kredi kolaylıklarının devasa ölçülerde genişlemesiyle birlikte bunu mümkün kılacak bütçe açığı ve para politikaları gerekmiştir. İngiltere'de süreç daha karmaşık olmakla birlikte vergilemede ve 'üretken olmayan' bir yüksek oran olan kamu harcamalarının büyümesindeki büyük artışın enflâsyonist yansımaları olmuştur.

> Ilımlı düzeyde bir enflâsyon muhtemele kapitalist gelişmeye yardımcı olabilir; bu da, birikmiş borcun parasal değerini azaltır, işçilerin ücret artışı nedeniyle elde etmiş olduğu kazançları siler süpürür ve işletmelerin güven duygusunu cesaretlendirir (Barratt-Brown, 1970, s. 308).

Deflâsyonun etkileri ve artan işsiz sayısı kapitalist devletlerin toplumsal ve siyasî istikrarını tehdit eder etmez, geleneksel deflâsyonist politikaların yerine enflâsyonist politikalar uygulamaya sokulur. Mattick'in de ifade ettiği gibi, 'Kaçınılmaz hale gelirse, depresyona tepki verme ve toplumsal istikrarla uyumlu bir iktisadî faaliyet düzeyini sürdürmek için enflâsyon tercih edilir hale gelir' (Mattick, 1971. s. 183). Enflâsyon, özel piyasada görülen bir husus olarak, devlet destekli üretim artışının sadece parasal ifadesidir.

Bu nedenle, elimizde şu mekanizma bulunmaktadır. Özel sermaye oluşum oranındaki bir azalma, yüksek işsizlikten ve toplumsal istikrardan uzak durulacaksa, hükümetlerin, piyasaya yönelik olarak üretime katkıda bulunması anlamına gelmektedir. Ancak, bu, örtülü bir kriz eğilimini gösteren kapitalist bedeldir. Bundan kredi mekanizmasının genişletilmesiyle ve vergilerin ve kamu borçlanmasının artırılması sadece geçici olarak uzak durulabilir.

Yeni sermayenin tümü 'israfa' neden olan üretime gitseydi, sermaye birikimi dururdu. Ancak,

---

35) *Times*, Friday, October 29, 1971, s. 2'de yer alan makaleme bakınız,

36) Herhangi bir sanayide yer alan emek gücündeki kimi büyük indirimler, millîleştirilmiş sanayilerde son 10-15 yıl içinde meydana gelmiştir. Kömür ve çelik sanayilerine ilişkin son harcama programları bu yönde devam edecektir.

> Birikimin yapılmadığı bir kapitalizm, kapitalizmin krizidir, zira üretimde kârın gerçekleşmesini sağlayacak piyasa talebi için sadece sermayenin genişlemesi gerekmektedir (Mattick, 1968, s. 34).

Bu nedenle, kapitalist bir ekonomide 'üretken olmayan harcamalar' ve diğer devlet destekli talebe ilişkin sınırlamalar söz konusudur. Ekonominin 'üretken olmayan' sektöründeki üretim, 'özel' sektörden daha hızlı artarsa, kâr üretiminin ya da artı değerin toplam üretime oranı öncekine nazaran daha hızla azalır. Azalan kâr oranı eğiliminin yavaşlatılması için, çok az sayıda üretken emekçinin daha fazla artı değer üretmesi gerekmektedir. Emek üretkenliği kâr oranını sürdürmek ve üretken olmayan sektörü finanse etmek üzere yeterince yükseltilebilirse, devlet destekli harcamalar gerçekte yüksek işsizliğin ve toplumsal istikrarın 'nedeni' olacaktır. Ancak, bu süreç, kendi kendini yok eden bir süreçtir: üretken olmayan sektörün masrafıyla baş etmek.

> emeğin sömürülebilirliği mütemadiyen artırılmalıdır. Bu, daha yüksek bir sermayenin organik bileşimi ve artan sermayeye göre sömürülebilir emek gücünde bir düşüş anlamına gelmektedir. Yüksek istihdamı süresiz olarak sürdürmek için, (üretken olmayan sektör), toplam üretimden daha hızlı artmalıdır. Ancak, bu, sadece (üretken olmayan sektörün) genişletilmesinin önlenmesiyle durdurulabilecek özel sermaye genişlemesinde meydana gelen yavaş bir kötüleşmeye işaret eder (Mattick, 1968, s. 34).

Bu nedenle, emeğin toplumsal üretkenliğinin artması için, sermayenin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin artması gereklidir. Bu bağlamda, devlet destekli üretim imdada yetişir. Zira 'devletin yaratacağı talebin' büyüklüğü özel sanayide sermayenin yeniden yapılanmasını beraberinde getirecektir. Çok büyük hacimli yatırımları finanse etmek için gerekli devasa kredi genişlemesi şimdilerde emek üretkenliğinde gerekli ve rekabetçi artışların olması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Söz konusu kredi genişlemesi, gelecekte beklenen kârlılığa dayanmaktadır. Bu, şimdilerde büyük şirketleri ve İngiltere'de millîleştirilmiş sanayileri etkileyen likidite sorunlarının yeniden ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak, artı değer kütlesi ekonominin hem özel ve hem de kamu sektörlerini gelecekte finanse edecekse, bu yatırım, artan ölçekte devam etmelidir. Bu durum söz konusu olmayacaksa ya da devlet destekli har-

cama çok hızlı artarsa ve sermayenin gerekli yeniden yapılanması gerçekleşmezse, örtülü kriz koşullarının fiilî hale geleceği beklentisi içine girebiliriz.

Devlet destekli harcamaya ilişkin sınırlamalar 'siyasî' ve teknik çerçevede değil de, bizzat kapitalist üretimin çelişkilerinde yer almaktadır. Karma ekonomi geleneksel kapitalist sistemin çelişkilerini esaslı bir biçimde değiştirmemiştir. Söz konusu çelişkiler kendisini sadece devletin özel ekonomiyi 'kurtarmak' üzere ekonomiye sürekli olarak müdahale etmek zorunda bırakıldığı yeni şekil içinde ortaya koymaktadır ve sorunlar, müdahalenin çelişkili doğası nedeniyle giderek daha da kötüleşecektir.

Durum şimdilerde kamu sektörünün hem çelişkisi ve hem de genişlemesi biçiminde zorlukları beraberinde getireceği görüntüsünü çizmektedir; yüksek işsizlik çelişkisi; ve enflâsyonun artması. Durgunluk ve enflâsyon çoğu Batılı ekonomilerin genel bir veçhesi olmaya başlamıştır.

Muhafazakâr ya da demokrat olup olmadığıyla hiçbir ilintisi olmaksızın hükümetlerin kapitalizmin iç çelişkilerinin yeni bir ifadesiyle karşılaştıklarında ortaya çıkan ikilemi ve görünüşteki çelişkili politikaları anlayabilmemiz sadece bu teorik çerçeve dâhilinde olabilecektir. Durgunluk, enflâsyon, artan işsizlik, gelir politikası, üretkenlik sorunları, refah harcamalarında yapılan indirimler, bir başka deyişle, işçi sınıfına yönelik saldırılar, sadece kapitalizmin siyasî ve iktisadî cevabıdır. Zorunlu olan husus, sömürü oranının yükseltilmesidir. Sadece bunu ortaya koyarak, sınıf mücadelesinin eninde sonunda üretim sistemine karşı bir siyasî mücadele olduğunu göstermemiz gerekmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Altvater, E. and Huisken, F. (1970), *Sozialistische Politik*, No. 8, Berlin, September 1970.

Baran, P. A. and Sweezy, P. M. (1966), *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Monthly Review Press.

Barratt-Brown, M. (1970), *After Imperialism*. Merlin Press.

Blaug, M. (1968), *Econornic Theory in Retrospect*. Hainemann, London, and Edition.

Bortkiewicz, L. von (1949). 'On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital', Appendix, Sweezy edition, *Karl Marx and the Close of his System* by E. von Böhm-Bawerk, etc. New York 1949.

Bortkiewicz, L. von (1952). 'Value and Price in the Marxian System', *Internatonal Economic Papers*, 2, 1952.

Cliff T. (1957), 'Perspective of the Permanent War Economy', *Socialist Review*, 1957. -

Cliff, T. (1968), *Rosa Luxemburg*, Socialist Review Publication, 2nd edition.

Engels, F. (1962), *Anti Duehring*, Moscow and London: Lawrence & Wishart.

Grossman, H., (1970), *DasAkkumulations-und Zusammenbruchsgesetz der Kapitalistischen Systems*, Archiv, sozialistischer Literatur 8, Verlag Neue Kritik, Frankfurt, 2nd Edition.

Keynes, J. M., (1964), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan.

Kidron, M., (1970), *Western Capitalism Since the War*, Penguin,

Kidron, M., (1971), 'Capitalism: The Latest Stage', *World Crisis*, (ed. Harris & Palmer). Hutchinson.

Luxembourg, R. (1963), *Accumulation of Capital*, Routledge and Kegan Paul,

Luxemburg, R. (1972), 'Anti Critique', *Imperialism and the Accumulation of Capital*, (Ed. K. Tarbuck) K. Tarbuck), Allen Lane, Penguin Press,

McLellan, D. (1971), *Marx's Grundrisse*, Macmillan.

Marx, K. (1961), *Capital, Vol. I*, Moscow and London: Lawrence and Wishart.

Marx, K. (1961(a)), *Capital, Vol. II*, Moscow and London: Lawrence and Wishart.

Marx, K. (1962), *Capital, Vol. III*, Moscow and London: Lawrence and Wishart. (Kimi çeviriler C. H. Kerr edition Chicago 1909'dan yapılmışur.

Marx, K., *Theories of Surplus Value, Part I*, Moscow and London: Lawrence and Wishart.

Marx,. K. (1968), *Theories of Surplus Value, Part II*, Moscow and London: Lawrence and Wishart.

Marx, K. (1972), *Theories of Surplus Value, Part III*, London: Lawrence and Wishiirt.

Marx, K. (1953), *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin.

Marx, K. (1964), *Introduction to the Critique of Political Economy as an Appendix to A Contribution to the Critique of Political Economy*, translated by N. T. Stone, Chicago, Charles H. Kerr & Co., 1904.

Mattick, P. (1967), 'Marxism and 'Monopoly Capital' ', *Progressive Labour*, Vol. 6, No. 1 (July-August 1967).

Mattick, P. (1968), *International Socialism*, No. 34, Review Article: 'Arms and Capital' (Autumn 1968).

Mattick, P. (1971), *Marx & Keynes: The Limits of the Mixed Economy*, Merlin Press,

Robinson, J. (1963), *An Essay on Marxian Economics*, London; Macmillan, 1963. -

Rosdolsky, R. (1969), *Zur Entstenhungsgeschzchte der Marxschen 'Kapital'*, 2 Vols. Europaeische Verlagsanstalt, Frankfurt.

Schmiede, R. (1972), *Zenztrale Probleme der Marxschen Akkumulations-und Krisentheorie Soziologische Diplomarbeit*, Frankfurt/Main.

Shoul, B. (1960), 'Karl Marx and Says Law', J. J. Schumpeter and W. R. Allen (eds) *Essays in Economic Thought*, Chicago, Rand McNally.

Sralla, P. (1963), *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge.

Sweezy, P. (1962), *Theory of Capitalist Development*, London: Dobson.

ÇEVRİMSEL KRİZLER ÜZERİNE MARKSİST BAKIŞ AÇILARI

THOMAS E. WEISSKOPF

I. Giriş

1970'lere gelinceye kadar Birleşik Devletler'de nadiren kullanılan kavram bir 'iktisadî kriz' gerçeği olarak kendisini 1970'li yıllarda birçok Amerikalı üzerinde hissettirmiştir. 1930'ların Büyük Depresyonu'ndan bu yana rastlanmayan yaygın iktisadî güçlükler, günümüzdeki bir kapitalist toplumda makroiktisadî refahın ve istikrarın olabileceği biçiminde gelişen bir miti paramparça etmiştir. Marksist politik iktisatçılar uzun zamandan beridir, değişik büyüklükte ve sıklıktaki iktisadî krizlerin, kapitalist ekonomileri kaçınılmaz bir biçimde rahatsız ettiği düşüncesini taşımışlardır. Bu çalışmadaki amacım, Marksist gelenekte kapitalist 'iş çevrimleriyle' birlikte gelişme gösteren çevrimsel krizler üzerinde çalışanlar tarafından geliştirilen çeşitli teorileri karşılaştırmak ve analiz etmektir.[1]

'İktisadî kriz' tam olarak ne demektir? En genel anlamıyla, bir iktisadî kriz, sosyoekonomik sistemin kendi ayakları üstünde durabilirliği-

---

1) Bu çalışma içerik olarak tam anlamıyla teoriktir. Burada ele alınan teorilere ilişkin ampirik analizi, 'Sources of the Cyclical Profit Squeeze in the U.S. Economy: An Empirical Study' başlıklı makalede ele aldım. *The Annual Meeting of the Union for Radical Political Economics*, New York City, December, 1977.

nin sorgulandığı ciddi iktisadî güçlükler dönemine işaret etmektedir.[2] Daha spesifik olarak ifade edecek olursak, söz konusu kavram, Marksistler tarafından makroiktisadî faaliyetin, reel çıktı düzeyinin düşmesi, işsizlik oranının yükselmesi ve üretim artışı ve istihdamın ciddi bir biçimde gecikmeye maruz kalması sonucunda gerilemesine ilişkin olarak kullanılmaktadır. *Çevrimsel* bir kriz, üretim ve istihdamda kendi kendisini sınırlayan ve daha sonra gerçekleşecek bir canlanma açısından içsel olarak gerekli koşulları üreten kısa dönemli bir kötüye gidişi içermektedir. Aksine, *yüzyıllık* bir kriz, reel çıktı artış oranında ve istihdamda (büyük ölçüde kısa dönemli çevrimsel inişler ve çıkışlarla gösterilen) canlanmanın içsel olarak sağlanamayacağı uzun dönemli bir kötüleşme trendini içermektedir. Yüzyıllık bir iktisadî kriz kendisini, iktisadî sistemdeki tesadüfî dışsal olaylar ya da önceden tasarlanmış yapısal değişmeler ekonomiyi canlandırma konusunda başarılı olmadıkça ya da başarılı oluncaya kadar, iktisadî durgunluk ve yüksek işsizlik biçiminde en üst noktasına ulaşarak gösterir. Tüm kapitalist ekonomilerin gelişimi, tarihî olarak üç aşağı beş yukarı düzenli çevrimsel krizler biçiminde olduğu kadar ara sıra ortaya çıkan yüzyıllık krizler olarak da nitelendirilir.

Bir sonraki kısımda, Marksist kriz teorisinin temel unsurlarını ele alacağım ve üç alternatif farklı şekli ortaya koyacağım. III., IV. ve V. kesimlerde, bu üç alternatif farklı şeklin çevrimsel krizlerin açıklanmasına uygulanabilmesi hususunu ayrıntılı bir biçimde analiz edeceğim. VI. kesimde, II. kesimden V. kesime kadar kesin bir biçimde (ancak, geçici olarak) önemsenmeyen devletin karşı çevrimsel politikası ihtimâllerine ve sınırlamalarına işaret edeceğim. Son olarak da, VII. kesimde sonuç niteliğinde birkaç gözlem ortaya koyacağım.

II. Marksist Kriz Teorisinin Üç Varyantı

Karl Marx'ın *Capital*'inden itibaren, Marksistler kapitalist ekonomilerde hem yüzyıllık ve hem de çevrimsel iktisadî krizleri analiz etmeye çalışmışlardır. Birçok farklı türden teori ortaya konmuşsa da, hepsinde de ortak payda, makroiktisadî gerekliliğin önemli bir belirleyicisi olarak kâr oranı ve iktisadî krizlerin kaynağı olarak da azalan kâr oranı

2) URPE, *U. S. Capitalism in Crisis*, New York, URPE Publications, 1978 adlı derlemenin 'Giriş' kısmına bakınız.

üzerine odaklanmak olmuştur. Roger Alcaly'nin belirtmiş olduğu gibi:

> En temel anlamıyla, kapitalizm kullanım amacına yönelik değil de, kâr elde etmek için yapılan bir üretim olduğundan, krizin kapitalist gelişmenin dinamiklerine hâkim olduğu söylenebilir. Bu, tabii ki, kârı tehdit edecek herhangi bir şeyin er ya da geç üretimi azaltacağı ve işsizliği artıracağı -kısaca, iktisadî krize neden olacağı- anlamına gelmektedir.[3]

Önemli olan nokta, kapitalist bir ekonomide, üretimin örgütlenmesinin ve iş imkânlarının yaratılmasının büyük ölçüde, üretim artışını sürdürmeyi ve istihdam düzeyini artırmayı sadece ve sadece yeterince kârlı olacağı beklentisinde olduklarında gerçekleştiren kapitalistler tarafından yapılacak olmasıdır. Kapitalist bir ekonomide ortalama kâr oranı, kapitalistlerin kâr beklentilerinin en önde gelen belirleyicisi olduğundan kritik bir değişkendir. Kâr beklentisi ne kadar yüksekse, kapitalistlerin yeni bir sermaye oluşumuna yönelik yatırım yapma güdüsü de o kadar büyük olacaktır. Yatırım oranı da, derneşik çıktı ve istihdamın hem düzeyi ve hem de artış oranının önemli bir belirleyicisidir. Yatırım oranı, derneşik çıktının ayarlanması çerçevesinde, derneşik talebin önemli bir bileşeni -ve genellikle de, en volatil- olarak çıktı düzeyini etkiler.[4] Yatırım oranının çıktı artış oranını etkilemesi, sermaye stokundaki artışın ekonominin üretken kapasitesini yükseltmesi nedeniyledir. İstihdam reel çıktının bir fonksiyonu olduğundan, yatırım oranı istihdam düzeyi ve artış oranını etkiler.

Marksist yüzyıllık iktisadî kriz teorileri, kapitalist bir ekonomideki gelişmenin, sadece tesadüfî olaylar ve kesin yapısal değişmelerle tersine

---

3) Roger Alcaly'nin bu derlemede yer alan 'An Introduction to Marxian Crisis Theory' başlıklı makalesine bakınız. .

4) Bu çalışma boyunca, 'yatırım' ve 'derneşik talep' kavramlarını *ex post* (gerçekleşen) değil de, *ex ante* (beklenen) anlamlarında kullanacağım. Yatırımlar, plânlanmamış envanter yatırımlarını (ya da yatırımların çözülmesini) göz önünde bulundurmaması çerçevesinde derneşik talepten farklıdır. Derneşik talep düzeyi, geçerli derneşik talepten farklı olduğunda ortaya çıkan ilk etki, millî gelir hesaplarına envanter yatımlarının bir parçası olarak dâhil edilen ve dolayısıyla da, *ex post* derneşik talep ve çıktı özdeşliği sağlayan envanterde yer alan emtia stoklarında meydana gelen plânlanmamış bir değişmedir. Ancak, envanterlerde meydana gelen plânlanmamış bir yükselme (ya da düşme) kesinlikle kapitalistlerin derneşik çıktı düzeyini -parasal- derneşik talep düzeyine uydurmak üzere üretim düzeylerini ve/veya çıktı fiyatlarını düşürmeye (ya da yükseltmeye) yönelten bir işarettir.

döndürülebilecek olan ortalama kâr oranında uzun dönemli bir azalmaya nasıl ve niçin neden olduğunu göstermek istemektedir. Marksist çevrimsel kriz teorileri, derneşik iktisadî faaliyet düzeyinde sırasıyla çelişkileri tetikleyen ve artışı alevlendiren ortalama kâr oranındaki azalmaları ve içsel gelişmeleri açıklamak istemektedir. Hem yüzyıllık ve hem de çevrimsel çeşitlilikteki Marksist iktisadî kriz teorileri arasında, kâr oranında meydana gelen azalmanın esas itibariyle öncelikli nedeninin tanımlanması hususunda farklılık gösteren üç temel varyant olduğu görülebilir.[5]

Bu üç temel farkı ayırmak için, ilk önce, ortalama kâr oranını, 'r', ifade etmek için şöylesi bir ifadenin kullanılması yararlı olacaktır:

$$r = \frac{\pi}{K} = \frac{\pi}{Y}\frac{Y}{Z}\frac{Z}{K} \qquad (1)$$

π kâr hacmini, K sermaye stokunu, Y fiilî net çıktıyı (ya da geliri) ve Z de potansiyel net çıktıyı (ya da üretken kapasiteyi) ölçmektedir.[6] Kâr oranı tanımsal olarak, kârların net gelir içindeki payına ($\frac{\pi}{Y}$), ortalama kapasite kullanım oranına $\frac{Y}{Z}$ ve ortalama üretken kapasite oranının sermaye stokuna oranına $\frac{Z}{K}$ eşittir. Marksist kriz teorisinin üç varyantının her biri, r'deki azalmanın *ilk* kaynağı olarak (1) no'lu eşitlikte yer alan farklı bir unsur üzerine odaklanmaktadır. Azalma bir kez başladığında, üretim düzeyleri yatırım ve derneşik talepteki azalmaya karşılık üretken kapasiteye oranla azalacağından, $\frac{Y}{Z}$ söz konusu üç varyantından her birinde azalacaktır.

Birinci varyant, sermayenin artan organik birleşimi teorisidir.[7] Bu teori genellikle 'değer' birimi -yani toplumsal olarak gerekli emek zamanı- olarak ölçülen Marksist değişkenler cinsinden formüle edilmek-

5) Bu görüşlere ve konuya ilişkin literatürün tarihe ilişkin olarak elinizdeki derlemede yer alan Alcaly ve Shaikh'in makalelerine bakınız.

6) (Güdülen kimi amaçlar çerçevesinde analizi ekonominin belli başlı sektörleriyle, örneğin, finansal olmayan kurumsal işletmelerle sınırlamak yararlı olsa da), r, π, Y, Z ve K değişkenleri, tek bir kapitalist ekonomi temelinde tanımlanmış derneşik büyüklüklerdir. π burada, her tür mülk gelirini, net sermaye tüketimi indirimlerini ve vergi öncesini içine alacak bir biçimde tanımlanmıştır (kamu sektörü VI. kesime kadar göz önüne alınmamıştır). K ve Y'de, net sermaye tüketimi olarak tanımlanmıştır.

7) Bu, bizzat Marx'ın *Capital*'de neredeyse tam anlamıyla geliştirdiği Marksist kriz teorisidir. *Capital*'in III. cildine özellikle de III. Bölümünde yer alan 13.-15. kısımlarına bakınız. Ayrıca, Shaikh'in elinizdeki derlemede yer alan makalesine bakınız.

le birlikte kabaca daha bilindik nitelikte olan fiyat birimlerine dönüştürülür. Temel Marksist değişkenleri kullanarak -değişmeyen sermaye (c), değişken sermaye (v) ve artı değer (s)[8]- üç temel oran- sermayenin organik bileşimi (g), sömürü oranı (e) ve kâr oranı (p)- genellikle şu şekilde tanımlanır:

$$g = \frac{c}{v} \tag{2a}$$

$$e = \frac{s}{v} \tag{2b}$$

$$p = \frac{s}{c + v} \tag{2c}$$

Bu tanımlardan hareketle, kâr oranı diğer iki oran cinsinden şu şekilde ifade edilebilir:

$$p = \frac{\frac{s}{v}}{\frac{c}{v} + \frac{v}{v}} = \frac{e}{g + 1} \tag{2d}$$

Sermayenin artan organik birleşimi teorisinin altında yatan en önemli hipotez, kapitalist gelişme sürecinin, değişmeyen sermayenin değişken sermayeye oranının (g) yükselme eğiliminde olduğu değişen üretim koşullarını içermesidir. Aynı zamanda e'nin çok fazla değişmediği varsayımıyla, (2d) no'lu denklemden p'nin düşme eğilimine gireceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bu teori, değişmeyen sermayenin sermaye stokuyla (sabit ve işletme) (K), değişken sermayenin toplam ücret ödemeleriyle (W) ve artı değerin kâr hacmiyle (π) tanımlanarak fiyat cinsinden formüle edilebilir.[9]

---

8) Üretim sürecinde kullanılan makinelerde ve hammaddelerde cisimleşmiş emek zamanı c, ücret elde eden (ya da ödenmiş emek) işçilerin emtia üretmek için gerekli emek zamanı v ve işçilerin üretim sürecinde fiilen harcadığı emek zamanı eksi söz konusu emek zamanına tekabül eden v değeri de s (ya da 'ödenmemiş emek zamanı') olarak tanımlanmaktadır. c, v ve s, birim zamandaki belli bir emek saati olarak akım değişken olarak tanımlanmaktadır.

9) Marksist değer değişkenlerine tekabül eden fiyat değişkenlere benzer bir biçimde çevrilmesi hususunda bakınız David Horowitz (ed.), *Marx and Modern Economics* (N.Y.: Monthly Review, 1968) içinde Marc Blaug, 'Technical Change and Marxian Economics'. Fiyat temelinde K'nin akım değişken değil de, stok değişken olarak tanımlandığı vurgulanmıştır. Böylelikle, Marksist sermaye akım değişkenleri olan c ve v temelinde yapılan dönüşüm devir zamanının açıkça ele alınmasını gerek-

Bu durumda, sermayenin organik bileşiminin ve sömürü oranının fiyat benzetişimi şöyledir:

$$g' = \frac{K}{W} \tag{3a}$$

$$e' = \frac{\pi}{W} = \frac{\pi}{Y - \pi} = \frac{\frac{\pi}{Y}}{1 - \frac{\pi}{Y}} \tag{3b}$$

Kâr oranı (1) no'lu eşitlikte olduğu gibi fiyat cinsinden tanımlanmıştır:

$$r = \frac{\pi}{K} = \frac{\frac{\pi}{W}}{\frac{K}{W}} = \frac{e'}{g'} \tag{3c}$$

Bu durumda, sermayenin artan organik bileşimi teorisinin iki temel hipotezi, (1) g' yükselme eğilimine girecek ve (2) e' çok fazla değişmeyecek biçimine dönüştürülebilir: (3c) no'lu eşitlikten r'nin düşme eğilimine gireceği ortaya çıkmaktadır.

İkinci hipotez, net gelir (Y), π 'nin (her türlü mülkiyet geliri dâhil olmak üzere) ve W'nin (her türlü emek geliri dâhil olmak üzere) toplamı olduğundan, $\frac{\pi}{Y}$'de çok küçük bir değişme olduğunu varsaymanın eşdeğeridi; böylelikle,

$$\frac{\pi}{Y} = \frac{\pi}{\pi + W} = \frac{\frac{\pi}{W}}{\frac{\pi}{W} + 1} = \frac{e'}{e' + 1} \tag{3d}$$

Birinci ve ikinci hipotezler bir arada çıktı/sermaye oranının ($\frac{Y}{K}$) düşme eğilimine gireceğini ifade etmektedir. Zira

$$\frac{Y}{K} = \frac{Y}{W}\frac{W}{K} = \frac{\pi + W}{W}\frac{W}{K} = \frac{e' + 1}{g'} \tag{3e}$$

---

li kılmaktadır (basit Marksist formülâsyonda bunların 1'e eşit olduğu varsayılır). Genelde, araç ve gereçlerin devir zamanının, K'ye ilişkin sabit sermayenin K üzerinde egemen olması çerçevesinde, hammaddeler ya da ücret ödemelerinden daha yüksek olması olasıdır. 'nin her türlü mülk gelirini içerecek bir biçimde tanımlanması gibi, bu akale boyunca W de tüm emek gelirlerini -ücretler, maaşlar ve her türlü yan gelirler- kapsayacak bir biçimde tanımlanmıştır.

(g' yükselirse ve e' çok fazla değişmezse, bu durumda (3e) no'lu eşitlikteki oran ve dolayısıyla da, ($\frac{Y}{K}$) azalacaktır). ($\frac{Y}{K}$)'nin bizzat kendisi tanımsal olarak (1) no'lu eşitlikte tanımlanan iki oranın sonucudur:

$$\frac{Y}{K}=\frac{Y}{Z}\frac{Z}{K} \qquad (3f)$$

Marksist kriz teorisinin bu varyantında, $\frac{Y}{K}$'de meydana gelen bir düşmenin, teorinin, kapasite kullanımını etkileyen değişen meta *talebi* koşullarından ziyade üretken kapasitenin sermaye stokuna oranını etkileyen değişen meta *üretimi* koşullarına dayandırıldığından, $\frac{Z}{K}$'de meydana gelen bir azalma nedeniyle olduğu söylenebilir. Böylelikle, üretken kapasitenin sermaye stokuna oranında ($\frac{Z}{K}$) meydana gelen bir azalma, ortalama kâr oranında meydana gelen bir gerilemenin ilk kaynağını oluşturur.

Marksist kriz teorisinin ikinci varyantı, eksiktüketim teorisidir.[10] Bu teori, ilk olarak, kapitalist gelişme sürecinin, gelir dağılımının kârlar (ya da büyük oligopolistik şirketlerin kârları) lehine ve ücretler (ve küçük rekabetçi firmaların kârları) aleyhine topyekûn bir değişim eğilimi içerdiğini varsayar. İkinci olarak, ücret gelirine ilişkin tüketim eğilimin, kârlara (özellikle oligopol kârları) ilişkin tüketim eğiliminden önemli ölçüde yüksek olduğunu varsayıldığında, bölüşüme ilişkin bu topyekûn bir değişim eğilimi, tüketim talebinin (C), gelirdeki (Y) artışa ayak uyduramayacağını, dolayısıyla da, $\frac{C}{Y}$'nin azalacağını ifade eder.

Devletin rolünden soyutlayarak (aşağıda VI'da üzerinde durulacaktır), $\frac{C}{Y}$'de meydana gelen bir azalma, derneşik talebi (D) oluşturan diğer özel bileşenlerinin Y'ye oranında meydana gelen bir artışla dengelenmedikçe, (D)'nin Y'ye oranında bir azalmayı beraberinde getirecektir. En önemli alternatif, yatırım talebidir (I). Eksiktüketim teorisinin bir üçüncü bileşeni, $\frac{C}{Y}$'de meydana gelen bir gerilemenin, $\frac{I}{Y}$'de buna tekabül eden bir artışla sınırsız bir biçimde karşılaşmayacağıdır. Bu hipotez genellikle I'nın aslında türev talep, en nihayetinde C'deki artışa bağlı olduğu kavramı üzerine temellendirilmiştir.[11] $\frac{I}{Y}$'nin $\frac{C}{Y}$'deki gerile-

10) (Gerçekleşme krizleri olarak da bilinen) Marksist kriz teorisinin bu varyantı, Marx'ı izleyen birçokları tarafından, onun çalışmalarının belli bir biçimde gözlemlenmesine dayanılarak geliştirilmiştir. Shaikh'in bu derlemedeki makalesine bakınız.

11) Argümanın mantığı, yatırımın, sadece kâr beklentisi nedeniyle üstlenildiği ve kârların da sadece yatırım nedeniyle ortaya çıkan ilâve üretken kapasiteyle üretilen emtiaya yönelik gelecekte-

meyi dengeleyememesi, $\frac{D}{Y}$ oranının er ya da geç düşmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Herhangi bir kriz eğiliminin ortaya çıkmasından önce, kapitalist ekonominin, tam üretken kapasite (Z) düzeyine yakın bir Y ile işleyeceği varsayılır. Bu, Y'deki artış oranının, Z'deki artış oranıyla sınırlandırıldığı ve $\frac{D}{Y}$ 'de meydana gelen bir gerilemenin aynı zamanda $\frac{D}{Z}$ 'de meydana gelen bir gerileme biçiminde kendini göstereceği anlamına gelmektedir. Y, Z'ye uyarlanacağından, $\frac{D}{Z}$ 'de meydana gelen bir azalma, kapasite kullanım oranında ($\frac{Y}{Z}$) meydana gelen bir azalmayla sonlanacaktır. Bu aşamada Y, Z'den daha yavaş bir oranda da olsa -D gibi- (reel olarak bile) büyüeye devam edebilecektir.

$\frac{Y}{Z}$ 'de meydana gelen bir gerilemenin ortalama kâr oranı (r) üzerinde doğrudan bir negatif etkisi vardır. (r). [(1) no'lu denkleme bakınız]. r'nin diğer bileşenleri - $\frac{\pi}{Y}$ ve $\frac{Z}{K}$ - $\frac{Y}{Z}$'de meydaa gelen azalmayı dengeleyecek bir biçimde artmazsa, bu durumda r azalacak ve kriz ortaya çıkacaktır. Böylelikle, eksiktüketim teorisi aynı zamanda da gelirin ücretlerden kârlara doğru ilk kez topyekûn değiştirmesinin $\frac{Y}{Z}$ 'deki nihaî gerilemenin r üzerindeki etkisini dengeleyecek kadar büyük ya da sürdürebilecek olmadığı ve $\frac{Z}{K}$ 'nin nispî olarak az değiştiğini varsaymalıdır. Marksist kriz teorisinin bu ikinci varyantında, ortalama kâr oranında meydana glen bir gerilemenin ilk ve ağır basan kaynağının $\frac{Y}{Z}$ 'de meydana gelen bir gerileme olduğu açıktır. Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantı, *yedek işçi ordusunun kullanılması* teorisidir.[12] Bu varyant ilk önce kapitalist gelişme sürecinin, iktisadî gelişme mevcut emek arzından daha hızlı bir biçimde artan emek talebi yarattıkça, işsizlerin oluşturduğu yedek orduyu azaltına eğiliminde olduğunu varsaymaktadır.

---

ki yeterli talep söz konusu olduğunda ortaya çıktığıdır. Gelecekteki talep gelecekteki C'yi ya da C'ye bağlı olan (ve I'ya) gelecekteki I'yı ve böylece *ad infinitum* içermelidir. Bu nedenle, $\frac{C}{Y}$ 'deki sürekli bir azalmanın, gelecekte D'de meydana gelen artışın yeterliliği konusunda şüphe yaratacağı beklenebilir. Bu ise kapitalistlerin yatırım şevkini azaltacak ve fiilî kâr oranının (r) azalmaya başlamasından önce $\frac{I}{Y}$ 'de bir azalmaya neden olacaktır. Bu durumda, $\frac{Y}{Z}$'deki bir azalmanın, fiilî kârlılığa nazaran beklenen kârlılığı azaltına etkisi söz konusudur, böylelikl de $\frac{Y}{Z}$ ve r azalmadan önce $\frac{I}{Y}$ azalır. r bir kez düşmeye başladığında, bu gelişme kâr beklentilerin, $\frac{I}{Y}$ 'yi ve $\frac{D}{Y}$ 'yi baskılayarak, kriz momentumunu ortaya çıkarır.

12) Marksist kriz teorisinin bu varyantı son zamanlarda, Marx'ın *Capital*, Cilt I, 25. Kısımda ortaya koyduğu tartışma çizgisini izleyen belli sayıdaki Marksist taraflından ortaya konmuştur. Örneğin, bakınız. Andrew Glyn and Bob Sutcliffe, *Capitalism in Crisis* (N.Y.: Pantheon, 1972). Söz konusu çalışmanın B ekinde yazarlar analizleriyle ilgili olarak *Capital*'den alıntı yaptıkları pasajlar üzerinde durmaktadır.

İkinci olarak, emeğin giderek kıt hale gelmesinin işçilerin, güçlü sendikalar biçiminde daha başarılı bir biçimde örgütlenmelerini ve taleplerini daha güçlü bir biçimde ifade etmelerini sağlayarak kapitalistler karşısındaki siyasî-iktisadî gücünü artırdığını varsaymaktadır.

İşçilerin gücünün artmasının da, ekonomide ortalama birim emek maliyetlerinde (u^w) bir yükselmeye neden olduğu varsayılır. Bu varsayımın arkasındaki uslamlama, u^w'nin belirleyicilerinin incelenmesiyle anlaşılabilir:

$$u^w = \frac{W}{Q} = \frac{L}{\frac{Q}{L}} = \frac{w}{q} \qquad (4a)$$

W toplam ücret ödemelerini, Q reel olarak net çıktıyı (ya da katma değeri), L toplam (ödenmiş) emek saatini, w ortalama saatlik parasal ücreti ve q ortalama bir saatlik (ödenmiş) emek üretkenliğini göstermektedir. İşçilerin kapitalistler karşısındaki güçlü pazarlık gücünün w'nin artış oranını hızlandırdığı ve/veya q'nun artış oranını yavaşlamasını mümkün hale getirdiği (zira işçilerin, işverenlerin aşırı disiplin, ödeme yapılmaksızın faaliyetlerin hızlandırılması ve bir saatlik çalışma karşılığında reel ürün artışını sağlayacak diğer tedbirlere karşı direnme hususunda daha iyi durumda olmaları nedeniyle) varsayılır. (4a) no'lu eşitlikten, bu iki etkinin herhangi türden bir bileşiminin u^w'nin artış oranını artırdığı sonucu ortaya çıkar; bu hızlanma ise er ya da geç u^w'nin *düzeyini* yükseltmelidir.

Teorinin nihaî kritik unsuru, kapitalistlerin u^w'de meydana gelen herhangi bir artışa, gayrîsafî çıktı fiyatlarında (p^G) net gelir içindeki kâr payını sürdürmeye yetecek bir artışla karşılık vermeyeceği hipotezidir. Vergileri göz önüne almadan (ve kârlarla birlikte faiz ve rant da dâhil olmak üzere), bir metanın gayrîsafî çıktı fiyatı şu şekilde ifade edilebilir:

$$p^G = u^M + p^Y = u^M + u^W + u^{\Pi} \qquad (4b)$$

u^M birim başına malzeme maliyetini, p^Y her bir birimin katma değerini (net çıktı fiyatı) ve u^{Π} birim başına kârı temsil etmektedir. Net gelir içindeki kârların payı şu şekilde ifade edilebilir:

$$\frac{\Pi}{Y} = \frac{\frac{\Pi}{Q}}{\frac{Y}{Q}} = \frac{u^{\Pi}}{p^Y} = \frac{u^{\Pi}}{u^{\Pi} + u^W} \qquad (4c)$$

Y, reel olarak p^Y'nin net çıktıya (Q) oranıyla deflate edilmiş parasal net çıktıdır. (4c), kapitalistlerin $\frac{\pi}{Y}$ düzeyini sürdürmek için, u^π'nin u^W'yle aynı oranda artışını sağlaması gerektiğini ifade etmektedir. Böylelikle, bu, gayrîsafî çıktı fiyatlarını aşağıdaki kadar artırır:

$$rp^G = ru^W + \frac{u^\pi}{u^W} ru^W \qquad (4d)$$

(4d)'de, ru^W, kapitalistlerin önceki u^π düzeyini sürdürmek için yeterli olan fiyat artışıdır; u^π'yi u^W'deki artışla aynı oranda artırmak için ilâve bir terim gereklidir. rp^G'den daha az bir fiyat artışı, $\frac{u^\pi}{u^W}$'de ve dolayısıyla da, $\frac{\pi}{Y}$'de düşmeyle sonuçlanacaktır.[13]

Yedek işçi ordusunun kullanılması teorisini nitelendiren yukarıdaki hipotezlerin sırası $\frac{\pi}{Y}$'de azalmaya neden olur. $\frac{Y}{Z}$ ya da $\frac{Z}{K}$'de daha önce ya da eşanlı bir azalma meydana geleceği varsayılmaz; bu nedenle, $\frac{\pi}{Y}$'de meydana gelen bir azalma, Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantındaki r'deki azalmanın ilk kaynağıdır. Bu noktada, kapitalistler için açısından kritik sorun, *talep* alanından (ikinci varyantta olduğu gibi) ya da *üretim* alanından (birinci varyantta olduğu gibi) ziyade *bölüşüm* alanında ortaya çıkmaktadır.

Marksist kriz teorisinin bu üç varyantından her biri, kâr oranlarının uzun dönemli düşme eğilimine dayanan yüzyıllık kapitalist kriz teorilerini geliştirmek için kullanılmıştır.[14] Söz konusu üç varyantın her birini, yüksek bir kâr oranının ortaya çıkardığı büyümenin kâr oranının düşmesine ve düşük bir kâr oranının yarattığı çelişkilerin kâr oranını yeniden yükselmesine neden olduğu çevrimsel kapitalist kriz teorilerinin temeli olarak da kullanmak mümkündür. Bundan sonraki üç kesimin amacı, belirtilen üç varyantın her birine dayanan çevrimsel kriz teorilerinin yapısını dikkatli bir biçimde incelemek olacaktır.

III. Organik Bileşim ve Kapasite-Sermaye Oranı

Sermayenin artan organik bileşimi teorisi Marx tarafından geliştirilmiş ve Marksistler tarafından öncelikle kâr oranlarının uzun dönemli düşme eğilimini açıklamada kullanılmıştır. Bununla beraber, söz konu-

13) Böylelikle, kapitalistler yüksek çıktı fiyatları şeklinde birim maliyetlerde bir yükselmeyle karşılaşsalar bile, kâr paylarında (çok az) bir düşmeyle karşı karşıya kalacaklardır.

14) Bu derlemede yer alan Alcaly ve Shaikh'in çalışmalarına bakınız.

su teorinin kâr oranlarının kısa dönemli dalgalanmalarını açıklamada nasıl kullanılabileceği üzerinde kısaca durmak düşünmeye değer bir husustur. Teorinin temel varsayımı, üretken sermayenin sermaye stokuna oranında ($\frac{Z}{K}$) meydana gelen değişmelerin, ortalama kâr oranında (r) meydana gelen değişmelerin kritik kaynağı olduğudur. Çevrimsel bir genileme sürerken ($\frac{Z}{K}$) neden düşmeli ve çelişki ortaya çıktıktan sonra neden yeniden yükselmelidir?

($\frac{Z}{K}$)'yi fizikî ve fiyat bileşenleri cinsinden ifade ederek işe başlamak yararlı olacaktır:

$$\frac{Z}{K} = \frac{Z^*}{K^*} \frac{p^Y}{p_K^G} \tag{5}$$

Z^* ve K^*, Z ve K'nin fizikî ölçüleri ve p^Y ve p_K^G buna tekabül eden fiyat deflâtörleridir.[15] Z reel üretken kapasiteyi ya da *potansiyel* net çıktıyı temsil etmektedir; bu, toplam (sabit ve işletme) reel sermaye stokunun (K) ve toplam olarak potansiyel emek saati girdisinin fonksiyonudur (N). $\frac{Z^*}{K^*}$, devam eden büyüme makul olarak görülmeye başlandıktan bir süre sonra düşmelidir. Genişlemenin ilk yani çok kârlı aşaması boyunca yatırım oranı nispî olarak yüksekken, N'nin artış oranı en nihayetinde nüfus artış oranı tarafından sınırlandırılır; dolayısıyla da, K'nin artış oranı, N'nin artış oranını aşar. Hızla artan girdiye ilişkin azalan getiri, girdinin ortalama fizikî üretkenliğinde bir azalmaya neden olur ($\frac{Z^*}{K^*}$). Benzer uslamlama, bir gerilemenin ilk aşaması boyunca görülen düşük yatırım oranına karşılık $\frac{Z^*}{K^*}$'de bir yükselme meydana gelmesi beklentisini ortaya çıkarır.

Bununla birlikte, yukarıdaki sonuçlar hem sermaye ($\frac{Z^*}{K^*}$) ve hem de emeğin ($\frac{Z^*}{N^*}$) ortalama fizikî üretkenliğini yükseltme eğilimine sokacak teknolojik ilerlemenin rolünü yok saymaktadı. Pratikte, teknolojik ilerleme oranı, yeni teknolojiler genellikle yeni tür sermaye donanımında cisimleştiğinden, K'deki artış oranıyla birlikte değişme eğilimine girecektir. Böylelikle, teknolojik ilerlemenin genişleme döneminde nispî olarak hızlı ve daralma döneminde nispî olarak yavaş olması beklenebilir. ($\frac{Z^*}{K^*}$) genişlemede fiilen azalacağından, bu azalmanın olma ihtimâli yüksektir; bu, daralma döneminde ($\frac{Z^*}{K^*}$)'de de bir artış imkânını verse

15) Z ve Y tam anlamıyla uygun iki değişken olduğundan, Z ve Y'ye ilişkin fiyat deflâtörü aynıdır.

de, bir bütün olarak çevrim boyunca ($\frac{Z'}{K'}$)'nın değişmesini azaltır. Emek tasarrufunu sağlayan sadece teknolojik ilerleme olup, ($\frac{Z'}{K'}$) üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Böylelikle, ($\frac{Z'}{K'}$)'deki dalgalanmalar r'deki çevrimsel değişmeleri açıklayacaksa, teknolojik ilerleme sistematik ve ağırlıklı olarak emek tasarrfu sağlama yönünde gelişme gösterdiği varsayılır.

$\frac{Z}{K}$'dekiçevrimsel dalgalanmaların alternatif potansiyel kaynağı, $\frac{p'}{p_K^G}$ olan fiyat oranıdır. p^V bir bütün olarak ekonomideki reel net çıktı başına düşen katma değeri temsil etmektedir; bu, ortalama birim emek maliyeti (u^W) ve ortalama kâr (u^π) toplamıdır (4b no'lu eşitliğe bakınız). p_K^O, ekonominin sermaye stokunu oluşturan tüm mallara ilişkin gayrîsafî çıktı fiyat endeksidir; öyle ki, birim maddî girdi maliyetni (u_K^M) yansıtan bir bileşenin yanı sıra sermaye malı arz eden sanayilerde birim başına düşen katma değeri ($p_K^V = u_K^M + u_K^\pi$) yansıtan bir bileşeni de içinde barındırmaktadır. Bu nedenle, $\frac{p^r}{p_K^G}$'deki değişmenin mümkün olan iki kaynağı bulunmaktadır: (1) p^V ve p_K^r'deki diferansiyel hareket ve(2) p^V ve u_K^M'deki diferansiyel hareket.

$\frac{p^r}{p_K^G}$genişleme döneminden sonra düşüp, daralma döneminden sonra yükselmeli midir? Genişlemenin ilk aşamasında yüksek yatırım oranı, üreticilerin, ekonominin diğer sektörlerindeki üreticilere oranla çıktı fiyatlarını ve dolayısıyla da, birim kârlarını (u_K^π) ve birim başına düşen toplam katma değeri (p_K^r) yükselttiği sermaye mallarını arz eden sanayilerde geçici arz kıtlığı ortaya çıkarabilir. Aksine, nispî arz kıtlığı tahminen rken bir daralma sonucunda sermaye malı olmayan malları arz eden sanayilere doğru yer değiştirir. Böylelikle, $\frac{p^r}{p_K^G}$, yatırım oranıyla (çok az bir gecikmeyle), genişlemenin tam da ortasına denk düşen evresinde $\frac{Z}{K}$'yi ve r'yi baskılayacak ve daralmanın tam da ortasına denk düşen evresinde yükseltecek bir biçimde ters yönlü bir ilişki içind olması gerektiği oldukça akla yatkındır.

İkinci fiyat oranı olan $\frac{p^V}{u_K^M}$'nın göz önüne alınması, öncelikle'deki değişmelerin kaynağının anlaşılmasını gerektirir. Herhangi bir sanayideki birim başına düşen malzeme maliyeti (u_V^M), maddî girdilerin biriminin fiyatının (gayrîsafî çıktı), birim başına düşen girdilerin fizikî üretkenliğine (p_V^M) oranı olarak ifade edilir.[16] Makul ölçüler çevresinde, çoğu em-

16) Bu kesinlikle (4a) no'lu eşitlikten elde edilen ortalama birim emek maliyetine benzemektedir.

tianın fizikî malzeme içeriğinin zaman içinde çok fazla değişmeyeceğini (en azından çevrimsel olmayan bir biçimde) varsaydığımızda, u_r^M, p_r^M'yle doğru yönlü bir biçimde değişir. p_r^M, maddî içerik ve katma değer bileşeni de dâhil olmak üzere gayrîsafî fiyattır. Maddî içerik de, maddî içerik (ilgili arzı sağlyan sanayilerde maddî girdilerin gayrîsafî fiyatını yansıtarak) ve katma değer içeriğe ve böylece *ad infinitum* ayrılır. p_r^M'nin ortalama değerinin (tüm sanayilerde), (tüm ekonomi açısından) p^Y'den farklı hareket etmesi ölçüsünde, bu, en nihayetinde, söz konusu ekonominin dışından arz edilen girdilerin fiyatları nedeniyle olmalıdır.[17] Sermaye malı arz eden sanayilerin bu bağlamda sistematik olarak atipik olduğunu varsaymak için ortada bir neden olmadığından, u_r^M *dışsal* maddî girdilerin fiyatlarıyla (p^X) doğru yönlü olarak değiştiği varsayılabilir.

$\frac{p^r}{p^x}$ ve dolayısıyla da, $\frac{p^r}{u_r^M}$, bir genişleme döneminden sonra düşmeli ve bir daralma döneminden sonra da yükselmeli midir? Bu ancak, çevrimsel dalgalanmalar aşamakta olan ekonominin ilgili dış piyasalar üzerinde etkisinin, gerekli dışsal maddî girdi talebini önemli ölçüde etkilemede yeterince büyük olması çerçevesinde geçerlidir. Böyleyse, $\frac{p^Y}{u_r^M}$'nin, $\frac{p^r}{p^x}$ kadar değişmesi ve böylelikle de, $\frac{p^r}{u_r^M}$'de çevrimin güçlendirdiği etki üzerinde ilâve itici güç vermesi beklenebilir. Bu katkı, dışsal girdiler ekonomide gerçekleştirlen katma değere oranla çok sınırlandırılmışsa ya da bir bütün olarak ekonomi, söz konusu girdileri kullanan diğer ekonomilerle ilintili olarak küçükse çok fazla olmayacaktır. Ancak, dışsal girdiler önemliyse ve ekonomi nispî olarak büyükse, $\frac{p^r}{u_r^M}$'nin kâr oranındaki çevrimsel dalgalanmalara katkısı önemli olacaktır.[18]

IV. Eksiktüketim ve Kapasite Kullanım Oranı

Eksiktüketim teorisi ilk olarak kapitalist bir ekonomide uzun dönem durgunluk eğilimlerine ilişkin bir açıklama olarak kullanılmış olmakla birlikte kapitalist bir ekonominin kısa dönemli çevrimsel davranışını

17) Ele alınan ekonomi tümüyle yurtiçi ekonomiyi ifade ederse, 'dış' kavramıyla ifade edilen yabancı ekonomilerdir. Ancak, ele alınan ekonomi sadece temel bir sektörü kapsıyorsa, bu durumda 'dış dünya', yurtiçinde yer alan diğer sektörleri de ifade edecektir (6. dipnota bakınız).

18) Bu çerçevede, dünya kapitalist sisteminin giderek bütünleşmesinin iki zıt etkisi söz konusu olacaktır. Bir taraftan, ülkedeki kapitalist ekonomi dış girdilere daha bağımlı hale gelecektir. Diğer taraftan da, kullandıkları girdilerin büyük bir kısmını ülke içinden temin eden ülke içindeki birbirinden ayrı iktisadî yapılar tek bir kapitalist ekonomi olarak birleşir.

açıklamaya da uyarlanmıştır.[19] Teorinin yüzyıllık versiyonu gelir dağılımında, tüketimin (C) gelire (Y) oranını azaltan kârlar lehine yüzyıllık bir yer değişmeye ve en nihayetinde de kapasite kullanım oranında bir düşmeye neden olduğunda, çevrimsel versiyon bu olgunun çevrimsel genişleme döneminde yer almasına rağmen daha sonra ortaya çıkacak daralma döneminde tersine döneceğini ileri sürmektedir. Bu neden böyle olmalıdır? Teorinin mantığı, bir genişlemenin ilk aşamalarında başlayan olayların gidişatını analiz etmeyle anlaşılabilir.

Genişlemenin başlangıcında ekonomide reel çıktı düzeyi (Q) çevrimsel süreçte ulaşılan dip noktasından başlayan bir hareket çerçevesinde yükselmeye girmiştir. Bu aşamada $\frac{Y}{Z}$ ve istihdam oranı (n)[20] nispî olarak düşüktür. Ancak, kiralama ve işten çıkarma, idarî ve denetleyici personeli, v.s. tutma ihtiyacı, firmanın işgücü hacmini önceki kötüleşmede Q'yu azalttığı kadar azaltmasının önüne geçeceğinden, $\frac{Y}{Z}$'nin dikkat çekici bir biçimde n'den daha düşük olması kesin gibidir. Ödenmiş emek saati de (L) Q'yla orantılı bir biçimde azaltmamıştır; fazla çalışma ortadan kaldırılabilecek olmakla birlikte yapılacak çok az iş olsa bile, geçici olarak işten çıkarılmayan işçilere genellikle tam zamanlı çalışmış gibi para ödenmeye devam edilir. Gerçekte, 'içsel işsizlik' (kapasite altı ödenmiş emek), 'dışsal işsizlik' (kapasite altı ve ödenmemiş emek) sınırlandırıldığından artar. Sonuç olarak, genişlemenin başlangıcı aynı zamanda düşük ortalama emek üretkenliğiyle de karakterize edilir ($q=\frac{Q}{L}$).[21] Ortalama saatlik parasal ücret (w) kötüleşme sırasında kolaylıkla azaltılamadığından[22], ortalama birim emek maliyeti ($u=\frac{w}{q}$) nispî olarak yüksek olacaktır.

Genişleme ivme kazandıkça, firmalar içsel işsizliği yeni işçi kiralamadan ve dışsal işsizliği azaltınadan önce azaltına eğilimine gireceğinden

19) Bakınız Howard Sherman, *Stagflation: A Radical Theory of Unemployment and Inflation*, (Harper Bc Row, 1976), 3-5. Kısımlar. Sherman, çevrimsel eksiktüketim teorisini, artan birim emek maliyetine (bu çalışmada üçüncü varyant olarak ele alınan) değil de, artan birim maddî maliyete dayanan çevrimsel kâr sıkışması teorisiyle bütünleştirmiştir.

20) n burada istihdam edilenlerin toplam istihdama ve toplam işsizlere oranı ya da 1 eksi işsizlik oranı olarak tanımlanmıştır.

21) Bir genişlemenin başlangıcında $\frac{Y}{Z}$ düşük olduğunda q'nun nispî olarak düşük olmasının bir başka nedeni, tesislerin optimal kapasitelerinin altında işletildiğindetüm kaynakların kullanımında üretimin daha az etkin olmasıdır.

22) Gerçekte, w bir kötüleşme durumunda yükselebilir. Zira yüksek ücret ödenen idarî personel ve danışmanlarla karşılaştırıldığında düşük ücretlerle çalışan işçilere yol verilmesi daha muhtemeldir.

$\frac{Y}{Z}$ ve Q, n ve L'den daha hızlı artacaktır. Böylelikle, genişlemenin birinci aşaması q'de nispî olarak hızlı artış ve -muhtemelen de- u^w'de bir azalmayla karakterize edilir. Çıktı fiyatları (p^G) sabit tutulursa (4b no'lu eşitliğe bakınız), u^w'de meydana gelen bir azalma birim başına düşen kârları (u^π) yükseltecektir. u^w'de meydana gelen bir azalma p^G'yi tam anlamıyla aşsa bile, u^π'nin u^w'a *oranı* yükselecek ve dolayısıyla da, kârların gelir içindeki payı ($\frac{\pi}{Y}$) artacaktır (4c no'lu eşitliğe bakınız).

Böylelikle, çevrimsel genişlemenin en azından birinci aşamasında gelir dağılımının kârlar lehine hareket edeceğini varsaymak oldukça akla yatkındır. Bunun ötesinde, öncelikle aynı uslamlama çizgisi, gelir dağılımının çevrimsel daralma boyunca ücretler lehine hareket edeceğini ileri sürmektedir.

Eksiktüketim teorisinin ikinci unsuru -ücret elde edenlerin ortalama tüketim eğiliminin, kâr elde edenlerin ortalama tüketim eğiliminden yüksek olduğu varsayımı- çoğunlukla carî tüketimin azalan marjinal faydası biçimindeki psikolojik mefhum ve mülk geliri elde edenlerin genellikle emek geliri elde edenlerden daha zengin olduğu gözlemi üzerinde temellendirilir. Ancak, doğrulanması gerçekten gereken olan husus, kârların önemli bir kısmının, şirketler tarafından kendi iç finansmanlarına yönelik olarak tutulduğu ve bu yolla da, tüketimin büyük bir kısmının finanse edildiği harcanabilir gelir akımının önlendiği (zengine ve fakire) gerçeğidir. Böylelikle, gelir dağılımının çevrimsel kalıbı, genişleme döneminin birinci kısmında tüketimin gelire ($\frac{C}{Y}$) derneşik oranının düşmesi ve daralma döneminde $\frac{C}{Y}$ 'de artış biçiminde ortaya konur.[23]

Eksiktüketim teorisinin üçüncü kritik bileşeni, yatırımın gelire oranında ($\frac{I}{Y}$) meydana gelen değişmenin, $\frac{C}{Y}$'de, sabit bir derneşik talep (D) düzeyinin tam üretken kapasiteye yakın bir düzeyde kalması sağlayacak bir biçimde meydana gelen değişmeleri telâfiye yönelik hizmet etmeyeceğidir. $\frac{C}{Y}$ 'nin genişlemenin birinci aşamasında düşeceği varsayılabiliyorsa, $\frac{I}{Y}$ 'deki artış neden bunu sağlayacak bir biçimde düzenlenmesin? En azından bir süre için, bir önceki daralmanın tersine dönmesi sadece artan kâr beklentileri ve yatırım çerçevesinde ortaya çıkabileceğinden, $\frac{I}{Y}$ 'nin yükselmesi beklenebilir. Bunun ötesinde, ekonominin

23) $\frac{C}{Y}$ 'deki çevrimsel değişim kalıbı aynı zamanda tüketicilerin atalet içinde bulunmasıyla da açıklanabilir: kişilerin geliri arttığıda, tüketimlerini artırmada hızlı davranmayabilirler; gelirleri azaldığında ise daha önceki tüketim standartlarını korumaya çalışabilirler.

yeniden canlanması, her ikisinin de fiilî kâr oranı (r) üzerinde olumlu etkisinin olduğu ve dolayısıyla da, daha öte kâr beklentilerini ve $\frac{I}{Y}$'yi uyarma özelliği olan $\frac{Y}{Z}$'de ve $\frac{\pi}{Y}$'de bir artışı beraberinde getirir.

Genişleme bir süre sonra rayına oturduğunda, $\frac{Y}{Z}$'de, $\frac{\pi}{Y}$'de ve r'de meydana gelen artış oranı ve de $\frac{C}{Y}$'de meydana gelen azalış oranı, tam kapasite üretime yaklaşıldığında zayıflayacaktır. Kritik soru, bu noktada neden $\frac{I}{Y}$'deki artışın $\frac{Y}{Z}$ ve $\frac{\pi}{Y}$ ile birlikte r'nin tam kapasite üretimde zirveye ulaşmasıyla r'deki azalmayla açıklanamayacağıdır.[24] $\frac{Y}{Z}$ ve $\frac{\pi}{Y}$ maksimuma ulaştığında $\frac{C}{Y}$ minimum olduğu için, yatırımcıların $\frac{C}{Y}$'de sürekli azalma yönünde görülen bir gelişmeden (teorinin yüzyıllık versiyonunda olduğu gibi) korkmaları gerekmemektedir.

Bunun yerine, teorinin en mantıkî uzantısı, kâr beklentilerinin ve dolayısıyla da, $\frac{I}{Y}$'nin, r'deki *değişme oranı* (r*) ve r'nin düzeyi nedeniyle etkileneceğini varsaymaktır. r*, r'ye öncülük eder; $\frac{Y}{Z}$, $\frac{\pi}{Y}$ ve r maksimuma ulaşmadan önce, r* düşmeye başlar. Böylelikle, $\frac{I}{Y}$'nin r'ye olan fonksiyonel bağlılığı, genişlemenin tam da ortasında $\frac{Y}{Z}$ ve r'de bir azalmaya katkıda bulunan ve ekonomide kötüye gidişe neden olan $\frac{I}{Y}$'deki bir kötüleşmeyi açıklayabilir. Kötüye gidiş, $\frac{D}{Y}$, $\frac{D}{Z}$ ve $\frac{Z}{Y}$'nin *azalma oranını* ve dolayısıyla da, r'yi yavaşlatan $\frac{C}{Y}$'deki bir artışı beraberinde getiren $\frac{\pi}{Y}$'de bir azalmaya neden olur. Ancak, r'deki azalma oranının yavaşlaması, r*'nin artması anlamına gelir. $\frac{I}{Y}$ r*'ne ve r'ye duyarlıysa, kötüye gidiş kendi kendisini sınırlayan bir nitelikte olacak ve ekonominin yeniden genişlemesine yönlik endojen güç er ya da geç gelişecektir.[25] Böylelikle, $\frac{I}{Y}$'nin r*'ne olan basit fonksiyonel bağımlılığının değiştirilmesi gereklidir ve eksiktüketim teorisinin çevrimsel versiyonunun varlığını sürdürmek için $\frac{I}{Y}$'nin r*'ne olan anlamlı fonksiyonel bağımlılığı yeterlidir.

V. Emek Kıtlığı ve Kârların Payı

Yedek işçi ordusunu kullanma teorisi, yüzyıllık krizleri açıklamada olduğu kadar çevrimsel krizleri de açıklamada kullanılagelmiştir.[26] Söz

---

24) $\frac{Z}{K}$, önemli sayılabilecek hiçbir değişmeyl değişmeyecek olması düşüncesiyle eksiktüketim teorisi temelinde ele alınmıştır.

25) Uygulamada, kapitalist ülkelerin hükümetlerinin, çok daha kötü bir durum içine düşmeden önce kötü gidişatı sonlandırmak için artık genişletici uygulamalarla müdahale etmeleri beklenmektedir. Bu yolla da, çevrimsel canlanmanın endojen olarak gerçekleşmesini bekleme ihtiyacı kalmamıştır. Ancak, devletin rolüne ilişkin tartışma, çalışmanın VI. kesimine bırakılmıştır.

26) Bu çalışmada ele alınan üçüncü varyant çerçevesinde bir çevrimsel kriz teorisinin sunumu açı-

konusu teorinin ilk dört bileşeni gerçekte yüzyıllık kriz bağlamından ziyade daha çok çevrimsel krize yönelik olarak uygulanabilir niteliktedir. Çevrimsel genişleme geliştiğinde, emek talebi emek arzından daha hızlı büyüdüğünden ve yedek işçi ordusu azaltıldığından, işsizlik oranı düşer. Aksine, daralma geliştiğinde ve işsizlik oranı yükseldiğinde, bunun tersinin geçerli olduğu açıktır. Bunun ötesinde, işçilerin kapitalistler karşısındaki siyasî-iktisadî gücünün emeğin kıtlık derecesi nedeniyle doğru yönlü bir biçimde değiştiğini varsaymak da oldukça akla yatkındır. Bununla birlikte, güç dağılımını etkileyen diğer birçok değişkenin de olduğu açıktır, dolayısıyla da, bu durumun emek piyasasındaki koşullarla oldukça yakından ilgili olması her zaman beklenmemelidir.

Teorinin en çok tartışılan ve dolayısıyla da, üzerinde en fazla düşünülmesi gereken tarafı, söz konusu teorinin üçüncü ve dördüncü hipotezleridir. Çevrimsel bir bağlamda, üçüncü hipotez, genişleme sürecinde işçilerin gücündeki artışın, parasal ücretler artışının hızlanması (w) ve ortalama emek üretkenliğinin (q) yavaşlamasına ilişkin bir bileşimi etkileyerek, birim başına düşen ortalama emek maliyetinin (u^w) yükselmesine neden olduğunu ortaya koymaktadır. Aksine, daralma döneminde işçilerin gücünde meydana gelen azalışın, parasal ücret artışının yavaşlaması (w) ve ortalama emek üretkenliğinin (q) hızlanmasına ilişkin bir bileşimi etkileyerek, birim başına düşen ortalama emek maliyetinin (u^w) düşmesine neden olduğunu ortaya koymaktadır.

w'deki artış oranının işçilerin gücündeki gelişmeyle pozitif yönlü bir ilişki içinde olduğu ve dolayısıyla da, işçilerin gücü artarken hızlanması ve söz konusu güç azaldığında yavaşlaması gerektiği argümanı, geleneksel makroiktisadın Phillips analizinin altında yatan argümana tekabül etmektedir; aradaki tek fark, Phillips analizinin ara değişken niteliğinde olan işçilerin gücünü göz önüne almaması ve w'deki büyümeyi emek kıtlığının doğru yönlü bir ilişki çerçevesine oturtmasıdır.[27] Bu, işçilerin emek piyasası davranışı *parasal* ücret düzeyini (w) yükseltirse, makul bir argümandır. Bununla birlikte, işçilerin gerçekten ilgilendik-

---

sından bakınız Raford Boddy and James Crotty, 'Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 7, No. 1 (Spring, 1975).

27) Bakınız George Perry, *Unemployment, Money Wage Rates, and Inflation*, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966). w'de meydana gelen değişme oranını açıklamada kullanılan Phillips eğrisine ilişkin denklemler, işsizlik oranının (ya da emek kıtlığına ilişkin diğer ölçütlerin) yanı sıra fiyatta meydana gelen bir (gecikmeli) değişme oranını da içermektedir.

leri husus *reel* ücret (w*) düzeyidir.

$$w = p_c^G w^* \qquad (6)$$

p_c^G ve işçi sınıfının yaşam standardını yansıtan tüketici fiyat endeksidir. Gerçekte işçiler esas itibariyle w* cinsinden pazarlık ederlerse, işçinin gücüyle ve emek kıtlığıyla fonksiyonel olarak ilişkilendirilmesi gereken w'den ziyade w*'dir. w'nin üçüncü hipotezde ortaya konan şekilde davranması, p_c^G 'nin çevrimsel davranışına bağlıdır.

p_c^G 'nin büyüme oranı, w*'nin büyüme oranıyla doğru yönlü bir biçimde ilişkilendirilirse ya da söz konusu büyüme oranı üç aşağı beşyukarı çevrimde değişmezse, hipotez geçerliliğini sürdürür. Ancak, w* hızla büyürken (örneğin, genişlemenin sonlarında), p_c^G yavaş bir büyüme eğilimi gösterirse ve w* daha yavaş büyürken (örneğin, daralmanın sonlarında), p_c^G çok hızlı bir büyüme eğilimi gösterirse, hipotez geçerliliğini yitirecektir. p_c^G, fonksiyonel olarak diğer değişkenlere (p_c^x , w_c, q_c) bağlı olan birkaç farklı bileşimden oluştuğundan (u_C^M, u_C^w , u_C^π), çevrimde nasıl dalgalanma göstereceğini*a priori* belirlemek çok zordur. Tüm bileşenleri veri iken, çevrimsel dalgalanmaya ilişkin belli bir kalıbın olmadığını göstermek ve dolayısıyla da, w'nin büyüme oranı ve işçilerin gücü arasındaki ilişkiye basitçe tesadüfî değişimin bir unsurunu ilâve etmek daha muhtemeldir. Bununla birlikte, w'nin hipotez olarak ortaya konan çevrimsel davranışında w*'den ziyade p_c^G hesaba katıldığından, bu durumda, -hipotezin altında yatan uslamlamanın aksine-, bu işin sorumlusu emek kıtlığı ve emeğin varsyılan gücü değildir.[28]

q'nun büyüme artış oranının işçilerin gücünün negatif fonksiyonu olduğu argümanı, işçinin işyerindeki davranışının ortalama emek üretkenliğini etkileyebilme biçimlerine odaklanmaktadır. Doğrusu, işçi di-

---

28) p_c^G 'nin yavaş bir biçimde yükselmesine nazaran hızlı bir biçimde yükselmesi durumda w'nin geçerliliğini koruması için daha fazla emek gücüne ihtiyaç olduğu doğruysa, p_c^G 'deki gelişmeye karşılık olarak w yükseldiğinde emek gücünün üzerinde konuşulan bir konu olmaya devam edileceğihâlihazırda da ileri sürülebilir. Hızla yükselen bir p_c^G 'ni kaynağının hızla yükselen bir p^x olması ihtimâl dâhilindedir. Bu gerçekten burada ele alınan dolaylı mekanizma yoluyla hızlanan bir w ve u^w'nin kaynağıysa, bu gelişme aynı zamanda da daha sonra ele alacağımız dolaylı mekanizma yoluyla da u_w^M 'de bir artış meydana gelmesine neden olur. Hem u_x^M ve hem de u^M'de meydana gelen yükselme $\frac{\pi}{y}$ üzerinde aşağı yönlü bir baskıya neden olacaktır. Böylelikle de, p^x'de meydana gelen hızlı bir artışın kâr payı ve kâr oranları üzerinde ikili bir negatif etkisi olacaktır.

siplini -düzenlilik, dakiklik, itaat, özen, v.s.- üretken etkinliğe katkıda bulunur ve işçinin disiplinsizliği -görev yerinde olmaması, yavaş olması, başkaldırı, dikkatsizlik, v.s.- aksi yönde etkide bulunur. İşverenlerin işçilerin gücü zayıf olduğunda disiplin uygulama kabiliyetine sahip oldukları ve işçilerin de, güçlü olduklarında uygulanan disipline karşı direnme kabiliyetinde olmaları bilinen bir hususdur. Bu nedenle, üçüncü hipotezin bu yönü oldukça makuldür; bunun temel sınırlaması ise uygulamada q'de meydana gelecek aynı derecede ya da daha önemli sayılabilecek çevrimsel değişmelere ilişkin mümkün olan diğer açıklamalardır.

(Marksist kriz teorisine ilişkin bu incelemede) en uygun alternatif açıklama, gelirin ücretler ve kârlar arasındaki bölüşümünde meydana gelen çevrimsel kaymaları açıklamada geliştirilmiş olan çevrimsel eksiktüketim teorisidir.[29] Artan kapasite kullanım oranıyla ($\frac{Y}{Z}$) birlikte gelişme gösteren 'içsel işsizliği' azalması nedeniyle genişlemenin başlangıcında q'nun hızlanma eğilimine gireceği v bunun tersi bir durum gerçekleştiğinde ise yavaşlayacağı ileri sürülmektedir. Eksiktüketim teorisine göre, $\frac{Y}{Z}$ zirve ve dip noktalarına sırasıyla genişlemenin ve daralmanın ortalarında ulaşmaktadır. Bu böyleyse, söz konusu durum, q'nun gnişlemenin sonlarına doğru yavaşlayacağını ve daralmanın sonlarına doğru da hızlanacağını açıklayabilir. Genelde, q'deki büyüme oranının hem içsel işsizlik oranında meydana gelen *değişme oranı*yla (ya da aşırı oranı) ve hem de dışsal istihdam *düzeyi*yle (ya da işçilerin gücünün) ters yönlü ilişki içinde olduğu beklenebilir.

Çevrimsel krizlere uygulanan yedek işçi ordusunu kullanma teorisinin dördüncü hipotezi, u^w'de meydana gelen değişmelerin, u^π'nin u^w'e ayak uydurmasını ve kârların önceki paylarını ($\frac{\pi}{Y}$) korumasını mümkün kılacak çıktı fiyatlarında (p^c) meydana gelen değişmelerle dengelenmeyecek biçiminde olmalıdır. Bunun yerine, genişlemenin sonlarında kapitalistler p^c'yi u^w'deki artışı telâfi edecek ve $\frac{\pi}{Y}$'nin düşmesini önleyecek kadar artırmayacak ve de daralmanın sonlarında u^c'yi, u^w'deki düşmeyi dengeleyecek ve $\frac{\pi}{Y}$'nin yükselmesini önleyecek kadar azaltma-

29) IV. Kesime bakınız. Genişlemede (sonlarına doğru) q'nun hızının yavaşlamasına ve daralmada hızlanmasına ilişkin bir diğer alternatif açıklama, emek piyasasının daralmış olması, yeni kiralanan işçilerin daha az nitelikli ve daha az deneyimli olmalarıdır. Bu ise q'de meydana gelen bir değişmenin, Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantında varsayıldığı gibi işsizlik oranının pozitif yönlü bir fonksiyonu olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, teorik bağın, işçinin gücüyle hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır.

yacağı varsayılmalıdır.

Tam rekabette girdi maliyetlerinde meydana gelen herhangi bir artış, çıktı fiyatlarında meydana gelen eşdeğer değişmeler biçiminde kendini gösterir, dolayısıyla da, u^w değişmeden kalır.[30] (4d) no'lu eşitliğe göre, bu, $u^{w'}$'de meydana gelen bir artışın $\frac{\pi}{Y}$ 'de bir azalmaya ve $u^{w'}$'de meydana gelen bir azalışın $\frac{\pi}{Y}$ 'de bir azalışa neden olacağı anlamın gelmektedir; bununla birlikte, $\frac{\pi}{Y}$ 'deki değişmelerin büyüklüğü çok küçük olacaktır.[31] $\frac{\pi}{Y}$ 'de meydana gelen çok önemli artışların/azalışların $u^{w'}$'de meydana gelen artışların/azalışların sonucunda ortaya çıkacağını göstermek için, u^{π}'nin aslında u^w arttığında azaldığını ve azaldığında arttığını ele almak gerekir. Böylesi bir argüman, tam rekabetten ziyade oligoplün varlığı ve doğası çerçevesinde geçerli hale gelebilir.

$u^{w'}$ düştüğünde, u^{π}'ni neden yükselmesi gerektiğini açıklamak kolaydır. Zira oligopolistik bir sanayideki rakip üreticilerin, hemen hemen yeknesak bir fiyat politikası izleyen tüm üreticiler tarafından saldırgan olarak değerlendirilecek ve zımnî ve karşılıklı kârlı anlaşmalarla tehdit edilecek olmaları nedeniyle, çıktı fiyatlarının (p^G) azaltılmasının uzağında kalma mücadelesi verdikleri uzun zamandan beridir kabul edilen oligopolistik bir ilkedir.[32] (4b) no'lu eşitlikten ortaya çıkan sonuç, p^G'de (elinizdeki makale çerçevesinde u^M'de) bir değişme meydana gelmeden $u^{w'}$'de meydana gelen bir düşme ister istemez 'de bir yükselme ve dolayısıyla da, $\frac{\pi}{Y}$ 'de (çok önemli) bir yükselmeyi ifade eder.

u^w yükseldiğinde, oligopolistlerin, u^{π}'yi ya da $\frac{\pi}{Y}$ 'yi sürdürmek amacıyla p^G'yi yeterince yükseltmeyecekleri çok da belirgin değildir. Çoğu oligopolistik sanayide, sanayinin tümü açısından en iyi olduğu konusunda inisiyatif alıp çıktı fiyatlarını oluşturan 'fiyat önderi', üç aşağı beş yukarı yeknesak bir fiyat politikası geliştirir ve diğer firmalar da onu izler. i sanayindeki bir fiyat önderinin bulunduğu bir durumda gerçekleş-

---

30) p^G'de meydana gelen eşdeğer bir yükselmeyle $u^{w'}$'de meydana gelen bir yükselme sonucunda işinden vazgeçmeyen herhangi bir üretici, (varlığını sürdürmesi için daha önce minimum 'normal' kâr oranında faaliyet gösteren) firmayı faaliyet alanının dışında bırakacak olan bir u^{π} kaybıyla karşılaşacaktır. $u^{w'}$'de meydana gelen bir yükselme karşısında, p^G'yi işten vazgeçmek için gerekli olandan fazla yükselten bir üretici piyasaları ve kârları, fiyatlarını daha az yükselterek satışlarını artıran diğer firmaya kaptıracaktır. Aynı mantık, $u^{w'}$'de meydana gelen bir azalma için de geçerlidir.

31) (4d) no'lu eşitliğe ve 13. dipnota bakınız.

32) Oligopolistik rekabet ve fiyatlamanın doğası konusunda bakınız Paul Baran and Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, (N.Y.: Monthly Review, 1966), 3. Kısım.

mesi muhtemel olan gelişmeler, p_i^G 'de, u_i^w 'de meydana gelen bir artışa karşılık u_i^π ve $\frac{\pi_i}{Y_i}$ 'nin azalışını önlemeye yetecek kadar meydana gelen bir artış, daha düşük düzeydeki bir p_i^G 'de gerçekleşebilecek olan düşük hacimli sanayi satışlarından daha az düşük hacimli sanayi satışlarının (S_i) gerçekleşmesine izin vermelidir. Kâr *hacmi* (π_i), S_i ve u_i'nin sonucuna eşit olduğundan, kârı maksimize eden firmalar p_i^G 'i, S_i'de meydana gelen azalmaların u_i'de meydana gelen artışları dengelemediği düzeyin üstünde yükseltmeyi istemeyecektir. S_i gerçekten de p_i^G'yle ters yönlü bir ilişki içindeyse ve başlangıçta p_i^G , başlangıç koşullarında kârı maksimize eden düzeydeyse, u_i^w 'de meydana gelen bir artışa tepki veren kâr maksimizasyonunun p_i^G 'de, S_i'nin çok az gerileyeceği ve u_i^π ve $\frac{\pi_i}{Y_i}$ 'nin her ikisinin de düşeceği anlamına gelen oldukça küçük bir artış biçiminde gerçekleşeceği gösterilebilir.[33]

Böylelikle, fiyatlama politikası (kısa dönem) kâr maksimizayonuna dayanıyorsa, u^w'de meydana gelen bir artışın u^π 'de ve $\frac{\pi}{Y}$ 'de bir düşmeye neden olmasının, oliopolistik sanayilerin, ortalama olarak, söz konusu sanayiler $u^{\cdot\pi}$ düzeylerini korumak için p^G'yi yeterince yükseltilerse, S düzeylerini sürdüremeyecekleri biçiminde bir kritik varsayımın yapılması gerekli kılar. Bu varsayım, (1) oligopolistlerin çıktılarını bir ölçüde ikâme edebilecek çıktı üreten ve (2) u^w'de çok az bir artışla karşılan oligopol sektörünün dışında bulunan sanayiler varsa geçerliliğini koruyabilir. Alternatif bir biçimde ifade etmek gerekirse, bu koşullar, u^w'nin çok fazla yükselmediği yabancı ülkelerdeki üreticilerin ürün rekabeti söz konusuysa geçerlidir.

Ülke içindeki rekabetçi sektör ya da yabancı üreticiler tarafından konulan fiyat sınırlaması söz konusu olmasa bile, kârı maksimize eden oligopol önderlerinin u^w'de meydana gelen artışa karşılık $u^{\cdot\pi}$ 'lerini koruyamayacakları diğer koşullar mevcuttur. Birincisi, herhangi bir piyasadaki fiyat önderi, (ürünleri bir ölçüde ikâmeedilebilir) diğer oligopolistik sanayilerin aleyhine olacak bir biçimde söz konusu sanayilerin p^G'sini sınırlayarak, içinde bulunduğu sanayide satış yapma imkânı bulmaya yönelik düzenlemelere gider; böylesi fiyat rekabeti, fiyat indirimi

33) Negatif eğimli talep eğrisiyle birlikte (S, p_w^G 'nin negatif fonksiyonudur), ortalama maliyet eğrisinde meydana gelen yukarı yönlü bir değiştirme (u^w'de meydana gelen bir yükselme), ilk dengenin solunda (dolayısıyla da, daha düşük bir S) yeni bir denge dengeyi (marjinal gelir=marjinal maliyet) ortaya çıkaracaktır; yeni S düzeyinde, ortalama maliyet eğrisiyle talep (ya da fiyat) eğrisi arasındaki mesafe daha önceki mesafeden (dolayısıyla da, daha düşük bir u^π) daha az olacaktır.

biçiminde olmamakla birlikte (nedenleri daha önce tartışılmıştır), çok küçük fiyat artışları biçiminde gerçekleştirilebilir.[34] İkincisi, bir fiyat önderi, satışların ekonomideki reel derneşik talep düzeyinde, (1) alıcıların parasal gelirleri artsa da, yüksek fiyat düzeylerinde emtia almama yönünde direnç göstererek bir tür 'para aldatmacasını' ortaya koyması[35] ya da (2) hükümetin u^w ve p^G'de meydana gelen artışların enflasyonist etkilerini para arzındaki bir artışla uyumlu hale gelmesini (ya da reel derneşik talepte bir düşmenin önüne geçecek bir biçimde derneşik para talebini uyaracak bir şekil biçiminde) onaylamaması nedeniyle meydana gelen bir gerileme ihtimâli ya da ümidi temelinde sınırlandırılabilir.

Yukarıda belirtilen bir ya da birden çok neden çerçevesinde, kârı maksimize eden fiyat stratejisinin, bir genişlemenin son aşamasında u^w yükseldiğinde oligopol piyasasında bir gerilemeye neden olması oldukça muhtemeldir.[36] Alternatif olarak, oligopolistler u^{π}'nin düşmesini ön-

34) Bu olgunun tam bir benzeri uluslararası rekabette geçerlidir: tüm rekabet eden ülkeler u^w'de aynı yükselmeyle karşılaşsa bile, söz konusu ülkelerin üreticileri çıktı fiyatlarını, satışlarında meydana gelecek bir azalmaya maruz kalmaksızın kâr paylarını korumak için yükseltebilir. Bu ülkelerin herhangi birindeki bir üretici fiyatı, yabancı ülkelerdeki üreticilerin kâr paylarını korumaları için gerekli fiyattan daha az yükselterek söz konusu üreticilerinin pazarlarına baskın yapmanın yollarını arayabilir. Devalüasyon, ülkedeki üreticilerin rakiplerinin karşısında üstünlük sağlamak için kâr paylarından fedakârlıkta bulunmadan uluslararası fiyat rekabetine ilişkin alternatif bir araçtır. Bu nedenle de üreticiler tarafından tercih edilebilir bir araç olmakla birlikte siyasî sınırları söz konusudur.

35) Edward Neil Andrew Glyn and Bob Sutcliffe, *Capitalism in Crisis*, (N.Y.: Pantheon, 1972) adlı kitabına yazmış olduğu girişin yer aldığı s. xxxii ve devamında, 'anonim şirketler ve tüketiciler arasındaki yapılan' böylesi bir 'mücadele' ihtimâlini ileri sürmektedir.

36) Yine de u^{π}'nin genişlemenin sonunda azabilecek olmasının (daralmanın başlarında yükselecek olmasının) muhtemel bir diğer nedeni, oligopolistlerin yeni firmaların kendi sanayilerine girmelerini ve oligopol kârlarından pay almalarını önlemeyle ilgili olmalarıdır. Herhangi bir zaman diliminde herhangi bir oligopolistik sanayide yer alan firmanın ayrıcalıklı durumunu koruyarak ilgili sanayiye girişi engelleyen unsurlar -gerekli teknolojik know-how'ı toplama güçlüğü ve yeterli sermayeyi artırma güçlüğü- söz konusudur. Ancak, bu engellerin boyutu, iş çevrimleri sürecinde resesyon dönemlerinde yükselme ve refah dönemlerinde düşme biçiminde değişiklik göstererek gelişme eğilimindedir. Böylelikle, sanayideki mevcut firmaların bir genişlemeden sonra p^G'yi ve u^{π}'yi sınırlandırarak sanayiye giriş cazibesini azaltmaları (böylelikle de, en azında kısa dönemli oligopol kârların geçici olarak elde etmeye devam etmeleri) ve daha sonra da, p^G'yi ve u^{π}'yi genişleme süreci tersine dönmeye başladıktan sonra (dolayısıyla da, mevcut oligopol kârları ayrıştırarak) yükseltmeleri sözkonusudur. 'Girişi sınırlayan fiyat' modelini destekleyen yönetimli oligopolistik anonim şirketler fiyatlarına ilişkin tartışma ve görülen gerçekler konusunda bakınız Gardiner Means, 'The Administered Price Thesis Reconfirmed', *American Economic Review*, Vol. 62, No. 3 (June, 1972).

leyecek mark-up fiyatlama stratejisi izlerlerse, sonuç oligopol piyasasının bütünü açısından muhtemelen (ve yuarıda belirtilen aynı nedenler çerçevesinde) S'de meydana gelen gerileme olacaktır. Bu da, oligopol piyasasında düşük bir $\frac{\pi}{Y}$ 'den ziyade düşük bir $\frac{Y}{Z}$ aracılığıyla kâr oranında (r) meydana gelen bir azalmaya neden olacak ortalama kapasite kullanım oranını düşürecektir (1 no'lueşitliğe bakınız). Ekonominin bütünü açısından gerekliliği daha az kritik olan (örneğin, dış sektörde) S'de ve r'de buna karşılık meydana gelen kazançlar elde edilirse, oligopol piyasasında r meydana gelen gerilemenin sonucu pekâlâ da çevrimsel bir kriz olabilir. Bu durumda, kriz mekanizması, Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantının sahip olduğu kriz mekanizmasından farklı olacaktır. Yedek işçi ordusunun kullanılması en nihayetinde gelirin, kârlardan ücretlere doğru yenidendağılımını beraberinde getirmez; bunun yerine olan gelişme, oligopol piyasasında, azalan $\frac{Y}{Z}$ sonucunda r'de meydana gelen bir azalmaya neden olan mark-up fiyatlama stratejisiyle bütünleşmiş enflâsyonist baskıları yarataaktır.[37]

Son olarak, u^w'de meydana gelen artışın/azalışın, u^{π} 'de azalışa/artışa neden olduğu uslamlamasının, benzer şekilde u^M'de meydana gelen değişmelerin u^{π} üzerinde yarattığı etkiler için de geçerli olduğuna işaret edilmelidir. Bunlar, u^w ve u^{π} bağımsız olduklarından, bir başına malzeme maliyetindeki dalgalanmalar (u^M) en nihayetinde, ekonominin dışından sağlanan malzeme girdilerinin fiyatlarına (p^x) bağlı olmalıdır.[38] İlgili malzeme kıtlığı bir genişlemenin ve daralmanın sonuna doğru sırasıyla artarsa ve azalırsa (emek kıtlığı gibi), p^x ve u^M'de (u^w'de olduğu gibi), u^{π} 'deki dalgalanmalara katkıda bulunacak dalgalanmalara neden olacaktır. u^w'de meydana gelen dalgalanmalar da, dışsal maddî girdilerin olduğu durumda ortaya çıkan etki, (4d) no'lu eşitlikte sadece u^{π} 'nin -ve aynı zamanda da u^w'nin değil- etkilenmesi nedeniyle

37) Sabit bir mark-up fiyatlama politikasını sürdüren bir firma, u^{π} 'yi birim üretim maliyetinin sabit bir oranı olarak tutma amacı çerçevesinde sadece u^w ya da hem u^w ve hem de u^M biçiminde tanımlanabilecek p^c oluşturarak parmak kuralını uygulayabilir. Mark-up fiyatlamaya ilişkin temel teorik çerçeve ilk olarak Michael Kalecki tarafından geliştirilmiş ve *Theory of Economic Dynamics*, (N.Y.: Monthly Review, 2nd edition, 1968) adlı kitabında ortaya konmuştur. Konuya ilişkin olarak daha yakın zamanlarda ortaya konan formülâyonlar için de Alfred Eichner, 'A Theory of the Determination of the Mark-up Urider Oligopoly', *Economic Journal*, Vol. 83, No. 4 (December, 1973)'e bakınız.

38) Konuya ilişkin olarak yapılan ön tartışma için III. kesime bakınız.

emeğin söz konusu olduğu durumdaki etki kadar güçlü olmasa da, $\frac{\pi}{y}$ 'de dalgalanmalara neden olacaktır. p^{y}'ye nazaran p^{x}'de olabilecek böylesi çevrimsel dalgalanmalar, Marksist kriz teorisinin birinci varyantı çerçevesinde ele alınmıştır.[39] p^{x}'in davranışı, r'de hipotez çerçevesinde ortaya konan çevrimsel dalgalanmalara, birinci varyantta olduğu gibi, kapasite-sermaye oranı ($\frac{z}{K}$) üzerinde yarattığı etki yoluyla katkıda bulunursa, p^{x}'in davranışı, r'de meydana gelen aynı çevrimsel dalgalanmalara, üçüncü varyant üzerinde yarattığı etki yoluyla da katkıda bulunacaktır.

Özetlemek gerekirse, bu, yaptığımız çalışmanın oldukça karmaşık bir bölümünü oluşturmaktadır: Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantını oluşturan hipotezin dört hipotezi, r'de, $\frac{\pi}{y}$ 'deki dalgalanmalara tekabül eden çevrimsel dalgalanmaları açıklamada kullanıldığında, mantıken güçlü ve teorik olarak da akla atkındır. Bununla birlikte, $\frac{\pi}{y}$ 'de meydana gelen çevrimsel dalgalanmaları açıklamak için yedek işçi ordusunun kullanılması teorisi hiçbir şekilde gerekli değidir. Alternatif varyantların her biri, öncelikle r'yi oluşturan ($\frac{y}{z}$ ve $\frac{z}{K}$) diğer iki bileşende meydana gelen dalgalanmaları açıklamaya yönlendirilmesinin yanı sıra aynı zamanda da, $\frac{\pi}{y}$ 'de meydana gelen çevrimsel dalgalanmaların açıklanmasında mantıken güçlü ve teorik olarak da akla yatkındır. Birinci varyant b hususu, dışsal maddî girdilerin fiyatlarına (p^{x}) yönelik olarak geliştirip hipotez olarak ortaya konan çevrimsel davranış[40], ikinci varyant da, ortalama emek üretkenliğine ilişkin hipotez olarak ortaya konan çevrimsel davranış çerçevesinde ortaya koymaktadır.

VI. Devletin Rolü

Günümüz kapitalizmi için ikna edici ve ilgili olması açısından, herhangi bir kapitalist kriz teorisi devletin rolü üzerinde durmalıdır. Kapitalist ülkelerin hükümetleri, özellikle II. Savaş'tan bu yana, makroiktisadî faaliyetin düzeyi ve bileşimini önemli ölçüde etkileyebilmiştir. Marksistler, kapitalist bir toplumda devletin -doğrudan ya da dolaylı bir biçimde- diğer sınıflardan ziyade kapitalist sınıfın genel çıkarlarına da-

39) III. kesime bakınız.

40) 28. no'lu dipnotta da ileri sürüldüğü gibi, p^{x}'deki çevrimsel dalgalanmalar $\frac{\pi}{y}$ 'yi hem doğrudan (u^{w} üzerindeki etkileriyle) ve hem de dolaylı olarak (işçiler, p_c^{c} 'deki meydana gelen değişmeye karşılık w'yi değiştirmeye çalışarak w'lerini korumaya çalıştıklarında, u^{w} üzerindeki etkileri yoluyla) etkileyebilir.

ha duyarlı olduğunu varsayımıyla işe başlamışlardır.[41] İktisadî kriz teorisi bağlamında, bu varsayım şöylesi bir kritik soruyu ortaya çıkarmıştır: devlet, gücünü, kapitalist makroekonomi üzerinde kullanarak kârları baskılamak üzere işleyen güçleri dengelemek ve bu yolla da krizlerin önüne geçmek için neden kullanmamaktadır? Kapitalistler, tahminen, periyodik krizlerde düşük kârlarla -ya da kayıplarla- nitelendirilen sürekli yüksek kâr oranlarına sahip bir rejim tercih eder. Modern kapitalist ekonomilere uygulanabilecek Marksist çevrimsel krizler teorisine bir payanda sağlamak için, kâr oranlarında çevrimsel gerilemeler yaratan içsel güçleri dengeleme gücüne ya da isteğine neden sahip olmadığını (III. ve V. alt kesimlerde tanımlanan) açıklamak gerekir.

Genel olarak söylemek gerekirse, bu soruya verilebilecek üç tür cevap bulunmaktadır. Birincisi, etkin bir karşı çevrimsel politika uygulamasının önünde *teknik* engeller bulunmaktadır. Bu da, çok istese ve sağlamaya çalışsa da, kapitalist bir devleti, kapitalistlerin sürekli olarak yüksek kâr oranı elde etme taleplerini karşılamada başarısız kılmaktadır. İkincisi, uygun bir karşı çevrimsel politika uygulamasının önünde *siyasî* engeller vardır. Bu ise yüksek kâr oranının sağlanması biçimindeki kapitalist sınıfın çıkarını, devlet politikası haline getirmede yeterli güce sahip etkin bir çıkar grubu oluşumunu engeller. Üçüncü -ve en Marksist derinliğe sahip olan- cevap ise herhangi bir karşı çevrimsel politikanın, çevrimsel krizlerin kapitalist bir ekonomi açısından gerekli düzeltici bir işlev görmesi nedeniyle esas itibariyle *çelişkili* olması biçimindedir. Bu tür bir argümana göre, bir genişleme sürecinde kaçınılmaz bir biçimde, genelde bir kapitalist ekonomi ve özelde de, kapitalist sınıf açısından zararlı olan belli temel dengesizlikler ortaya çıkar. Genişleme süreci ne kadar uzun olursa, bu dengesizlikler de o kadar zararlı hale gelir. En nihayetinde, dengesizlikleri düzeltmenin ve ekonomiyi (aynı zamanda da kapitalist bir işletmenin uzun dönemli kârlılığını) sağlıklı hale getirmenin yegâne yolu, çevrimsel bir kötüleşmenin ortaya çıkmasına izin vermek ve geçici bir daralma sürecine ve kârlarda

41) Marksist devlet teorilerinin ele alınması konusunda bakınız David Gold, Clarence Lo and Erik Wright, 'Some Recent Developments in Marxist Theories of the State', *Monthly Review*, Vol. 27, Nos. 5-6 (October and November, 1975). Özellikle Fred Bbock, 'The Ruling Class Does Not Rule: Notes on Marxist Theory of the State', *Socialist Revolution*, No. (May/June, 1977) adlı makalesi, Birleşik Devletler'de devletin faaliyeti ve kapitalist sınıfın çıkarları arasındaki ilişkinin içyüzünü ortaya koymaktadır.

kısa döneli bir gerilemeye ya da zarara katlanmaktır.

Yukarıda belirtilen türden her argüman, Marksist çevrimsel kriz teorisinin üç temel varyantından herhangi biri çerçevesinde geliştirilebilir. Bu argümanlar, uygun bir karşı çevrimsel politikaya ve dolayısıyla da, çevrimsel krizin temel kaynağına bağlı olması nedeniyle, vanyantına göre teknik ya da siyasî sorunlara dayanmaktadır. Kapitalist bir ekonomideki dengesizlikleri düzeltmede çevrimsel krizlerin işlevsel rolüne dayanan argümanlar daha geneldir. Zira ilkesel olarak, bir genişleme döneminden sonra iktisadî bir kötüleşmeyi dengelemede kullanılabilecek herhangi türden bir karşı çevrimsel politikaya başvurulur. Bu kesimin ilk kısmında, karşı çevrimsel politikanın belli şekillerini ve Marksist kriz teorisinin üç varyantının her birine en uygun olan olası teknik ya da siyasî engelleri sırasıyla ele alacağım. Daha sonra, ikinci kısımda, genişleyen bir kapitalist ekonomide işin rayına oturması için iktisadî krizin gerekli olabileceği dengesizlik türü üzerinde duracağım.

A. Siyasi ve Teknik Engeller

Kapitalist hükümet, üretken kapasitenin sermaye stoku oranınd ($\frac{Z}{K}$) bir kâr baskısı nedeniyle ortaya çıkan azalmanın önüne geçmek için, $\frac{Z}{K}$'nin düşmesinin altında yatan belirleyiciler üzerinde etkili olmalıdır. III. kesimde, (1) teknolojik ilerleme oranı ne kadar yaaşsa; (2) teknolojik ilerlemenin doğası ne kadar emek tasarrufu sağlayan nitelikteyse; (3) ekonominin diğer sektörlerine nazaran sermaye malı arz eden sanayiler üzerindeki talep baskısı ne kadar büyükse ve (4) dışsal girdi fiyatlarında meydana gelen artış, net çıktı fiyatında ($\frac{p^x}{p^y}$) meydana gelen artışa nazaran ne kadar hızlıysa, $\frac{Z}{K}$'nin düşmesinin o kadar ihtimâl dâhilinde olduğu ele alınmıştır. Bu nedenle, hükümet, $\frac{Z}{K}$'nin düşmesini önlemek için kaynaklarını kullanmalı ve daha hızlı teknolojik ilerlemeyi ya da sermaye tasarrufu sağlayan teknoojik ilerlemeyi cesaretlendirme ya da özellikle söz konusu sanayilerdeki sermaye malı arz eden sanayilerde arzı artırma ya da örneğin, dışsal maddî girdilerin kullanımında teknolojik alternatifleri destekleyerek, $\frac{p^x}{p^y}$'de meydana gelen artışların etkilerini sınırlama konusunda etkili olmalıdır Kapitalist bir hükümet $\frac{Z}{K}$'de meydana gelen bir azalmanın önüne geçmek için söz konusu önlemleri kullanmada neden yeterince başarılı olamamaktadır?

Olabilecek teknolojik engelden bir tanesi, karşı çevrimsel hükümet politikasına uydurmak için kısa dönemde oranı ve doğası kolaylıkla de-

ğiştirilemeyecek teknolojik ilerlemenin yavaş ve tedrici bir süreç olmasıdır. Bu hiçbir şüphesiz doğrudur. Ancak, $\frac{Z}{K}$'de meydana gelen çevrimsel azalmaları önlemek için hükümetin sadece kâr oranı düşmeye başladığında müdahale etmesi gerekmemektedir. Bunun yerine, yukarıda reçetesi ortaya konan amaçlar konusunda başarı sağlayan uzun dönemli bir politika, $\frac{Z}{K}$'nin herhangi bir zamanda düşmesini önlemede yeterli olacaktır.

Herhangi bir nedenle kapitalist devlet kendine özgü bir biçimde teknolojik ilerleme oranını ve söz konusu ilerlemenin doğasını arzulanan yönde şekillendiremediğinde ortaya konabilecek daha ciddi bir teknolojik engel söz konusudur. Böylesi bir argüman, hükümetin yarattığı çıktıdan daha değerli olan kaynaklarını kullanması anlamında, kapitalist bir toplumda hükümet politikasının kendine özgü bir biçimde ve kaçınılmaz olarak üretken olmayan faaliyeti biçimindeki ifade üzerinde temellendirilebilir.[42] Yukarıda belirlenen her karşı çevrimsel politika, hükümetin özel sektördeki üretkenliği artırma gayretini içinde barındırmaktadır. Bu politikaların maliyetleri (bilim insanlarının ve mühendislerin maaşları, araştırma faaliyetlerinin oluşumuna yönelik ödemeler, v.s.), sağlanan yarardan (teknolojik iyileşmeler nedeniyle elde edilen yüksek üretkenlik ya da arza ilişkin darboğazların ortadan kaldırılması) daha büyükse, hükümetin $\frac{Z}{K}$'ye olumlu etkisiyle ortaya çıkan kâr oranındaki kazanç, hükümetin faaliyetlerini finanse etmede kullandığı vergiler sonuç itiariyle kapitalistlerin vergi öncesi kârlarından yapılan indirimler olduğundan, kapitalistlerin fiilen gerçekleştirdikleri kâr oranındaki zararla dengelenebilir.

Devletin teknolojik temelde gerçekleştirdiği müdahalenin başarısızlığı, sonuç itibariyle hükümetin etkinsizliği varsayımının yanı sıra hükümetin faaliyetlerinin maliyetini işçilerden ziyade kapitalistlerin yarattığı varsayımına dayanır. Bu varsayımların gerçek dünyaya ilişkin belli koşullarda geçerli olması mümkün görünse de, böylesi bir *a priori* gereklilik kesinlikle söz konusu değildir.

$\frac{Z}{K}$'deki azalmayı durdurmak üzere düzenlenmiş herhangi bir müm-

42) Bu husus gerçekte, David Yaffe, 'The Marxian Theory of Crisis, Capital, and State', *Economy and Society*, Vol. 2, No. 1 (February, 1973) adlı çalışması tarafından, sermayenin artan organik bileşimi nedeniyle kâr oranında meydana gelen yüzyıllık azalmanın neden devlet müdahalesiyle dengelenemeyeceğini açıklamada kullanılan argümandır.

kün politika düzeneğine yönelik ciddi bir siyasî engel bulmak zordur. Devletin faaliyetleri açıkça etkisiz olmadıkça (olası teknolojik sorun yukarıda belirtilmiştir), herhangi bir siyasî güce sahip birkaç grubun genelde teknolojik ilerlemeyi hızlandıracak programlara karşı çıkacak nedeni olabilecektir. Kapitalistler arası çelişkilerin, hükümet kaynaklarının özellikle sermaye malı arz eden sektörlere yardım etmek üzere tercihli olarak tahsis edilmesi temelinde ortaya çıktığı düşünülebilirse de, alternatifi kâr oranlarındaki genel bir düşme ise hükümete uygun karşı çevrimsel politika uygulaması konusunda baskı uygulamak için yeterli derecede kapitalist sınıf birliği oluşturmak kesinlikle imkânsız değildir.

Bir kapitalist hükümet kapasite kullanım oranının ($\frac{Y}{Z}$) kâr baskısıyla düşmesini önlemek için, derneşik talebin (D), Y üretiminin tam kapasite düzeyinde (Z) olmasını sağlayacak biroranda sürekli olarak büyümesini engelleyen bu güçleri dengelemek üzere davranmalıdır. Gerekli hükümet müdahalesinin doğası, Keynesyen makroiktisat öğrencilerinin âşina olduğu bir hususdur: hükümet, D düzeyi Z'nin altında kalma tehdidiyle ne zaman karşı karşıya kalırsa kalsın, söz konusu düzeyi artırmak için maliye ve/veya para politikası araçlarını uygulamaya sokmalıdır. (1) özel tüketim (C) ya da yatırım (I) talebini artırmak için yapılacak bir vergi indirimi, (2) kamu harcamalarındaki bir artış ve (3) faiz oranlarını (i) düşürmeye ve i düzeyine duyarlı C ve I unsurlarını yükseltmeye yetecek düzeyde bir para arzı artışı, temel politika seçenekleri arasında yer almaktadır.[43]

Modern kapitalist hükümetler -Keynesyen istikrar politikası olarak çok iyi bilinen-, D'yi Z düzeyinde tutmak için gerekli maliye/para politikalarını kullanma yolunda neden adım atmamaktadır?

Konuya ilişkin olarak ortaya konan teknik engellerden bir tanesi mevcut makroiktisadî durumu teşhis etme ve bu çerçevede D'de meydana gelebilecek bir kötü gidişatın önüne geçmek üzere yeterince hızlı hareket etme güçlüğüdür. Makroekonomik istikrar politikası konusundaki literatür, sorunun ortaya çıkması, bunun hükümette bulunan ikti-

43) Hükümetin ihracatı artırma ve/veya ithalâtı azaltma konusunda mevcut olan imkânların, ya dış ticaretin toplam iktisadî faaliyetin çok küçük bir kısmını temsil etmesi ya da uluslararası siyasî ve iktisadî ilişkilerin herhangi bir ülkenin net ihracında büyük değişmeleri engellemesi nedeniyle söz konusu hükümet girişimlerinin D üzerinde yarattığı etki temelinde sınırlandırıldığını varsayıyorum. Monetaristler (Keynesyenlerin aksine), belirtilen en yararlı politika imkânlarının M'de artış meydana yaratanlar olduğunu ileri sürerler. Bu ise doğrudan C ve I'yı uyaracaktır.

satçıları tarafından fark edilmesi, hemfikir olunan bir politikanın uygulanması ve uygulanacak politikanın makroekonomi üzerindeki etkisi arasında geçen zaman gecikmesiyle ilintilidir. Maliye ve para politikalarında, her zaman için uygun bir D düzeyi oluşturmak üzere 'ince ayar' yapmak kolay değildir. Bu açıklama, $\frac{Y}{Z}$'deki belli ölçülerdeki çevrimsel dalgalanmalar için de geçerli olmakla birlikte kapitalist bir ekonomideki temel çevrimsel kötleşmenin devam etmesini açıklama konusunda yetersizdir.

Marksist kriz teorisinin eksiktüketimci varyantını kabullenen kimi teorisyenler dikkatlerini, D'yi yükseltmek gerektiğinde kapitalist bir devletin genişletici bir maliye/para politikası uygulamasının önüne geçecek siyasî sınırlar üzerine toplamıştır.[44] Faaliyetleri, kamu harcamalarının (askerî harcamaların tek ve önemli istisna olması temelinde, belli zamanlarda tam kapasite üretiminin sürdürülmesini mümkün kılan) ortaya çıkardığı kamusal faaliyetlerle rekabete maruz kalan kapitalistlerin belli alt gruplarının karşı çıkması nedeniyle G'deki artışların sınırlı olduğu ileri sürülmektedir. T'de yapılan indirimlerin, kapitalist sınıfın oldukça yaygın orantısız siyasî gücünün, yapılan vergi indirimlerinin öncelikle düşük (marjinal) tüketim eğilime sahip zengin kişilerin yararına işlemesi nedeniyle derneşik talebi yükseltmede pek katkıda bulunmayacağı da ileri sürülmektedir.[45]

Bununla birlikte, böylesi argümanlar çok da tatmin edici değildir. Zira D'ye yönelik olarak kapitalist devlet tarafından oluşturulan uyarılar gerçekte başkaca ciddi sorunlar yaratmaksızın kâr oranının düşmesini önler. Kapitalist sınıf hükümetin G'yi yükseltmesini ya da T'nin bileşenlerinin çıkarlarını yönelik bir tehdit oluşturmaksızın T'de bir indirim yapmasını sağlayacak bir yol kesinlikle bulabilir. Zarar vermeyecek ve belli kapitalistlere yardım edecek birçok kamu harcaması (sadece askerî harcamalar değil) ve tasarruf ya da iddihar etmekten ziyade parayı harcayacak kişilere yönelik vergi indirimleri yapma yolları bulunmak-

44) Örneğin bakınız Paul Baran and Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, (N.Y.: Monthly Review Press, 1966), 6-7. Kısımlar ve Howard Sherman, *Stagflation: A Radical Theory of Unemployment and Inflation*, (N.Y.: HarperRow 1976), 9. Kısım.

45) Kapitalistlerin zenginleri öncelikli yararlananlar olarak görmeleri, bizzat kendilerinin zengin olmalarının yanı sıra hükümetin fakirlere yönelik yardımlarının artmasının işçilerin ücret tabanını artırmaktan başkaca bir işe yaramayacağından korkmaları nedeniyledir.

tadır.[46] Böylelikle, derneşik talebi kapitalist bir ekonomin üretken kapasitesine makul bir düzeyde yaklaştıracak Keynesyen karşı çevrimsel politikaların kullanımının önünde üstesinden gelinemeyecek herhangi bir teknik ya da siyasî engel söz konusu değildir.

Bir kapitalist hükümet, toplam gelir içindeki kâr paylarında ($\frac{\pi}{Y}$) kârın baskıladığı azalmayı önlemek için, dağılıma konu olan paylar konusunda mücadele veren kapitalistlerin lehine müdahaledebulunmalıdır. Bunu yapabilmenin birçok yolu bulunmaktadır.[47] Hükümetin başvurabileceği en doğrudan yol, birim kârın (u^{π}) korunmasına ya da büyümesine izin verirken, ücret ve birim emek maliyeti artışlarını ($_{ul}{}^{w}$) önleyecek 'ücret-fiyat kntrolleri' uygulayarak özel sektörün ücret-fiyat oluşum sürecine yönelik müdahaledir. Doğrudan kontrollerden başka, hükümet, sendikaları ve greve yönelik faaliyetleri sınırlandırarak işçilerin pazarlık gücünü zayıflatacak kanunları yürürlüğe sokabilir. Yurtdışından büyük ölçekli işçi göçünü cesaretlendiren ya da yurtdışındaki daha kârlı alanlara sermaye ihracını kolaylaştıran politikalar, ülke içinde ücretlerin baskı altına alınması ve kârların artması hususuna yardımcı olabilir. Fakirler ve çalışan kesime yönelik olarak hükümetin yapmış olduğu harcamaların kısılmasıyla kârlara konan vergilerde yapılan indirimlerin örtüşmesi, millî gelirin kapitalistlere giden kısmını artıracaktır.[48] Son olarak da, hükümet, artan maliyetlerin erozyona uğrattığı kâr paylarını derneşik talebi uyaracak yeterli maliye/para politikaları uygu-

---

46) Fakirlere yönelik vergi kolaylıkları nedeniyle ücret tabanının yükselmesini önlemek için, vergi indirimleri öncelikli olarak orta gelirli sınıflara ya da yatırımın teşvik edileceği firmalara yönelik olarak uygulanmalıdır.

47) $\frac{\pi}{Y}$ 'ye yönelik tehdidin kaynağının Marksist kriz teorisinn üçüncü varyantında olduğu gibi emek kıtlığı ve işçilerin gücü olduğunu varsayıyorum. V. kesimde, $\frac{\pi}{Y}$ 'ye yönelik tehdit konusunda Marksist kriz teorisinin birinci ve ikinci varyantlarıyla daha uyumlu olan alternatif potansiyel thdit kaynakları olduğu belirtilmiştir. Gerçekte tehdit yakın bir zamanda $\frac{Y}{Z}$ 'de meydana gelen bir gerileme (Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantında olduğu gibi) ve bunun sonucu q'nun hızının azalmasınedeniyle ortaya çıkarsa, $\frac{Y}{Z}$'ye yönelik tehdit çerçevesinde ileri sürülen Keynesyen karşı çevrimsel politika, $\frac{\pi}{Y}$ 'nin korunmasına yönelik olarak uygulanabilir. Tehdit p^{x}'in (Marksist kriz teorisinin birinci varyantında olduğu gibi) ve bunun peşi sıra u^{w}'nin yükselmesi nedeniyle ortaya çıkarsa, bu gelişmeye karşılık $\frac{z}{k}$ 'ya yönelik bir tehdit çerçevesinde ($\frac{p^{x}}{p^{c}}$ yoluyla) ileri sürülen politika burada uygulanabilir. Artan u^{w} durumunda, kapitalistleri u^{π} 'nin u^{w}'ye oranını korumak amacıyla p^{c}'yi yeterince yükseltmeleri imkânını sağlayan herhangi bir politika da (aşağıda artan u^{w} çerçevesinde ele alınan) $\frac{\pi}{Y}$ 'nin azalmasını önleyebilir.

48) Kapitalistler açısından kritik olan husus, vergi öncesi değil de vergi sonrası kârlardır.

layarak dolaylı yollarla koruyabilir, dolayısıyla da, (oligopolistik) kapitalistler, satış hacimlerinde (S) herhangi bir kayıp korkusu içine düşmeksizin, çıktı fiyatlarını yükselterek (p^G) u^w 'lerini koruyabilirler.[49]

Bu politikaların her birinin etkin bir biçimde uygulanmasına ilişkin kimi teknik engellerle karşılaşılabilir. Ücret-fiyat kontrollerinin uygulanması, çok sayıdaki işletme, ürün ve bireyi etkileyen temel ve zorlayıcı kuralları içermesi nedeniyle korkunç idarî sorunları ortaya çıkarır. Bunun ötesinde, ücret-fiyat kontrolleri, kapitalist bir ekonominin piyasa temelli dağılım sistemine müdahale eder ve birçok farklı piyasada yetersizliklere ya da fazlalıklara neden olarak, kontrollerin terk edilmesi üzerinde güçlü baskıların ortaya çıkmasına neden olur. Bununla birlikte, ücret kontrollerinin uygulanması -kâr paylarının korunmasının ana teması- fiyat kontrollerinin uygulanmasından daha kolaydır; hiç değilse, kontrol edilen ücret düzeylerindeki eşitsizlikler üzerinde durulmasından kaynaklanan siyasî sorunlar potansiyel olarak sıkıcı durum olma özelliğini taşıyabilecektir.

Toplu pazarlık koşullarını etkileyen kanunları çıkarmak ve kısa dönemde arzulanan etkisini göstermesini sağlamak zor olabilir. Aynısı, işletmeler tarafından çok dikkatli bir biçimde plânlanması gereken yurtdışına sermaye çıkışını etkilemek üzere düzenlenen politikalar için de geçerlidir; ancak, kısa dönemde yabancı işçilerin ülkeyi istilâ etmesine yönelik düzenlemek yapmak daha kolaydır. Hükümetin vergi ve harcama politikalarında yenidendağılıma ilişkin değişiklerin etkisini göstermesi de, tıpkı genişletici maliye ve para politikaları gibi, zaman almakla birlikte yaşanan gelişmelerin içerdiği gecikmeler, karşı çevrimsel politikalar yönelik olarak böylesi girişimleri geçersiz kılacak kadar önemli olmayacaktır. Özetle, sendikalara yönelik uygulamalar ve sermaye ihracının teşviki istisna tutulursa, ele alınan alternatif politikaların hiçbiri üstesinden gelinemez teknik zorluklara neden olmaz.

Bununla birlikte, siyasetin hâkim olduğu alanda, gerekli olan birçok karşı çevrimsel politikanın etkin bir biçimde uygulanmasının önündeki engellerin çok ciddi olduğu ispatlanmıştır. Ücret-fiyat kontrolleri, hem ortak hareket eden kapitalistlerin ve hem de sendika liderlerinin hükümetin toplu pazarlık sürecine doğrudan müdahalesine ilişkin kar-

49) Yüzen derneşik talep bağlamında, rekabetçi üreticilerin artan u^w'ye oranla u^p 'yi yükseltmeleri daha mümkündür.

şı çıkışlarıyla karşılaşmaktadır. Söz konusu çevrelerin belirtilen uygulamaya ilişkin antipatileri kendilerine ait karar verme özgürlükleri üzerindeki sınırlamaları benimsemelerine ilişkin anlaşılabilir isteksizliklerinden ve yine her iki tarafın da hükümetin gerçekleştirmiş olduğu müdahaleden en nihayetinde kimin yararlanacağına ilişkin şüphelerinden ve belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Buna ilâveten, ücret-fiyat kontrollerinin -bölüşüm nedeniyle elde edilecek paylara ilişkin mücadelenin ademî merkezî ve (görünüşte) piyasa hâkimiyetindeki özel sektörden, hükümetin siyasî arenasına doğru yer değiştirmesiyle- bölüşüme ilişkin eşitlik konuları üzerindeki sert siyasî yüz yüze gelişleri ateşleyebileceği konusunda daha önce belirtilen sorunlar söz konusudur.

Daha genel olarak ifade edecek olursak, dağılım konusunda işçilerin aleyhine olacak bir biçimde kapitalistler lehine geliştirilen politikalar, söz konusu politikaların niyet ve sonuçların işçiler tarafından fark edilmesi ölçüsünde potansiyel olarak ciddi siyasî engellerle karşılaşır. Bu engel işçi sınıfının bizzat kendisidir. Uzun dönemde, kapitalistlerin hükümet üzerinde işçilerden daha fazla etkileri olduğu biçimindeki Marksist varsayımı bir tarafa bırakırsak, kapitalistlerin bölüşüme ilişkin mücadelede hükümete olan ihtiyaçları, işçilerin güçlerinin düşük işsizlik nedeniyle çevrimin doruk noktasına çıktığı genişlemenin son aşamalarında çok daha belirgin hale gelir. Böylesi bir güç işyerinden ziyade siyasî arenada daha kolay bir biçimde uygulansa da, siyasîler ve hükümet yetkilileri, sendikalar, yaygın işten çıkarmalar ve yüksek işsizlik düzeyleri çerçevesinde mücadele verdikleri duruma nazaran nispî olarak güçlü ve iyi finanse edilmiş olmalar temelinde işçi sınıfına yönelik olarak daha fazla sorumlu durumdadır.

İşçi sınıfının gücünün, kâr paylarının azalışını önlemeye yönelik olarak düzenlenen devlet girişiminin önünde potansiyel olarak önemli bir siyasî engel ortaya koyması ölçüsünde, esas itibariyle kapitalizm yanlısı hükümet tarafından uygulanması en çok istenen politika seçeneği, işçi sınıfının çıkarlarını tehdit etme konusunda en az algılanabilir nitelikte olanıdır. Yukarıda ele alınan alternatifler arasında içerik olarak en açık bir biçimde emek karşıtı olanı ilk üçüdür.[50] İttifakla oluşturulmuş emek

50) Ücret-fiyat kontrolleri politikasının ücretleri sınırlandırıcı ve kâr marjını genişletici etkisi âdil paylara ilişkin retorik tarafından karartılmadıkça ve fiyat artışları, üretimin kötüleşmesinde ortadan kaldırılmadıkça.

karşıtlığından uzak durma konusunda başarı elde etmek üzere işlevini yerine getirmede sadece sonuncu alternatif -(u^W 'ye nazaran) u^π 'nin gerçekleşebilmesi için p^G'nin yükselmesini sağlamak üzere genişletici maliye/para politikalarıyla derneşik talebin uyarılması- yeterince dolaylı olabilir.

Böylelikle, $\frac{\pi}{\gamma}$ 'ye yönelik tehdidin olduğu durumda, teknik ve siyasî engellerin bizatihi kendisi bir karşı çevrimsel hükümet politikasının etkin bir biçimde uygulanmasına tam anlamıyla engel olmaz. Bununla birlikte, söz konusu engeller mümkün politika alternatiflerini sınırlama eğilimindedir. En başarılı olacak gibi görünen alternatif genişletici maliye/para politikasıdır -kesinkes $\frac{y}{z}$'ye yönelik bir tehdidin yönünü değiştirebilen aynı politika. Şimdi de, iktisadî kötü gidişatı önlemeye yönelik bu politikanın a da herhangi bir hükümet politikasının ön plâna çıkarıldığı üzerinde durmak istiyorum.

B. Temel Dengesizlikler

Karşı bir çevrimsel krize karşı bir hükümet müdahalesinin başarılı olabilme ihtimâlini reddeden en inandırıcı teorik argüman çizgisi, bir genişleme sürecinde gelişen ciddi dengesizlikleri yegâne (ya da öncelikli) düzeltme aracının krizlerin işlevsel rolü olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Kapitalist iş çevrimleri teorisyenleri, bu türden birçok farklı dengesizlik olduğu iddiasındadır.[51] Bunlar arasında Marksistler tarafından vurgulananlar (1) kapitalist sınıfın toplumsal, siyasî ve iktisadî hâkimiyetine karşı işçilerin artan tehdidi (kendi bakış açılarından, ciddi bir dengesizlik)[52], (2) kredi ve borcun finansal yapısının, likidite krizi-

51) Birçok önemli Marksist olmayan (ve çoğunlukla da Keynes öncesi) iktisatçının böylesi dengesizlikler ve (bunun sonucunda da) kapitalist bir ekonomide çevrimsel dalgalanmaların kaçınılmazlığı konusunda yazı yazmış olduklarını belirtmek ilginç olacaktır. Özellikle bakınız Wesley Clair Mitchell, *Business Cycles and Their Causes*, (Berkeley: University of California Press, 1941. İlk kez 1913 yılında yazılmıştır). Marksist bir yazarın dengesizlikler ve yarattığı sonuçlara ilişkin yazmış olduğu bir çalışma için bakınız Jacob Mords, 'The Crisis of Inflation?, *Monthly Review*, Vol. 25, No 4 (September, 1973).

52) Kalecki'nin, Micheal Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970*, (Cambridge; England: Cambridge University Press, 1971) olarak yeniden basılan (ilk defa 1943 yılında basılmıştır) 'Political Aspects of Full Employment' adlı makalesinde, kapitalistlerin toplumsal ve siyasî durumlarına yönelik artan işçi gücünün zıt etkilerini vurgulamaktadır. Raford Boddy and James Crotty,'Class Conflict and Macro-Policy The Political Business Cycle', *Review of Radical Political Economics*, Vol. 7, No. 1 (Spring, 1975) adlı çalışma, Marksist kriz teorisinin

ne doğru korumasız bir biçimde tırmanmasıyla birlikte aşırı genişlemesi[53], (3) ticaret dengesinde artan açıklar biçiminde ortaya çıkan ciddi ödemeler bilânçosu sorunları ve (4) hızlanan enflâsyondur.[54] Böylesi dengesizlikler gerçekten bir genişlemede -ya da hükümetin bir daralmayı önleyecek girişimleri nedeniyle- ortaya çıkarsa, herhangi bir kapitalist hükümet bile, kapitalist sınıfın çıkarlarına ve bir ekonominin uzun dönemli olarak sağlıklı bir biçimde gelişmesine uymayan önceden üzerinde durulan teknik ve siyasî olarak uygulanabilir karşı çevrimsel politikalardan vazgeçmelidir.

Bu kesimin geri kalan kısmında, yukarıda belirtilen dengesizliklerden biri olan hızlanan enflâsyon üzerinde ayrıntılı bir biçimde duracağım. Bu seçiş modern kapitalist ekonomilerde enflâsyonunun kendine özgü doğasında bulunan önemi ve bununla yakından ilgili birkaç diğer dengesizlik -finansal aşırı genişleme ve ödemeler dengesi sorunları gibi- gerçeği tarafından yönlendirilir.

Artan enflâsyon oranı birkaç nedenle, genelde kapitalist bir ekonomi ve özelde de kapitalist sınıf için zararlıdır. Konuya ilişkin belki en önemli neden enflâsyonla birlikte hareket eden volatil fiyat hareketi (özellikle de hızlanan enflâsyon) iktisadî istikrarı, işletme plânlamasını ve yatırımcı güvenini bozar. Bunun ötesinde, karşılıklı ticaret yapan ülkelerden birindeki enflâsyon oranı, diğer ticaret ortaklarının ekonomisindeki enflâsyon oranından yüksek çıkarsa, alıcılarda kayma yaşanacağından ihracat azalmaya ve ithalât artmaya başlar, satın alımları düşük maliyetli arz temin eden diğer ülkelere yönelir. Bu, birçok firma açısından rekabetçi piyasa kayıplarıyla ve herhangi bir karşı çevrimsel politika yükünü artıran yurtiçi çıktıya yönelik derneşik talep azalmasıyla sonuçlanır. Net ihracattaki düşme aynı zamanda da ödemeler dengesini,

---

üçüncü varyantında olduğu gibi artan işçi gücünün kâr payları üzerine olan zıt yönlü etkisini vurgulamaktadır. Kalecki'nin aksine, Raford Boddy ve James Crotty kapitalistlerin çıktı fiyatlarını yükselterek kâr paylarını koruyabilecekleri ihtimâlini ortadan kaldırmışlardır.

53) *Monthly Review* editörlerinin 'Keynesian Chickens Come Home to Roost', *Monthly Review*, Vol. 25, No 11 (April, 1974) ve 'Keynesianism: Illusions and Delusions', *Monthly Review*, Vol. 28, No. 11 (April 1977) adlı çalışmalarına bakınız.

54) Diğerleri arasında belirtilenlerden dengesizliklerden son ikisi James Crotty ve Leonard Rapping tarafından 'The 1975 Report of the President's Council of Economic Advisers: A Radical Critique', başlığıyla *American Economic Review*, Vol. 65, No. 4 (December, 1975), Parts II-A and II-B olarak ortaya konmuştur.

hem siyasî ve hem de iktisadî geri tepme şeklinde rahatsız edecek bir biçimde zayıflatır.

Enflâsyonun genişleme döneminde neden hızlanır? Enflâsyonun başarılı bir biçimde sınırlandırılması neden sadece fiilî bir karşı hareketle gerçekleşebilir? Bu sorulara cevap verebilmek için, öncelikle, kapitalist bir ekonomide enflâsyonist baskılar yaratan çeşitli mümkün olan kaynakların neler olduğunun incelenmesi gerekir.

Üç farklı enflâsyonist baskı kaynağına tekabül eden, kavramsal olarak birbirinden farklı üç tür enflâsyon söz konusudur -talep enflâsyonu, maliyet enflâsyonu ve kâr enflâsyonu.[55] *Talep enflâsyonu*, kaynağı, derneşik talebin (D), ekonominin geçerli fiyat düzeyindeki (p^G) üretken kapasitesinden (Z) fazla olması sonucunu doğuran talep koşullarında meydana gelen değişme olan enflâsyona işaret etmektedir. Bu koşullarda, birçok üretici üretebileceğinden çok taleple karşı karşıya kalır; dolayısıyla da, p^G'lerini yükseltebilecekler ve yüne de çıktılarını satabileceklerdir ve enflâsyonist yükseliş ortaya çıkacaktır. Esasen, talep enflâsyonu genellikle D'nin bir ölçüde Z'nin altında kaldığı durumda ortaya çıkar. Zira arz darboğazları, ekonominin bazı sektörlerinde D ve Z dengeye gelmeden önce fiyatların yükselmesine neden olur.[56]

Maliyet ve *kâr enflâsyonu*nun kaynağı, talep koşullarından ziyade arz koşullarıdır. Söz konusu enflâsyonlar, D'de meydana gelen herhangi bir fazlalığın carî p^G'den Z'nin üstünde olup olmaması söz konusu olmadığında bile ortaya çıkabilir. (4b) no'lu eşitliği hatırlarsak, p^G üç temel bileşenine ayrılabilir: birim maddî maliyet (u^M), birim emek maliyeti (u^W) ve birim kâr (u^π).[57] Bu bileşenlerin herhangi birinde meydana gelen bir yükselme -diğerlerinde, bu yükselmeyi dengelemeyecek bir düşme olmaması şartıyla- i sanayinde 'de bir yükselmeye neden olacaktır. Böyle-

55) Kavramsal olarak farklı olmakla birlikte üç tür enflâsyon eşanlı olarak ortaya çıkabilir ve bunları pratikte birbirinden ayırt etmek zordur.

56) D'nin Z'nin altında olmaya devam etmesi için, ekonominin kimi sektörlerindeki aşırı arzın, diğer sektörlerdeki aşırı taleple birlikte varolması gerekir. Ancak, aşırı arzın bulunduğu sektörlerde meydana gelen fiyata artışlarının, aşırı talebin bulunduğu sektörlerde meydana gelen fiyat azalışlarıyla dengelenme ihtimâli, oligopolistik firmaların her koşulda fiyat indirimlerine karşı (daha önce belirtilmiştir) durmaları nedeniyle bulunmamaktadır.

57) II. Kesimdeki tartışmaya bakınız. Burada da, vergileri göz ardı edip, faiz, rant ve kârı ve ayrıca da tüm ücretleri, maaşları ve ek yardımları işin içine dâhil edeceğim.

si bir yükselme bir ekonomide yer alan önemli sayıdaki sanayide ortaya çıkarsa, ekonomde bütünüyle ortalama fiyat fiyatlar düzeyi üzerinde enflâsyonist bir etkisi olacaktır. Enflâsyon, u^M ya da u^W'den kaynaklanıyorsa maliyet ve p_Y^G 'deki artışın tetiklemesi ölçüsünde ortaya çıkarsa kâr enflâsyonu olarak ifade edilir. Bununla birlikte, kaynağı ne olursa olsu, enflâsyon, işçiler ve kapitalistler fiyatlarda vce maliyetlerde meydana gelen yükselişler karşısında kendi reel gelirlerini koruma gayretinde olduklarından, hem u^W'de ve hem de 'de meydana gelen artışları içermesi olasıdır.[58]

Talep enflâsyonu, D'nin Z'ye ve $\frac{Y}{Z}$ 'nin 1'e yaklaştığı bir genişleme döneminde ortaya çıkar. D ne kadar Z'ye yaklaşırsa, D'de meydana gelecek daha öte bir yükseli, reel çıktıdan (Q) ziyade fiyatlardaki artışı (p^Y ve dolayısıyla da, p^G'de) yansıtan Y'de (= p^YQ) o kadar büyük bir yükselişe neden olacaktır. Böylelikle, talep enflâsyonu, $\frac{Y}{Z}$ çevrimsel bir genişlemeyle yükseldiği sürece hızlanacak ve $\frac{Y}{Z}$ çevrimsel bir daralmayla azaldığında hızını azaltacaktır. Marksist kriz teorisinin -diğer varyantlarına benzemeyen bir biçimde- eksiktüketimci varyantına göre, $\frac{Y}{Z}$ bir genişlemenin son aşamalarında gerçekten azalmaya başlayacak, böylelikle de, talep enflâsyonu baskısını hafifletecektir. Bununla birlikte, hükümet, talep baskısını yeniden ortaya çıkaracak olan D'yi uyararak ($\frac{Y}{Z}$ 'deki azalmayla birlikte gelişecek olan) olması yakın gibi görünen gerileme evresini savuşturma girişiminde bulunmalıdır. Böyleikle, üç vareyantın herhangi birinde uzatılmış bir genişleme döneminin ekonomi üzerinde talep enflâsyonu biçiminde bir etkisi olacaktır.

Talep enflâsyonu baskısını frenlemenin belirgin olan tek yolu, ekonominin birçok sektöründeki aşırı talebi ortadan kaldıracak bir biçimde D'yi yeterli bir biçimde Z'nin altına indirmektir. İktisadî bir gerileme kesinlikle böylesi bir etkiye sahiptir ve bu nedenle de, bu husus, talep enflâsyonuna yönelik bir etkin panzehirdir. Bununla birlikte, talep enf-

58) Temel toplumsal-siyasî ifadelerle, arz yönlü enflâsyon (maliyet ve kâr enflâsyonu), farklı sınıfların reel kaynaklara yönelik taleplerine ilişkin mücadelenin bir sonucu olarak ele alınabilir. Enflâsyon (1) herhangi bir şeye yönelik talep toplamı mevcut (gerçek) kaynakları aştığında, dolayısıyla da, tüm sınıflar eşanlı olarak elde ettikleri paylardan tatmin olmadıklarında ve (2) daha fazla para vererek taleplerin karşılanması söz konusu olmadığında ortaya çıkar. Bir başka deyişle, enflâsyon, bir ya da birden fazla sınıfın reel paylarını artırmak istemelerine karşılık, diğer sınıfların sahip olduğu paylardan vazgeçmemeleri sonucunda ortaya çıkar. Bu konunun güzel bir açıklaması için bakınız Pat Devine, 'Inflation and Marxist Theory', *Marxism Today*, (March, 1974).

lâsyonunu frenlemek için ekonominin tam anlamıyla bir kötü gidişatla karşı karşıya kalması gerekmemektedir. Gerekli olan, en fazla çok küçük ve kısa süreli bir gerilemeye neden olacak bir biçimde Z'ye göre D düzeyinin ılımlı olarak sınırlandırılmasıdır. Bu nedenle, talep enflâsyonu, kapitalist bir ekonomide belli başlı çevrimsel krizlere gereksinim duyulduğuna ilişkin bir açıklamayı tek başına sağlamamaktadır.

Arz yönlü enflâsyon baskının kaynakları arasında yer alan unsurların bazıları diğerlerine göre iş çevrimleriyle daha çok ilişkilidir. Genişleme dönemlerinde u^M yükselme eğilimindeyse, bu, ülke ekonomisiyle ilişkili olarak yükselen D'nin belli öneme sahip dış girdiler üzerinde sahip olduğu belli başlı etkisi nedeniyledir. Buna ilâveten, bu girdiler, hızla artan talep karşısında fiyatları (p^x) önemli ölçüde yükseleceğinden, arz açısından (en azından kısa dönemde) nispî olarak inelâstik ya da etkin satıcı karteline konu olmalıdır. Bu nedenle, bir genişleme maddî girdilerin neden olacağı maliyet enflâsyonunu yaratabilecek olmasına rağmen bu durum büyük ölçekli bir ekonomide ya da birçok farklı ekonomi tarafından yaşanan bir genişleme dışında gerçekleşebilecek gibi görünmemektedir.

u^W, u^W'nin çevrimsel davranışının açıklanması için V. kesimde ortaya konan nedenlerin herhangi biri ya da hepsi çerçevesinde bir genişlemenin sonuna doğru muhtemelen yükselecektir.[59] Böylelikle, bu durum, işçilerin artan gücü ya da alternatif olarak, azalan bir $\frac{y}{z}$ ya da artan bir p^x nedeniyledir. Belirtilen bu son alternatif çerçevesinde, u^W'de meydana gelen yükselişin esas kaynağı maddî girdilere ilişkin maliyettir; bu nedenle de, bu gelişmeye neden olan ilk iki unsur, (bağımsız) emek maliyetinin yarattığı enflâsyonist baskıların nedenleri olarak ele alınabilir.

Kaynağı ne olursa olsun, maliyet enflâsyonu, kapitalistler düşük bir u^n düzeyinde p^G'deki genelleştirilmiş enflâsyonu *tümüyle* massetmeyi reddederse, p^G'deki genelleştirilmiş enflâsyonla sonuçlanır. Bir genişlemeyi nitelendiren artan talep çerçevesinde beklenen de budur. Ancak, kapitalistler, sadece u^n 'yi artırmaları ölçüsünde (bağımsız) kârın beraberinde getirdiği ilâve enflâsyonist baskılara neden olacaklardır. Kâr paylarını çevrimsel olarak sıkışmasını açıklamak için V. kesimde ortaya konan nedenler çerçevesinde[60], kapitalistlerin bunu (ister rekabetçi,

59) Daha sonraki sayfalara bakınız.

60) Daha sonraki sayfalara bakınız.

isterse de oligopolistik olsun) bir genişlemenin son aşamalarında yapabilmesi pek de mümkünmüş gibi görünmemektedir. Gerçekte, u^{π} 'nin, maliyet baskısının kısmen yüksek bir p^{G} ve kısmen de düşük bir u^{π} 'e dönüşmesinin yaşandığı anda sıkışması daha muhtemeldir. Böylelikle, kâr, yüzyıllık enflâsyonist baskıların ya da bir daralmadönemindeki enflâsyonist baskıların bir kaynağı olabilir.[61] Ancak, bu durum, bir genişlemenin sonunda gelişen enflâsyonist baskıları şiddetlendirmez.

$\frac{Y}{Z}$ ya da $\frac{\pi}{Y}$ 'deki düşmeyle birlikte yakında olması beklenen daralmayı önlemek üzere hükümet bir genişlemenin sonuna doğru ekonomiyi uyarmakisterse, sonucun arz yönlü enflâsyonist baskıları yoğunlaştıracak olduğu âşikârdır. Maliyet baskılarının güçlenmesinin yanı sıra yüksek düzeyli bir D'de, oligopolistlerin artan birim maliyetlerini p^{G}'nin yükselmesine neden olacak bir biçimde aktarmaları, u^{π} 'yi düşürerek massetmelerine nazaran daha kolaydır. Böylelikle, Keynesyen makroiktisadî istikrar politikası, yüksek işsizlik oranlarının, kapasite kullanım oranlarının ve çıktı artışının süreklilik kazanması çerçevesinde başarılı olması, (talep enflâsyonunu olduğu kadar) maliyet enflâsyonunu şiddetlendirmesi anlamında esas itibariyle çelişkilidir. Enflâsyon kendi kendini besleyen ve kümülâtif bir olgu olduğundan, günümüzdeki bir kapitalist ekonomisinin yukarı yönlü maliyet ve fiyat spirali içine girme ihtimâli söz konusu olacaktır.

Süregiden bir genişlemeyle birlikte ortaya çıkan enflâsyonist maliyet baskılarını frenlemenin en bilinen yolu, söz konusu genişlemeyi çevrimsel bir kötüleşmeyle sonlandırmaktır. Sonuç itibariyle D ve Y'de ortaya çıkacak bir gerileme, dış girdi talebini azaltarak u^{M}'de meydana gelen yükselmeleri ve (p^{X}'de meydana gelen yükselişleri sınırlamanın yanı sıra) işsizlik oranını yükselterek ve işçilerin gücünü azaltarak u^{W}'de meydana gelen artışları sınırlar. u^{W}'de meydana gelen artış, sadece $\frac{Y}{Z}$ 'de meydana gelen bir azalmanın maliyet baskılarını azaltmada başarısız olmasının yaratacağı çelişkinin neden olduğu düşük bir nedeniyle ortaya çıkması temelindedir. Gerçekte, bir genişleme döneminde u^{W}'de mey-

61) Yüzyıllık kâr enflâsyonu baskıları, sınırlı sayıda hâkim firmanın gerçek tekellermiş gibi işleyerek aşırı kâr elde etmesine izin veren önceki rekabetçi sanayiler söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Daralma döneminde ortaya çıkan kâr enflâsyonu konusunda bakınız Howard Wachtel and Peter Adelsheim, 'How Recession Feeds Inflation: Price Markups in a Concentrated Economy', *Challenge*, Vol. 20,No. 4 (September/October, 1977).

dana gelen artışın kaynağı ne olursa olsun, daha sonra ortaya çıkacak bir gerileme, bu gelişmeyle birlikte ortaya çıkan $\frac{Y}{Z}$'deki ve dolayısıyla da, q'deki bir azalma nedeniyle, u^w üzerinde yukarı yönlü bir baskı yaratacaktır.[62] Ancak, böylesi enflâsyonist baskıların herhangi biri, daha önemli bir iktisadî kötüleşmenin (arz tarafında olmasa da talep üzerindeki) deflâsyonist etkisiyle kesinlikle hemen hemen ortadan kaldırılacaktır.[63]

Bu durumda, (1) p^x ve u^w'de meydana gelecek aşırı artışlardan uzak durmak, (2) işçilerin gücünü sınırlamak için işsizlik oranını yüksek tutmak ve işçinin u^w'yi yükseltmesini önlemek ve (3) yapılmadığında u^w'yi yükseltme eğilimine sokacak olan $\frac{Y}{Z}$ ve q'deki düşmeyi önlemek için 1'in yeterince altında olacak bir D (ve) Y'nin Z'ye olan oranı sabit tutacak bir politika neden izlenmemektedir? (Daha önceden de belirtildiği gibi, aynı politika talep nedeniyle ortaya çıkan enflâsyonist baskıları sınırlama konusunda da işleve sahiptir). Enflâsyonun kapitalist bir ekonomide sadece çevrimsel bir krizle düzeltilebileceği temel bir dengesizlik yaratacağı biçimindeki Marksist tartışmayı ortadan kaldırmak için, bu iddianın alternatifinin ortaya konması (ve bunun da sadece teknik ve siyasî temelde olmaması) gerekmektedir.

Kabul edilemez bir enflâsyon oranından uzak durmak için, durağan bir geri çekilmeden ziyade çevrimsel krizlerin işlevsel gerekliliğini desteleyecek en zorunlu teorik argüman, artan bir işsizlik oranından ziyade sabit bir işsizlik oranının işçiler üzerindeki etkisi daha az disiplin sağlayacak etkiye sahip olduğu biçimindedir.[64] İstihdam edilmeyen is-

62) Oligopolistler u^π'i yükselterek kayıplarını telâfi etme yoluna gittiği sürece, bir daralma dönemi de kâr enflâsyonunun yarattığı baskıları ortaya çıkarır.

63) Bir üretkenlik temelline dayanan ve emeğe bağlı olarak ortaya çıkan maliyet enflâsyonu ve oligopolün neden olduğu kâr enflâsyonu bileşimi bir iktisadî kötüleşmeyi ifade etse de, bu çok uzun bir süre devam etmez. Zira emek temelli maliyet enflâsyonunun, firmaların, ülke işsizlik sorununu minimize etmek için emek kullanmaları gerektiğini fark etmelerinden sonra azalması muhtemeldir. İktisadî kötüleşmeyle birlikte D'de meydana gelen azalma oligopolistlerin, u^π'yi yükseltmek için gösterilecek gayretin giderek yararsız sonuç verecek devasa satış kayıplarına maruz kalmaksızın p^G'yi yükseltmeleri imkânsız hale gelecektir. Bir iktisadî kötüleşmenin tam anlamıyla antienflâsyonist etkisinin gecikmeyle işleyebileceği gerçeği, bir kapitalist ekonominin dengesini yeniden kurmak için hatırı bir sayılır iktisadî kötüleşmeden ziyade kısa soluklu bir daralmanın gerekli olduğu biçiminde ileri sürülen tartışmayı desteklemektedir.

64) Bu nokta Raford Boddy and James Crotty, 'Class Conflict, Keynesian Policy, and the Business Cycle'. *Monthly Review*, Vol. 26, No. 5 (October, 174), s. 10-11'de vurgulanmıştır. Boddy ve Crotty

tikrarlı bir yedek ordu istihdam edilenlere yönelik çok küçük bir tehdit oluştursa da, artan bir yedek ordu, istihdam edilenlere yönelik olarak, en azından gelecekte işsizlik ihtimâliyle karşılaşabileceklerinden, sürekli bir tehdit oluşturmaktadır. Sabit bir işsizlik düzeyi (ve aşırı kapasite), çeşitli şekillerdeki talep ve maliyet unsurlarının yarattığı enflâsyonist baskıları baskılayabilmekle birlikte işten kovulma korkusu olmayan emek gücünün pazarlık gücü nedeniyle ortaya çıkan emek maliyeti çerçevesinde gelişen enflâsyonist baskıları ortadan kaldıramayacaktır.

Bu temelde, kapitalistler (ve kapitalist devlet) için gerçek anlamıyla etkin antienflâsyonist aracın tam anlamıyla iktisadî bir kötüleşme olduğunu ileri sürmek mümkündür. Kapitalist bir hükümet er ya da geç hızlı bir enflâsyonu cesaretlendirmek ya da çevrimsel bir iktisadî gerilemenin ortaya çıkmasına izin vermek arasında bir tercihle yüz yüze gelmelidir. Böylesi bir gerileme en azından daha sonradan gerçekleşecek bir canlanmanın ve kâr artışının yolunu açacaktır; bu nedenle, kapitalist sınıf (kapitalizm yanlısı bir hükümet) için genellikle tercih edilen beklenmedik sonuçlara sahip alternatif hızlı bir enflâsyondur.

Kapitalist bir hükümetin genellikle -ve en nihayetinde- olması yakın bir çevrimsel krizi etkisini hafifletmek için karşı çevrimsel politika uygulamasından sakınacağını ileri sürmek, söz konusu hükümetin benzer şekilde sonradan vuku bulacak bir geri gidişi engellemek için müdahalede bulunma konusunda imtina edeceğini ileri sürme anlamına gelmemektedir. Birinci argüman, ekonomideki dengeyi düzeltmek için bir gerileme gereği üzerine oturmaktadır. Gerileme bir kez bu amacı sağlayacak bir biçimde yeterince uzun soluklu olduğunda, devam etmesinin gereği ortadan kalkacaktır. Gerçekte, ülkede kapitalist sistemin uygulanabilir olması, kötüleşme, emek gücünün büyük bir kısmını işten çıkaracak noktaya gelirse tehlikeye düşer. Böylelikle, bir gerilemede yeni bir canlanmayı harekete geçirecek gelişme gösteren doğal güçler yani hükümetin canlanmayı harekete geçirecek kendine ait genişleyici politikaları devreye sokması beklenen girişimi, yoğunluklu bir depresyonu önlemeye yetecek kadar hızlı harekete geçmez. Kapitalist bir ülkedeki Hükümetin politika yapıcıları, ne çevrimsel krizleri ortadan kaldırma

---

tam istihdamda kâr sıkışması üzerine odaklanmakla birlikte analiz aynı derecede tam istihdamda gerçekleşen enflâsyonist baskılara da (kâr sıkışmasına karşı savunmaya geçen kapitalistler tarafından yaratılan) uygulanabilir.

ve ne de söz konusu krizleri kendi haline bırakma amacını gütmeyecektir. Bunun yerine, çevrimsel krizleri her gelişme döneminde ortaya çıkan dengesizlikleri düzeltecek bir biçimde yönlendireceklerdir.

VII. Sonuç

Bu çalışmanın III. ve V. kesimlerinde, çevrimsel kapitalist krizlere ilişkin üç alternatif kriz, Marksist kriz teorisinin farklı varyantları temelinde geliştirilmiştir. Bu modellerin her biri oluşturulan varsayımlar temelinde mantıken uygun ve teorik olarak da akla yatkındır. Böylelikle, pür teorik temellerde, bu modellerden hiçbirini günümüz kapitalist ekonomisinde çevrimsel krizin en geçerli modeli olarak ortaya koymak mümkün değildir. Gerçekte, modellerin iki ya da üç mekanizmasının ortalama kâr oranını yükseltmek ya da düşürmek için eşanlı olarak kullanmak, dolayısıyla da, genişleme ya da daralma oluşturmak oldukça mümkündür. Bu nedenle, söz konusu modeller arasındaki (ya da söz konusu modeller ve diğer alternatifler arasında burada ele alınmayan) tercih, belli tarihî temeller çerçevesinde ve amprik gerçeğin analiziyle yapılabilir.[65]

Temel modellerin hiçbiri, kapitalist ekonomide yer alan özel sektör tarafından oluşturulan çevrimsel dalgalanmalara karşı hükümetin gerçekleştireceği girişimin olabilirliği ya da doğasıyla bağlantılı değildir. Devletin rolü, bir genişlemeyi uzatan ve bir daralmadan uzak duran karşı çevrimsel politikaları uygulamada hükümet başarı elde ederse, bu sonuç enflâsyonun hızlanması gibi ciddi dengesizlikler yaratarak gerçekleşir biçiminde bir sonuca ulaşıldığı VI. kesimde analize dâhil edilmiştir. Bu ise kapitalist sınıfın ve kapitalist bir devletteki hükümetin çoğu zaman ödemek zorunda olduğu oldukça yüksek bir bedel olarak gördüğü bir durumdur.[66] Bu bedel ne kadar uzun süreli olarak ödenirse, kapitalist ekonominin istikrarsız hale gelme ihtimâli o kadar yüksek olacak ve ekonomin en nihayetinde kurulması gereken dengesi, sağlık-

65) Böylesi bir analizi finansal olmayan işletmelerde temelinde yapmaktayım.

66) Bu maliyetin önemli sayılabileceği koşullardan bir tanesi, kapitalist sınıfın temel çıkarlarının savunulduğu bir ülkede söz konusu çıkarların tehdit edildiği bir savaş durumdur. Savaşın çıkması, genişlene ve daralma dönemini uzatan askerî harcamaların gerçekleştirilmesini zorunlu kılar. Aynı zamanda, böylesi bir durum, genişlemenin uzaması çerçevesinde gelişen dengesizliklerin hükümet tarafından sınırlandırılması konusunda uygulanacak istisnaî araçların da kullanılması hususunu ortaya çıkarır.

lı yapısı ve kârlılığı açısından iktisadî kötüleşmenin ciddiyeti o kadar büyük olacaktır.

VI. kesimde geliştirilen devletin esas itibariyle sınırlı karşı çevrimsel rolü teorisi, Marksist kriz teorisinin üçüncü varyantını oluşturan dört hipotezden üçünün geçerliliğine dayanmaktadır.[67] Bu hipotezlerin hepsi birden işçinin gücünün artışını (ve azalışını) ve ortalama birim emek maliyetini (u^w), düşük (yüksek) işsizlik oranına bağlamaktadır. İşçinin gücünün artışının (ve azalışının) ve u^w'nin önemli ölçüde işsizlikteki azalan (artan) *trende* bağlanması da teori açısından önemlidir. Ancak, teori, üçüncü varyantın dördüncü temel bileşeninin geçerliliğine dayanmamaktadır: kâr payları ($\frac{\pi}{Y}$), u^w'de oransal olarak meydana gelen değişmeyle ters yönlü olarak değişir. Böylelikle, hükümetin, en nihayetinde iktisadî bir kötüleştirmeyi beraberinde getiren dengesizliklerden uzak durma konusunda direnirken, genişlemenin sonuna doğru $\frac{\pi}{Y}$ 'nin daralmasını önleme girişiminde -kapasite kullanım oranı ($\frac{Y}{Z}$) ya da üretken sermayenin sermaye stokuna oranının ($\frac{Z}{K}$) düşmesini önleme girişimi gibi- başarı elde edebileceği kabul edilebilir.

Burada, sürekli bir kapitalist genişleme döneminde ortaya çıkan temel dengesizliklerin hatırı sayılır bir biçimde giderek güçlenen işçi sınıfına bağlanabileceğini ileri sürdüm[68]; bunun doğru olması ölçüsünde, bu dengesizliklerin bir daralmayla düzeltilme başarısı, emeğin gücünün zayıflamasına bağlıdır. Ancak, bu argümanla birlikte şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: genişlemenin en yüksek aşamasına ulaştığı aşamada işçiler, hükümeti genişlemeyi devam ettirme ve 'kendilerini eski durumlarına getirmek üzere' düzenlenen girişimlere direnme konusunda güçlerini neden kullanmamaktadır?[69] Genişlemenin devam etmesi sadece kapitalist sınıfın çıkarlarını tehdit etseydi, işçilerin, genişlemenin sürdürülmesi konusunda sahip oldukları tüm güçlerini hükümeti harekete geçirme konusunda devreye sokmada her türlü gerekçeleri olurdu. Bunu gerçekleştirememelerine ilişkin olarak ileri sürülebilecek bir açık-

67) II. Kesimdeki tartışmalara bakınız.

68) Bu argüman hızlanan enflâsyon dengesizlikleri nedeniyle geliştirilmekle birlikte işçinin gücünün artması da, daha önce belirtilen dengesizliklerden en azından ikisinde kritik unsurdur; kapitalist sınıfın toplumsal, siyasî ve iktisadî hâkimiyetine tehdit ve ödemeler bilânçosu sorunları (ticaret dengesinin bizzat kendisi enflâsyon oranıyla doğru yönlü ilişki içindedir).

69) Bu sorun, VI-A'da yer alan hükümetin karşı çevrimsel politika politikalarına yönelik siyasî engelleri akla getirmektedir.

lama siyasîdir: işçilerin sahip oldukları gücün, kapitalistlerin hükümetten yarar sağlamasını önlemede (siyasî arenada) yeterli olmadığıdır. Bununla birlikte, daha temel olan bir nokta, genişlemenin uzaması durumunda ortaya çıkan dengesizliklerin en nihayetinde işçileri olduğu kadar kapitalistleri de tehdit etmesidir. Zira söz konusu çevreler, genişlemenin uzaması durumunda kapitalist ekonominin sağlığını tümüyle bozmaktadır.

Ekonomi kapitalist kurallar çerçevesinde işlediği sürece -yani refah ve sağlanan iş çerçevesinde ekonomi kapitalist güven ve kapitalistin yatırımına bağlı olduğu sürece- kapitalist sınıfın uzun dönemli ekonominin kârlılığı temelindeki çıkarlarını tehdit eden herhangi bir şey, toplumda herkesi tehdit eden bir unsur haline gelir. İşçilerin gücünün artmasıyla gelişen ve genişlemenin uzamasıyla şiddetlenen dengesizlikler kapitalist sınıfı ve dolayısıyla da, herkesi tehdit eder. İşçilerin ve kapitalistlerin karşılıklı çıkarları belli bir dönem çerçevesinde artsa da, kapitalist ekonominin işleyişi açısından işçinin yeri -gerçekte- önemli olduğundan, kapitalistin çıkarları frenlenmelidir. Genişleme döneminde, daralmanın, derneşik iktisadî faaliyette meydana gelen genişleme sonrasında ortaya çıkması gibi, emek gücündeki çelişkiler de emek gücünün artmasının sonrasında ortaya çıkacaktır.

Yapılan analiz, çevrimsel iktisadî krizlerin, oyunun kapitalist kuralları bağlamında emek ve sermaye arasında süren sınıf mücadelesinin kaçınılmaz sonuçlarını ifade etmektedir. Sonuç itibariyle, bu çevrimsel kalıptan çıkmanın iki yolu bulunmaktadır. Bunlardan emek açısından birincisi, kapitalist bir toplumda emek gücünün sınırları fark etmek ve de gerçekte, refah dönemlerinde 'durduğu yerin' değişmeden kalmasını sağlamak üzere sermayeyle anlaşmaya varmasıdır. Sermaye de, yüksek bir istihdam oranı konusunda anlaşmaya varma ve ekonominin kârlılığı konusunda gerekli olandan daha fazlasını elde etme hususunda emeğe baskı yapınama konusunda bir tavır benimsemelidir. Böylesi bir sınıf eşgüdümüne yönelik çok ciddi teknolojik ve siyasî engellerin üstesinden gelinirse, sonuç, kapitalist sınıfın işçi sınıfına karşı üstünlüğünü sürdürdüğü ve üç aşağı beş yukarı istikrarlı bir biçimde gelişen kapitalist ekonominin liberal kapitalist ideali olacaktır. İkinci -işçilerin talî konumlarının makul bir biçimde uzağında durmalarını sağlayacak- alternatif, oyunun kurallarını değiştirmek ve kapitalist ekonomiye karşı gerçekten demokratik bir alternatif geliştirmek olacaktır.

MARKSİST KRİZ TEORİSİ POLİTİKASI

VAL BURRIS

1. GİRİŞ

Geçmiş on yılda yaşanan iktisadî durgunluk, kapitalist iktisadî krizlerin doğası ve nedenlerine ilişkin Marksist öğretide dramatik bir artış ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, birkaç istisna dışında, bu tartışmalar, esas itibariyle soyut iktisadî modellerin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması düzeyinde sürdürülmüştür. Bu kriz teorilerinin altında yatan siyasî uzantılara yeterince dikkat edilmemiştir.

Bu çalışma, günümüzdeki kriz teorilerinin zımnî siyasî boyutuna açıklık kazandırma girişiminde bulunmaktadır. En popüler olan dört iktisadî kriz teorisi incelenmektedir: (1) eksiktüketim teorileri; (2) kâr sıkışması teorileri; (3) azalan kâr oranı teorileri ve (4) siyasî kriz teorileri. Belirtilen teorilerin her biri arasında benzerlik ve farklı siyasî eğilimlerin olduğunu iddiasını taşımaktayız. Bu tez, her teorinin iktisadî krizin nedeni, kriz tarafından harekete geçirilen potansiyel siyasî konusu ve krize ilişkin olarak belirtilen çözüm düzeyinde karşılaştırılarak savunulmaktadır.

İktisat teorisi ve siyasî uygulama arasındaki bağı vurgulayarak belirtmek istediğimiz husus, siyasî stratejinin, bir iktisadî kriz teorisinden mekanik olarak elde edilebilecek bir şey olmadığıdır. Kendi ayakları

üzerinde duran bir stratejinin seçiminin, tam anlamıyla iktisadî unsurlara asla indirgenemeyecek siyasî ve ideolojik güçlerin değerlendirilmesine bağlı olduğu apaçık ortadadır. Veri bir iktisat teorisine bağlılık ve belli bir siyasî programın benimsenmesi arasında kesin bir bire uygunluk olduğunu öne sürme de istemiyoruz. Zira her kriz teorisine yönelik olarak bir dizi siyasî eğilim bulmak mümkündür. Bununla birlikte, iktisadî yapılar, kendi ayakları üzerinde duran bir siyasî projeler dizisine yönelik belli sınırlamalar getirir. Bu nedenle, kapsamlı siyasî strateji türlerini tanımlamak ve bunların hangisinin farklı kriz teorileri tarafından ifade edilen iktisadî anlayışla en fazla uyumlu olduğunu göstermek mümkündür.

Bu çalışmada, kriz teorilerine ilişkin aşağıdaki sınıflamayı ve bunlara tekabül eden siyasî eğilimleri ele almaktayız (Tablo 1'e bakınız). Eksiktüketim teorileri, popülist bir siyasî perspektifle özdeşleştirilmiştir. Söz konusu teoriler, piyasanın tekelci kontrol çerçevesinde kışkırtılması sonucunda ortaya çıkan bir tüketici talebi yetersizliğini iktisadî krizin nedeni olarak görmektedir. Krizin, az sayıda tekelci kapitalist ve büyük nüfus kütlesi arasında siyasî bir kırılma yarattığı kabul edilmektedir. Böylesi teoriler, artan kamu harcamaları düzeyi, gelir dağılımı ve tekel fiyatlarının kontrolünden oluşan Keynesyen türden bir siyasî çözüm ortaya koymaktadır. Kâr sıkışması teorileri sosyal demokrat siyasî perspektifle özdeşleştirilir. Bu teoriler iktisadî krizi, bölüşüm alanında sermaye ve emek arasında denetim altına alınmamış antagonizme bağlar. Geniş tanımıyla ele alındığında, işçi sınıfı, krizin harekete geçirdiği siyasî bir ajan ve sanayi demokrasisi çerçevesinde bir çözüm ortaya koyan bir yapı olarak görülür. Azalan kâr oranı teorileri devrimci bir sosyalist perspektifle özdeşleştirilir. Bu teoriler iktisadî krizin nedenini, kaçınılmaz olarak çöküşle sonlanacak bir eğilime sahip olan kapitalist üretimde mündemiç bir çelişki olarak görmektedir. Bu teoriler sanayi işçilerini siyasî değişimin habercisi olarak belirtmekte ve krizlerin sadece kapitalizmin defedilmesi ve sosyalizmin kurulmasıyla saf dışı edileceğine işaret etmektedir. Siyasî kriz teorileri Yeni Sol perspektifle özdeşleştirilir. Siyasî kriz teorileri mevcut krizi, devletin iktisadî müdahalesinin çelişkilerinin bir sonucu olarak yorumlamaktadır. Bu teoriler kamu çalışanları, azınlıklar, kadınlar ve öğrencilerden oluşan bir siyasî güç önerisinde bulunmakta ve devlet aygıtının demokratikleşmesi, kamu harcamalarının yeniden tahsisi ve yeni kollektif tüketim şekillerinin

Tablo 1. Marksist Kriz Teorisi Türleri

KRİZ TEORİSİ	Eksiktüketim	Kâr Sıkışması	Azalan Kâr Oranı	Siyasî Kriz
TEORİK PARADİGMA	Sol Keynesyen	NeoRikardiyen	Ortodoks Marksist	NeoMarksist
KRİZ MAHALİ	Piyasa	Bölüşüm	Üretim	Devlet
KRİZİN NEDENİ	Yetersiz Talep; Tekelci Fiyatlama	Üretkenlikten Fazla Ücret Kazancı	Sermayenin Artan Organik Bileşimi	Devletin İktisadî Müdahalelerinin Çelişkileri
SIYASI EĞİLİM	Popülizm	Sosyal Demokrasi	Sol Kanat Sosyalizmi	Yeni Sol
SOL STRATEJİ SEÇİMİ	Monopolcü Olmayan İttifak	Geniş Tanımıyla İşçi Sınıfı	Sanayi İşçisi	Kamu İşçisi; Kadınlar; Azınlıklar; Öğrenciler
KRİZİN ÇÖZÜMÜ	Kamu Harcaması; Gelirin Yeniden Dağılımı; Fiyat Kontrolleri	Yeni Toplumsal Anlaşma; İktisadî Demokrasi; İşçilerin Katılımı	Acilen Sosyalizme Geçiş	Kamu Bütçesinin Yeniden Tahsisi; Devlet Aygıtının Demokratikleşmesi

gelişimini içeren bir siyasî çözüme işaret etmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımları, farklı kriz teorilerinin evriminin ve çeşitli tarihî dönemlerde birlikte gelişen siyasî eğilimlerin incelenmesi yoluyla bu sınıflama şemasının ayrıntılarıyla ele alınması temeline dayanmaktadır.

II. EKSİK TÜKETİM TEORİLERİ

Eksiktüketim teorileri, kapitalist iktisadî krizin en eski en popüler teorileridir. Eksiktüketim teorisine göre, iktisadî kriz, kapitalist toplumun sömürü temelli doğasının doğal bir sonucudur. En basit şekli çerçevesinde, söz konusu teori, işçilere ürettikleri ürünün değerinden daha az ödeme yapıldığından, işçilerin ürettikleri malları yeterli bir oranda 'geri satın' alma yeteneğinden yoksun olduğu görüşü benimsemektedir. Kapitalistlerin bu artığı yeni üretim araçlarına yatırdıkları düşüncesi doğru olsa da, bu durum sadece satılması gereken daha fazla emtia çıktısı yaratarak sorunu yoğunlaştırmaktan başkaca bir işe yaramamaktadır. Buradan hareketle, birikimin ancak kapitalizmin ürettiği artı emtia için yabancı bir alıcı bulunduğunda mümkün olacağı çıkarımına ulaşılır. Teorinin farklı versiyonlarında, çeşitli sektörler, böylesi alıcıları sağlayan sektörler olarak ele alınır: dış pazarlar, kapitalist toplum ya da devlet içindeki kapitalizm öncesi alanlar. Bununla birlikte, bu dış alanlar kaybedilirse ya da yok edilirse, teori, kapitalizmin kaçınılmaz bir biçimde iktisadî kriz ve durgunluğa gireceği tahmininde bulunmaktadır.

Eksiktüketim teorileri farklı siyasî inançlara sahip antikapitalistler tarafından desteklenmektedir. Bir tarafta, Malthus gibi gericiler bu teorileri aristokrasinin asalak olarak nitelendirilebilecek tüketimlerini savunmak için kullanmıştır. Diğer uçta, Rosa Luxemburg gibi radikaller söz konusu teorileri, proletarya devriminin gerekliliğini gösteren teoriler olarak yorumlamaktadır. Bununla birlikte, eksiktüketim teorileriyle birlikte çok uyumlu bir biçimde gelişen bir siyasî eğilim söz konusudur. Bu da, popülizm olarak bilinen perspektiftir. 'Popülizmle' kastettiğimiz aşırı servet yoğunlaşmasını modern toplumun başlıca günahı olarak gören bir siyasî ideolojidir. Küçük burjuvazinin sınıfsal konumu temelinde popülizm, kapitalizmin iktisadî hastalıklarını *pers se* özel mülkiyet sistemine değil de, mülkiyetin yoğunlaşması ve merkezileşmesine ve özellikle de, tekelin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Popülizm büyük sermaye bileşimlerini düzenleyerek ya da parçalayarak ve gelirin zenginden fakire doğru yeniden dağılımını sağlayarak devletin bu iktisadî dengesizliği telâfi etmesini istemektedir.

Popülizm ve eksiktüketim arasında ilk kez bir bağ kuran Fransız radikal Simonde de Sismonde'dir. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Sismonde, Marx ve Engels'in (1974, s. 90) 'küçük burjuva sosyalizmi' olarak adlandırdığı çizginin başını çekmektedir. Bu okul kapitalizmin yarattığı perişanlık ve yıkımdan nefret etmekle birlikte özel mülkiyet ve mübadele sistemine olan bağlılığını sürdürmektedir. Sismonde'nin iktisadî teorisinin ana teması toplumun zengin ve fakir biçiminde ayrılmasıdır ve iktisadî krizin temel nedeni olarak ortaya koyduğu husus ise bu iki kesim arasındaki eşitsizliktir (Bleaney, 1976, s 62-77). Sismonde, kapitalizmin, kitlelerin tüketimini sınırlandırmanın yanı sıra ülkelerin dış pazarlara yönelik rekabetini yoğunlaştırarak, kaçınılmaz bir biçimde aşırıüretim krizlerini ortaya çıkardığını ileri sürmektedir. Sismonde, bu sorunlara bir çözüm olarak ise gelir dağılımında gerçekleştirilecek radikal değişmelerin ve diğer eşitlikçi reformların savunucuğunu yapmıştır.

İktisadî krize ilişkin benzer teoriler, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında tarım kesimindeki popülistler tarafından benimsenmiştir. 1880'li ve 1890'lı yıllarda, Rus popülistler ya da Narodnikler eksiktüketim teorisini, Rusya'daki kapitalist gelişmenin imkânsızlığını ispat edecek ve dolayısıyla da, kapitalist olmayan sosyalist rotalarına ilişkin programlarını destekleyecek bir biçimde yorumlamışlardır (Jacoby, 1975, s. 4-16, Bleaney, 1976, 120-138). Narodnikler, işçilerin ve köylülerin fakirleşti-

rilmesiyle, kapitalizmin iç piyasayı yok ettiğini düşünmektedirler; bu nedenle de, sermaye birikimi sadece dış piyasa temelinde ortaya çıkabilir. Bununla birlikte, Rusya gibi geç sanayileşen ülkeler açısından, dış piyasalarda hâlihazırda daha gelişmiş Batılı güçler hâkimiyetini sürdürdüğünden bu mümkün değildir. Bu nedenle, kapitalizm Rusya'da gelişememiştir. Narodnikler, sosyalizmin sadece köylülerin örgütlenmesiyle gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Kırsal komün ya *mir* gibi ülkedeki köylü kurumlar, farklı Rus tarımsal sosyalizm şekline ilişkin model olarak sunulmuştur.

Bu görüşler, Lenin, Tugan-Baranowsky ve diğer Rus Marksistleri tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. Diğer Rus Marksistleri olarak ifade edilenler, kapitalizmin dış piyasaya ihtiyaç olmadığını belirtmelerinin yanı sıra işbölümünün gelişmesi ve değişmeyen sermaye birikimi yoluyla kendi iç piyasasını oluşturabileceği görüşündedir (Lenin, 1972a, s. 498). İktisadî krizler piyasanın sınırlandırılması nedeniyle değil de, kapitalist üretim anarşisi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Lenin, 1972b, s. 167). Bu çevreler Narodniklerin aksine, *mir* hızlı bir biçimde ortadan kalkarken, kapitalist ilişkilerin Rus toplumuna hâkim olmaya başladığına inanmaktadır. Proletaryanın gelişmesinin sosyalizmin anahtarın olduğunu ileri sürmektedir.

Bu dönemdeki Kuzey Amerikalı popülistler de eksiktüketimci kriz teorisini desteklemişlerdir. Bununla birlikte, söz konusu popülistler için iktisadî durgunlukta talebin yanı sıra paranın da sınırlandırılması iktisadî durgunluğa neden olmaktadır. Küçük çiftçilerin bir hareketi olarak, Amerikalı popülistler bankaları, demiryollarını ve diğer tekelleri aslî düşmanları olarak görmüşlerdir. Servetin dağıtılmaya devam edilmesi için sloganları 'tröstleri yok edin' ve 'zenginleri vergilendirin' biçiminde gelişiştir (Saposs, 1935, s. 377). Nakit paranın değerini düşüren ve ödünç alınan paranın geri ödenme maliyetini yükselten altın standardı gibi politikalara karşı çıkmışlardır. Kriz konusundaki teorileri zihinlerinin para konularıyla meşgul olmasının doğrudan bir sonucudur. İktisadî genişlemenin, para arzının artmasını gerektirdiğini ileri sürerler; bununla birlikte, finansal tröstler paranın dolaşımını yükseltmeye yönelik tüm girişimlerin önünü kestiğinden, refah kredi artışına bağlıdır. Kredi artışı para arzı artışıyla desteklenemeyecek bir aşamaya geldiğinde, bu durum finansal panik ve en nihayetinde de bir iktisadî kriz üretecektir. (Harvery. 1894, s. 55-64). Amerikalı popülistler bu duru-

ma çare bulmak amacıyla, tüketici talebini yükseltme ve küçük mülkiyet sahiplerinin borçlarından kurtularak finansal çıkarlara yönelmeleri için fiat para basımını ve daha sonra da bimetalizmi desteklemişlerdir.

Yüzyılın başında, İngiliz iktisatçı John Hobson eksiktüketim teorisine yeni bir boyut katmıştır. Siyasî olarak ifade etmek gerekirse, Hobson İngiliz orta sınıfı içindeki liberal azınlığı temsil etmektedir. Radikal değişiklik konusunda ikna olmuş ve sonunda da kendisini sosyalist olarak görmeye başlamışsa da, Marksizme karşıdır ve kapitalizmin devrimden ziyade reform yoluyla daha iyi değiştirilebileceğine inanmıştır (Bleaney, 1976, s. 145-147). Tekel ve emperyalizm arasındaki bağ, Hobson'un eksiktüketim teorisinin merkezinde yer almaktadır. Hobson'a göre, dış ticaret, hem yatırımın için bir çıkış noktasının bulunması ve hem de aşırı üretime ilişkin bir pazarın bulunması açısından, kapitalizm için gerekli bir unsurdur. Bu nedenle, dış pazarlar başlangıçtan itibaren kapitalizmin niteliğidir. Bununla birlikte, kapitalist sanayinin daha da yoğunlaşmasıyla, eksiktüketim sorunu en üst düzeye çıkmıştır. Fiyatları yükseltme yetenekleri nedeniyle, tekeller eşanlı olarak yatırım peşinde koşan kâr kütlesini artırmış ve iç piyasada tüketilen emtia miktarını azaltmıştır. Böylelikle, emperyalizm, tekelleşmeyle yaratılan yükselen artığın massedilmesinde gerekli bir araç olarak ortaya çıkmıştır (Hobson, 1965, s. 77-94). Hobson, emperyalist işgâl ve savaşın yarattığı katliamdan tiksinmesi çerçevesinde, emperyalizmin iktisadî gerekliliğini ortadan kaldırma teklifinde bulunmuştur. Teorisine göre, tekelcilerin aşırı gelirleri hem krizlere ve hem de emperyalizme neden olduğundan, gelirin zenginden fakire doğru yeniden dağıtılması biçimindeki geleneksel popülist reçeteyi savunmuştur.

Eksiktüketim teorisyenleri arasındaki popülist trendin önde gelen istisnaları Rosa Luxemburg ve Stalin döneminin Sovyet iktisatçılarıdır. Söz konusu teorisyenlerin kapitalizmin temellendiği dış piyasaların tükenme noktasına geldiğine olan inançları, söz konusu teorisyenleri kendilerinden önceki popülist teorisyenlerden ayıran hususdur. Bu nedenle, eksiktüketim periyodik krizlerin yanı sıra genel bir çöküşü de ifade etmektedir. Söz konusu teoriler, çağı dünya çapında yaklaşan bir devrim çağı olarak tanımlayan sol kanat siyaseti güçlendirmek amacıyla kullanılmıştır.

Rosa Luxemburg'un eksiktüketim teorisi, 20. yüzyılın başları boyunca sosyal demokratlar arasında popüler olan 'örgütlü kapitalizm' teori-

lerine bir cevap olarak geliştirilmiştir. Narodniklerle giriştikleri polemiklerde, Lenin ve konusunda uzman Marksistler üretim anarşisinin (ya da orantısızlığı) kapitalist krizlerin en önemli nedeni olduğunu vurgulamıştır. Bu teori, devlet ve şirket plânlamasıyla birlikte sanayideki yoğunlaşmanın kapitalist gelişmenin kriz yaşanmadan gerçekleşebilecek olabileceği ihtimâlini ileri sürmek amacıyla Rudolf Hilferding tarafından yeniden yorumlanmıştır. Hilferding'ın uslamlamaya giriştiği husus, anarşi krizlere neden oluyorsa, bu durumda iktisadî koordinasyonun krizleri ortadan kaldıracağı biçimindedir. Eduard Bernstein gibi revizyonistler söz konusu argümanları devrimci bir kırılma ihtimâlini reddetmek ve parlamento aracılığıyla ekonomi üzerindeki devlet kontrolünü tedrici olarak artırma biçimindeki programlarını desteklemek amacıyla kullanmıştır.

Lenin ve Luxemburg gibi devrimciler açısından, 'örgütlü kapitalizm' kavramı, bilimsel sosyalizmi reddetmeyle aynı anlama gelmektedir. Luxemburg bu durumu şöyle ifade etmektedir: 'Kapitalist gelişmenin kendisini yok etme doğrultusunda hareket etmediği kabul edilirse, bu durumda, sosyalizmin nesnel gerekliliği ortadan kalkar' (1971, s. 58). Ancak, Lenin (1971, s. 186), bu hususu teorisinde ya da eşitsiz gelişme konusunda dünya ölçeğinde ele alarak orantısızlık teorisinin devrimci uzantılarını savunurken, Luxemburg tarımsal eksiktüketim kavramlarını yeniden hayata geçirme yolunu seçmiştir.[1] Luxemburg Narodnikler-

1) Lenin'in iktisadî kriz konusunda yazdıklarının oldukça eksik olması, bu konu üzerindeki konumuna ilişkin çelişkili yorumların yapılmasına neden olmaktadır. Birçok kişi, Lenin'in 'ortodoks' Marksist azalan kâr oranları teorisini desteklediği varsayımında bulunmaktadır. Bu yorum tamamen yanlıştır. Yazdıklarının hiçbir yerinde Lenin, sermayenin organik bileşiminin artmasını bir iktisadî kriz nedeni olarak ortaya koymamıştır. Hobson'un emperyalizm teorisine müteşekkir olması veri iken, diğerleri Lenin'in kriz konusunda eksiktüketim teorisiyle hemfikir olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Bu yorum da yanlıştır. Lenin, kapitalizmde üretkenliğin artması ve tüketimin sınırlandırılması arasında bir çelişkinin bulunduğunu inkâr etmemekle birlikte bu hususu, kelimenin tam anlamıyla 'talî' bir çelişki -yani kapitalist gelişmeyi şekillendirmekle birlikte bir sınır ya da engel teşkil etmemesi anlamında- olarak görmüştür. AntiNarodnik konusunda yapmış olduğu ilk denemelerinde, Lenin su götürmez bir biçimde iktisadî krize ilişkin eksiktüketim teorisini reddetmiştir: 'Hiçbir şey...Marx'ın...krizi eksiktüketime bağladığı sonucuna varmak kadar...daha anlamsız olamaz' (Lenin, 1972c, s. 58). Aynı hususu, yıllar sonra Luxemburg'u eleştirirken yinelemiştir. (Jacoby, 1975, s. 26). Lenin, üretim ve tüketim arasında bir çelişkinin varolduğunu kabul ederek, krizlerin, kapitalist üretimin toplumsal niteliği ve tahsisin özel niteliği (yani orantısızlık) arasında mevcut olan daha temel bir çelişkinin sonucu olduğu düşüncesini taşı-

le aynı çizgide olmak üzere dış pazar olmadan sermaye birikiminin mümkün olmadığı görüşünü benimsemeyi sürdürmektedir. Kapitalist olmayan alanlara doğru gelişme gösteren emperyalist yayılmanın eksiktüketime geçici bir çözüm sağlamakla birlikte kapitalizm dünya ölçeğinde geliştikçe kapitalist olmayan alanlar azalmaya başlar. Luxemburg'a göre, geriye kalan kapitalist olmayan alanlara yönelik olarak kapitalist ülkeler arasındaki rekabet, 'bir iktisadî ve siyasî felâket zinciri içinde: dünya krizleri, savaşlar ve devrim' (1972, s. 60) biçiminde yoğunlaşır yani zirve noktasına ulaşır.

Luxemburg'un kapitalist çöküş teorisinin altında yatan iktisadî uslamlama, dönemdeki diğer tüm Marksist teorisyen tarafından hemen hemen reddedilmiştir. Luxemburg'un eksiktüketim teorisine yönelik eleştiriler siyasî yelpaze içinde yer alan sosyal demokratlardan (Bauer), Bolşeviklere (Lenin, Bukharin) ve sol komünistlere (Pannekoek) kadar açılım göstermektedir. Bununla birlikte, teorisinin altında yatan siyasî dürtü, geriye kalan ve solda yer alanlar tarafından paylaşılmıştır. Birbirini izleyen her krizde Luxemburg'un fikirleri, kapitalist iktisadî canlanmanın imkânsız olduğunu bir kez daha ispatlamada belli Marksistler tarafından yeniden ortaya konmuştur.

1920'li yılların sonlarında Sovyet Marksistleri, on yıl önce Luxemburg tarafından önerilen teoriyle esas itibariyle özdeş olan bir kriz teorisi ortaya koymuştur. Stalin, 'kapitalizmin temel çelişkisi, kapitalizmin üretim potansiyellerinin inanılmaz ölçüde artması...ve çalışanların büyük bir

---

maktadır. Lenin'in konuya ilişkin olarak takındığı tavra ilişkin daha özlü bir ifade, eksiktüketim teorisiyle orantısızlık teorisini karşılaştırdığı 1897 yılındaki bir çalışmada yer almaktadır: 'Sözünü ettiğimiz iki teori tümüyle krizlere ilişkin farklı açıklamaları ortaya koymaktadır. 'Eksiktüketim teorisi krizleri, işçi sınıfının aracılığıyla üretim ve tüketim arasındaki çelişkiyle açıklamaktadır; orantısızlık teorisi ise krizleri, üretimin toplumsal niteliği ve tahsisin özel niteliği arasındaki çelişkiyle açıklamaktadır...Durumu daha özlü bir biçimde ortaya koyarsak, ilk teori krizleri eksiktüketimle, ikinci teori ise üretim anarşisiyle açıklamaktadır. Böylelikle, her iki teori de krizleri bizzat iktisadî sistemde varolan bir çelişkiyle açıklarken, bu çelişkinin doğası konusunda tamamen farklılaşmaktadır. Ancak, soru şudur: orantısızlık teorisi, üretim ve tüketim arasındaki bir çelişki olduğu gerçeğini inkâr etmekte midir, eksiktüketim gerçeğini inkâr etmekte midir? *Tabii ki reddetmemektedir*. Söz konu teori bu gerçeğin tümüyle farkında olmakla birlikte bu gerçeği olması gereken yere yani tüm kapitalist üretimi sadece bir departmanla ilintili bir gerçek olarak talî bir yere koymaktadır. Bu bize, söz konusu gerçeğin, bugünkü iktisadî krizle ilintili daha temel bir başka ve daha derin çelişkileri gerektiren yani üretimin toplumsal niteliği ve tahsisin özel niteliği arasındaki çelişkiyle açıklanmasını gerekli kılan krizleri açıklayamadığını öğretmektedir' (Lenin, 1972b, s. 167-168).

kısmının efektif talebinin nispî olarak azalması arasındaki çelişkidir' demektedir (1955, s. 250). Ortaya konan bu eksiktüketim teorisi temelinde Stalin, çağı, 'piyasaların' kronik 'sorununun' neden olduğu 'kapitalizmin genel krizi' olarak tanımlamıştır. Luxemburg'un sözünü ettiği kapitalist olmayan alanların yok edilmesiyle, dönemin önde gelen Sovyet iktisatçısı Eugen Varga kapitalist krizin direnç göstermesi hususuna bir unsuru daha ilâve etmiştir: teknolojik gelişmeyi hızlandırarak, tekelci kapitalizm ücret elde edenlerin sayısını azaltmakta, bu yolla da, gerçekleşme sorunlarını yoğunlaştırmaktadır (Day, 1981, s. 147). İktisadî canlanma ihtimâli reddedilmektedir. Sovyet iktisatçıların düşüncesine göre, 1929 yıkımı, 'bir bütün olarak kapitalist sistemin nihaî üç aşağı beş yukarı uzayan krizi' olduğunun işaretidir (Day, 1981, s. 138).

Bu 'genel kriz' teorisi Stalin tarafından Batıdaki sosyal demokratların reformizmine karşı bir argüman olarak ele alınmasının yanı sıra Bukharin gibi Birinci Beş Yıllık Plânın zorunlu sanayileşmesine karşı çıkan Bolşeviklerin susturulması için de kullanılmıştır. Söz konusu teori, Batıda çevrimsel canlanmanın olmayacağını ortaya koymaktadır; bu nedenle de, piyasaların kronik sorunu, yeni bir savaşlar ve devrimler dönemi biçiminde ortaya çıkmalıdır. Batının askerî saldırı tehdidi, tarımın zorunlu olarak kolektif hale gelmesi ve ağır sanayinin hızlı gelişiminin sağlanmasına ilişkin nihaî bir gerekçe olarak ortaya çıkmıştır (Day, 1981, s. 39).

II. Savaşı takiben, eksiktüketim teorisi içindeki popülist akım yeniden baş göstermiştir. Keynesyen eksiktüketimcilik, Batılı iktisadî çevrelerde yeni ortodoksi haline almıştır. Keynesyenlere göre, düşük bir derneşik talep düzeyi, 1930'lu yılların durgunluğunun ve işsizliğinin nedenidir. Bununla birlikte, vergileme ve harcama gücünün etkin kullanımıyla, devlet, daha öte krizleri önleyecek yeterli bir talep düzeyi yaratabilir. Fakirlere vermek üzere zenginleri vergilendirecek popülist program, gelirin marjinal tüketim eğilimi yüksek olanlara aktarılmasıyla durgunluktan sakınılabileceği biçimindeki Keynesyen argüman içinde yeni bir gerekçe haline gelmiştir.

Sovyet iktisatçıları eksiktüketim teorilerinin sonuçlarını da değiştirmişlerdir. Devletin sermaye birikimi için gerekli 'dış pazar' imkânlarını sağlayacağı baştan kabul edildiğinden, eksiktüketimcilik bir iktisadî çöküş teorisinden kapitalist istikrar teorisine dönüştürülmüştür. Beklenenin aksine, Stalin kapitalizmin çelişkilerini kronik bir 'piyasalar soru-

nuna' indirgeyerek, Khrushchev'in barışçıl birliktelik politikasının teorik temelini atmıştır (Day, 1981, s. 281-284).

Batılı Marksistler arasında, savaş sonrası dönemin en etkileyici eksiktüketim teorisi, Paul Baran ve Paul Sweezy tarafından *Monopoly Capital* adlı kitaplarında ortaya konan eksiktüketim teorisidir. Baran ve Sweezy'nin teorisi, iktisadî kriz eğilimine derneşik talep yetersizliği yoluyla ulaşması çerçevesinde Keynes'in teorisine benzemektedir. Fiyatların oligopolistik piyasalarda belirlendiği mekanizmaları analiz ederek, Hobson gibi, artığın massedilmesi sorununun, tekelleşme eğilimiyle yoğunlaşacağı sonucuna varmışlardır. Baran ve Sweezy. 'tekelin gelişmesinin aynı zamanda artığın massedilmesine ilişkin uygun bir mekanizma sağlamaksızın, artığın yükselmesinde güçlü bir eğilim ortaya çıkaracağını' ileri sürmektedir. Bundan dolayı, 'karşı koyan güçler olmadığında...tekelci kapitalizm kronik depresyon bataklığında giderek daha da dibe batacaktır' (1966, s. 108 ve s. 218).

Baran ve Sweezy, savaş sonrası çağa damgasını vuran iktisadî refaha neden olan üç unsuru şu şekilde ortaya koymuştur: (1) otomobil ve banliyöler yoluyla yeni yatırım alanlarının açılması, (2) satış gayreti ve (3) hükümetin özellikle silâh harcamalarının artması.[2] Teorilerine göre böylesi beklenmedik olaylar sistemin mantığının 'dışında' olmasından dolayı, belirtilen mekanizmaların durgunluk eğilimini yatıştırıp yatıştırmayacağı önceden bilinemeyebilir. Bununla birlikte, Baran ve Sweezy aslında yetersiz kalmış olsalar da, kendilerinden emin görünmektedirler.

Monopoly Capital'in siyasî rengi pek de iç açıcı değildir. Baran ve Sweezy sosyalizme yönelik desteklerini vurgulamışlarsa da, yapmış oldukları analiz böylesi bir alternatife ilişkin hiç de umut verici bir nitelikte değildir -en azından gelişmiş kapitalist toplumlar açısından. 'Dikkatlerimizi gelişmiş tekelci kapitalizmin iç dinamikleriyle sınırlandırırsak, sistemi ortadan kaldırmaya yönelik etkin devrimci eylem ihtimâlinin zayıf olduğu sonucuna ulaşırız'. 'Sanayi proletaryasının devrimde kapitalist zalimlere karşı er ya da geç yükselişe geçmesi-' biçimindeki geleneksel Marksist beklentisi 'sürdürülemez' (Baran and Sweezy, 1966, s.

2) Sweezy son zamanlarda yazdıklarında, savaş sonrası iktisadî boomu açıklamada bir dördüncü unsura vurguda bulunmaktadır: kredi genişlemesi (Sweezy and Magdoff. 1981, s. 70-80; s. 90-93). Bu temelde, Sweezy, borç birikimini, iktisadî büyümenin temeli olduğu kadar söz konusu büyümenin istikrarsızlığı olarak ele alan erken popülist bir gelenek oluşturmuştur.

363-364). Baran ve Sweezy, tekelci kapitalizme yönelik radikal tepkinin Üçüncü Dünyanın gelişmemiş toplumlarından geleceği sonucuna ulaşmışlardır.

Son on yılın iktisadî gelişmeleri, liberal eksiktüketimci teorisyenleri biraz daha yeniden düşünmeye sevk ederken, radikal eksiktüketimcileri, durgunluğa yönelik eğilimin er ya da geç daha olası olan karşı koyan güçleri yol edeceğine ilişkin beklentilerini teyit etme şekline dönüşmüştür. Liberal Keynesyenler, her türden devlet müdahalesinin uygun bir talep düzeyini sürdürmek için gerekli olması hususunun, varsayılandan daha yaygın olabileceğini kabul etseler bile, iktisadî durgunluğun esas itibariyle yetersiz talebin bir sonucu olduğunu bir kez daha teyit etmişleridir. Örneğin, John Kenneth Galbraith (1976), kamu harcamalarının artmasının hâlâ da işsizliğin temel tedavi biçimi olduğunu ileri sürmektedir. Özel harcamaları harekete geçirmek için, özellikle tüketim harcamalarının gelire oranının yüksek olduğu fakirlerin vergilerinin düşürülmesini de tavsiye etmektedir. Keynesyen iktisadî programdaki yenilik fiyat kontrolleridir. Galbraith'e göre, başlangıçta ortaya konan Keynesyen politikaların zayıflığı, tekellerin fiyatlarını yükselterek büyük ölçüde bu işin uzağında kalabilmiş olmalarıdır. Bu nedenle, artan enflâsyonun baş suçlusu olarak görülen özellikle tekellere yönelik doğrudan fiyat kontrolleri savunulmaktadır.

Böylelikle, liberal eksiktüketimciliğin siyasî programı popülist kalıbın içinde yer almaktadır. Temel vurgu, zengin ve fakir arasındaki ayırım ve gelirin eşitlikçi bir temelde yeniden dağılımına dayanmaya devam etmektedir. Kapitalizmden ziyade tekel, iktisadî krizin temel nedeni olarak tanımlanmakta ve devlet de tekellerin gücünün sınırlandırılmasıyla iktisadî durumu yenileyebilecek bir kurum olarak görülmektedir. Bu program özel mülkiyet ilişkilerinin altında yatan yapıyı hiçbir şekilde sorgulamamaktadır.

Marksist eksiktüketimci teorisyenler, yaşanan krizin temel nedenlerinin analizinde Keynesyen analizleri paylaşmakla birlikte söz konusu analizden türettikleri siyasî uzantılar farklıdır. Liberal Keynesyen tavsiyeleri desteklemekle birlikte bu tavsiyeleri yalnızca sosyalizme ulaşmada verilen uzun soluklu mücadelede atılan bir adım olarak görmüşler ya da bu politikaların iktisadî olarak anlamlı olmakla birlikte siyasî olarak uygulanabilir olmadığını belirtmişlerdir.

Howard Sherman tarafından son zamanlarda yapılan bir çalışma bi-

rincisine örnek teşkil etmektedir. Yukarıda çerçevesi çizilen liberal eksiktüketimci programı özetledikten sonra, Sherman, 'böylesi bir programın -dev şirketlere yönelik fiyat kontrolleriyle bütünleştirilmiş yüksek kamu harcamaları- emek hareketinin yanı sıra sosyalistler tarafından da canı gönülden desteklenebilir' sonucuna ulaşmıştır (1979, s. 99). Keynesyen reformlar işsizlik ve enflâsyona sadece geçici bir çözüm sağlayacağından, bu destek sınırlandırılmalıdır. Böylesi bir programda gerekli olan servetin yeniden bölüşümü kaçınılmaz olarak yeni iktisadî bozulmalara ve yoğunlaşmış siyasî çelişkiye neden olacak bir kapitalist tepkiyi harekete geçirecektir. Sherman, iktisadî krizin çözümüne ilişkin uzun soluklu çözümünün, üretim araçlarının toplumsal sahipliği olduğunu ileri sürmektedir.

Paul Sweezy ve Harry Magdoff son zamanlarda yapmış olduğu çalışmalarında, ikinci türe ilişkin bir örnek ortaya koymaktadırlar. Paul Sweezy ve Harry Magdoff, kamu harcamalarının artması ve gelirin yeniden bölüşümünden oluşan bir popülist programın yaşanan iktisadî krizi tersine döndürebileceği konusunda Sherman'la aynı fikri paylaşmaktadırlar. 'Gerçek bir büyümenin yeniden canlandığı bu günler sadece...tüketim talebindeki (kamu kesiminden gelen konut, kütle ulaşım, çevrenin ıslâhı, v.s. talebi de dâhil olmak üzere) önemli ve güçlü bir talebe dayanmalıdır. Bu da gelirin sadece zenginden, orta ve düşük gelir gruplarına doğru kesin bir biçimde yeniden bölüştürülmesiyle gerçekleşebilir' (1981, s. 202). Bununla birlikte, Sweezy ve Magdoff, böylesi bir programın hâkim sınıf tarafından asla kabul edilmeyeceğini ve devleti kontrolleri altında tuttukları sürece yerine getirilemeyeceğini ileri sürmektedirler. Bu nedenle, iktisadî canlanmanın önündeki engel 'iktisadî olmaktan çok siyasîdir'.

> Birleşik Devletler'in devasa serveti ve üretkenliği, bu ülkeye hemen hemen sınırsız iktisadî özgürlük sağlamaktadır. Kâğıt üzerinde, tümüyle kapitalizmin çerçevesi içinde kalındığı halde, sistemin hemen hemen kimi inanılmaz müsrif ve saçma sapan irrasyonalitesini ortadan kaldıran ve beşerî ve maddî kaynaklarını harekete geçiren, böylelikle de, şimdilerde umut vermeyecek nitelikte çözümlenemez olarak görünen birçok sorununu çözmeyi mümkün kılacak plânları ortaya koymak zor olmayacaktır...Bu kesinlikle, iyi niyetli plânlamacılarımızı hayran bırakan kâğıt üstünde kalan türden hülyalardır. Bu inanılmaz müsrif ve saçma sapan irrasyonalitelerin nereden kaynaklandığı sorusunu sorma-

> yı unutmuşlar ve bunların her birinin bir kale ya da inanılmaz siyasî güç kullanan kazanılmış hakların gizlendiği yer olduğu ve tümüyle kapitalist temellerde tarifi güç kavram tanımlanmışsa da, ortak mala yönelik olarak pek de fedakârlıkta bulunma niyeti taşımamama gerçeğini gözden kaçırmışlardır (Sweezy and Magdoff, 1977, s. 72-733).

Sweezy ve Magdoff, krizin kurbanları er ya da geç daha çok devrimci eylemi harekete geçirinceye kadar yaşanmakta olan durgunluğun devam etmesinin muhtemel olduğu sonucuna varmıştır.

Bu analizde iki soruya cevap verilmemiştir. Birincisi, Keynesyen program gerçekten temel iktisadî kurumları tehlikeye atmaksızın iktisadî gelişmeyi yeniden sağlayacaksa, hâkim sınıf böylesi bir programa neden bu kadar karşı çıkmaktadır? Sweezy'nin teorisi temelinde, kapitalistlerin böylesi bir program nedeniyle kaybedecekleri pek bir şey söz konusu değildir. *Monopoly Capital*'de, Baran ve Sweezy, kamu harcamalarının ve transfer ödemelerinin, tümüyle şirket kârlarından elde edilen vergilerle finanse edilse bile, kapitalistlerin elde edebileceği net artı değeri, sistem tam kapasitenin altında çalıştığı sürece azaltmayacağını ileri sürmüşlerdir:

> Asıl konumuza dönersek: son on yıllarda devlet tarafından giderek daha büyük ve artan miktarda massedilen artık miktarı, bir kez daha tekrarlıyoruz, böylesi bir massedileme söz konusu olmasaydı, şirketlerin ve kişilerin özel amaçları çerçevesinde kullanabilecekleri bir artığı azaltan bir husus değildir. Tekelci kapitalist ekonominin yapısı, artığın sürekli olarak artan hacminin özel kanallarla massedilmesi biçimde değildir; başkaca çıkış yolları yoksa bu artık hiçbir şekilde üretilmez. Devletin massettiği, özel artığa ilâve edilenlerdir, yoksa çıkarılanlar değil (1966:147).

İkincisi, kapitalistlerin, daha radikal muhalefet şekillerini harekete geçirecek noktaya kadar, böylesi bir programı bloke edebilecekleri açıklanmamıştır. Liberal Keynesyenler kimi zaman safça devletin toplumun genel hayrına olacak bir biçimde kullanılabilecek nötr bir araç olduğunu varsaysaydı, Sweezy ve Magdoff da, devletin kapitalist sınıfın ellerindeki bir araçtan başkaca bir şey olmadığını varsaymaları da aynı derecede saf bir varsayım gibi görünebilirdi. İktisadî krizi açıklamaları doğruysa, Sweezy ve Magdoff da Keynesyen bir çözüm ihtimâlini sade-

ce şu sıralananları ileri sürerek yok sayabilirler: (1) kapitalistler kendilerine ait nesnel sınıf çıkarlarından habersizdir ve (2) bununla birlikte, öznel geleceklerini devlete dayatabilirler. Bu ifadelerden bir tanesi potansiyel olarak savunulabilir. Birinci ifade, kapitalistlerin tam anlamıyla sınıf bilincine sahip olduklarını reddetmekle birlikte devletin tekil kapitalistlerin geleceklerinin yanı sıra sistemin yapısal zorunluluklarıyla da yönetildiğini ileri süren yapısalcı teorisyenler tarafından savunulmaktadır (Poulantzas, 1973). İkinci ifade ise devletin doğrudan doğruya tekil kapitalistler tarafından kontrol edilmekle birlikte söz konusu kapitalistlerin bir bütün olarak kendi sınıflarının uzun dönemli çıkarlarına yönelik reformları geliştirmek için tekil kısa dönemli çıkarlarının ötesine geçirebileceğini ileri süren enstrumantalist teorisyenler tarafından benimsenmektedir (Domhoff, 1979). Bununla birlikte, bu her iki varsayımı da, önceki kapitalist krizler tarihi ve siyasî reformlarla uzlaştırmak zordur. Eksiktüketim teorisi tarafından tanımlananlara ilâveten iktisadî durgunluğa ilişkin başka nedenler olmadıkça, kamu harcamalarının artması, gelirin yeniden dağılımı ve tekel fiyatlarının kontrolü biçimimdeki bir Keynesyen program hem daha uygulanabilirmiş ve hem de yaşanan krize yönelik daha muhtemel bir çözüm olabilecekmiş gibi görünmektedir.

III. KÂR SIKIŞMASI TEORİLERİ

Kâr sıkışması teorileri, iktisadî krizlerin, kâr oranında meydana gelen bir azalma -emeğe giden toplumsal ürünün payında meydana gelen artış buna neden olmaktadır- nedeniyle başladığını ileri sürmektedir. En sık ortaya konan kâr sıkışması argümanları, neoRikardiyen teorik perspektif olarak bilinen teorik perspektif üzerinde temellenmektedir. Bu perspektife göre, kâr oranı iki unsur tarafından belirlenmektedir: üretimin toplumsal teknik ilişkileri ve reel ücret oranı (Steedman, 1977). Bir üretim teknolojisi veri iken, reel ücretlerde meydana gelen herhangi bir yükselme kâr oranını azaltmalıdır. Ricardo'nun teorisinde, azalan kâr oranları, daha az üretken toprağın işlenmesini gerekli kılan ve dolayısıyla da, çalışan nüfusu istihdam etmeyi sürdürmenin ortalama maliyetini yükselten nüfus artışıyla açıklanmaktadır. Günümüzdeki neoRikardiyenlerin yaptıkları çalışmalarda, kârların azalması, ücretlerini üretkenlik kazancının üstünde artırabilen işçilerin sınıf mücadelesi çerçevesinde güçlerini artırmasına bağlanmaktadır.

Modern kâr sıkışması teorileri varlıklarını, Polonyalı iktisatçı Michal Kalecki'ye borçludur. 1930'lu yılların sonlarında ve 1940'lı yılların başlarında, Kalecki, sol kanat Keynesyenlerden oluşan küçük bir çevrenin içinde İngiltere'de yaşamıştır. Kalecki'nin iktisadî kriz teorisi, Keynes'in kriz teorisine benzemektedir: bununla birlikte, bu teoriden elde ettiği siyasî sonuçlar oldukça farklıdır. Kalecki, işsizliğin esas itibariyle yetersiz talebin sonucu olduğu hususunda hemfikir olmasına rağmen kamu harcamalarının yükseltilmesi biçimindeki bir politikayla ortadan kaldırılabileceğini reddetmektedir. 1943 yılında yazmış olduğu 'The Political Aspects of Full Employment' adlı makalesinde, işsizliğin, kapitalizmin normal işleyişinin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmektedir:

> Sürekli bir tam istihdam rejiminde, disiplin sağlayıcı bir tedbir olarak 'işten çıkarma' rol oynayamayacaktır. Patronun toplumsal konumu yerle bir edilebilecek ve işçi sınıfının kendisini güvence altına alması ve sınıf bilinci artacaktır. Ücretlerin yükseltilmesi ve çalışma koşullarının düzeltilmesine yönelik grevler siyasî gerilim yaratacaktır (1971, s. 140-141).

Artan kamu harcamaları kütlesel tüketimi sübvanse etmek, dolayısıyla da, işçileri yaşam gereksinimleri konusunda işverenlerine karşı daha az bağımlı hale getirmek üzere kullanılırsa, bu etkilerin daha da büyük olacağını ileri sürmektedir. Böylelikle, kârlar, hükümetin tam istihdamı sağlayacak program uyguladığında daha yüksek olsa da, kapitalistler, fabrikadaki siyasî hegemonyalarını ve disiplinlerini korumak için böylesi bir programa karşı çıkacaklardır. Kalecki işsizliğin kökünün sadece işçilerin üretim araçlarına sahip olmasıyla kazınmasının mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

Günümüzün kâr sıkışması teorisyenleri, tam istihdam ve ekonominin kapitalist kontrolü arasındaki çelişkileri vurgulayarak Kalecki'nin izlediği yoldan gitmektedir. Bununla birlikte, söz konusu teorisyenler, iki açıdan Kalecki'den ayrılmaktadırlar. Birincisi, Kalecki, kapitalistlerin tam istihdam politikalarının uygulanmasını önlediğini ileri sürdüğü halde, kâr sıkışması teorisyenleri, tam istihdama yaklaşan herhangi bir büyüklüğün gerçekte savaş sonrasının Keynesyen iktisadî yönetimi süresince norm olmasından işe başlamaktadırlar. Bu nedenle, Kalecki'nin tanımladığı potansiyel sonuçlar gerçekleşmiş olarak değerlendirilmektedir. İkincisi, Kalecki, tam istihdamın sonuçlarını öncelikli olarak si-

yasî olarak (işçilerin başkaldırısı, siyasî ajitasyon, v.s.) ele aldığı halde, kâr sıkışması teorisyenleri, söz konusu sonuçların aynı zamanda da iktisadî olduğunu ileri sürmektedirler. Bir Keynesyen olarak Kalecki, işçilerin güçlü pazarlık yapma imkânına sahip olmaları nedeniyle ücretlerde meydana gelen herhangi bir yükselmenin, 'kârları azaltması ihtimâlinin, fiyatların artmasının kârları azaltma ihtimâline' göre daha düşük olduğuna inanmaktadır (1971, s. 141). Aksine, günümüzde neoRikardiyenler, kapitalistler ve işçiler arasındaki güç dengesinin, millî gelirin kârlardan ücretlere doğru net bir biçimde yeniden bölüşümünü sağlayacak bir biçimde değiştirildiği görüşündedirler. Bu çerçevede kârlardaki bu 'sıkışmasının' bugünkü iktisadî krizin temel nedeni olduğunu ileri sürmektedirler.

Kâr sıkışması teorileri hem çevrimsel ve hem de yüzyıllık kriz eğilimlerini hesaba katacak bir çerçevede geliştirilmiştir. Raford Boddy ve James Crotty'nin (1975) devletin makro politikası ve iş çevrimleri arasında yapmış olduğu analiz birinci tür bir eğilime ilişkin örnektir. Boddy ve Crotty'e göre, İkinci Savaş sonrası dönemi boyunca, kârların düzeyi ve payı her iktisadî genişlemenin son aşamasında düşerken, ücretlerin düzeyi ve payı yükselmiştir. Kârlarda meydana gelen bu erozyon, işsizliğin düşük olduğu dönemlerde 'emeğin sermayeye karşı verdiği başarılı sınıf mücadelesinin bir sonucu' olması temelinde açıklanmaktadır (1975, s. 1). Yeniden yedek ordu oluşturarak ve iş kapma konusunda rekabeti artırarak, ekonomideki periyodik kötüleşme bu mücadelenin koşullarını tersine çevirmiş ve kârlı sermaye birikimi yapılmasının koşullarını yeniden oluşturmuştur. Böylelikle, periyodik krizler, kapitalistlerin emeği disipline etmek için devletin yardımıyla tasarladıkları araçlar olarak yorumlanmaktadır. Bu modeli Birleşik Devletler tarihine uygulayarak, Boddy ve Crotty 1960'lı yılların boomunun uzunluğunu ve kârlar üzerinde alışılmadık derecede ciddi bir sıkışma yaratan devletin işsizliği yükseltme ihtiyacına karşılık vermesini erteleyen siyasî unsurların (özellikle Vietnam Savaşı'nın ortaya çıkardığı meşruiyet krizi) işin içine girmesi sonucunda ortaya çıkan daha sonraki resesyonun şiddetini açıklamışlardır.

Kâr sıkışması tezinin seküler krizlerden ziyade yalnızca çevrimsel krizlerin bir açıklaması olarak en yaygın kullanımı, Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe'in (1972) İngiliz kapitalizminin derinleşen krizine ilişkin olarak yapmış olduğu analizdir. Glyn ve Sutcliffe, İngiliz ekonomisin-

deki durgunluğun, 'piyasa gücünün, sermayeden işçi sınıfına doğru yavaş ve fakat değiştirilemez ve tersine döndürülemez bir biçimde' (1972, s. xv) yer değiştirmesi nedeniyle geliştiğini ileri sürmektedirler. Glyn ve Sutcliffe, güç dengesinde meydana gelen bu yer değiştirmede öncelikli öneme sahip ilişkin iki unsur olduğunu belirtmişlerdir: (1) İngiliz sendikalarının giderek güçlenmesi ve (2) kapitalist dünya pazarında rekabetin yaygınlaşması ve yoğunlaşması. Bunlardan birincisi, ücretler üzerinde yukarı yönlü bir baskı yaratırken, ikincisi, İngiliz sermayesinin, zaman içinde millî gelir içindeki kârların payının aşağı doğru sürüklenmesi sonucunu yaratarak artan fiyatlar biçiminde ücret kazançlarına dönüşmesinin önüne geçer. Glyn ve Sutcliffe, ücretlerin uyarması nedeniyle kârların sıkışmasının, 1960'lı yılların ortalarından itibaren İngiliz ekonomisini karakterize eden yatırımlardaki, üretkenlikteki ve gelirdeki kronik durgunluğun temel nedeni olduğunu ileri sürmektedirler.

Glyn ve Sutcliffe'nin modelini Birleşik Devletler kapitalizminin krizine uygulama girişimleri teoride kimi değişikliklere gidilmesini gerekli hale getirmiştir. İlk olarak, Amerikan sendikalarının gücü, son iki yılda artacağına azalmıştır. (O'Brien, 1981, s. 8-11). İkincisi, Amerikalı işçilerin reel ücretleri, 1970'li yılların başlarından beridir durgun bir seyirde sürmektedir. Tam anlamıyla evrimsel olguyla sınırlanmadığında, kâr sıkışmasının Birleşik Devletlerin iktisadî krizine ilişkin açıklamaları, kârların azalmasının suçunu ücretlerden, 'toplumsal ücrete' -yani devlet tarafından sağlanan toplumsal hizmetlerin ve tüketim araçlarının artışına- doğru yöneltmiştir.

Bu uslamlama çizgisi, en gelişmiş haliyle Samuel Bowles ve Herbert Gintis (1982) tarafından ortaya konmuştur. Bowles ve Gintis, Birleşik Devletleri ekonomisinin bugünkü krizinin öncelikli olarak toplumsal ürünün refah devletinin gelişmesiyle sermayeden emeğe doğru yeniden dağılımının bir sonucu olduğunu ileri sürmektedirler. Ücretlerin millî gelir içindeki payı savaş sonrası dönemde nispî olarak değişmezken, işçilerin toplam tüketiminin payı (ücretler artı toplumsal ücret) tedrici olmakla birlikte önemli ölçüde artmıştır. Bu doğrudan yeniden dağılım etkisine ilâveten, toplumsal ücret artışı, yedek işçi ordusunun işlevini yerine getirmesiyle çatışma içine girmesinden sorumlu tutulmuştur. İşsizliğin etkisi yumuşatılarak, toplumsal refaha yönelik kamu harcamaları ve yardımlar, ücretleri baskılama ve emeği disipline etme mekanizması olarak resesyonun etkinliğini azaltmıştır. Bu nedenle, Bowles ve Gintis,

iş çevrimlerinin normal olarak işlevini yerine getirmesinin kârlı bir birikim gerçekleştirme koşullarını düzeltemeyeceğini ileri sürmektedirler.

Eksiktüketim teorileriyle ilgili olarak, kâr sıkışması teorileri farklı siyasî eğilimlerle özdeşleştirilmektedir. Bununla birlikte, kâr sıkışması teziyle en uyumlu tek bir siyasî perspektif bulunmaktadır. Bu ise sosyal demokrasi olarak bilinen perspektiftir. 'Sosyal demokrasiyle', temsilî demokrasinin kurumlarının yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesiyle ekonomi üzerindeki kontrolün yaygın bir biçimde artırılması sonucunda sosyalizme geçişi bünyesinde barındıran bir siyasî stratejiyi anlatmak istiyoruz. Burada, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti, açık bir amaç olarak, söz konusu olabilir ya da olmayabilir. Tipik olarak, refah devletinin büyümesine, yatırımlar konusunda kamunun yönlendirmesine ve işçilerin sosyalist reformun acil amaçları olarak emek sürecini kontrol etmede güçlenmesine büyük önem verilmektedir. Sosyal demokrasi, devletin esas itibariyle bağımsız bir üretim tarzı olduğu ve bu nedenle de, söz konusu işçi sınıfı amaçlarına ulaşmada bir araç olma özelliği sağlayacak durumda olduğu görüşünü benimsemektedir.

Kâr sıkışması teorisinin ilk savunucuları, iktisadî kriz teorileri ve sosyal demokrasi siyaseti arasında her zaman için bir bağlantılı kurmamıştır. Örneğin, Boddy ve Crotty'nin analizinin yapmış olduğu siyasî saptama, basitçe, modern kapitalizmde işçi sınıfının önemi üzerinde bir kez daha durmak biçiminde gelişmiştir. Teorilerinden herhangi bir özel siyasî sonuç türetmeleri ölçüsünde, türettikleri, büyük ölçüde sendika ekonomizmini destekler niteliktedir. İşçi sınıfına göndermede bulunan ve sistem tarafından kolaylıkla massedilemeyecek bir karşı koyuş sergilediğini reddeden eksiktüketimcilerin aksine, Boddy ve Crotty, işçilerin ücret taleplerinin mücadeleciliğiyle sistemi durma noktasına getirebileceği görüşündedirler. Boddy ve Crotty, işçiler bir iktisadî krize neden olacak kadar güçlü olsaydı, bu durumda, kapitalistlerin krizi çözme yolunda ücretlere yönelik saldırılarına karşı da direnebilme güçlerinin olabileceği düşüncesini ortaya koymuşlardır. Bu durumda ise kapitalizmi kurtarmak imkânsız hale gelirdi. Boddy ve Crotty, birçok radikalin varsaydığı gibi yüksek ücret taleplerinin reformist değil de, potansiyel olarak devrimci olduğu düşüncesini taşımaktadır. Söz konusu yazarlar, sendikaların ekonomizm mücadelesi nedeniyle dövünmekten ziyade 'sermayenin makro politikasına karşı koyacak ve işçi sınıfını birleştirecek daha doğru bir siyasî stratejinin, çok agresif ücret taleplerini des-

tekleyeceğini' ileri sürmektedirler (1975, s. 12).

Bu argüman tümüyle tatmin edici değildir. Boddy ve Crotty'nin de kabul ettiği gibi, sendikaların yapmış oldukları pazarlık mücadelesi, yedek işçi ordususun ortadan kaldırılması ölçüsünde kârın sıkışmasına neden olmamaktadır. Teorilerine göre, bu koşul, ortaya çıkan kriz yatırımda bir azalmaya neden olacak kadar ciddi hale geldiğinde otomatik olarak ortadan kalkacaktır. İşçiler artan işsizlik karşısında ücret paylarını savunacak olsalar da, kötüleşmeye başlayan iktisadî krizin ister istemez sosyalist bir çözümü beraberinde getireceğini düşünmek için ortada bir neden bulunmamaktadır. Aksine, tarihçilerin de belirttiği gibi, işçiler sermayeye yönelik iktisadî bir tehdit oluşturmakla birlikte karşılaştırılabilir bir siyasî bilinçlilik ve örgütlenme geliştirme konusunda başarılı olamamışlar, bu da faşizmin yükselmesine yardımcı olmuştur. (Kitchen, 1976, s. 84).

Glyn ve Sutcliffe, geliştirdikleri kâr sıkışması teorisinden daha gerçekçi sonuçlara ulaşmışlardır. Glyn ve Sutcliffe, işçiler kendilerini ücret talepleriyle sınırlandırırlarsa, sermayenin siyasî karşı saldırganlığının kaçınılmaz olarak işçileri yenilgiye uğratılacağını ileri sürmektedirler. Bu nedenle, 'ücretler konusunda verilen mücadele kârları sıkıştırmada başarılı olduğunda, söz konusu ücret mücadelesi sadece bir ücret mücadelesi olarak değerlendirilemez...bu analizin uzantıları, sermayeye karşı iktisadî saldırı olan [ücret] kazançları taleplerini savunmak, İngiltere'de başlayabilecek kütlesel bir sosyalizm mücadelesi temelinde siyasî saldırıyla da bütünleştirilmelidir' (1971, s. 29).

Bu durum, Boddy ve Crotty'nin ortaya koymuş olduğundan daha uygun bir durumdur. Bununla birlikte, kâr sıkışması teorisiyle eşit oranda uyumlu olan ve bugün çoğu gelişmiş kapitalist ülkede gerçekleştirilmesi mümkün bir başka strateji de bulunmaktadır. Ücret taleplerini yoğunlaştırmaktan (bu yolla da, iktisadî krizi derinleştirmekten) ya da (işçi sınıfının bugünkü bilinçlilik ve örgütlenme düzeyinde uygulanabilme özelliği olmayan) sosyalizm için hemen bir mücadele geliştirmekten ziyade işçilerin elde edebilecekleri en iyi şeyin, sağlayacakları garanti temelinde ücret taleplerini ılımlı hale getirme karşılığında elde edilecek kârların, üretkenliği yükseltecek ve gelecekte yüksek ücret ihtimâlini ortaya çıkaracak bir şekilde yatırıma yöneltilmesi olduğu kararına ulaşabilirler. Przeworski'nin (1980) göstermiş olduğu gibi, ücret talepleri öncelikli olarak yatırımları caydırırsa ve işçiler esas itibariyle maddî re-

fahlarını iyileştirmeyle ilgilenirlerse, bu durumda, bu türden bir sınıf uzlaşması, işçilerin izleyecekleri muhtemelen en rasyonel stratejidir.

Özel yatırımları teşvik etme amacıyla bütünleştirilmiş böylesi bir ücret sınırlandırılması politikası, İngiliz İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Parti ve sosyal demokrasinin diğer sağ kanat gruplarında yer alan ortodokslar tarafından savunulmaktadır. Ücret artışlarını ve toplumsal harcamaları iktisadî durgunluğun başlıca nedenleri olarak tanımlayan kâr sıkışması argümanları, ücretlerin sınırlandırılması ve refah kayıplarını programlarını savunan bu partiler tarafından kullanılır. Benzer argümanlara, belli Avrupa komünist partilerinde, özellikle de 'yaratıcı sertlik' politikasının haklı çıkarılmak üzere kullanıldığı İtalyan ve İspanya Komünist Partilerinde de rastlanılmaktadır. (Mandel, 1978, s. 195-196; Block, 1979, s. 74-76).

Birçok Marksist için, yukarıda belirtilen politikalar, Reagan, Thatcher ve hâkim sınıfın diğer temsilcilerinin parasal programlarına rahatsız edici bir biçimde benzemektedir. Buna rağmen kapitalistler daima yüksek ücretlerin iktisadî krize neden olduğu suçlamasına girişmişler ve söz konusu teorileri ücretin ve refahın azalmasını haklı çıkarmada kullanmışlardır. Kâr sıkışması argümanının yayılması, yalnızca kapitalistin iktisadî krizi, sosyalizme doğru herhangi bir hareket yaratmaksızın işçilerin aleyhine olacak bir biçimde çözme yeteneğini güçlendirme tehlikesini içinde barındırmaktadır. Kimileri buradan hareketle, kâr sıkışması teorisinin işçilerin yaşam standartlarının agresif bir biçimde savunulmasıyla uyumlu olmadığı sonucuna varmışlardır (Mandel, 1978, s. 196). Diğerleri ise kâr sıkışması teorisinin mantığını kabul etmekle birlikte sertlik ihtiyacının uzağında duracak ve emeğin sermaye üzerindeki gücünü artıracak alternatif bir iktisadî canlanma stratejisi geliştirmenin peşinde koşmuşlardır.

Son belirtilen husus, sosyal demokrasinin sol kanadı içinde hâkim olan bir eğilimdir. Sol kanat sosyal demokrat alternatif iki temel bileşenden oluşmaktadır. Birincisi, işçilerin emek sürecini kontrol etmeleridir. Kârlar, ücretlerde ve toplumsal hizmetlerde kütlesel bir indirim yapılmaksızın artırılacaksa, tek çözüm (neoRikardiyen teoriye göre) üretkenliği artırmaktır. Kâr sıkışması teorisinin sol kanat savunucuları, bunun işçilerin büyük ölçüde katılımıyla gerçekleşeceğini düşünmektedirler -yapılan çalışmaların çıktı artışının olabileceğini göstermekle birlikte kapitalistlerin korktukları için siyasî etkileri nedeniyle kullanma-

ya isteksiz oldukları bir strateji. Bir kâr sıkışması teorisyenin sözleriyle:

> Üretkenlikte meydana gelen önemli artışların işçilerin artan katılımıyla gerçekleştiğini ortaya koyan çok sayıda kanıt bulunmaktadır...Üretkenlik artırılacaksa... kâr oranında bir azalma olmaksızın, ister istemez, ücretlerde büyük artışların olması mümkündür (Hodson, 1982, s. 60-62).

Sol kanat sosyal demokrat stratejinin ikinci bileşeni tasarruflar ve yatırımlar üzerindeki toplumsal kontrolün artmasıdır. Kâr oranı özel yatırımı iş yaratan ve üretimi artıran alanlara çekmede yetersizse alternatif sermaye kaynakları bulunmalıdır. Kamu gelirleri ve işçilerin emeklilik fonları, böylesi 'toplumsal sorumluluk içeren' yatırım sermayesinin en fazla sözü edilen kaynağıdır (Rifkin and Barber, 1978). İşçilerin bu fonlar üzerindeki kontrollerini yeniden işlevsel hale getirerek, çalışma koşullarından ya da yaşam standartlarından fedakârlıkta bulunmadan iktisadî büyümeyi yeniden inşa edebilecekleri ileri sürülmektedir.

İşçilerin üretim ve toplumun da yatırımlar üzerindeki kontrolüne ilişkin bu strateji, İsveç Sosyal Demokrat Partisi tarafından desteklenmektedir (Korpi, 1978). Bu strateji aynı zamanda İngiliz İşçi Partisi'nin sol kanadı tarafından savunulan 'Alternatif İktisadî Stratejinin' temel noktasıdır. İngiliz Sosyalist İktisatçılar Konferansı içindeki kâr sıkışması teorisyenleri bu stratejiyi, iktisadî canlanma programı uygulanması imkânını sağlamasının yanı sıra ekonominin ülke içinde daha demokratik bir biçimde kontrol edilmesine yönelik bir adım atılmasını mümkün kılması ve dolayısıyla da, sosyalizme giden yolda bir gelişme olması anlamında desteklemektedir (CSE, 1979).[3] Birleşik Devletler'de, kâr sıkışması teorisyenleri Union for Radical Political Economics'le birlikte benzer bir iktisadî reform stratejisini savunmaktadır (Bowles, Gordon and Weisskopf, 1983).

İktisadî kriz analizleri veri iken, söz konusu kâr sıkışması teorisyenleri mevcut demokratik kurumların sosyalizme geçişte önemli bir rol oynayabileceklerini görme eğilimdedirler. Sendikaların ve devletin iktisadî gücünün, kârın sıkıştığı noktaya kadar da olsa, sermayeden emeğe doğru gerçekleşecek bir yeniden dağılımı mümkün kılacak bir işlevi görecek olması gerçeği, bu kurumların sermayenin çıkarlarına yönelik işlev gör-

3) Bu stratejiye yönelik bir sol eleştiri için bakınız Coates (1981, s. 1982).

me konusunda ne yapısal ve ne de araçsal olarak sınırlanmadığı biçiminde yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, kâr sıkışması teorisi, önemli reformların mevcut siyasî sistem içinde kalarak gerçekleştirilebileceği biçimindeki sosyal demokrat inancı güçlendirme eğilimindedir.

IV. AZALAN KÂR ORANI TEORİLERİ

Azalan kâr oranı teorileri iktisadî krizi sermayenin organik bileşimindeki yükselişe yani maddî üretim araçlarına yatırılan sermaye bölü beşerî emek gücü oranında meydana gelen yükselmeye bağlamaktadır. Bu perspektife göre, kapitalistler, diğer kapitalistlerle olan rekabet konumlarını geliştirme ve yedek işçi ordusunun azalmasını önlemek amacıyla işçilerin yerine makineleri ikâme etmeye zorlanır. Bununla birlikte, artı değer sadece canlı emeğin ürünü olduğundan ve canlı emek, sabit sermayeyle temsil edilen birikmiş 'ölü' emekle karşılaştırıldığında azaldığından, elde edilecek artı değer oranı yatırılan toplam sermayenin bir yüzdesi olarak azalır. Bu nedenle, üretimin mekanizasyonu, periyodik krizlerle sonlanacak bir biçimde kâr oranındaki azalma eğilimiyle birlikte gelişir. Böylesi krizler, sermayenin daha az üretken birimlerini saf dışı bırakarak, mevcut sabit sermaye stokunun değerini (iflâs ve konsolidasyon aracılığıyla) azaltarak ve emek sömürüsünü yoğunlaştırarak kârlı sermaye birikim koşullarını geçici olarak yeniler. Bununla birlikte, her canlanma bir öncekinden daha yüksek bir yoğunlaşma düzeyine dayandığından, kapitalizm geliştikçe iktisadî krizlerin daha sistemik hale gelme eğilimi ortaya çıkar.

Bu teori sıklıkla 'ortodoks' Marksist iktisadî kriz teorisi olarak ifade edilir. Bu marka, iktisadî krizin Marx'ın emek değer teorisinin -daha önce tartışılan kriz teorilerine uygun düşmeyen ya da çelişen bir teorikatı bir yorumuna dayanması anlamında doğrudur. Bununla birlikte, bir başka anlamda, 'ortodoks' kavramı yanlış bir adlandırmadır. Marx, kaleme almış olduğu hiçbir çalışmasında sermayenin organik bileşiminin artmasına dayanan tam anlamıyla gelişmiş bir kriz teorisi geliştirmemiştir.[4] Bu teori İkinci ve Üçüncü Enternasyonal'in iktisadî ortodoksisinin de bir parçası değildir. Fransız Komünist Partisi ve birkaç küçük Troçkist grup istisnası dışında, söz konusu teorinin taraftarları esas iti-

4) Marx'ın azalan kâr oranlarına ilişkin ele alışı öncelikli olarak iki metinde yer almaktadır. *Grundrisse* ve *Capital*, Volume 3. Bu kitaplar Marx yaşarken yayınlanmamıştır.

bariyle sosyalist ve komünist hareketlerde yer alan bağımsız Marksistler arasında yer almaktadır.

Bu anlamda sistematik bir kriz teorisi geliştiren ilk kişi, Alman iktisatçı Henryk Grossmann'dır. 1920'li yılların sonlarında yapılan bir çalışmada, Grossmann, iktisadî krizlerin nedeninin yetersiz piyasaların ve sanayideki üretim dalları arasındaki orantısızlıklar değil de, sermayenin organik bileşiminin artması olduğunu ileri sürmektedir (Jacoby, 1975, s. 29-37). Grossmann'dan önce çoğu Marksist, sermayenin organik bileşiminin artmasının, kâr oranında bir azalmayı ortaya çıkardığı fikrini kabul etmektedir. Bununla birlikte, kâr oranında meydana gelen bir azalmanın toplam kâr kütlesinde meydana gelen bir artışla telâfi edileceği varsayıldığından, bu bir iktisadî kriz nedeni olarak görülmemiştir. Olsa olsa, tekil bir kapitalisti desteklemek için gerekli sermaye miktarını artırarak, kâr oranındaki azalmanın sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini hızlandıracağı düşünülür (Kautsky, 1971, s. 61). Aksine, Grossmann, sermayenin organik bileşimindeki meydana gelen bir artışın, yeterince uzun soluklu olursa, kâr oranında bir azalmanın yanı sıra mutlak kâr kütlesinde de bir azalmaya neden olacağını ileri sürmektedir. Bu noktada, daha öte bir birikim imkânsız hale gelir ve iktisadî sistem çökebilir.

Grossmann'ın yapmış olduğu siyasî saptama, Luxemburg'un yapmış olduğuna benzemektedir. Her iki teorisyen de, krizsiz kapitalizm kavramını çürüterek sosyalizmin tarihî gerekliliğini göstermeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, Grossmann, Luxemburg'un iktisadî krizlerin nedenlerine ilişkin açıklamalarını eleştirmektedir. Grossmann'a göre, eksiktüketim teorisi, emperyalist yayılmanın, kapitalizmin iç çelişkilerinden (sadece geçici bile olsa) bir kaçış imkânını ifade ettiğinden, revizyonizmin atmış olduğu bir tokattır (Jacoby, 1975, s. 31).

1930'lu yıllarda sadece çok kısa bir dönem için, Grossmann sol komünist çevrelerde belli bir şöhret elde etmiştir; bununla birlikte, çalışmanın yapmış olduğu etki sınırlıdır. Rakip kriz teorileriyle karşılaştırıldığında, değer temelli analizinin karşı çıkışı güçlü olmayan bir popülarite elde etmiştir. 1937 yılına kaleme alınan bir metinde, Maurice Dobb (1945) benzer bir iktisadî kriz teorisini kabataslak ortaya koymuş olmakla birlikte İngilizcenin konuşulduğu çevrelerde depresyon konusunda yapılan tartışmalar üzerinde pek bir etkisi olmamıştır. Azalan kâr oranları birkaç on yıl süreyle esas itibariyle Paul Mattick adındaki tek bir teorisyenin

yazdığı yazılarla ayakta tutunmaya çalışmıştır. Bir sol kanat komünist olan ve bir ara Grossmann'la tanışan Mattick, 1926 yılında Birleşik Devletlere göç etmiş, önce I.W.W.'nin bir seksiyonunda çalışmış ve daha sonra da *Living Marxism* adlı derginin editörlüğünü yapmıştır. Günümüzdeki Marksist çalışmalar arasında, *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy* adlı kitabı Mattick'in iktisadî krizin azalan kâr oranları teorisine dayanak yapmış en kapsamlı çalışmasıdır.

Grossmann'ın 1920'lerin sonlarına doğru yazdıklarına benzer bir biçimde, Mattick'in çalışması da Marksist teorideki revizyonist akımlara karşı bir polemiğe girme niyetiyle ortaya konmuştur. Özellikle, Mattick, devlet müdahalesinin iktisadî krizleri önleyeceği inancını eleştirmektedir. Mattick'e göre, devlet müdahalesi sermayenin organik bileşiminin yükselme ve kârın düşme eğilimini değiştirmez; sonuç itibariyle de, Keynesyen 'karma ekonomi' kriz konusunda en az kendisinden önceki laissez-faire'ciler kadar sorumludur (1969, s. 128-168). Keynesyenler savaş sonrası boom'u kamu harcamalarındaki artışa bağlarken, Mattick söz konusu boom'la öncelikli olarak sermayenin yok edilmesi ya da yeniden yapılandırılmasıyla (böylelikle de, sermayenin organik bileşiminin düşürülmesiyle), iktisadî büyümenin yenilenmesi açısından depresyon ve savaşın yolunun açıldığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, önceki genişlemelere benzer bir biçimde savaş sonrası boom kendisine özgü sınırlarını azalan kâr oranı eğilimiyle ortaya koymaktadır.

Keynesyen teorinin aksine, Mattick, kamu harcamaları yoluyla iktisadî genişlemenin harekete geçirilmesinin esas itibariyle kendi kendini yok ettiğini ileri sürmektedir. Devlet destekli üretim özel sermaye birikiminde meydana gelen azalmayı geçici olarak telâfi edebilecek olsa da, devlet tarafından satın alınan ürünler sermaye olarak işlev göremez ve dolayısıyla da, ilâve artı değer üretemez. Bu nedenle, toplam toplumsal sermaye açısından, kamu harcamaları artı değerden bir sızıntı meydana getirir.

> Bunun sonucunda, devletin krizle savaşmak için kamu harcamalarını artırma yolunu kullanması sermaye tüketmesiyle birlikte sonlanır. Bu sermaye tüketimi üretim ve istihdam artışı biçiminde ortaya çıkmakla birlikte kârlı nitelikte olmamasından dolayı uzun soluklu bir kapitalist üretim olmaz ve gerçekten de bu durum, sermayenin devlet tarafından gizli bir biçimde sömürülmesiyle eşanlamlıdır. Devlet, bir grup kapitalistin parasını, bir

> başka kapitalist grubun üretimini, birinci grubun faiz ve diğer grubun da sermayesi nedeniyle kâr elde etmesini sağlamak üzere, her iki grubu da tatmin etmek üzere kullanır. Ancak, burada faiz ve kâr biçimde ortaya çıkan gelir, hesaplama ertelenebilirse de, fiilen üretilen toplam toplumsal artı değerden ödenebilir. Sonuç olarak, bir bütün olarak sistemin bakış açısından, devlet destekli üretimden elde edilen gelirler, toplam kârdan yapılan bir indirim ve bu nedenle de, birikim için gerekli artı değerin azalması olarak değerlendirilmelidir (Mattick, 1981, s. 149-150).

Krizler, birikmiş sermaye kütlesine oranla artı değer yetersizliğini yansıttığından, artı değerin azaltılmasıyla krizlerin üstesinden gelinemez. 'Bir kriz durumunda devlet destekli üretimin etkisi ne olursa olsun, söz konusu üretim kârları artıramaz ve bu nedenle de, krizin üstesinden gelecek bir araç bulunmamaktadır' (Mattick, 1981, s. 150).

Bu teorinin siyasî uzantıları tam anlamıyla İngiliz Marksist David Yaffe tarafından geliştirilmiştir. Yaffe, 1970'li yılların başlarında *Socialist Workers Party*'den ayrılan küçük bir Troçkist grup olan *Revolutionary Communist Group*'un üyesidir. Mattick gibi, Yaffe de, 'devletin kapitalist üretimin temel çelişkilerini çözmekten uzak bir biçimde ekonomiye müdahalesinin sadece söz konusu çelişkilere yeni bir ifade kazandırdığı' görüşünü taşımaktadır (1973, s. 187). Yaffe, kârlı birikim koşullarının uzun dönemde sadece sermaye yapısının esaslı bir biçimde yeniden örgütlenmesiyle ve/veya sömürü oranında meydana gelen önemli bir artışla düzeltilebileceğini ileri sürmektedir. Devletin olup bitenin dışında durmak ve krizin uyardığı sermayenin yeniden yapılanmasının yoluna devam etmesini sağlamanın dışında yapacağı fazlaca bir şey bulunmamaktadır. Bu argümanlar Yaffe tarafından öncelikli olarak reformizmin bir gerekçesi olarak gördüğü eksiktüketim teorisine karşı yöneltilmektedir. Yaffe'nin düşüncesine göre, Keynesyen Devlet müdahalesi iktisadî genişlemeyi ve tam istihdamı sağlayabilirse, 'bu durumda, devrimci sosyalist teoriyi destekleyen en önemli nesnel argüman çöker' (1973, s.187). Diğer taraftan, krizler kaçınılmaz ve Devlet reformları etkin değilse, bu durumda, Yaffe'ye göre, 'sınıf mücadelesi er ya da geç bizzat üretim sistemine karşı bir siyasî mücadeleye dönüşmelidir' (1973, s. 228).

Yaffe, bu mücadelenin silâhlı gücünün geleneksel mavi yakalı proletarya olduğunu ileri sürmekte ve (1973, s. 191), birikim sürecini analiz

ederek, 'üretken' işçiler ve 'üretken olmayan' işçiler ayırımını ortaya koymaktadır. Üretken işçiler, emtia üretiminde artı değer üreten ücretli sanayi işçileri, üretken olmayan işçiler ise artı değer üretmemekle birlikte diğerlerinin ürettiği artıkla yaşamını sürdüren beyaz yakalı ve hizmetli işçilerden oluşmaktadır. Kapitalistler, kriz nedeniyle artı değer oranını artırmaya zorlandığından, Yaffe, üretken işçilerin kendilerini sömüren kapitalistlerle keskin bir çelişkiye çekileceğini ve dolayısıyla da, kriz nedeniyle radikalleşeceklerini ileri sürmektedir.[5]

Yaffe'nin polemiği öncelikli olarak eksiktüketim teorisine karşı yöneltilmişse de, ortodoks Marksist perspektifin diğer taraftarları kâr sıkışması teorisinin politikasını eleştirmiştir. Dördüncü Enternasyonalin Troçkist önderi Ernest Mandel, kâr sıkışması teorisinin işçi sınıfı hareketi üzerinde zayıflatıcı bir etkiye sahip olduğu görüşündedir. İktisadî krizlerin, -nesnel iktisadî kanunların kaçınılmaz sonucu olmaktan ziyade- bölüşüme dayanan mücadelelerin olası sonucu biçiminde yorumlanmasıyla, kâr sıkışması teorileri, birbirine zıt sınıf çıkarları arasında uygun bir dengenin sağlanarak krizlerden uzak durulabileceği inancını cesaretlendirmiştir. Bunun ötesinde, krizin -sermaye yapısındaki değişmelerden ziyade- reel ücretlerde meydana gelen bir artışa bağlanmasıyla, söz konusu teoriler kapitalistlerin ücret kesintilerinin haklı olduğu biçimindeki iddialarına inanılmasının yolunu açmıştır. Bu nedenlerle, Mandel, '-ücretlerin artmasının değil de, sermayenin organik bileşiminin artmasının bir fonksiyonu olarak- azalan kâr oranlarına ilişkin yegâne Marksist açıklamanın, sendikaların ve işçilerin burjuvazinin ideolojik saldırısının suçluluk projesine direncinin somut temeli olabileceğini' ileri sürmektedir (1978, s. 196).

Diğer kriz teorileriyle ilintili olarak, azalan kâr oranlarıyla ilgili siyasî perspektiflerde bir değişim dizgesi bulunmaktadır. Teorinin görüşünü paylaşanların hepsi Mattick, Yaffe ve Mandel gibi ortodoks sonuçla-

---

5) Bu bakış açısı, kâr sıkışması teorisyenlerinin neoRikardiyen bakış açısıyla çelişebilmektedir. Emek değer teorisini reddetmekle, NeoRikardiyenler üretken emek ve üretken olmayan emek arasındaki ayırımı da reddetmektedir. NeoRikardiyen teoride, tüm ücretli ve maaşlı işçiler, kârın yaratılmasına yaptıkları katkı açısından eşittir (Gough, 1972; Harrison. 1973). Böylelikle, sanayi işçilerine -en azından kendilerine yönelik özel sömürü koşullarına ilişkin temelini göz önüne almadan- özel bir güç olma rolü atfetmenin hiçbir temeli bulunmamaktadır. Böylelikle, NeoRikardiyen bakış açısı, işçi sınıfının, sosyal demokrasi tarafından çoğu kez kabullenilen türden bir geniş tanımıyla daha uyumludur.

rı elde edememiştir. Bununla birlikte, teorinin birçok çok versiyonunda ortak olan belli temel temalar söz konusudur: (a) kapitalist iktisadî krizlerin kaçınılmazlığı; (b) kapitalizm geliştikçe iktisadî krizlerin eğilimlerinin yoğunlaşması ve (c) devletin iktisadî müdahalelerinin etkisizliği.[6] Genelde, bu temalar devrimci sosyalist siyasî perspektifin belli bir şekliyle birlikte gelişme gösterir.

Bu görüşün kısmî istisnası, Fransız Komünist Partisi'nin takındığı tutumdur. PCF'nin önde gelen iktisatçısı Paul Boccara, devletin azalan kâr oranına karşı tavır sergileyebileceği tek bir yol bulunduğunu ileri sürmektedir: devlet toplam toplumsal sermayenin payının 'değersizleşmesini' finanse edebilir (Fairley, 1980). Devlet bunu, kârlı bir biçimde işlevini yerine getiremeyen kapitalist ekonominin bu sektörlerini millîleştirerek ve işleterek gerçekleştirir, böylelikle de, söz konusu sektörlerin toplam artı değerden aldıkları pay azalır ya da böylesi bir pay bile alamaz hatta bu pay negatif olur. Bu yolla, veri artı değer kütlesi, çok küçük bir özel sermaye kütlesine yönelik olarak kâr oranını artıracak bir biçimde yeniden dağıtılır. Boccara'ya göre, bu durum, II. Savaş'tan bu yana Fransız ekonomisinde hâkim olan devlet müdahalesi şeklidir. Bununla birlikte, bu yorumda bile, sermayenin organik bileşiminin artmasının altında yatan mantık işlemeye devam ettiğinden, devlet müdahalesinin sistemin nihaî çöküşünü erteleme konusunda belli sınırlara geldiği varsayımında bulunulur. Boccara, Fransa'da bu sınırlara 1960'lı yılların sonlarında ulaşıldığını belirtmektedir. Bu nedenle, bugünkü krizin kapitalist bir çerçevede çözümlenemez olduğu düşünülmekte ve tek çözümün acilen sosyalizme geçişin gerçekleştirilmesi gerektiğine inanılmaktadır.

---

6) Bu sonuçlar, Marx'ın teoriye yönelik ilk formülâsyonuyla uyumlu olan yegâne sonuçlar değildir. Mantıken, devletin azalan kâr oranları eğilimine karşı -sermayenin organik bileşiminin artışını sınırlandırarak (değişmeyen sermaye maliyetinin, araştırma ya da sermaye tasarrufu sağlayan teknolojiye yönelik sübvansiyonda bulunularak ucuzlatılmasıyla, emperyalist müdahalelerle ucuz hammadde elde etme kazanımının sağlanmasıyla, kartellerin değişmeyen sermayenin gidişatını yavaşlatma yolunun kullanılmasının kolaylaştırılmasıyla) ya da sömürü oranını yükselterek (sendikal faaliyetlerin sınırlandırılmasıyla, ücret kontrollerinin ihdas edilmesiyle, ucuz göçmen işçi ithal edilmesiyle)- yapabileceği çok fazla şey bulunmaktadır. Bununla birlikte, birkaç istisna dışında, azalan kâr oranları teorisini savunanlar, devleti iktisadî kriz karşısında esas itibariyle acz içinde resmetmek amacıyla bu ihtimâlleri yok saymışlar ya da reddetmişlerdir. Teorinin daha az deterministik yorumları için bakınız Fine and Harris (1979) ve Castells (1980).

V. SİYASÎ KRİZ TEORİLERİ

Siyasî kriz teorilerinin kökeni, 'neoMarksist' teorik perspektif olarak tanımlanabilir. NeoMarxism, ekonomizme olan karşıtlığıyla ortodoks Marksizmden ayrılmaktadır. NeoMarksist teoriye göre, devlet ve ekonominin karşılıklı etkileşimlerinin artmış olması gelişmiş kapitalizmin niteliğidir. Bu, siyasî süreçlerin, ortodoks Marksist temel ve süper üstyapı kavramlaştırmasında olduğu gibi, (siyasî olmayan) iktisadî süreçlerin sonucu olarak artık analiz edilememesi anlamına gelmektedir. Aksine, iktisadî süreçler rekabetçi kapitalizmde elde ettikleri otonomi derecesini artık sergilememekle birlikte siyasî türden müdahaleler yoluyla oluşturulur ve dönüştürülür. NeoMarksistler, devlet, iktisadî sistemin yenidenüretimini güvence altına almak için müdahalede bulunduğundan, ekonomideki çelişkilerin bizzat devletin çelişkileri halini aldığını ileri sürmektedirler. Bu nedenle, gelişmiş kapitalizmde, krizler, nesnel iktisadî kanunlar kadar siyasî dinamiklerin de bir sonucudur.

Siyasî kriz teorileri ilk defa 1970'li yılların başlarında ileri sürülmüştür. Bu türden bir teorinin en kapsamlı olanı, James O'Connor tarafından *The Fiscal Crisis of the State* adlı kitabında yer almaktadır. O'Connor söz konusu çalışmasında gelişmiş kapitalist ekonominin işleyişine ilişkin genel bir modeli, ekonomide giderek artan bir devlet müdahalesine neden olan dinamikleri ve bu müdahale nedeniyle ortaya çıkan çelişkileri kabataslak ortaya konmuştur. O'Connor'un analizi, belli devlet harcamalarını toplumsal sermaye yatırımları ve artı değerden (ya da massetme aracından) yapılan indirimler olarak ele almaması temelinde, diğer Marksist kriz teorilerinden ayrılmaktadır. O'Connor'a göre (1973, s. 6-9), kapitalist devlet iki temel ve çoğunlukla da çelişkili işlevi yerine getirmelidir: birikim ve meşruiyet. Bunların her biri kendisine özgü bir devlet müdahalesi tipini gerekli kılmaktadır. Kârlı birikim 'toplumsal sermayeye' -yani emek gücü üretkenliğini artırarak (altyapı, araştırma ve geliştirme, kamusal eğitim, v.s.) ya da emek gücünün yenidenüretim maliyetini toplumsallaştırarak (sosyal güvenlik, toplu konut, kütlesel transit, v.s.) artı değeri dolaylı olarak büyüten harcamalar- yapılan kamu harcamalarını gerektirmektedir. Meşruiyetin sağlanması kapitalist üretime ilişkin 'toplumsal masraflarla' ilintili -yani artı değeri büyütmemekle birlikte toplumsal uyumu korumak için (refah sistemi, askerî, suça ilişkin adalet, v.s.) gerekli program ve hizmetlere yapılan harcamalar- ilâve harcamaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

O'Connor, üretimin toplumsal niteliğinde meydana gelen gelişmenin gerekli toplumsal sermayenin özel birikimini önlediğini ya da kârlı olmaktan çıkardığını ileri sürmektedir. Böylesi yatırımlar, özel sermaye tarafından üstlenilemeyecek kadar çok büyük ya da çok risklidir ya da elde edilecek yararlar yatırım yapan firma tarafından kontrol edilemeyecek kadar çok genele yayılmıştır. Bu nedenle, toplumsal sermayeye yönelik olarak kamu harcamalarının artması, özel sermaye birikimi açısından özellikle de daha gelişmiş tekelci sanayiler açısından vazgeçilmez bir husustur. Aynı zamanda, tekelci sektörün sermaye yoğun bir biçimde büyümesi, artı nüfusun hacmini büyütür, dolayısıyla da, meşruiyetin toplumsal maliyetini yükseltir. Özetle, devlet, özel birikimini kolaylaştırmak üzere toplumsal sermaye miktarını artan ölçülerde arz etmelidir. Bu da, toplumsal maliyetini kapsayacak bir biçimde toplumsal masraf talebini artırır. Sonuç, kamu bütçesinin uzun soluklu bir eğilim temelinde büyümesidir.

Ekonomide devlet müdahalesinin artması, iki tür çelişki ortaya çıkarmaktadır (O'Connor, 1973, s. 9-10). Birincisi, devletin daha fazla sermaye maliyetini toplumsallaştırması gerekli olmasa da, toplumsal artığın özel olarak kârlar şeklinde tahsis edilmesi devam etmelidir. Bu ise malî bir kriz eğilimini -yani devlet harcamalarının yükselme eğiliminin, söz konusu harcamaları finanse etme araçlarının artma eğiliminden daha hızlı yükselmesi- ortaya çıkarır. Bu nedenle, devlet, bir ikilemle karşılaşır: devlet ya özel birikimin durgunluğa girmesine neden olacak bir biçimde gerekli toplumsal sermaye harcamalarından vazgeçmelidir ya da enflâsyon ve enflâsyonla birlikte ortaya çıkacak iktisadî sorunlara neden olacak söz konusu harcamaları bütçe açıklarıyla finanse etmelidir. İkincisi, söz konusu malî kriz eğilimi, kamu bütçesinin tahsisine ilişkin kendine özgü belli çıkarların gücü tarafından daha da artırılır. Bu özel çıkarların etkisi, israf, yineleme ve çok az üretken olan kamu harcamaları şeklindeki bir gelişmeyi beraberinde getirir: savaş ve refah harcamaları. Böylelikle, bütçe sürecinin siyasî doğası, devletin, toplumsal sermaye yatırım yoluyla birikimi teşvik etme yeteneğini sınırlandırır ve bunun yerine, üretken olmayan toplumsal masrafların orantısız bir biçimde büyümesiyle artı değerden sızıntılara neden olur.

Uzun dönemde, O'Connor (1973, s. 51-58), malî krizin yönelik yegâne çözümün, 'toplumsal-sanayi kompleksi' olarak adlandırdığı gelişme olduğunu ileri sürmektedir. Bu ise devlet bürokrasisinin rasyonel hale

getirilmesini ve kamu harcamalarının üretken olmayan savaş ve refah masraflarından, toplumsal sermayeye yapılan dolaylı üretken masraflara yönelik olarak yeniden tahsisini gerektirmektedir. Bununla birlikte, siyasî bakış açısı çerçevesinde, şimdilerde bütçesini kontrol eden çok güçlü çevrelerin bazıları toplumsal-sanayi kompleksine karşı çıkmaktadır. Bu nedenle de, malî krize ilişkin çözümler, siyasî güçlerin temelden yeniden düzenlenmesini beklemek zorundadır.

O'Connor son zamanlarda yaptığı çalışmalarda, malî kriz ve 1970'li yılların başlarında ortaya çıkan daha genel bir birikim krizi arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Çoğu Marksist malî krizi genel bir iktisadî krizin bir türevi olarak yorumlarken, O'Connor (1981, s. 49), malî krizin genel iktisadî krizden önce ortaya çıktığını ve kısmen de söz konusu krizi başlattığını iddia etmektedir. O'Connor'a göre, diğer unsurlarla bir araya geldiğinde üretken olmayan kamu harcamalarının artması sermaye birikimini sınırlamaktadır. Yarattığı bütçe açıklarıyla devlet, özel sermayenin uzun dönemli yatırım yapma teşvikini kırma özelliğine sahip olan enflâsyonu körüklemektedir. Son olarak da, artan devlet harcamaları, etkin olmayan kapitalist girişimlerin varlığını sürdürmesine ve emek mobilitesine yönelik direncin güçlendirilmesine hizmet etmekte, bu yolla da, sermayenin etkin bir biçimde yeniden yapılanmasına müdahale etmektedir. O'Connor, diyalektik bir çerçevede, genel krizin gelişmesinin de malî kriz eğilimini alevlendirdiğini ileri sürmektedir. Azalan kârlar devleti, emek gücünün yeniden üretim maliyetlerinin daha da toplumsallaştırılmasına zorlamaktadır. Artan işsizlik ve sermaye kaçışı meşruiyetin toplumsal maliyetini artırmıştır. Azalan vergi gelirleri de, devlet bütçesini gelir tarafından sıkıştırmaktadır. Sonuç olarak, O'Connor, 'malî kriz, kelimenin tam anlamıyla, kapitalizmin genel krizinin türevi olmayıp, karşılıklı ve diyalektik olarak genel iktisadî krizle ilintili olan kendi mantığı içinde gelişmektedir' düşüncesini taşımaktadır (1981, s. 42).

Benzer bir siyasî kriz teorisi Alman sosyolog Claus Offe tarafından geliştirilmiştir. O'Connor gibi Offe de devlet müdahalesindeki artışı birikim ve meşruiyet gibi bir ikili işlev açısından açıklamaktadır. Offe, iktisadî krizlerin yönetiminin, devletin birikim sürecinde artan rolünü gerektirdiğini ileri sürmektedir. Aynı zamanda, ortaya çıkan devlet müdahalesi piyasanın kişisel olmayan ve görünüşteki doğal düzenlemesinin yerini aldığından, meşruiyet ihtiyacı da artmaktadır. Offe, devletin

bu iki işlevinin artmasının kapitalist toplumda işlevsizliğin ve krizin yeni kaynaklarını ortaya çıkardığı iddiasındadır.

Offe (1973) bu kriz eğiliminin ipuçlarını mübadele ve mübadele dışı ilkeler arasındaki çelişkilerde aramaktadır. Offe'ye göre, kapitalist toplum meta mübadelesine dayanmaktadır. Meta şeklinin hâkim olması sermaye birikiminin olduğu kadar eşit mübadele ideolojisi aracılığıyla söz konusu birikimin meşruiyetinin önkoşuludur. Bununla birlikte, Offe, meta şeklinin sürdürülmesinin giderek, bizzat kendisi meta mübadelesiyle düzenlenmeyen toplumsal faaliyetlere bağlı olduğu iddiasındadır. Kapitalist ekonomi kendi haline bırakıldığında hem sermaye ve hem de emeği meta şeklinden uzaklaştıracak periyodik krizlere meyletmektedir. Bu nedenle de, devlet, artı değerin yeniden yatırılmasını ve artı emek gücünün yeniden istihdam edilmesini (ya da en azından istihdam edilmeye devam etmesini) teşvik edecek idarî tedbirleri alarak müdahalede bulunmalıdır. Üretimin toplumsal niteliğinin artmasıyla birlikte devlet, birikim için önemli olmakla birlikte emtia şeklinde üretilemeyen altyapı girdilerini de arz etmelidir. Bu eğilimlerin net etkisi, meta mübadelesi ilkesinde ikincil düzeyde olmayan toplumsal yaşam alanlarını genişletmektir. Bu ise üretken olmayan idarî ve hizmet alanlarında istihdam edilen ve tümüyle emek piyasası dışında tutulan nüfus oranında meydana gelen bir artış olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu gelişmeler, kapitalizm açısından bir ikilemi ortaya çıkarmaktadır. Meta şekli artan ölçüde meta olmayan şekillerin varolmasına bağlıyken, meta olmayan şekillerin artması hem birikimin ve hem de meşruiyetin yok olmasına ilişkin bir tehdit oluşturmaktadır. Bu da, Offe'nin (1976) gelişmiş kapitalist ülkelerdeki 'kriz yönetimi krizi' olarak adlandırdığı hususu beraberinde getirmektedir. Bu çelişkinin etkileri üç farklı düzeyde ortaya çıkmaktadır. İktisadî düzeyde çelişki devletin malî krizi olarak ortaya çıkmaktadır. O'Connor gibi Offe de (1976, s. 58-59), üretimin ve artı değerin gerçekleşmesinin, üretken olmayan kamu faaliyetlerinin artmasını, bunun da artı değerde bir sızıntının ortaya çıkmasını bünyesinde barındırdığını ileri sürmektedir. Belirtilen gelişme ise gerekli devlet işlevlerinin finansmanını artan ölçüde sorunlu hale getirmektedir. Offe (1975a), devlet müdahalesi siyasî kaynakların basit tahsisi üretimdeki doğrudan ilişkinin ötesine geçtiğinden, bürokratik idare tarzı, devletin iktisat politikanın etkin bir biçimde formüle edilmesi ve yerine getirilmesi aracı olması işlevi olmaktan çıkar. Alternatif dev-

let idaresi tarzları -yani teknokratik plânlama ve/veya demokratik katılım- söz konusu olabilmekle birlikte bunlar sadece yeni sorunları beraberinde getirir. Geleneksel olmayan hedeflerin olmaması, malî kaynak yetersizliği ve tekil kapitalist çıkarların direnç göstermesi teknokratik plânlama yapılmasını zorlaştırır. Demokratik katılım, idarî süreci siyasallaştırır ve sermaye birikimiyle uyumlu olmayan taleplerin ortaya çıkmasına neden olur. İdeolojik düzeyde çelişki meşruiyet krizi olarak ortaya çıkar (Offe and Ronge, 1975, s. 146-147). Toplumsal yaşamın önemli alanlarının 'meta olmaktan çıkarılması' paylaşımcı olmayan normatif bireyselcilik sendromunu zayıflatır. Devletin iktisadî olayları şekillendirme konusundaki ilgisi, kamuoyunun piyasada ortaya çıkan sonuçları doğal ya da meşru olarak kabul etme gönüllülüğünü ortadan kaldırır. Offe'ye göre, bu üç kriz eğilimi karşılıklı ilişki içinde olup, bir alandaki krizi çözme gayretleri, diğer alanlardaki krizi şiddetlendirir. Bu nedenle, kapitalist ekonominin krizi, siyasî ve ideolojik çelişkilerle belirlenmesi biçiminde anlaşılmalıdır.

Bu teorilerin siyasî uzantıları, diğer Marksist kriz teorilerinden farklıdır. Siyasî kriz teorileri, 'Yeni Sol' olarak adlandırdığımız siyasî perspektifle ilgilidir. Yeni Sol perspektifin ayırt edici iki niteliği vardır. Birincisi, üretim noktasındaki sınıf mücadelesinin, kapitalizmin dönüşümünün kendine özel (ya da hatta öncelikli) temeli olduğu düşüncesini reddetmektedir. Yeni Sol teoriye göre, kapitalizmin temel çelişkileri üretimden, devlete, topluma, aileye ve diğer alanlara doğru yer değiştirmiştir. Bu nedenle, radikal öğrenci hareketlerine, kamu çalışanlarına, azınlıklara, kadınlara ve fakirlere büyük bir önem atfedilmektedir. İkincisi, Yeni Sol, reformist ya da devrimci türden olsun ya da olmasın, siyasî örgütlenmenin merkezileşmiş ya da hiyerarşik şekilleri açısından tehlikeli olma eğilime sahiptir. Yeni Sol, toplumsal değişmenin örgütlenmesinde sıradan insanların önemini vurgulamaktadır. Hem örgütlenme ilkeleri ve hem de nihaî siyasî hedefler açısından adem-î merkezileşmeye büyük bir öncelik tanımaktadır.

Belirtmiş olduğumuz Yeni Sol perspektif, Offe, O'Connor ve diğer siyasî kriz teorisyenlerinin yazdıklarını geliştirmektedir. Offe, geliştirmiş olduğu teorisine yönelik ortodoks Marksist eleştirilere cevaben, gelişmiş kapitalizmdeki en önemli siyasî çelişkilerin 'üretim merkezinde ortaya çıkmadığı...Bunların üretim alanıyla marjinal ilişkisi olan çelişkilerle tetiklendiği' düşüncesindedir (1975b, s. 109). Offe, hâkim siyasî

kırılmanın üretim alanında artık kapitalistler ve ücretliler arasında olmadığını, buna karşın, toplumun meta mübadelesi ilkesine göre ve kullanım değerlerinin doğrudan üretimi için örgütlenmiş alt sistemleri arasında geliştiğini ileri sürmektedir. Offe'ye göre, sermayenin kuralına en fazla karşı çıkanlar, nispî olarak 'meta olmaktan çıkan' idarî ve hizmet sektörlerindeki işçilerdir.

> Mevcudiyeti, kapitalist hâkimiyet sistemine maksimum derecede bağlı meşruiyet inançlarındaki kaynakların kendiliğinden çözülme yönünde gelişmesi, en fazla söz konusu sektörlerde ve emek gücü doğrudan sermeye birikimine konu olmayan ve şekli münhasıran kullanım değeri olarak örgütlenen gruplarla ilgili olarak ilerleme kaydetmiş gibi görünmektedir. Bu nedenle, hem teori ve hem de pratik olarak, sınıf çelişkisinde yapısal olarak ayrıcalıklı işlevin kendisine ait iktisadî işlevin kullanım değeri ve artı değer üreten ve bu anlamda 'iç çelişkinin' hülâsasını ortaya koyanlar tarafından benimsenmesi gerektiği tezine dayanan girişimler pek de tatmine edici değildir: yani bunlar sanayi işçileridir (Offe, 1973, s. 75).

O'Connor, sanayi işçilerinin sınıf mücadelesinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu mefhumunu da reddetmektedir. Gelişmiş kapitalizmde, işçi sınıfının siyasî liderlik sağlaması beklenenlerin kamu çalışanları olduğunu ileri sürmektedir. O'Conner, ilk çalışmasında yer alan geriye dönük bir açıklamada, *The Fiscal Crisis of the State*'in siyasî uzantılarını bu temelde özetlemektedir:

> *Fiscal Crisis* Amerikan solunun odaklandığı noktanın, sanayi işçilerinden kamu işçileri ve kamu müşterisi olan örgütlerin ve eylemlerin radikal imkânlarına kaydırmasına yardımcı olması anlamına gelmektedir. Kitap, kamu işçilerinin ve müşterilerinin maddî koşullarının, argümanların kamu maliyeleri, vergileme düzeyleri ve amaçları ve (potansiyel olarak) kamu politikasının içeriğiyle ilgili olması gerektiği bir siyasî görüşme süreciyle belirlenmesi çerçevesinde doğrudan siyasî konular olduğu iddiasını taşımaktadır...Bu düşünceler nedeniyle, işçi sınıfının bu fraksiyonlarının sınıf sorunlarını siyasî olarak tanımlamada bir liderlik rolü olduğunun varsayılması gerektiğini ileri sürmekteyim. Güçlü maddî çıkarları çerçevesinde kamu işçilerinin proletaryanın diğer iki büyük fraksiyonunu (üretken işçiler/yedek ordu) bir araya getirecek tek fraksiyon olduğu iddiasın da bulunmakta-

> yım...Bu anlamda, kamu işçileri, Marx'ın işçi sınıfının birleşmesine yani 'istihdam edilenler ve işsizler arasında düzenli bir işbirliğine' ilişkin temel koşulu yerine getirmesi çerçevesinde siyasî bir güçtür (1981, s. 43).

Kamu işçilerinin liderliğinde birleşmesi beklenen söz konusu gruplar, tesadüfî olarak 1960'lı ve 1970'li yılların yeni toplumsal hareketlerinde aktif olarak yer alan aynı gruplardır. Azınlıklar, hem kamu işçileri ve hem de devletin müşterisi olmaları çerçevesinde aşırı ölçüde temsil edilmeleri nedeniyle önemli bir rol oynayan kesimi olarak görülmektedir. Emek gücünün yenidenüretiminde devlet müdahalesinden en çok etkilenenler ve toplumsal harcamalarda yapılan kesintilerde en fazla yükü üstlenenler kadınlar olduğundan eksen bir konuma sahiptirler. Öğrenciler de, devletin eğitim hizmetlerini tüketenler olduğundan ve gelecekteki kamu çalışanları olacaklarından, malî kriz temelinde siyasallaşmaya konu olmaktadırlar.

Yeni Sol'un iktisadî krize vermiş olduğu tepki, diğer stratejiler kadar iyi tanımlanmamıştır; bununla birlikte, belli temel temalar sarihtir. O'Connor, pratik bir sol kanat stratejinin, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının savunulması ya da iyileştirilmesinin ötesine geçmesi gerektiğini ileri sürmektedir: 'gerçekten duyulan ihtiyaç, emek gücünün statüsünün bedeli nispî olarak düzgün bir biçimde ödenen bir meta olmasını sağlamak değil de, mücadeleyi, fabrika işçilerini, ev kadınlarını, baskı altına alınmış azınlıkları, öğrencileri, v.s.'yi bir sınıf çizgisinde bir araya getirmek, işçi sınıfı içindeki toplumsal ilişkileri emek gücünün statüsünün bir meta olarak ortadan kaldırılması amacıyla yeniden bütünleşmesini sağlamak üzere derinleştirmektir' (1981, s. 48-49). Bu stratejinin iki bileşeni bulunmaktadır. Birincisi, yeni üretken güçleri metalaştırılmış emek gücünün özel olarak tahsis edilmesine dayanan iktisadî ilişkilerin sınırlarından kurtarmak için verilen mücadeledir. Bu ise kamu harcamalarının savaş ve refah masraflarından yeni toplumsal sermaye yatırımlarına yönelik olarak yeniden tahsis edilmesini içermektedir. Bu stratejiden beklenenler, O'Connor'un 'toplumsal-sanayi kompleksi' kavramının radikal ihtimâllerini geliştirme amacını taşıyan bir makalede Fred Block ve Larry Hirschhorn (1979) tarafından ele alınmıştır. İkincisi, kapitalist emek piyasasının gereksinimlerinden büyük olan yeni kolektif tüketim kalıpları -yani emek gücünün toplum-

sallaştırılmış yenidenüretiminin yeni şekilleri- yaratmak için verilen mücadeledir. Yeni Sol stratejinin bu bileşeni, kentsel kriz ve toplum temelli siyasî mücadelenin yeni şekillerinin ortaya çıkması konusundan yapılan bir dizi çalışmada Manuel Castells (1978) tarafından ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

İktisadî krizin daha büyük bir toplumsal ve siyasî krizin bir kısmını oluşturması ölçüsünde, Yeni Sol perspektif söz konusu krizin tek başına iktisadî reformlarla çözülemeyeceğini ifade etmektedir. Yeni Sol stratejinin yukarıda belirtilen bileşenlerinin her biri hem işyerinde ve hem de işyerinin dışında toplumsal yaşamda temel bir değişmeyi gerekli kılacaktır. Söz konusu bileşenler, bizzat devlet aygıtının kendisi de dâhil olmak üzere siyasî ilişkilerin dönüşümünü de gerektirmektedir. Burada, Yeni Sol strateji, demokratik katılımı artırma ve kapitalist çıkarların devlet bürokrasisini elinde tutma gücünü zayıflatma aracı olarak devlet gücünün merkezî olmaktan çıkması gereğine vurguda bulunmaktadır. Offe'ye göre (1978), bugünkü durum, bu türden bir stratejiye yardımcı olmaktadır. İdarî rasyonalite ve meşruiyet yetersizliğinin artmasının bir sonucu olarak, Offe, devletin, devlet politikasının farklı çıkar gruplarının temsilcileri arasındaki pazarlıkla belirlendiği yarı kamusal plânlama ajanları lehine olacak bir biçimde sayıları artan işlevleriyle ilişkisini 'kesmeye' zorlandığını ileri sürmektedir. Kapitalistler bu süreci zararsız bir korporatist çerçeveyle sınırlamanın yollarını ararken, bunu başarabileceklerine ilişkin bir garanti söz konusu değildir. Güç, resmî devlet kurumlarından alınıp, adem-i merkezî hale getirildiğinden, devlet politikasını sermayenin çıkarlarıyla sınırlayan yapılar zayıflatılır; yeni popüler direnç alanları açılır. Offe, bu gelişmelerin, devlet gücünün fethedilmesinden ziyade dağıtılması amacını taşıyan devletçi olmayan bir sosyalist stratejiden yana olduğunu ileri sürmektedir.

VI. SONUÇ

Önceki sayfalarda da gösterildiği gibi, farklı iktisadî kriz teorileri, iktisadî olaylara ilişkin çelişkili yorumların yanı sıra siyasî stratejinin birbiriyle zıt anlayışlarını da ifade etmektedir. Kimi durumlarda, farklı kriz teorilerinin stratejik uzantıları tamamen çelişkilidir. Eksiktüketim teorisi, örneğin, tüketimi artırma gereğine işaret ederken, kâr sıkışması teorisi tüketimi sınırlandırma ve/veya üretkenliği yükseltme stratejisi tavsiyesinde bulunmaktadır. Diğer teorilere göre, belirtilen bu iki teo-

riyle uyumlu olan siyasî çözümler yalnızca krizi yoğunlaştırmaktadır. Orthodox Marksistler, ne eksiktüketim teorilerinin ve ne de kâr sıkışması teorilerinin krize etkin bir çözüm getirme yeteneğine sahip olduğu düşüncesindedirler. Söz konusu teorilerin ortaya koyduğu tedavi yollarının sadece krizin etkilerini krizin birinden alıp, sorunun kökenine inmeden bir diğer krizin üzerine bindirdiği ileri sürülmektedir. Bu perspektife göre, kârın azalma eğilimi bizzat sermayenin kendisinde mündemiçtir; bu nedenle, krizlerin üstesinden sadece kapitalist üretim ilişkilerinin ortadan kaldırılmasıyla gelinebilir. Yeni Sol teorisyenleri, bugünkü krizin genel bir toplumsal kriz kadar bir kriz olmadığını düşünmektedir. Bu nedenle, hangi türden olursa olsun, pür iktisadî stratejiler yanlış yönlendirilmektedir. Bu görüşe göre, krize verilecek bir etkin cevap, gelişmiş kapitalist toplumun derin siyasî ve ideolojik çelişkilerine hitap etmelidir.

Burada, bu teorilerin hangisinin bugünkü iktisadî kriz için en uygun olacağını belirleme konusunda bir girişiminde bulunulmayacaktır.[7] Bu konuda verilecek herhangi bir hüküm, ampirik kanıtın ayrıntılı bir biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır -bu ise bu çalışmanın alanını aşmaktadır. Bununla birlikte, önceki analiz, birbiriyle rekabet içinde olan kriz teorilerinin değerlendirmesiyle ilgili belli noktalar üzerinde durmaktadır. Siyasî stratejiden, iktisadî krize ilişkin veri anlayışı izleyen bir şey olarak söz etme eğiliminde olduğumuz halde, kriz teorisinin fiilî gelişiminde, siyasî stratejinin bağımlı bir değişken kadar bağımsız olacağı aleni olmalıdır. Marksist kriz teorisi tarihi siyasî değer yargılarının ne ölçüde teorik ve ampirik konuların analizine istenmeden girmiş olduğu vurgulanmaksızın incelenemez. Tüm olup biten, Marksistlerin iktisadî kriz teorilerini mantık ya da delil temelinde değil de, Marx'ın yazdıklarına olan sadakatleri, propaganda temelinde ortaya çıkışları ya da önceden verilen siyasî amaçlarla olan uygunları temelinde savunmalarıdır.

---

7) Krize ilişkin olası açıklamaların yukarıda incelenen dört teoriyle sınırlandırılması arzusunda değiliz. Söz konusu teoriler sadece günümüzde en popüler olan teorilerdir. Özellikle, örneğin, ilk Bolşevikler ve İkinci Enternasyonaldeki Marksistlerin ileri sürdükleri klâsik orantısızlık teorisi, konuyu ele alışımızın dışındadır. Konuyu sunuş yöntemimiz, yukarıda belirtilen teorilerin ikisi, üçü ya da dördü arasında bir sentez geliştirme gayretine de girmeme eğilimini taşımaktadır. Bu çerçevede yapılan ilginç bir girişim için bakınız Bell and Cleaver (1982).

Bu bağlamda en suçlu olanlar, teorilerinin devrimci uzantılarını savundukları teorilerinin doğru olmasının bir delili olarak manalı bir biçimde ortaya koyan orthodoks Marksistlerdir. Bununla birlikte, daha zor bir temelde, diğer kriz teorilerinin her biri desteğini, kendilerine ait siyasî uzantıların doğasından almaktadır. Eksiktüketim teorisinin popülaritesi kesinlikle, örneğin, vermiş olduğu siyasî mesajın basit olması ve yaygın olarak ele alınması nedeniyle artmıştır: bizim ekonomimiz, kârlar çok yüksek ve ücretler çok düşük olduğundan durağan demektedir. Ücret imtiyazlarına ve refahın azaltılmasına yönelik direnci harekete geçirmek isteyenler, daha cazip bir siyasî slogan bulma zorluğu çekeceklerdir. Kâr sıkışması teorisi, her Marksistin duymak istediğini ortaya koymaktadır: emeğin sermayeye karşı verdiği mücadeledeki gücünün artması. Mevcut demokratik kurumlarda çalışanlar bu teoriyle, böylesi kurumların gerçekte sermayenin gücünü sınır teşkil ettiği delilini ortaya koymaktadır. Siyasî kriz teorileri, ekonomizme yönelik dirence ilişkin bir gerekçe sağlamaktadır. Bu teoriler, 'kurumlar aracılığıyla gerçekleşen uzun yürüyüş' batağına sağlanıp kalan orta sınıf radikalleri yönelik olarak, (büyük ölçüde iktisadî olmayan) mücadelelerinin kapitalizmin temel çelişkileriyle ilgili olmadığı konusunda içlerini rahatlatma imkânını sağlamaktadır. Bu kısmen farklı kriz teorilerinin bugünkü iktisadî krizin nedenlerine ilişkin olarak solda bir fikir birliğine varmanın çok zor olduğuna ilişkin siyasî temellere dayanması nedeniyledir.

Bugün için, Marksistler bugünkü iktisadî krizi yorumlamada inanılmaz boyutlarda bölünmüşlerdir. Bugünkü krizin nedenleri konusunda fikir birliğine varamama, solun, uyumlu ve birleştirilmiş bir siyasî cevap geliştirme konusundaki gayretlerinin felç olmasına katkıda bulunmaktadır. Bu durumun üstesinden gelinecekse, iki şeyin yapılması gerekmektedir. Birincisi, farklı kriz teorilerinin birbiriyle yarışan ifadelerinin daha dikkatli bir ampirik değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu, kriz teorilerinin değerlendirilmesinde siyasî düşüncelerin saf dışı bırakılabileceği ya da edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Son analizde, herhangi bir teorinin gerçeği, siyasî pratiğe bir rehber olması temelinde yararlığı tarafından kararlaştırılır. Bununla birlikte, ampirik araştırma temelinde çözümlenebilecek ya da çözümlenmesi gereken kriz teorileri arasında birçok noktada fikir birliğine varılamamıştır.

İkincisi, bugünkü krizi anlama konusunda bir fikir birliğine varma çabasına gireceksek, iktisat teorisi ve siyasî pratik arasındaki ilişkiyi da-

ha açık ve kapsamlı bir biçimde ele almalıyız. Bu yapılırsa, kriz teorisi konusundaki tartışmalarda siyasî temelli mantıklı açıklamalara önem verilmeyecek ya da karşı konulmayacaktır. Farklı kriz teorilerinin stratejik uzantıları daha dikkatli ele alınırsa, belli teorilerle uyumlu siyasî stratejiler dizisinin, geleneksel olarak ele alınanlarla olan ortaklığına nazaran daha kapsamlı olmasının kanıtlanması da mümkündür.

Bu bağlamda, bu çalışmanın başlarında belirtilen bir noktanın yinelenmesi yararlı olacaktır. İktisadî koşullar, farklı siyasî projelerin uygulanabilirliğine inkâr edilemez sınırlar getirdiği halde, doğru siyasî stratejinin bir iktisadî kriz teorisinden mekanik olarak elde edilen bir şey olduğuna inanmak budalalık olacaktır. Ücret indirimleri ve refah kayıplarına, bu indirimler ve kayıplar bir eksiktüketim krizine katkıda bulunmasından ya da bulunmamasından bağımsız olarak karşı çıkmanın birçok nedeni bulunmaktadır. Bu aynen, işçilerin daha fazla katılımda bulunmasını savunulmanın, böylesi bir katılımın üretim artışıyla bir kâr sıkışmasını yumuşatmasından ya da yumuşatmamasından bağımsız olarak birçok nedeninin olması gibidir. Azalan kâr oranlarının kaçınılmazlığının reformizm karşısında ya da siyasî kriz teorisinin ekonomizm karşısında ihtiyatlı olunmasına inanması gerekmemektedir. Sol bir siyasî stratejinin haklılığı, bir iktisadî canlanma programı olarak değil de, siyasî ve ideolojik temellerde ortaya konmalıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Baran, Paul and Sweezy, Paul (1966), *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press. Türkçesi *Tekelci Sermaye*, İstanbul, Kalkedon Yayınları.

Bell, Peter F. and Cleaver, Harry (1982) 'Marx's Crisis Theory as a Theory of Class Struggle', s. 189-261 in Paul Zarembka (ed.), *Research in Political Economy*, Vol. 5. Greenwich, Conn.: JAI Press.

Bleaney, Michael (1976), *Underconsumption Theories*. New York: International Publishers.

Block, Fred (1979), 'The Stalemate of European Capitalism: Eurocommunism and the Postwar Order', *Socialist Review*, No. 43.

Block, Fred and Hirschhorn, Larry (1979), 'New Productive Forces and the Contradictions of Contemporary Capitalism', *Theory and Society*. 7 (3).

Boddy, Raford and Crotty, James (1975), 'Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle', *Review of Radical Political Economics*. 7 (1).

Bowles, Samuel and Gintis, Herbert (1982), 'The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States', *Politics and Society*, 11(1).

Bowles, Samuel, Gordon, David and Weisskopf, Thomas (1983). *Beyond the Waste Land*, New York: Doubleday.

Castells, Manuel (1978), *City, Class and Power*, London: Macmillan.

_____(1980), *The Economic Crisis and American Society*, Princeton: Princeton University Press.

Coates, David (1981), 'Labourism and the Transition to Socialism', *New Left Review*, 129.

_____(1982), 'Space and Agency in the Transition to Socialism', *NewLeftReview*, 135.

Conference of Socialist Economists (1979), 'Crisis, the Labour Market and the Alternative Economic Strategy', *Capital and Class*, 8.

Day. Richard (1981), *The Crisis and the Crash*, London: New Left Books.

Dobb, Maurice (1945), *Political Economy of Capitalism*, New York: International Publishers.

Domhoff, William (1979), *The Powers That Be*, New York: Vintage Books.

Fairley, John (1980), 'French Developments in the Theory of State Monopoly Capitalism', *Science and Society*, 44 (3).

Fine, Bob and Harris, Laurence (1979), *Rereading Capital*, London: Macmillan.

Galbraith, John Kenneth (1976), *Money*. New York: Bantam.

Glyn. Andrew and Sutcliffe Bob (1971), 'The Critical Condition of British Capital', *New Left Review*. 66.

_____(1972), *Capitalism in Crisis*. New York: Pantheon.

Gough Jan (1972), 'Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour', *New Left Review*, 76.

Harrison. J. (1973), 'Productive and Unproductive Labour in Marx's Political Economy', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 2 (6).

Harvey, W. H. (1894), *Coin's Financial School*, Chicago: Coin Publishing.

Hilferding, Rudolf (1981), *Finance Capital*, Boston: Routledge and Kegan Paul.

Hobson. J. A. (1965), *Imperialism*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Hodgson, Geoff (1982), 'On the Political Economy of the Socialist Transformation', *New Left Review*, 133.

Jacoby, Russell (1975), 'The Politics of the Crisis Theory', *Telos*. 23.

Kalecki, Michal (1971), *Selected Essays in the Dynamics of the Capitalist Economy*, London: Cambridge University Press.

Kautsky. Karl (1971), *The Class Struggle*, New York: Norton.

Kitchen, Martin (1976), *Fascism*. London: Macmillan.

Korpi. Walter (1978). *The Working Class in Welfare Capitalism*, Boston: Routledge and Kegan Paul.

Lenin, V. I. (1971), *Selected Works*. New York: International Publishers.

_____(1972a). *Collected Works*, Vol. 1. Moscow: Progress Publishers.

_____(1972b), *Collected Works*, Vol. 2. Moscow: Progress Publishers.

_____(1972c), *Collected Works*, Vol. 3. Moscow: Progress Publishers.

Luxemburg, Rosa (1971), *Selected Political Writings*, New York: Monthly Review Press.

_____(1972), *Accumulation of Capital: An Anti-Critique*. New York: Monthly Review Press.

Mandel, Ernest (1978), *The Second Slump*, London: New Left Books.

Marx, Karl and Engels, Frederick (1974), *Political Writings*, Vol. 1. New York: Vintage Books.

Mattick, Paul (1969), *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy*. Boston: Porter Sargent.

_____(1981), *Economic Crisis and Crisis Theory*, London: Merlin Press.

O'Brien, Jim (1981), 'The New Terrain of American Politics', *Radical America*, 15 (1-2).

O'Connor, James (1973), *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St. Martin's.

_____(1981), 'The Fiscal Crisis of the State Revisited' *Kapitalistate*, 9, 41-61.

Offe, Claus (1973), 'The Abolition of Market Control and the Problem of Legitimacy', *Kapitalistate*, 1, 109-116; 2.

_____(1975a), 'The Theory of the Capitalist State and the Problem of Policy Formation', s. 125-144 in L. Lindberg, R. Alford, C. Crouch, and C. Offe (eds.), *Stress and Contradiction in Mo-*

dern Capitalism, Lexington, MA: Heath.

_____(1975b), 'Further Comments on Mueller and Neusthuss', *Telos*, 25.

_____(1976), 'Crises of Crisis Management', *International Journal of Politics*, 6.

_____(1978), 'Notes on the Future of European Socialism and the State', *Kapitalistate*, 7.

Offe, Claus and Ronge, Volker(1975), 'Theses on the Theory of the State', *New German Critigue*, 6.

Poulantzas, Nicos (1973), *Political Power and Social Classes*, London: New Left Books.

Przeworski. Adam (1980), 'Material Interests, Class Compromise and the Transition to Socialism', *Politics and Society*, 101.

Rifkin, Jeremy and Barber. Randy (1978), *The North Will Rise Again: Pensions, Politics and Power in the 1980s*, Boston: Beacon Press.

Saposs, David (1935), 'The Role of the Middle Class in Social Development: Fascism, Populism. Communism. Socialism', s. 395-424 in *Economic Essays in Honor of Wesley Claire Mitchell*, New York: Columbia University Press.

Sherman. Howard (1979). 'Inflation, Unemployment. and the Contemporary Business Cycle', *Socialist Review*, 44.

Stalin. Joseph (1955), *Works*, Vol. 12. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

Steedman. Jan (1977), *Marx After Sraffa*, London: New Left Books.

Sweezy, Paul and Magdoff. Harry (1977), *The End of Prosperity*, New York: Monthly Review Press.

_____(1981), *The Deepening Crisis of U.S. Capitalism*, New York: Monthly Review Press.

Yaffe. David (1973), 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Economy and Society*, 2 (2).

BİR SINIF TEORİSİ OLARAK MARX'IN KRİZ TEORİSİ

PETER BELL-HARRY CLEAVER

I. GİRİŞ

Günümüz kapitalist krizinin kaynağı konusundaki tartışma, Marx'ın kriz teorisinin ve analizdeki temel kategorilerinin anlamıyla ilgili fikir ayrılıklarının keskinleşmesine neden olmuştur. Bu çalışma, belirtilen tartışmaya bir katkı niteliğindedir.

Marx ve Engels'in 1840'lı yıllardan 1860'lı yıllara kadar kriz konusunda yazdığı başlıca çalışmalarından (Kesim I.) hareket ederek, ortaya koymuş oldukları kapitalist birikim teorisi ve söz konusu birikimin krizlerinin (Kesim III-VIII) sistematik bir sunumunu ve yorumunu ortaya koyacağız. Temel amacımız, ilk olarak, Marx ve Engels'in siyasî mücadelelerinin, yaptıkları teorik çalışmaya nasıl kaynak teşkil ettiğini ve söz konusu mücadelenin mütemmim cüzü olduğunu; ikincisi de, sınıf çelişkisi temelinde kriz teorilerini en nihayetinde nasıl formüle ettiklerini göstermektir. Oluşturdukları kriz teorilerini sistematik bir biçimde sunuşumuz yeni bir yorum biçiminde olup, bu yorumun nasıl hem içsel olarak tutarlı ve hem de semantik olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Yaptığımız analiz, Marksist birikim ve kriz teorilerini kapitalist toplumun toplumsal ilişkilerinin gelişiminin toplumsal-siyasî teorileri olarak

anlamada hâlihazırda birbiriyle rekabet eden kriz teorisi okullarının yaptığı analizden farklıdır. Bu yorumun içinde, değer kategorileri, artı değer, değişken ve değişmeyen sermaye, sermayenin organik bileşimi v.b. sınıf mücadelesi ilişkilerine ait tüm kategorilerdir. Sermayenin gelişimi, kapitalistlerin değil, sınıf ilişkisinin gelişimidir.

Bu gelişmenin 'hareket kanunlarını' ya da 'nesnel tarihî hareketini', kendi deyimimizle, uzlaşmaz çelişki içinde bulunan iki sınıf unsuru arasındaki plânlanmamış sonucu olarak adlandırdık. İki vektör gücünün yönü ve büyüklüğü bu vektör güçlerinden farklı bir gücün yaratıldığı fizikte olduğu gibi, birikimin kapitalist gelişimini yani 'kanunları' oluşturan sınıf mücadelesi de karşılaşılan plânlanmamış sonuçlardır.

Temel Marksist değer kavramlarını anlayarak oluşturduğumuz yapıyla, 'kriz teorisinin' böylesi bir geleneksel temasının yeniden yorumlanmasını ve sentezini, azalan kâr oranları eğilimi, eksiktüketim, orantısızlık ve 'üretim güçleri ve ilişkileri arasındaki çelişki' olarak ortaya koyuyoruz.

Marksist teoriye ilişkin yorumumuza ilişkin temel saplama, birikimin, işçi sınıfı mücadelesiyle daima sağlıksız bir biçimde ve mütemadiyen tehdit edilen kapitalist bir kontrol yapısının genişletilmiş yenidenüretimi olarak görme temeline dayanmaktadır. Bu nedenle, kriz, en temel şekliyle, söz konusu yapının kopması ve bir unsur olarak işçi sınıfının gelişiminin olumlu bir sonucudur. Bu çerçeve içinde, devrim, sermayenin uygun bir karşılık veremediği 'işçi sınıfı tarafından yaratılan' kriz olarak anlaşılmalıdır.

Bu ise karmaşık birikim modeli içinde sadece dolaylı olarak işçilerin mücadeleleriyle ilintili birçok etkiyi inkâr etmek anlamına gelmemektedir. Bunların birçoğunu ele almaktayız. Bunun yanında, veri bir sermeye gelişim düzeyinde ve mücadelenin yönünü ve sonucunu belirleyen belli bir sınıf bileşimi içinde somut bir temelde yer alan mücadeleyi de kabul etmekteyiz. Ancak, işçi sınıfının bakış açısından, krizle ilgili her unsurun, sistemi yıkacak yeterli gücün gelişimi açısından değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini taşımaktayız. Marx ve Engels'in çalışmasının, verdiğimiz mücadele çerçevesinde yorumlanması gerektiği iddiasındayız.

Kriz teorisinin böylesi bir 'siyasî yorum' temelinde ele alınması, Marx'ın felsefî, politik iktisat ya da basitçe bir eleştiri olarak okunmamasını sağlar. Böylesi bir okuma işin, işçi sınıfı perspektifi ve sınıf mü-

cadelesi içinde stratejik bir silâh olması açısından ele alınması konusundaki ısrarını sürdürmektedir (Cleaver, 1979).

Marksist kriz teorisine ilişkin mevcut yorumları birkaç açıdan tatmin edici görmemekteyiz[1]; bu kriz teorileri değişik biçimlerde: (1) sınıf ilişkilerinin değil de, sermayenin ve kapitalistlerin gelişim teorileri olarak anlaşılmıştır; (2) sınıf ilişkilerinden ayrı sermaye birimleri arasındaki ilişkiler olarak kavramsallaştıran kapitalist rekabetin merkezî olmasına dayanmıştır; (3) üretim alanına (azalan kâr oranları/sermayenin organik bileşimin yükselmesi) ya da dolaşım alanına (eksiktüketim ya da neoRikardiyanizm) ayrıcalık tanıyarak üretim alanı ve dolaşım alanı birliğini ayıran ya da (4) sıklıkla teknoloji olarak anlaşılan yani 'üretim güçlerine' hâkim rol veren; (5) kriz teorisi de dâhil olmak üzere Marksist kategorileri fetiş hale getirerek, söz konusu kategorileri yatırım davranışı ya da mekanik bir çöküş teorisi haline getiren ya da (6) birçok farklı çizgi ya da ayrı teorilerin varlığını ileri sürerek, Marksist kriz teorisi içindeki birliği yıkan teorilerdir (Bell, 1977). Bu çalışmada, başka yerlerde ele alınan diğer yorumların değerlendirilmesine görmeyeceğiz. Ele alacağımız metinlere ilişkin çalışmamız soyut düzeyde ya da yazıldıkları dönem çerçevesinde yapılan bir analizdir.

Ulaştığımız sonuç ise Marx ve Engels tarafından yapılan çalışmanın temel analitik çerçevesinin hâlâ da geçerli olduğu ve kapitalist toplumun temel veçhelerini doğru bir biçimde tanımladığıdır. Marx ve Engels'in yaptıkları çalışmalardan bu yana çok şeyin değiştiği açıktır. Sermaye kontrolünü fabrikanın çok ötesine geçirmiş ve kendi devrelerini, toplumsal ve kültürel kurumların yenidenüretimiyle ('Toplumsal Fabrika' olarak adlandırılan yapıyla) bütünleştirmiştir. Bugünkü kapitalist topluma ilişkin somut bir analiz, Marksist teorinin ayrıntılarıyla incelenmesi biçiminde olmalıdır. Bir başka çalışmada böylesi bir gayretin içine girmiş olsak da (Cleaver, 1979), bu çalışmada, ortaya koyduğumuz metinleri, orijinal analize ilişkin anlayışımızı doğrudan doğruya

1) Bunun bir istisnası, Antonio Negri'nin (*Marx Beyond Marx*). *Grundrisse*'yi siyasî olarak yorumlamasıdır. Burada Negri, işçi sınıfının ortaya çıkışını ve gelişimini hem sermayeyi krize sokan ve hem de kendisini değerli kılma peşinde olması çerçevesinde incelemektedir. Söz konusu çalışma, hararetle tavsiye edeceğimiz ve İngilizceye çevirerek satılmasını hızlandırmaya çalıştığımız Negri'nin heyecan verici bir yorumudur. Tek üzüntümüz, Negri'nin kitabına bu makaleyi bitirdikten sonra ulaşabilmemiz ve birçok görüşüne analizimizde yer verememiş olmamız dır.

söz konusu metinlere dayandırarak 'güncelleme' hamlesinden kaçındık. Bu yeterli olmasa da, gerekli bir adımdır.

Eldeki malzeme, ilk önce, Marx ve Engels'in krizler konusundaki analizin gelişiminin tarihî hesaba katılarak ortaya konmuştur. Bu ise iki kısma ayrılmaktadır: ilk dönem 1843 yılı başından 1856 yılına kadar ve daha sonraki dönem ise 1857 yılından 1867 yılına kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Bunu, krizi teorisinin şu temel yönleri göz önüne alınarak düzenlenen sistematik sunumu izlemiştir: genelde, birikim teorisi ve krizler (III. Kesim), krizlerin olabilme ihtimâli (IV. Kesim), krize yatkınlık (V. Kesim), dengeleyici stratejiler (VI. Kesim), çözüm olarak krizler (VII. Kesim) ve krizler ve devrim (VIII. Kesim).

II. MARX ve ENGELS'İN KRİZLER ÜZERİNE YAPTIĞI ÇALIŞMALAR 1843-1867

A. GİRİŞ

Karl Marx ve Frederick Engels 19. yüzyılda yaşamıştır ve iktisadî ve siyasî kriz teorileri de söz konusu yüzyıla aittir. Militan devrimciler olarak birkaç önemli siyasî ayaklanmanın damgasını vurduğu elli yıllık oldukça düzenli periyodik iktisadî krizlerin görüldüğü dönem boyunca yaşamışlar, savaşmışlar ve çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. Kendilerini giderek gelişen uluslararası proletaryanın aktif siyasî örgütlenmesine adayan Marx and Engels, iktisadî krizi akademisyen teorisyenler olarak değil de, bir militan olarak ele almışlardır. Hem proletaryanın birleşmesi ve hem de burjuvazinin yok edilmesine vakfedilen örgütlerin kurulması ve genişlemesine yardım etmelerinin -1848 Devrimleri dönemindeki ilk Komünist Birlik ve daha sonra da, Paris Komünü'nü (1870) kapsayan dönemde Birinci Enternasyonel- yanı sıra kapitalist birikimin periyodik krizleri üzerinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Krizlere ilişkin kanunlar ya da düzenlilikler de dâhil olmak üzere kapitalist gelişmenin dinamiklerini keşfetme yönündeki ilgileri, optimal işçi sınıfı stratejisini belirlemenin bir mütemmim cüzü olmuştur.

Krizlerle ilgilenmeleri hemen hemen sürekli olarak çalışmaları boyunca yeniden ortaya çıkmış olsa da, Marx and Engels'in bu konuda yapmış oldukları çalışmaları ve yazdıkları iki temel dönem üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu dönemlerden birincisi, Marx and Engels'in her iki-

sinin de felsefî çalışmalarından ve Hegel ve 'Genç Hegelyenlerin' eleştirilerinden vazgeçip, politik iktisat ve siyasî mücadeleye girdikleri *1840'lı yıllardır*. Bu dönem, daha sonra yapacakları tüm çalışmaların temelini oluşturan kapitalist gelişmeye ilişkin temel yaklaşımın formülâsyonuna tanıklık etmektedir: kapitalizmi, gelişimi ve nihaî olarak yok oluşu proletaryanın sınıf mücadelesine bağlı olan bir sınıflı toplum olarak anlamak. Bu dönem boyunca, krizlere ilişkin temel bir görüşü ve söz konusu krizlerin, esas itibariyle değiştirilmeyecek olsa da, daha sonra ayrıntılı incelemenin dayanağı olacak sınıf mücadelesiyle arasındaki ilişkiyi formüle etmişlerdir. Çalışmalarını bir yana koyup siyasî faaliyetlere doğru yöneldikçe, teorilerini o günlerdeki çeşitli sosyalist düşünce çizgilerinin aksi yönde geliştirmişlerdir. Bu dönemde yapmış oldukları önemli çalışmaların büyük bir kısmı, işçi sınıfının teorik ve tarihî algılamasının tam anlamıyla gelişmesini sağlayacak bir biçimde, işçilerin örgütlenmesinin yönünü etkileyecek siyasî bir perspektif oluşturma amacı çerçevesinde gelişmiştir. İşçi sınıfının teorik ve tarihî algılamasının tam anlamıyla gelişmesini sağlama amacı, işçilerin örgütlenmesinin yönünü etkileyecek siyasî bir perspektif oluşturma amacından sonra gelmektedir. Birinci dönem, kabaca, 1852 yılına gelinceye kadar Engels'in *Outline of a Critique of Political Economy*'i yazdığı ve *Condition of the Working Class in England* üzerinde çalışmaya başladığı ve Marx'ın da *Economic and Philosophical Manuscripts*'i kalem alıp yazmaya başladığı, hem Marx ve hem de Engels'in 1848 Devrimi'nde yer alan güçlerin analizi konusundaki önemli çalışmalarını tamamladıkları 1843-1845 aralığında gerçekleşmiştir.

İkinci dönem, Marx'ın siyasî arenadan çekilip, politik iktisat üzerindeki çalışmalarına geri döndüğü siyasî faaliyetlerin 1850'li yıllarda ve 1860'lı yıllarda uzun dönemli bir durulmaya girdiği bir dönemdir. Bu dönem, Marx'ın kapitalizm ve kapitalizmin krizlerine ilişkin teorilerini tam anlamıyla ayrıntılarıyla incelediği çok sayıdaki çalışmalarını ortaya koyduğu zaman aralığıdır.

Kriz teorisi çerçevesinde, birinci dönemde yazılanları (1840'lar), ikinci dönemde (1857-1867) yazılanlarla karşılaştırdığımızda, hem devamlılığın ve hem de önemli değişmelerin olduğunu görürüz. En önemli süreklilik, kriz ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişki üzerinde durulmaya devam edilmesidir. En önemli değişme ise Marx'ın önünü kriz ve sınıf mücadelesini bütünleştirme yolunda o zamana kadar olmadığı kadar

açan kendisine ait artı değer ve birikim teorilerini ayrıntılarıyla ele almasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Birinci dönemde, Engels ve sonradan da Marx, sınıf mücadelesinin büyüme ve kriz çevriminde gösterdiği değişmeyi biraz ayrıntılı bir biçimde incelemişse de, bu iki olguya ilişkin olarak yaptıkları analiz birbiriyle bütünleştirilmemiştir. Engels'in 1843 yılındaki çalışması olan *Outline*'da ve Marx'ın 1850 tarihli 'Review'daki' çalışmalarında kriz analizleri aşırıüretimle sınırlıdır. Kapitalist piyasaların plânsız işleyişinin üretim eğiliminin talebin önüne geçeceğini ve bunun da, fiyatların düşmesi ve krizle sonlanacağını görmüşlerdir. Bu analizin yegâne tamamlayıcı yönü, bu dönemde geliştirebildikleri hususun rekabet ve spekülâsyon olmasıdır. Ticarî ve finansal spekülâsyon, kapitalist dolaşım bağlarını zayıflattığı ve aşırıüretim noktasına ulaşıldığında aşırıüretim krizini alevlendirdiği halde, kapitalist firmalar arasındaki rekabet sıklıkla üretim artışının itici gücü olarak resmedilmiştir.

Bu kriz analizinin yanında ve fakat söz konusu analizden ayrı olarak, işçi sınıfını öznelliğine ilişkin geliştirdikleri analizle karşılaşmaktayız. Hem Marx ve hem de Engels sermaye, işçi sınıfını yarattığı ve örgütlediği halde, işçi sınıfının kendisinin sömürülmesine ve tahakküm altına alınmasına karşı mücadele verdiğini görmüştür. Bu dönemde söz konusu mücadelelere ilişkin olarak yapılan analizinin büyük bir kısmı çok somut yani tarihî düzeydedir. Engels *Outline*'da ve daha sonra da *Condition of the English Working Class* adlı kitabında işçilerin birbirleriyle nasıl birleştiklerini, birlikler ve sendikalar kurduklarını ve bağlandıklarını ve kendilerini defalarca savunduklarını incelemiştir. Marx *1844 Manuscripts* ve yine *Poverty of Philosophy* adlı çalışmada bu mücadeleleri daha teorik düzeyde ele almaya başlamıştır. *Manuscripts*'deki teorik analizinde işçi sınıfın rolünün canlı emek gücü -ölü emeğin hâkim olduğu kapitalist bir dünyada canlı bir *özne*- olarak görmekteyiz. Bu ise Marx'ın 1844 yılındaki yabancılaşma analizinden, *Capital*'de yer alan genelde emek süreci ve işçi sınıfı analizine kadar tüm çalışmasında yer alan bir temadır. *Poverty of Philosophy*'u yazıncaya kadar emek öznesi -en gelişmiş haliyle kendi kendini belirleyen- işçi sınıfının bizatihi kendisi olmuştur.

Bununla birlikte, bir özne olarak işçi sınıfı teorisinde gerçekleştirilen gelişmelere rağmen Marx ve Engels, işçi sınıfı mücadelesi ve kriz arasındaki ilişkiyi sanki bunlar birbirinden ayrı iki olguymuş gibi ele alma-

ya devam etmiştir. Birikim ve kriz, büyük ölçüde işçi sınıfı mücadelesinin yoğunluğunun ve alanının çerçevesini oluşturan ve etkileyen kapitalist gelişmenin nitelikleridir. Marx ve Engels, ücretlerin düştüğü ve işsizliğin yükseldiği kriz dönemlerinde, işçiler kötüleşen durumlarına karşı koymak için savaştıkça sınıf mücadelesinin yoğunlaşacağını düşünmüşlerdir. Konuyla ilgili yorumlarının büyük birçoğunda nedensellik kesinlikle kapitalist gelişme modelinden, işçi sınıfı mücadelesi modeline doğru tek yönlüdür. Tabii ki, istisnalar söz konusudur. Örneğin, *Poverty of Philosophy*'de Marx, ücret mücadelesinin, üretimin kapitalist gelişiminin bir kaynağı olabileceğini ileri sürmüştür. 1850 tarihli 'Review'da, 1848 Devrimlerinin krizin yayılmasındaki olası etkilerini uzun uzadıya düşünmüştür. Ancak, genelde krizin yani aşırıüretimin mekanizmaları sermayeye göre oldukça 'içsel' ve işçi sınıfı hareketinden bağımsız bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu ilk çalışmalar, sıklıkla rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkan sermayenin doğal 'hareket kanunlarına' ilişkin ortodoks Marksist teorilere bir hayli cephane sağlamıştır.

German Ideology ve *The Communist Manifesto*'da ve başka çalışmalarda yeniden gündeme gelen 'üretken güçler' ve 'toplumsal ilişki şekilleri' arasındaki çelişkilerin analizi bile bu tür yoruma yönelmiştir. Marx ve Engels'in çalışmalarında bu kavramlar belirsiz ve eğreti tanımlanmış olarak yer almış olsa da, bu çelişkilerin büyük bir kısmı, ticaret ve sonra da sanayideki çöküş yoluyla aşırıüretim krizini beraberinde getiren üretim ve piyasa arasındaki çelişkiler olarak ortaya çıkmıştır.

Grundrisse and *Capital*'in yazıldığı ikinci dönemde tümüyle farklı bir analizle karşılaşmaktayız. Marx, değer ve artı değer kavramlarını kullanarak, işçi sınıfının sermayenin dışında kalan bir unsur olarak değil de, onunla ilintili bir unsur olarak işin içine girdiği kapitalist gelişme ve birikim teorisini ortaya koymuştur. İşçi sınıfının ortaya çıktığı ilkel birikim döneminden, işçi ve makinenin birikimin gerçekleştiği imalât dönemine kadar geçen süre içinde gerçekleşen kapitalist gelişme işçi sınıfı, söz konusu sınıfın verdiği mücadeleler ve bu sınıfın kendisini geliştirmesinden oluşmaktadır.

Marx, ilkel birikimin yani mutlak artı değerin, nispî artı değerin ve modern sanayinin açıklanmasında sınıf mücadelesinin diyalektiğinin gelişme modeli içinde nasıl yer aldığının izini sürmüştür. III.-VIII. Kesimlerde de göreceğimiz gibi, kriz ve mücadele arasında mevcut olan önceki boşluk ortadan kaldırılmış ve bunların bütünleşmesi yeni bir

toplumsal gelişme ve devrimin teorik temellerinin oluşturulmasının imkânı sağlanmıştır.

Oysaki daha önce, *Grundrisse*'de ve sonrasında, aşırıüretim yegâne ve sadece görünüşte kriz teorisi olarak anlaşılmış, hem tam anlamıyla analiz edilmiş ve hem de bu unsura Marx'ın teorisinde çok sınırlı bir rol verilmiştir. Marx'ın aşırıüretim ihtimâllerini nasıl keşfettiğine baktığımızda ise öncelikli olarak işin sınıf mücadelesiyle yakından ilişkili yönü olan eksiktüketim ve ücret mücadelesiyle ilgilenildiğini görürüz. Birikim teorisinin yöntemsel olarak ortaya konması, Marx'ın kapitalist kriz konusundaki birçok yeni ihtimâlin yanı sıra söz konusu ihtimâllerin gerçekleşmesini sağlayan yeni güçleri araştırmasının önünü açmıştır.

Daha sonraki yıllarda meydana gelen muazzam teorik gelişmelerin ışığı altında, Marx'ın çok öncelerden beri kullanageldiği birçok kavrama yeni anlam verilmesi gerekmektedir. Buna ilişkin önemli bir örnek, üretken güçler ve toplumsal ilişki ya da Marx'ın üretim ilişkileri olarak adlandırdığı kavram arasındaki çelişkidir. *Grundrisse* ve *Capital* üzerindeki çalışmalarımızı bitirinceye kadar, 'üretken güçler' kavramını, 'üretim' ya da oldukça cahilce 'teknoloji' gibi tanımlanmamış herhangi bir şeye dönüştürmeye ihtiyaç duymadık. Bunun yerine, Marx'la aynı çizgide olmak üzere 'üretken güç' içinde, bilim, teknoloji, üretken örgütlenme ve v.s. yoluyla gelişen en önemli unsurun işçi sınıfının canlı emeği olduğunu kabul ediyoruz. Üretken güçler, işçi sınıfının yaratıcı enerjileridir! Ya da Marx'ın da *Grundrisse*'de ifade ettiği gibi, 'Tüm üretken güçlerin özetlendiği nüfusun gelişimidir...' (Marx, 1857, s. 605).

Benzer şekilde, belli bir piyasa şekli temelinde ortaya çıkmayan 'toplumsal ilişki şekli' ya da 'üretim ilişkileri' ya da belki de mülkiyet ilişkileri (Marx için muazzam ölçüde kapsamlı bir ifadedir), şimdilerde sermayenin yenidenüretimi devresi çerçevesinde her çeşit ilişkiler bütünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bizden önce Marx, belirlemeler temelinde zengin, böylesi bir analitik ziyafet çektiği halde, Marksistler 'üretim ilişkilerini' neden böylesi dar yorumlar temelinde sürdürmeye devam etmektedir. *Capital*'in büyük bir kısmı, sermayenin işçi sınıfını kendisine bağlamaya çalıştığı üretim ilişkileri karmaşası üzerine geliştirilen bir metindir.

Bu nedenle, hem *Grundrisse* ve hem de *Capital*'de, Marx'ın, sınıf mücadelesinin ve sermaye tarafından kullanılan beşerî yaratıcılığın sırasıyla üretken yeteneğin nasıl dalga dalga gelişmesini sağladığına ve müm-

kün hale getirildiğine yani kapitalist kontrolün temelini yok ettiğine ilişkin analizine baktığımızda, 'çelişki' kavramımızın nasıl zengin bir içerik haline geldiğini kabul etmemiz gerekmektedir. Bu ise Marx'ın aşağıdaki ifadelere başvurduğunda ortaya çıkan tüm karmaşık mücadele süreci ve gelişmedir: 'Toplumun üretken gelişimi ve kendini keskin bir çelişki, krizler ve kasılmalar biçiminde gösteren bu zamana kadarki mevcut üretim ilişkileri arasındaki giderek artan uyumsuzluk' (Marx, 1857, s. 749). Bu da krizin, sınıf antagonizminin gelişiminden ayrılamaz olduğuna ilişkin açık bir görüştür. Marx'ın birkaç satır sonra şu ifadelere yer vermesi de pek şaşırtıcı gelmemelidir: 'Yine de, düzenli bir biçime yinelenen felâketler, kendilerinin daha yüksek bir ölçekte tekrarlanmasını ve en nihayetinde de sert bir biçimde yok olmasını beraberinde getirir' (Marx, 1857, s. 750). 1857, s. 750). Böylesi bir keskin yok oluşa neden olan unsur nedir? Bu da, gelişimi sermayeyle olan çelişkisiyle tekrarlanan ve daha önce krizlere sürüklenen, türlerin en önemli canlı gücü olan ve onlara yaratıcılık özelliğini veren işçi sınıfıdır.

B. İLK ÇALIŞMALAR: 1843-1850

Marx ve Engels, '19. yüzyılda yaşanan en kötü iktisadî çöküş olarak tanımlanan' ve ne Marx ve ne de Engels'in hiçbir şekilde anlama ve yorumlama hususunda hazırlıklı olduğu 1841-1842 yıllarında yaşanan ağır kriz döneminden önce başlattıkları politik iktisat ve kapitalist kriz konusundaki ciddi çalışmalarını söz konusu gelişmeden sonra da sürdürmeye devam etmişlerdir. Yaptıkları çalışmalar, hükümetin Marx'ın Cologne'da editörlüğünü yaptığı *Rheinische Zeitung*'u kapatması ve Paris'e ve Engels'in de ailesinin pamuk işini sürdürmek üzere Manchester'e gitmesinden sonra da devam etmiştir. Marx Paris'te her türden Fransız sosyalist fikir ve komünist düşünce çevreleriyle tanışmıştır. Engels Manchester'te kendini hem İngiliz işçi sınıfının ve hem de söz konusu sınıfın o zamanın en önemli siyasî hareketi olan Chartizm'in ortasında bulmuştur. Bu farklı koşullar çerçevesinde, Marx'ın politik iktisat konusunda yapmış olduğu çalışmalar, büyük ölçüde içinde bulunduğu felsefî tartışmalarla iç içe geçmiştir. Buna karşılık Engels, böylesi gelişmelerden çoğunlukla uzak kalarak, birebir karşı karşıya kaldığı sanayi kapitalizminin gelişimini yakından inceleme ve dikkatli bir biçimde analiz etme imkânını bulmuştur. Sonuç olarak, Marx hâlâ da Hegelyen kökleriyle olan mücadelesini sürdürürken ve *Critique of Hegel's Doctri-*

ne of the State (1843) ve *Critique of Hegel's Philosophy Right* (1843-1844) adlı kitaplarını yazmakla uğraşırken, Engels de Marx'la birlikte krizi anlama konusunda ortak paydada buluştukları unsurları ortaya koyduğu *Outline of a Critique of Political Economy* (1844) adlı çalışmasını yazmakla meşgul olmuştur.

Engels *Outline*'da (özel mülkiyet, ticaret, değer, fiyat, rant, emek ve sermaye de dâhil olmak üzere) klâsik politik iktisadın kimi iktisadî kategorilerine yönelik ilk eleştirileri geliştirdikten sonra rekabet (kapitalistler arasındaki, işçiler arasındaki ve sınıflar arasındaki), tekel ve ticarî çevrimler konusundaki tartışmalara geri dönmüş ve Marksist kriz teorisinin (tümüyle olmasa da) varlığını sürdürecek kimi temel ilkelerini oluşturmuştur:

1. Üretimin mevcut piyasalar için gerekli olandan fazla olması krizleri yaratır. Bu, basit arz ve talep kavramlarıyla analiz edilmiştir:

> Talep arzdan fazlaysa, fiyatlar yükselir ve sonuç olarak da, arz belli bir dereceye kadar uyarılır. Arz piyasaya gelir gelmez fiyatlar düşer ve arz talepten fazla olursa, fiyatlarda meydana gelen düşüş öylesine önemli olur ki, talep bir kez daha uyarılır. Böylece, bu iş biteviye sürer gider... (Engels, 1843, s. 433).

2. Bu aşırıüretim, üretim ve talebi eşitleyecek bir plânın olmamasının yanı sıra farklı kapitalistlerin hem işçilerin ve hem de diğer kapitalistlerin ötesinde çılgınca ortaya koydukları gayretlerinin bir sonucudur:

> 'Rekabet kanunu, talep ve arzın daima birbirini tamamlama uğraşıdır ve bu nedenle de, bu bir türlü gerçekleşmez...' (Engels, 1843, s. 433).

> 'Sermayenin sermayeyle, emeğin emekle, toprağın toprakla mücadelesi... üretimi inanılmaz bir biçimde ateşler' (Engels, 1843, s. 435).

> 'Üreticiler, tüketicilerin ne kadar gereksinimleri olduğunu bilselerdi, üretimi örgütleyecek olsalardı, bunu aralarında paylaştırsalardı, rekabetin dalgalanması ve söz konusu dalgalanmanın krize doğru meyletmesi mümkün olmazdı' (Engels, 1843, s. 434).

Bunun ötesinde, Engels, üretimin, plânsız bir biçimde, talebi neden aşması gerektiğini açıklamamıştır.

3. Genişleme, aşırıüretim, kriz ve canlanma kalıbı yinelenen bir hususstur:

> ...kuyruklu yıldız gibi düzenli bir biçimde yeniden beliren ve hâlihazırda yaşamakta olduğumuz ortalama olarak beş ilâ yedi yıllık bir süreye sahip ticarî krizler. Son seksen yıldır, söz konusu ticarî çevrimler, geçmişte yaşanan büyük belâ gibi bir düzenlilik içine girmiştir...(Engels, 1843, s. 433).

4. Krizler, kapitalizm geliştikçe zaman içinde tedrici olarak kötüleşir:

> ...birbirini izleyen her kriz daha evrensel ve bu nedenle de, bir öncekinden daha kötü hale gelir (Engels, 1843, s. 434).

5. Son olarak, kriz sınıflar arasındaki çelişkiyi şiddetlendirir ve en nihayetinde de, işi devrime kadar götürür: 've sonuç itibariyle de, iktisatçıların felsefesinde hiçbir zaman hayâl bile edemedikleri bir toplumsal devrime neden olur' (Engels, 1843, s. 434).

Engels kapitalizmin bu acayip çelişkisinde kendisinin ve Marx'ın daha sonraki yıllarda sıklıkla başvuracaklarını görmüştür:

> üretimde, ülkenin büyük bir kısmının yaşamını sürdürmesi için hiç de gerekli olmayan üretken güce sahip olması yani insanların bolluk içinde yokluk çekecekleri bir aşamaya ulaşılması (Engels, 1843, s. 435).

Yine de Engels bu üretkenlik artışında, toplumsal servetin artmasıyla birlikte daha az çalışmanın birlikte gelişeceği bir toplumsal düzen ihtimâlinin farkına varmıştır:

> Bilinçli olarak ve herkesin çıkarına olacak bir biçimde kullanılan bu ölçülmesi mümkün olmayan üretkenlik kapasitesi, en kısa sürede emeğin beşeriyet içindeki payını minimuma indirecektir (Engels, 1843, s. 436).

Böylelikle, karşımızda, daha sonraları popüler hale gelecek ütopik bir spekülâsyona değil de, kapitalizmin fiilî gelişme kalıbının ve bunun yaratacağı ihtimâllerin analizine dayanan kapitalizm sonrası bir görüşün ilk adımlarına ilişkin gelişmeler durmaktadır.

Marx, Engels'in, daha sonraları önemli bir etkiye sahip olduğu vurgusunda bulunacağı *Outline* adlı çalışmasının 1844 yılında okumuştur. İlgi çekici bir biçimde, iki sayfalık kısa bir özetini ortaya koyduğunda, Engels'in krizlere ilişkin yapmış olduğu tartışmalardan hiç söz etmemiştir. Bu konuya, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844* adlı çalışmasında da şöylesine bir değinmiştir. Krizlere ilişkin satırlar, Engels'le tanışmadan önce, yaz aylarında ve onunla yakın bir çalışma birlikteliğini gerçekleştirmediği bir zamanda kaleme alınmıştır. O sıralarda Marx klâsik iktisatçılar ((Fizyokratlar, Smith, Ricardo, Sayve v.b.) ve sosyalistlerle (St. Simon, Proudhon, Bauer, Stimer ve v.b.) ilgili çalışmaları okumakla meşgul olmaktadır. Bu yolla Marx, kendisini daha önce meşgul eden felsefî sorunlara ilişkin yaklaşımı üzerinde yeniden çalışmaya girişmiş ve işçi sınıfının bakış açısından daha önceki yaklaşımını sorgulamaya başlamıştır. Krize ilişkin yaklaşımı ise en nihayetinde, politik iktisadın ve sınıf ilişkisinin temel kavramsal çerçevesinin analizi üzerine kurulacaktır. Bu süre zarfında, esas itibariyle, düşünceleri ve siyasetlerinin hatalı ve tehlikeli olduğunu düşündüğü sosyalistleri hedef alan çok sayıda makale yazmıştır.

1844 yılının sonbaharında Marx ve Engels, *The Holy Family* adlı kitaplarında ilk ortak projeleri üzerinde ortak çalışmalarını başlattılar - Genç Hegelyenlere yönelik saldırı (Bauer, Stimer, v.d.). Buna rağmen Engels tek başına bir kez daha, sınıf mücadelesinin ve sermaye birikiminin fiilî gelişimi üzerine yapmakta olduğu analizine geri dönmüş ve 'İngiltere işçi sınıfına adadığı' yetkin *The Condition of the English Working Class* (1845) adlı çalışması üzerinde çalışmaya başlamıştır.

Bu çalışmada yer alan iki kısım, Engels'in kriz ve sınıf mücadelesi analizini geliştirmiştir. Daha önce de olduğu gibi Engels kriz konusuna sanayi rekabetinin bir parçası olan 'düzenlenmemiş üretimin' zorunlu bir sonucu olması temelinde odaklanmış ve çevrimin periyodik olarak 'sürekli' olduğu konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Bir kez daha krizin başlangıcını, piyasanın neden aşırı bolluk içinde olduğunu açıklamada başarısız olsa da, aşırıüretim sorununa ya da piyasadaki bolluğa atfetmiştir. Engels belli mallara ilişkin pazarların en ya da geç mal bolluğuyla karşılaşacağını ve bunun da, kapitalist üreticilerin ne olacağına ilişkin hüküm verememeleri nedeniyle gerçekleştiğini zımnen varsaymıştır. Söz konusu çalışmada, krizin safhalarını, *Outline*'da yapmış olduğundan daha sistematik bir biçimde ayrıntılı olarak ele almış ve hem çıktıyı uyara-

cak ve hem de çöküşü hızlandıracak spekülâsyon ve kredinin hareket sürecini mümkün olduğu kadar en iyi bir biçimde tanımlamıştır.

Engels'in en önemli yeniliği, kriz ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyle ilgilenmiş olmasıdır. İşçiler arasındaki rekabetin sürdürülmesinin kapitalistin kontrolün nasıl ana unsurunu oluşturduğunu ve 'rezerv ordunun' oluşumunun rekabetin dayandığı bölünmeyi nasıl artırdığını formüle etmiştir. Buna rağmen, bir krizde ortaya çıkan rezerv ordunun hızlı yükselişi geriye kalan ücretli işçilerin zayıflamasına ve ücretlerin düşmesine yardımcı olurken, aynı zamanda da sınıf geriliminin artmasına katkıda bulunur. İşlerini kaybedenler:

> ...sıradan dilenciler gibi yaltaklanarak dilenmek gibi olmasa da, sayıları, davranışları ve sözleriyle tehditkâr hale gelirler...Şurada burada sapmalar ortaya çıkar...İmalâtın gerçekleştirildiği bölgelerde genel bir ayaklanma başlayıncaya kadar, işçiler arasında korkunç bir heyecan hüküm sürer (Engels, 1845, s. 387).

Engels, kitabının 'emek hareketi' başlığını taşıyan kısmında bu gerilimlerin nasıl geliştiğini ve işçiler tarafından, mücadeleleri sınıflar arasındaki gerçek iç savaşı tırmandıran birleşmelere ve sendikalara nasıl dönüştürüldüğünü ele almıştır. Söz konusu işçilerin mücadelelerine ilişkin siyasî analizinde ortaya koyduğu kriz teorisi önemli bir rol oynamıştır. Diğer taraftan, arz ve talep kanunlarının sendikaları daima ele geçireceğini ileri sürmüştür:

> Tüm bu çabalar, doğal olarak, ücretlerin, emek piyasasındaki arz ve talep arasındaki ilişki tarafından belirlendiğine ilişkin iktisadî kanunu değiştirmemektedir. Bu nedenle, sendikalar, söz konusu ilişkiyi etkileyen tüm büyük güçler karşısında güçsüz hale gelmektedir (Engels, 1845, s. 505).

Ancak, diğer taraftan, mücadelelerin hiçbir biçimde umutsuz olmadığını ve gerçekte, mutlak olarak gerekli olduğunu sağlam temellerde ortaya koymuştur. Söz konusu mücadeleler, yapılmadığında, kapitalistlerin ekonominin gidişatının kötüleşmesi durumunda ücretleri hızla düşürmelerinin önüne geçer ve 'aynı zamanda da, sendikaların ücretleri krizden sonra hızla artırmalarını mümkün hale getirir'. Bu yolla, 'İngiliz işçilerinin aktif dirençlerinin, burjuvazinin para tutma hırsını belli

sınırlarda tutma etkisi vardır'. Ancak, bundan başka, ücretler konusundaki kısa dönemli mücadeleler çok önemli bir yöne işaret etmektedir: sınırlı güçleri mücadelelerle ortaya çıkan sendikaların ötesinde. Engels bu mücadelelerin, devrime giden süreçte işçi sınıfı açısından 'savaş okulları olduğunu' belirtmiştir:

> Bu grevler, ilk önce çatışmalara, kimi zaman da etkili mücadelelere sahne olur; söz konusu çarpışma ve mücadeleler herhangi bir şeye ilişkin bir hüküm vermemekle birlikte burjuvazi ve proletarya arasındaki kesin savaşın yaklaşmakta olduğunu ispatladığı doğrudur. Bunlar, emekçilerin, kaçınılamayacak büyük mücadele için kendilerini hazırladıkları askerî okuludur (Engels, 1845, s. 512).

Krizin sürekli olarak yeniden ortaya çıkması nedeniyle; mücadele yeniden ortaya çıkar:

> İşletmedeki durgunluk ve buna dayalı istek, 1834 yılında Lyon'daki...1842 yılında Manchester'deki isyanı ortaya çıkarmıştır. Benzer bir neden İmtiyaz ve yüksek ücretler için evrensel katılımın gelişmesini beraberinde getirmiştir (Engels, 1845, s. 512).

> 1842 krizi gelip çatmıştır. Ajitasyon, 1839 yılında olduğu gibi bir kez daha etkindir (Engels, 1845, s. 524).

Engels bu kalıp temelinde 1847 yılında meydana gelen bir sonraki krizin yanı sıra -ki gerçekten ortaya çıkmıştır- mücadelenin yeniden başlayacağını önceden tahmin etmiştir -beklediği gibi başarılı olmasa da, bu da gerçekleşmiştir.

> Sosyalizme yöneliş, özellikle de, bir sonraki kriz emekçileri siyasî (parlamenter faaliyet) çözümler yerine zorla toplumsal isteklere yönelttiğinde başarısız olamaz, Bir kriz, en geç 1847 yılındaki mevcut sanayi ve ticaret durumunun peşi sıra gerçekleşmelidir...Emekçiler kendi imtiyazlarını elde edeceklerdir...(Engels, 1845, s. 524)

Bu argümanlarda Engels, basitçe krizler ve sınıf mücadelesinin bir tanımı ve bir teorisinden daha fazlasını sergilemiştir. Aynı zamanda da,

basitçe mücadelenin gerekliliğini doğrulamaktan çok öte şeyler ortaya koymuştur. Analizini, zamanının burjuva sosyalistlerine açık bir saldırıda bulunmanın temeli olarak kullanmıştır. (İngiliz Owenistler ve Fransız Ütopikler gibi). Grevleri ve ücret mücadelelerini desteklemesi, gerekçelerini açıkça uygun bulduğu Chartistlere yönelik bir destektir. Marx ve Engels bu duruşlarını, *The German Jdeology* (1844-1845), *Poverty of Philosophy* (1847) (Proudhon'a karşı) ve *Communist Manifesto*'da (1848) bu görüşlerini geliştirmek üzere yazdıklarını daha da genişletmek için 1840'lı yıllarda yazdıklarında sürdürmeye devam etmişlerdir.

Marx ve Engels'in ilk ortak çalışması olan *The Holy Family* öncelikle Genç Hegelyen sosyalistlerin eleştirilmesi üzerine olması gibi ikinci ortak çalışmaları olan *The Gernian Ideology*'de aynı temeldedir. *The German Ideology* bakış açılarının gelişimindeki farklı bir ilerlemeyi temsil etse de, özellikle de, tarih konusundaki görüşlerini ortaya koydukları Feuerbach'la ilgili ilk kısım, Engels'in kriz konusunda yapmış olduklarına önemli ölçüde katkıda bulunmamıştır. Temel saplaması, toplumun gelişiminde sınıf mücadelesinin önemi konusundaki görüşlerini ortaya koymak ve kapitalizmdeki sınıf mücadelelerini önceki sınıflı toplumlardaki mücadelelerden ayırmaktır. Bir tarih görüşü temelinde, gelişimi, daha sonra 'üretim ilişkileri' olarak adlandırdıkları 'toplumsal ilişki şekilleri' tarafından önce harekete geçirilen, sonra da sınırlanan 'üretken güçler' arasındaki farkı geliştirmişlerdir. Bu durumu, toplumsal düzenin yıkılmasının ve bir sonraki düzene geçişin ana noktası olarak görmüşlerdir. Bu anlamda, çalışmaları, kriz teorisine, en azından, bir sistem olarak kapitalizmi yok edecek bir biçimde hareket eden güçler olması çerçevesinde katkıda bulunmuştur:

> Böylelikle, bize göre, tarihteki tüm çarpışmaların kaynağı, üretken güçler ve ilişki şekli arasındaki çelişkidir (Marx and Engels 1846, s. 74).

Bununla birlikte, bu gelişmenin somut belirliliği, *The German Ideology*'de, üretken güçler ve (üretim/çıktı olarak) ilişki şekilleri (piyasa) arasındaki periyodik çelişkinin, aşırıüretim krizine neden olan ve devrim yolunda işçi sınıfı mücadelesini şiddetlendiren çelişki olarak tanımlandığı Engels'in çalışmalarından daha açık değildir. Marx ve Engels'in, güçlerin ve dinamiklerin tam anlamıyla gelişmiş olduğu kriz konusun-

da daha sonra yapmış olduğu çalışmalar, üretken güçlerin ayağını bağlayacak bir biçimde hareket eden 'ilişki şekilleri' kavramının ayrıntılı bir biçimde ele alınması olarak görülebilir. III. Kesimde de keşfedeceğimiz gibi, bu, en gelişmiş aşamasına, 'ilişki şekillerinin', sermaye ilişkilerinin gerekli emek kullanımı, değer ve artı değer cinsinden ele alındığı Marx'ın 'olgunluk' çalışmalarında ulaşmıştır; üretim ve üretkenlik arttıkça kullanımları gittikçe zorlaşan.

Marx, Engels'in 1846-1847 dönemindeki siyasî örgütlenme konusunda yazmış olduğu *Outline and The Condition of the Working Class* adlı kitabında ele almış olduğu kriz analizini ilk kez kullanmıştır. Marx Paris'ten Guizot hükümetinin sınır dışı etmesinden sonra, Engels'le *The German Ideology* üzerinde çalıştıktan sonra herhangi bir siyasî hareket içinde doğrudan doğruya yer almadan önce bağlantılarını genişletmek ve analizleri kabul edenlerin sayısını artırmak için Komünist Haberleşme Komitesi'ni başlatma kararını verdikleri Brüksel'e gitmiştir. Mektuplaşma ve toplantılar aracılığıyla, Almanya, Fransa ve İngiltere'deki işçi sınıfı militanlarıyla bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Söz konusu kesinlerin Marx'ın projesi çerçevesindeki gayretleri, Adalet Birliği içindir -Alman göçmeler arasında hem Blanqui ve hem de ütopik sosyalizmden Charist'lere geçmesinin başlangıcı olan Londra'daki gizli bir örgüt. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Engels Charist'lerle yakın bağlar kurmuş ve dergileri için birkaç makale yazmıştır. Proudhon'u komitelerine katılmasını sağlayamadıklarından, kurduğu Fransız sosyalist hareketine saldırmaya başlamışlardır. Marx, polemiğe açık *Poverty of Philosophy* (1846-1847) adlı çalışmasında Proudhon'u suçlamıştır. *Communist Manifesto*'da da (1848) olduğu gibi burada kriz teorisi, hem ütopik (Owenitler ve v.b.) ve hem de burjuva (Proudhonistler ve v.b.) sosyalistleri ve diğerlerine karşı işçi sınıfının ücret mücadelesinin yanında olmalarına destek vermiştir.

Marx, *The Poverty of Philosophy* adlı kitabında, Proudhon'un iktisadî analizini, yöntemini ve siyasetini sert bir biçimde eleştirmiştir. Daha önce Engels'in, Proudhon'un ücret mücadelesine karşı duruşuna *The Condition of the English Working Class* adlı kitabında yapmış olduğu saldırıya benzer argümanları kullanmıştır. Proudhon, Marx ve Engels'e, ücret artışlarının sadece ücretlerin yükselmesi ve kıtlığa neden olması temelinde karşı çıkmıştır.

Marx bu görüşe, ücret artışlarının fiyat artışlarına neden olmasının

yanı sıra kapitalistlerin baş belası işçilerin yerine yeni makineler geliştirmeye zorlanması nedeniyle üretimin gelişmesini de sağladığına dikkat çekerek karşı çıkmıştır. Bu önemli nokta bir sonraki kesim ayrıntılarıyla ele alınacaktır. Yine Engels gibi Marx da, işçi birleşmelerinin ve grevlerinin sürekli olarak gelişme kaydettiğini ileri sürmektedir:

> Her iki tarafa rağmen [iktisatçılar ve sosyalistler], ağır işçilere ve ütopiklere rağmen birleşmeler bir an bile durmadan ilerlemekte ve modern sanayinin gelişmesi ve büyümesiyle büyümektedir (Marx, 1847, s. 210).

Bu neden böyle gelişmektedir? Marx bunun nedenini, dinamik sanayi örgütlenmesi ve işçi sömürüsü biçiminde ortaya koymaktadır:

> Büyük ölçekli sanayi, birbirini tanımayan insanlardan oluşan bir kalabalığı tek bir yerde bir araya getirerek yoğunlaşmaktadır. [İşçiler arasındaki] rekabet, söz konusu işçilerin çıkarlarını sekteye uğratmaktadır. Ancak, patronlarına karşı ortak çıkarları olan ücretler elde etmeleri, birlikte direnç gösterme düşüncesi etrafında birleşmelerini sağlamaktadır (*Ibid.*, s. 210).

Marx, sendikalar gibi sürekli birleşmelerin, bu dönüşümünün, işçi sınıfının kendisini bir sınıf olarak ifade ettiği bir sınıf mücadelesinin genel niteliği biçiminde ortaya koyuncaya kadar yayılmaya devam ettiğine işaret etmektedir:

> Direnmenin ilk amacı yalnızca ücret kazancı elde etmeye devam edilmesiyse, kapitalistler kendi açılarından baskı amacıyla bir araya geldiklerinden, başlangıçta soyutlanmış birleşmeler daima bütünleşmiş sermaye karşısında gruplar olarak bütünleşir ve ilişkinin sürdürülmesi daha gerekli bir hal alır... Bu mücadelede -gerçek bir iç savaş-, yapılacak bir mücadele açısından tüm unsurların...birleşmesi ve gelişmesi...gereklidir. İş bir kez bu noktaya ulaştığında, ilişki siyasî bir kimlik kazanır...Birkaç safha olduğunu işaret ettiğimiz mücadelede, söz konusu kitle bir araya gelir ve kendi çıkarı çerçevesinde bir sınıf oluşturur, savunduğu çıkarlar, sınıf çıkarları haline gelir (*Ibid.*, s. 210-211).

Engels'in 'savaş okulları' ifadelendirmesinde bulunması gibi, Marx da işçi sınıfının gerçek anlamıyla burjuvaziyi alt etme yeteneğine sahip

olacak bir sınıf haline gelmesinin sadece birleşmeler ve grevler yoluyla gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir. Marx, krizler ve sınıf mücadelesi arasında pek bir şey söylememiş olmasına rağmen buna işaret ettiği yerde, refah döneminde mücadelelerin düşük yoğunluklu olduğunu belirtmiş, böylelikle de, Engels'in krizlerle sınıf mücadelesinin yoğun olduğu dönemler arasında bağ kurması konusunda açıkça aynı fikirde olduğunu ortaya koymuştur:

> 1844 ve 1845 yıllarındaki grevler öncekilerine nazaran daha az dikkat çekmişse, bunun nedeni, 1844 ve 1845 yıllarının, İngiliz sanayinin 1837 yılından beri ulaştığı refah döneminin ilk iki yılı olmasıdır. Bununla birlikte, işçi sendikalarının hiçbiri dağılmamıştır (*Ibid.*, s. 208).

1847 yılının sonunda ve 1848 yılının Ocak ayında esas itibariyle Marx tarafından yazılan ve Engels tarafından elyazması haline getirilen 'The Principles of Communism' adlı çalışmada *Communist Manifesto*, Marx ve Engels'in Adalet Birliği'nden hareketle yeni şekillendirilen Komünist Birlik'in siyasî bir beyannamesi olarak geliştirilmiştir. *Communist Manifesto* önemli bir iktisadî kriz sırasında ve 1948 yılının beklenmeyen ayaklanmasından yani Avrupa'yı saran burjuva devrimlerinden önce kaleme alınmıştır. Bu nedenle, *Manifesto*, -krizleri de dâhil olmak üzere- kapitalizmin gelişiminin analizi ve gelecekteki toplumsal çelişkiye karşı tavır alma konusunda bir reçetedir.

En nihayetinde, Marx, Engels'in kriz konusunda yazdıklarını ortak çalışmalarıyla bütünleştirmeye ve siyasî konumlarını sağlamlaştırmak amacıyla kullanmaya başlamıştır. Söz konusu teoriyi, kriz konusundaki tartışmasını 'modern üretken güçlerin modern üretim koşullarına karşı isyanının tarihine' ya da 'toplumsal ilişki şekline' dayandırdığı *The German Ideology*'de tamamlanan çalışması temelinde geliştirme gücüne sahip olmuştur. Bu, krizlerin, burjuva toplumunun, geliştirdiği üretken güçlerin kontrol edememesi nedeniyle ortaya çıktığı anlamına gelmektedir.

> Ticarî krizlerin, periyodik olarak yinelenmeleri çerçevesinde, her defasında tüm burjuva toplumunun varlığını daha fazla tehdit ettiğini söylemek yeterlidir (Marx and Engels, 1848, s. 489).

Böylelikle, üretim güçleri ve ilişkileri arasındaki çelişki, Engels'in belirttiği yinelenen yani kötüleşen krizler aracılığıyla devrime neden olmaktadır. Bu krizlerin kaynağı nedir? Üretken güçleri kontrol edememe tam olarak ne anlama gelmektedir? Marx bunu, üretim eğiliminin, burjuvazinin söz konusu eğilimi idare etme yeteneğinin önünde gitmesi olarak ifade etmektedir:

> Bu krizlerde, daha önceki tüm çağlarda saçma olarak görülen bir salgın -aşırıüretim- baş gösterir...çok fazla uygarlık, çok fazla geçimlik araçlar, çok fazla sanayi, çok fazla ticaret söz konusudur...Burjuva toplumunun koşulları, burjuvazinin yarattığı serveti bünyesinde barındıramayacak kadar daralmıştır (*Ibid.*, s. 489-490).

Ancak, Marx, 'serveti bünyesinde barındıramayacak kadar daralmıştır' kalıbıyla, ticarî bozulma ifadesiyle ortaya koyduğundan daha fazlasını anlatmak istemişse, bu durumu *Manifesto*'da ifade etmemiştir. Ancak, bu kontrol kaybında yer alan güçleri açıklamamışsa, kapitalizmin sorunları ele aldığını çok açık bir biçimde görmüş olması nedeniyledir:

> Burjuvazi söz konusu krizlerin üstesinden nasıl gelmektedir? Bir taraftan, üretken güçler kütlesini zorla yok ederek; diğer taraftan da, yeni pazarları ele geçirerek ve eskilerini de daha fazla sömürerek (*Ibid.*, s. 490).

Yine de bu tedbirler, aynı güçler, üretken güçlerin gelişiminin aynı sonuçları verecek bir biçimde gelişmesine neden olduğundan sorunun çözümünü sürekli hale getirememiştir:

> Yani daha çok yönlü ve daha yıkıcı krizler yaratarak ve krizleri önleyen araçları azaltarak (*Ibid.*, s. 490).

Kapitalizmin bu krizleri, proletaryanın ve sınıf mücadelesinin yükselmesiyle nasıl ilintilendirilir? Sanayi ve ticaretin gelişmesi, işçi sınıfını 'büyük kütleler halinde yoğunlaştığından', söz konusu sınıfı sermayeye karşı verdikleri ücret mücadelesi çerçevesinde birleşme eğilimi içine sokar ve krizler, ücretlerdeki dalgalanmaları artırarak belirtilen mücadeleleri şiddetlendirir:

> Burjuvazi arasındaki rekabetin artması ve bu nedenle de ortaya çıkan ticarî krizler, işçilerin ücretlerinin daha fazla dalgalanmasına neden olur...her bir işçi ve burjuvazi arasındaki çatışma, iki sınıf arasındaki çatışma niteliğine dönüşür. İşçiler, burjuvaziye karşı birlikler (sendikalar) kurmaya başlar; ücret oranlarını yüksek tutmak amacıyla bir araya gelirler (*Ibid.*, s. 492-493).

Marx çok da net olmamakla birlikte -dalgalanmalara karşı ücretleri 'yüksek tutma' amacını güden- işçi sınıfı mücadelelerinin özellikle ekonominin kötüleşme ve kriz dönemlerinde yoğunlaşacağı görüşünü paylaşmaktadır. Bu yol kesinlikle Marx ve Engels'in 1846 ilâ 1848 yılları arasında yaşamış oldukları deneyimle ve 1836 yılı krizinden sonra Chartistlerin yükselişine ilişkin gözlemleriyle uyumludur.

Ücret mücadelelerine ilişkin genel gözlemlerin ve verilen güvencelerin ötesinde, Marx ve Engels, 1848 Devrimine neden olduğunu gördükleri 1846-1848 krizinin tarihî belirliliği üzerine de odaklanmıştır. İşçi sınıfını mücadelesinin mutlak olarak gerekli olduğunu söyleyen küçük burjuvazi, 'gerçek' burjuvazi ve eleştirel ütopik sosyalistlerin görüşlerine karşı çıkmışlardır. Almanya'da yaklaşan ayaklanmayı bir burjuva devrimi ve işçi sınıfının bizzat burjuvaziye karşı başlatacağı mücadele öncesinde gücünü söz konusu devrimi desteklemede gerekli bir adım (mutlakıyetçiliğin kaldırılması) olarak görmüşler. Ancak, daha sonra meydana gelen gelişmelerin ışığı altında, işçi sınıfının belirtilen desteğine ilişkin görüşlerinin yanlış olduğu hükmüne varmışlardır.

Marx ve Engels, Fransa'daki Şubat Devrimi ve Almanya'daki Mart Devrimiyle en sonunda patlak veren kıta Avrupa'sında meydana gelen 1848-1849 ayaklanmalarıyla, İtalya, Avusturya ve diğer ülkelerdeki başkaldırılar ortaya çıktığında mücadeleye katılmıştır. İlk önce Komünist Birlik'in yeni bir Merkezî Komitesini oluşturdukları Paris'e ve daha sonra da Almanya'da Kolonya?ya geri dönmüşlerdir. Kolonya'da, propaganda çalışmalarını sürdürdükleri '*Neue Rheinische Zeitung*'u çıkartmışlardır. Komünist Birlik'teki çelişkiler Marx'ın Mayıs 1848 tarihinde söz konusu birliğin Merkez Komitesi'ni lağvetmesini beraberinde getirdiğinde, *Zeitung* örgütsel çalışmalarının yanı sıra propaganda çalışmalarının da odak noktası haline gelmiştir.

Marx ve Engels, hemen hemen bir yıl süren bu dönem boyunca, yazdıkları metinler ve yanlarındaki siyasî destekçileriyle mücadelenin yönünü etkileme yönünde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Başlangıçta,

Manifesto'da geliştirilen stratejiyi sağlam temellerde sapmadan izlemişlerdir: işçi sınıfı mücadelelerinin mutlakıyetçiliğe karşı burjuva ayaklanmasının yanında olması. Ancak, Marx ve Engels 1858 yılının sonlarına doğru, burjuvazinin esas itibariyle kendi devrimine ilişkin yeterli bir hareket ya da liderlik geliştirmemesi nedeniyle duruşlarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. 1848 yılının büyük bir kısmında *Neue Reinische Zeitung* işçiler ve sermaye arasındaki sınıf çelişkisini önemsememiş olsaydı, burjuvazinin liderliği bırakması, burjuvazinin işçi sınıfının otonomisine yeniden vurgu yapmasına ve kendi açısından felâketten sakınınanın tek yolu olan bağımsız hareketi desteklemesine neden olurdu. Marx ve Engels'in Prusya burjuvazisinin rolünü terk etmesine ilişkin analizlerini doğru bir biçimde okunması açısından, Marx bir yazı dizisi kaleme almıştır: Kasım ayında yazdığı 'Burjuvazi ve Karşıdevrim'. Marx, işçi sınıfı-sermaye çelişkisini yeniden işin merkezine oturtarak, sonraları *Zeitung*'ta yayınlanan bir dizi yazı kaleme almış, konuşma yapmış ve konferans vermiştir: *Wage Labor and Capital* (1847).

Devrim başarısızlığa uğradığında, Marx ve Engels Kolonya'yı terk etmeye zorlanmışlardır. Marx yeniden sürgün edildiği Paris'e geri dönmüştür; oradan da Londra'ya geçmiştir. Engels askerî tavsiyelerde bulunmak amacıyla Baden'deki ayaklanmaya katılmış, isyanın Temmuz ayında başarısızlığa uğramasına kadar Baden'de kalmış, sonra İsviçre'ye ve daha sonra da İngiltere'ye geçmiştir.

Marx ve Engels Londra'da acilen iki işe girişmişlerdir. Bunlardan birincisi, Komünist Birlik'i yeniden kurmak olmuştur. Kıta Avrupa'sındaki yenilgilerin devrim konusunda yeni bir girişimin ortaya çıkacağını hissetmişler ve örgütsel olarak hazırlıklı olmak istemişlerdir. İngiltere'deki 1848-1849 yılı refah döneminin sona ermesi Kıta Avrupa'sındaki krizle örtüştüğünden, başlayacak olan yeni bir ayaklanmanın hem İngiltere ve hem de Kıta Avrupa'sını kapsayacak bir biçimde gelişeceği beklentisi içine girmişlerdir:

> 'bu kriz kaçınılmaz bir biçimde Kıta Avrupa'sındaki büyük çatışmayla örtüşeceğinden, bu gelişme, bundan önceki tüm krizlerden daha farklı türden bir sonuç doğuracaktır. Oysaki bu zamana kadar her kriz, sanayi burjuvazinin toprak sahipleri ve finans burjuvazisinin karşısında yeni zaferlere imza atarak daha ileri aşamalar kaydedeceğinin bir sinyali olduğu halde, bu kriz modern İngiliz devriminin başlangıcına işaret etmektedir' (Marx, 1848, s. 274-275).

> 'Yakında yaşanacak ticarî krizlerin sonuçları, bu zamana kadar yaşanmış olanlardan çok daha ciddi olacaktır... İngiltere ilk kez sanayi ve tarımsal krizi aynı anda yaşamaktadır. İngiltere'deki bu ikili kriz hızlanacak, alan olarak yayılacak ve şimdi eşanlı olarak Kıta Avrupa'sında yaşanması beklenen sarsıntılar nedeniyle daha şiddetli hale gelecektir; ve Kıta Avrupa'sındaki devrim, İngiliz krizinin dünya pazarına yansımasının bir sonucu olarak görülmemiş bir sosyalist nitelikte olacaktır' (*Ibid.*, s. 282-283).

> 'Kıta Avrupa'sındaki siyasî olaylar benzer şekilde günlük olarak başa gelen zorlayıcı hususlardır ve birkaç kez *Revue*'de hâlihazırda belirtilmiş olan iktisadî kriz ve devrimin tesadüfîliği daha da kaçınılmaz bir hâl alacaktır' (*Ibid.*, s. 284).

1850 yılında yapılan bu yorumlar, hem tümüyle yitirilmemiş süregelen iyimserliği ve hem de refah ve kriz ve işçi sınıfı ayaklanması kalıbı arasındaki analitik bir bağı yansıtmaktadır.

Marx ve Engels'in özeleştirisinin ve söz konusu gelişmede üstlendikleri gelecek plânlamasının önemli itici gücü, öncelikle, Marx'ın burjuva devriminde otonom işçi sınıfı hareketinin gerekliliğine ilişkin yeni inancının bir kez daha teyit edilmesidir. Marx ve Engels'in, yeniden kurulan Komünist Birlik içindeki görüşme ve tartışmadaki konumları, bu otonominin, devrimde burjuvazinin zafer kazanmasıyla sonuçlanacak işçi sınıfı-kapitalist çelişkisinin gerekli önkoşulu olduğu temelindedir. İşçi sınıfının, zaferden sonra kendisinin silâhlı gücünü sürdürmesi ve işçi sınıfı örgütleri ve alternatif devlet işlevleri yaratma da dâhil olmak üzere, mutlakıyetçiliğe karşı verdiği mücadeledeki gücünün maksimizasyonu daha sonra olabilecek yenilgiden uzak durmanın tek yolu olarak ortaya konmuştur (*March* ve *June Addresses*).

İkinci olarak, Marx ve Engels, gerçekleştirdikleri faaliyetler nedeniyle elde ettikleri deneyimin (yani Komünist Birlik) ve genelde Devrimin gidişatının kapsamlı bir analizini yapmışlardır. Bir yıl içinde ilk kez yaşanan çelişkinin şiddetinden arındırıldığında, Devrimleri şekillendiren ve gelecekte de şekillendirecek olan genel güçleri yansıtmaya ve anlamaya çalışmaya zamanları olmuştur. Bu yansıma çerçevesinde, analizlerinde ağırlıklı olarak iktisadî kriz ve bunun sınıf mücadelesiyle olan ilişkisine eğilmişlerdir.

Bununla birlikte, bu ilk iyimserlik, sonlanmamıştır. Karşıdevrimin tüm Avrupa'da gerçekleştiği 1850 yılının yaz ayı boyunca, Marx, poli-

tik iktisat ve 1848 yılı öncesindeki iktisadî krizlerin yakından incelenmesi ve bunların 1848 yılı devrimleriyle olan ilişkisi üzerindeki çalışmalarına geri dönmüştür. Bu çalışmaların sonuçları makaleler biçiminde *Rheinische Zeitung Revue*'de (1848-1849 yayınlanmıştır); söz konusu makaleler dönemi yeniden değerlendirme girişiminin mütemmim cüzleridir. Marx'ın kriz teorisini ve sınıf mücadelesini değerlendirmesi açısından, bu makalelerin en önemli olanı, Revue'nin son sayısında yayınlanan '*(Review of International and Political Development): May-October 1850*'dir (ayrı basımı Marx, *Class Struggles in France*, 1850'in 4. kısmında yer almaktadır).

Bu yazıda Marx ve Engels, İngiltere'deki krizin ortaya çıkışını 1843-1845 sanayi ve ticarî genişlemenin ve söz konusu krizin Kıta Avrupa'sına yayılmasının bir ürünü olarak ele almışlar. Krizin nedenleri ve doğasına ilişkin yorumlarında önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Krizin kaynağını, Uzak Doğu piyasalarının açılmasına ve Üçüncü Dünyaya yönelik yeni ticaret ve yatırımlara rağmen aşırıüretim olarak ifade etmişlerdir. Bu aşırıüretimin nedenine ilişkin yeni bir açıklama olmamasına rağmen söz konusu üretimin gelişmeleri ve etkilerinin vurgulanmasında spekülâsyon tarafından oynanan rol dikkat çekici bir biçimde analiz edilmiştir. Marx ve Engels, Marx'ın sonraları 'hayalî sermaye' (VI. Kesime bakınız) başlığı altında incelemiş olduğu demiryolları, pamuk, buğday ve dış ticaretteki -kredi genişlemesi ve yanlış girişim- (örneğin, mevcut olmayan şirketlerin hisse senetleri üzerinden hızla kâr elde etmek amacıyla düzenlenen) spekülâsyonların gelişimini analiz etmiştir.

> İngiliz ve Kıta Avrupa'sındaki demiryolu sisteminin fiilî olarak yaygınlaşması ve bununla birlikte gelişme gösteren spekülâsyon temelinde, bu dönemde tedrici olarak Law and the South Sea Company'i hatırlatan hileli bir süper yapı ortaya çıkmıştır. En ufak bir başarı şansı bile olmadığı halde yüzlerce şirket, kendi kendilerini destekleyen herhangi gerçek bir işlem yapma niyetinde olmayan şirketler, yegâne varlık nedeni yöneticilerinin yatırılan fonları tüketmek ve hisse senetlerinin satışından hileli kârlar etmek olan şirketler desteklenmiştir (Marx, 1848, s. 280).

Bu süper üstyapı ve hile çöktüğünde, dayandığı üretimin hızla sınırlanması gündeme gelmiştir:

> Spekülâsyon düzenli bir biçimde aşırıüretim tam anlamıyla salınım gösterdiğinde ortaya çıkar. Bu da, aşırıüretimin geçici olarak piyasa bulması imkânını sağlar. Tam da bu nedenle krizin patlak vermesine ve gücünü artırmasına neden olur. Kriz ilk önce spekülâsyon alanında daha sonra da üretimde kendini gösterir. Bu gelişmelere üstünkörü bakan bir gözlemci açısından krizin nedeni aşırıüretim değil, bizzat aşırıüretimin bir belirtisidir (Marx, 1848, s. 285).

Avrupa ekonomisinin İngiltere merkezli bu kapitalist krizi, daha sonraki krizlerin Kıta Avrupa'sına yayılmasının nedenidir:

> Ekim ayının başıyla birlikte (1847) kriz Kıta Avrupa'sında ilk gerilemeye neden oldu...Kriz İngiltere'de hafiflerken, Kıta Avrupa'sında yoğunluğunu artırdı (*Ibid.*, s. 291).

Devrimlerin Fransa'da Şubat 1848 ve Almanya'da da Mart 1848 tarihinde başlamasıyla birlikte İngiltere'deki kriz sonra ermesine rağmen diğer ülkelerde devam etmektedir. Marx ve Engels, Avrupa'yı silip süpüren bu iktisadî kriz ve siyasî ayaklanmalar arasındaki nedenselliğin yönünü çözmeye çalışma sorunuyla boğuşmaktadır ve her iki yönde de hareket eden nedenleri bulmuşlardır.

> Şubat ayından sonra patlak veren ve Devrimle birlikte tüm Kıta Avrupa'sına yayılan panik (*Ibid.*, s. 291).

Bu çerçevede buldukları nedenlerin belirsiz olduğunu görmüşlerdir:

> Kıta Avrupası'nın diğer kesimlerindeki bankacılık ve ticarî iflâslar söz konusu olduğunda, bunun ne ölçüde ticarî krizlerin süresi ve tedrici olarak yayılmasından ve ne ölçüde de devrimin yarattığı panik havasının yarattığı kayıplardan kaynaklandığını belirlemek imkânsızdır (Marx, 1848, s. 292).

Bununla birlikte, genel bir görüntüyü ortaya koymuşlardır:

> Hiç değilse, ticarî krizin 1848 yılı devrimine olan katkısı, devrimin söz konusu krize olan katkısından daha fazla olduğu açıktır (Marx, 1848, s. 292).

Aynı uslamlama, refahın geri dönmesinin İngiltere'de sınıf çelişkisinin nasıl uzamasının önüne geçtiğini anlamada kullanılmaktadır. Marx ve Engels, Kıta Avrupa'sındaki ayaklamanın İngiliz ve Birleşik Devletler ekonomisi üzerindeki sayısız yararlı etkisini izlemiştir. Her iki durumda da, ilgili dönem itibariyle yaşanmakta olan refah kısmen ayaklanma sırasında bölgeden kaçan sermaye ve kısmen de sermayeyi üretken işletmelere zorlayan spekülâsyon alanlarının ortadan kalkmasına dayanmaktadır. Marx ve Engels, kriz İngiltere'de başlamasına rağmen Avrupa'ya yayılması İngiltere'nin refahına katkıda bulunarak, tüm devrimci hareketleri (yani Charistleri) hafifletmiştir.

Sermayenin gücünün ve dolayısıyla da, başarı elde etme yeteneğinin çok fazla olduğu İngiltere açısından,

> '1848 Fransız Devrimi İngiliz orta sınıfını kurtarmıştır' (Engels, 1892, s. 365).

> 'Bu nedenle, kriz Kıta Avrupası'nda devrim ürettiği halde...söz konusu devrimlerin kökeni İngiltere'de değildir. Bu şiddetli sarsıntılar, dengenin onarılması ihtimâlinin yüksek olduğu burjuva organizmasının merkezinden ziyade kaçınılmaz bir biçimde söz konusu organizmanın uç noktalarında ortaya çıkmalıdır' (Marx, 1852, s. 131).

İngiltere'de refahın yeniden yaşanmaya başlamasını, devrimlerin yenilgiyle sonlanması ve krizde olduğu gibi canlanmada da zaman gecikmesiyle refahın Kıta Avrupa'sına yayılması izlemiştir. 1850 yazı boyunca canlanmanın yaygın bir biçimde karşılaşıldığında, Marx ve Engels, bu gelişmenin devrimci bir durumun hızlı bir biçimde geri gelmesini mümkün kılmayacağı sonucunu ortaya koymak zorunda kalmışlardır.

Marx ve Engels, aynı zamanda, üretim güçleri arasındaki çelişkinin analizinin çerçevesi dâhilinde Avrupa'nın durumuna başlamaya başlamışlardır. Belki de söz konusu güçlerin gelişiminin daha önce düşündükleri kadar ilerleme kaydetmeyeceğini düşünmeye başlamışlardır - yani krizden önce hâlâ da gelişmenin olması mümkündür. Bu yeni duruma ilişkin değerlendirmelerinde görülen ciddiyet, krizin ve bu yolla da devrimin er ya da geç geri gelmesi düşüncesiyle birlikte gelişme göstermiştir:

> Burjuva toplumunun üretken güçlerinin burjuva sistemi içinde tam anlamıyla gelişmesini sağlayan bu genel refah sürerken, gerçek bir devrimden söz edilmesi mümkün değildir. Böylesi bir devrim sadece iki unsur birbiriyle çeliştiğinde mümkündür: modern üretken güçler ve burjuva üretim şekilleri'. Yeni bir devrim sadece yeni bir kriz sonucunda mümkündür; ancak, söz konusu devrimin olması, bizzat krizin kesin bir biçimde geri gelmesi kadar kesindir (Marx, 1852, s. 131).

Marx ve Engels açısından bu analizin sonucu ise yakında yeniden ortaya çıkmasını bekledikleri devrimci ihtimâllerin gerçekleşmesinin süre alacağı kanaati biçimdedir. *Review*'da, krizin 1852 yılına kalmadan ortaya çıkacağına ilişkin gerekçeler ortaya koymalarına rağmen bu tahminlerinin tutacağına pek de inanmamışlardır. Konuya ilişkin bu düşüncelerin akabinde de, gerçekleştirilecek girişimin düzgün bir biçimde devam etmesi için Komünist Birlik içinde siyasî mücadeleye girişmişlerdir.

Görüşlerinde meydana gelen değişme, yeni bir devrimci dalganın yakınmış gibi örgütlenmeye devam etme arzusunda olanlara karşı duruşlarıyla açığa çıkmış durumdadır. Bu çelişkinin bir sonucu olarak Komünist Birlik'te çatlak meydana gelmiştir. Marx ve Engels, özellikle Prusya politikalarıyla 1851 tarihinde Almanya'da Birliğin başarılı bir biçimde ortadan kaldırılması temelinde Kıta Avrupa'sındaki tepkinin başarılı bir biçimde sürmesi çerçevesinde söz konusu örgütü 1852 yılında resmen sonlandırmaya karar vermişlerdir.

Bu durum, her ikisi de yeniden araştırma, yazma ve yaşamlarını sürdürme kararını aldıklarından, dönemdeki siyasî mücadelelere aktif bir biçimde katılma defterinin kapatmalarına neden olmuştur. Artık, bir sonraki on yıl, aktif siyasî hareketten üç aşağı beş yukarı tam anlamıyla uzak kalarak düşünecekleri, çalışacakları ve yazacakları bir dönem olacaktır. Bu noktada, eylem alanını terk etmelerinin yanı sıra İngiltere ve Avrupa'da işçi sınıfının maruz kaldığı yenilginin sağladığı açılım temelinde sadece gerçekçi bir yol izleyecekler ve önemli bir siyasî hareketin sadece bir başka kriz devreleri temelinde ortaya çıkacağı inancını benimseyeceklerdir. Yeniden araştırmaya yönelmeleri, bu dönemde genel işçi sınıfı hareketinin sınıf mücadelesini terk etmiş olmasının ve gelecekteki bir mücadeleye hazırlanmak için yaralarını sarmaya yönelmesinin bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

İşçi sınıfının nispî olarak sessiz olduğu bu uzun on yıl, Marx'ın politik iktisat üzerine yapmış olduğu çalışmalarına geri dönebildiği ve kapitalizmin sınıf ilişkilerini daha kesin bir biçimde anlamak için gerekli temel teorik çerçeveyi geliştirmeye yönelebildiği bir dönemdir. Bu dönemde Marx, Engels'in *Outline*'da göstermiş olduğu ilk çabalara ve kendisine ait *Poverty of Philosophy* adlı kitabında politik iktisadın kategorilerinin ve teorilerinin eleştirisine geri dönmüş ve söz konusu kategorileri ve teorileri anlamlı ve uygun bir şekilde yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Bu dönem, Marx'ın emek değer teorisinin kapitalist ilişkilerin niceliksel ve niteliksel analizinde alacağı şeklin bir çözüm olarak nasıl kullanılabileceğine ilişkin kavramsallaştırmasını ortaya koyduğu bir dönemdir. Bu girişim, *New York Herald* ve diğer gazetelerde bir gazeteci olarak işinin arasında yer alan ve yoksulluğu ve sağlık sorunları altında yerine getirdiği yıllara yayılmış bir iştir.

Marx ve Engels'in önceden tahmin ettiği 1851-1852 krizi ortaya çıktığında, yaşanan kriz, derinliği olmayan -'pek de önemli olmayan bir ticarî kriz'- ve işçi sınıfı mücadelesini yeniden diriltme yönünde önemsiz sayılabilecek bir kriz olmuştur. Marx ve Engels, sonraki beş ya da altı yılı nitelendiren sanayide devam etmekte olan başarı atmosferi ve Avrupa kapitalizmindeki hızlı büyüme sürecinde birbirlerine verdikleri desteği sürdürmüşlerdir. 1840'lı yılların sonlarındaki krizin, sermayenin nihaî ağır düzensizliğinin ve bekledikleri devrimin başlangıcı değil de, uzun kapitalist genişleme döneminin başlangıcı olduğunu anlamaları uzun sürmüştür. Engels şunları belirtmiştir: 'Ticaretin yeniden canlanması, yeni sanayi çağının şafağıydı' (Engels, 1845, s. 22).

C. SONRAKİ YILLAR, 1857-1867

Komünist Birlik'in dağılmasının ardından 1850'li yılların ilk birkaç yılı Marx için siyasî olarak sessiz geçen yıllar olmuştur. British Museum'da sürdürdüğü bitmez tükenmez çalışmaları, yaşadığı parasal sorunlar nedeniyle duraksamıştır. Bu çalışmalar, önemli bir krizin Marx'ın çalışmalarını sonlandırmasına neden olduğu 1857 yılında bitmiştir. Kriz, bir taraftan, *New York Tribune*'nun Marx'ı üç kuruş para karşılığında çalıştırdığı ve hâlihazırdaki kötü durumunu daha kötüleştirdiği sırada gelmiştir (Mehring, 1962, s. 255). Diğer taraftan, Marx, bir sonraki on yılın başından itibaren krizin geri geleceğini beklediğinden, gelişmeler nedeniyle heyecanlanmış ve sevinmiştir. Engels şunları

yazmaktadır: 'Bu çöküş karşında, 1849 yılından bu yana bugünkü kadar hiç sevinmemiştim' (*Ibid.*, s. 254). Marx, aylarca, muazzam bir enerji patlamasıyla gece gündüz çalışarak, son birkaç yıldır bir araya getirdiği yeni fikirlerinin sentezini yapmıştır. Sonuç, o zamana kadarki yoğun ve basılmamış defterler olmuştur: Marx'ın 'olgunluk' çalışmaları olarak adlandırılan çalışmalarının üretiminin ilk durağı olan *Grundrisse*'dir. Basılmamış olsa da, söz konusu çalışmalar, Marx'ın teorik çalışmalarında ileriye doğru atılmış muazzam bir adım olarak ortaya çıkmaktadır.

1857 yılındaki krizde paranın rolüyle ilgili tartışmaların analiziyle başlayan çalışma, *Capital*'de ve *Theories Of Surplus Value*'da ve bunların da ötesindeki çalışmalarda, yeniden ele alınan malzemeleri içermektedir. Bir krizin devrimci potansiyelinin yarattığı heyecan verici ortamla yazılan *Grundrisse*, Marx'ın çalışmalarının yarattığı anlardan daha sempatik bir anını yani kriz teorisinin organik gelişimini el almaktadır.

1859 yılında Marx, değer ve paranın ele alındığı *Grundrisse*'nin ilk kısmının büyük ölçüde yeniden yazılması niteliğindeki *Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabını yayılmamıştır. 1861 yılında Marx, *Grundrisse*'nin, büyük ölçüde 1865 yılında tamamlanan üç ciltlik *Capital* ve *Theories of Surplus Value* olarak ayrıntılı bir biçimde ortaya konması için çalışmıştır. Zaman içinde, *Capital*'in birinci cildi 1867 yılında yayınlanmış, Marx ve Engels siyasî arenaya yeniden dâhil olmuşlardır.

1852-1862 tarihleri arasında geçen on yıllık sürede sermayenin genişlemesi, sanayi proletaryasının hızla artmasını ve işçi mücadelelerinin yeniden ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Marx ve Engels'in aktif siyasî yaşama geri dönmeleri, 1864 yılında *International Working Men's Association*'ın [Uluslararası İşçi Birliği] (Birinci Enternasyonal) oluşumuyla hareketlenmiştir. Bu Birlik, İngiliz ve Fransız işçiler tarafından grevleri destekleyen hareketleri koordine etmek ve grevleri kırmak üzere, grevdeki işçilerin yerine çalıştırılan uluslararası düzeyde kullanımını önlemek üzere kurulmuştur. Marx ve Engels Birlik'e katılmaları için davet edilmiş ve Açış Konuşması ve Geçici Kuralları hazırlama ve mevcut işçi grupları -İngiliz Charistler, Fransız Proudhonistler, İtalyan Mazzinitler v.b.- arasındaki çelişkilerle ilgili olarak arabuluculuk yapma konusundaki yetenekleri nedeniyle hızla ünlenmişlerdir.

Komünist Birlik'te olduğu gibi Enternasyonal, Marx ve Engels'i, gö-

rüşlerini ilk önce Proudhonistler ve sonra da Bakunistler arasında üyelik konusunda yayma ve zıt eğilimleri çürütme konusunda faaliyetlerin içine itmiştir. Bu eğitim temelli propaganda gayreti, Marx'ın 1865 yılının Haziran ayında Genel Kurul'da iki sunum yapmasını beraberinde getirmiş ve bu da, daha sonraları *Wages, Price and Profit* adıyla yayınlanmıştır. *Capital*'deki teori ve argümanların hap biçiminde sunumu olan bu dersler, 1866 sarsıntısından önce Avrupa'yı kısa süreli silip süpüren 'gerçek grev salgını ve ücretlerin yükselmesi konusundaki genel talepler' sırasında ele alınıp ortaya konmuştur. Marx ve Engels'in siyasî amacı, Enternasyonal'in bir diğer üyesi olan ve işçilerin, enflâsyon ve resesyon elde edilen kazançları daima ortadan kaldırması nedeniyle ücret mücadelesinden muhakkak vazgeçmeleri iddiasında bulunan Owenit John Weston'in argümanlarını çürütmek olmuştur. Marx, John Weston'in iddiasına, söz konusu iddianın işçi sınıfı açısından inanılmaz ölçüde kötü iktisadî ve siyasî sonuçları olacağını ileri sürerek şiddetli bir biçimde karşı çıkmıştır. Kriz konusundaki çalışmalarına dikkat çekerek, krizlerin işçilerin kazançlarını sınırlayacak olmasının doğru olmakla birlikte işçilerin durumlarının söz konusu mücadeleler olmadan daha da kötüleşeceğini ileri sürmüştür. Esas itibariyle, Marx, on yıl önce kullanmış olduğu argümanları kullanmaktadır.

Ücretlerin (emek gücünün) fiyatı, tüm diğer emtia gibi, iş çevrimi boyunca ortalama değerinin üstünde ve altında dalgalanmaktadır. Ancak, Marx, bu dalgalanmalar nedeniyle, ücretlerin krizlerde düşme eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle, artık önemli olan, işçilerin genişleme dönemlerinde ücretleri yükseltmek için mücadele vermeleridir:

> Ekstra kârların elde edildiği refah safhalarında işçiler ücretlerin artması için mücadele vermezse, tek bir sanayi çevriminin sağladığı avantaj arkasında olmasına rağmen ortalama ücreti yani emeğinin değerini bile alamaz. Çevrimin refah aşamasında durumunu telâfi etme imkânının olmaması, ücretinin kaçınılmaz olarak etkilendiği çevrimin tersine döndüğü safhada ücret talebinde bulunması, budalalığın hat safhaya ulaşması halidir (Marx, 1865, s. 69)

Marx'ın tarafgirliği, Enternasyonal'in işçilerin ücret mücadelelerini güçlü bir biçimde desteklemesinin, işçilerin ortalama gelirlerini korumak ihtiyacının yanı sıra söz konusu mücadelelerin işçiler açısından en

nihayetinde sistemi tümüyle ortadan kaldıracak bir sınıf olarak kendilerini örgütlemenin vazgeçilmez bir aracı olarak görmeleri nedeniyledir.

> Günlük yaşama ilişkin sermayeyle olan çelişkilerinden korkup vazgeçerek, daha kapsamlı bir hareketi başlatma konusunda kendilerini kesinlikle diskalifiye etmektedirler (Marx, 1865, s. 77).

Bu derslerin Marx'ın kapsamlı çalışması olan *Capital*'in tamamlanmasından sonra yazıldığı ve dolayısıyla da, siyasî temellerinin de bu çerçevede ortaya oluşturulduğu unutulmamalıdır. Kendisine ait kriz teorisini genişletmemişse de, 1840'lu yılların başında benimsediği aynı siyasî sonuçları ve stratejileri benimsemeye devam etmiştir. Marx, bir kez daha, ücret mücadelesini, işçi sınıfının gelişimine ilişkin gerekli bir adım ve ücret sisteminin kaldırılmasında bir başlangıç olması nedeniyle desteklemeye devam etmiştir: sermayenin devrimci bir yolla ortadan kaldırılması. Bu siyasî çerçeve veri iken, Marx'ın ölünceye kadar neredeyse nihaî duruşunu sergileyen krizler üzerinde yapmış ve tamamlamış olduğu çalışmasına dönelim.

III. MARX'IN BİRİKİM TEORİSİ VE KRİZLER

A. GİRİŞ

Bu kesim, Marx'ın temel çalışmalarında kriz konusunda yazdıklarının bir sentezi olarak sunduğumuz elinizdeki çalışmanın ikinci kısmıyla başlamaktadır: (IV.- IX. Kesimler), *Grundrisse*, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, *Capital* ve *Theories of Surplus Value*. Bu analize, sermaye birikiminin krizde olmadığı bir durumda sahip olduğu doğası ve işleyişinin analizini sunarak başlıyoruz. Bu birikim teorisi iki şekilde hesaba katılabilir. Birincisi, birikim teorisinin, sermayenin toplumu giderek daha büyük ölçekte örgütlemeye ve yenidenüretmeye çalışmasının teorik temellerini ortaya koyması; bir başka deyişle, sermayenin dayatmaya çalıştığı 'oyunun kuralları'. İkincisi, Marx'ın teorisinin, kapitalist birikim sürecine ilişkin olarak işçi sınıfının bakış açısı olması. Sermayenin -burjuva ekonomisinde, sosyolojisinde ve v.b. cisimleşmiş- kendine özgü amaçları vardır. Marx'ın teorisi, kapitalist bir toplum teorisi olsa da, işçi sınıfının göz önünde bulundukları temelin-

de formüle edilmiştir.

Bu noktaya kadar, birikim teorisini çok kısa bir biçimde ortaya olduğumuzdan, Marx'ın teorisinin, işçi sınıfının sermayenin kırılganlığı ve potansiyel olarak fani olduğuna ilişkin görüşünü içinde barındırdığını vurgulayarak kriz teorisine geri dönüyoruz. Sermayenin, kendine özgü iş çevrimi teorisi ve Marx'ın bir kriz teorisi vardır. Bu iki teori farklı amaçlar için düzenlendiğinden karşılaştırılamaz. İş çevrimi teorisi, kapitalist politika formülâsyonunu kolaylaştırmak ve çevrimi 'yönetmek' amacıyla müdahale etmek için oluşturulur. Marx'ın kriz teorisi, daha sonra da ortaya koyacağımız gibi, sermayeyi krize sürükleyebilen ve gelişimiyle birlikte devrimi beraberinde getirebilecek güçler olan işçi sınıfını göstermek amacıyla oluşturulur. Marx'ın kriz konusunda çok farklı yerlerde dağınık bir biçimde bulunan tartışmalarını aşağıdaki kesimlerde düzenleyerek ortaya koyacağız:

IV. Kriz İhtimâlleri. Bu kesim, Marx'ın, üretim ve dolaşım süreçlerinin duraksayabilmesinin mümkün olduğu değişik anları vurguladığı pasajları bir araya getirmektedir. Yorumlarını, sermayenin dolaşımı aşamaları içinde yeniden grupladık.

V. Krizlerin Yatkınlığı. Çöküş ihtimâllerinin varlığı esas itibariyle de çöküşün gerçekleşeceği anlamına gelmemektedir. Marx çöküş ihtimâllerin gerçekleşmesine neden olacak birikim sürecindeki güçleri, bir başka deyişle, çeşitli kriz yatkınlıklarını temellendiren güçleri de incelemektedir. Burada, örneğin, azalan kâr oranları eğilimi, eksiktüketim eğilimi gibi, Marx'ın kriz konusunda sıklıkla ele aldığı 'nedenlerin' analizini yeniden gruplandırdık. V. Kesimde olduğu gibi, söz konusu güçler, sermaye dolaşımının aşamaları açısından analiz edilmektedir.

VI. Dengeleyici Eğilimler. Kriz analizinin çerçevesinin birikime zarar verme eğiliminde olan güçler cinsinden çizilmesi nedeniyle, Marx kriz eğilimlerini dengelemek üzere sermayenin kullandığı güçleri ya da stratejileri de analize dâhil etmiştir.

VII. Krizin Çözümü. Marx açısından 'kriz' (devrime ve sistemin ortadan kaldırılmasına neden olmadığında) gerçekten iki momente sahiptir. Birinci momentte, kriz, yenidenüretim sürecindeki duraksamalar ve çöküşlerdir. Bu sermayenin krizidir. Daha sonra da göreceğimiz gibi, bu sıklıkla işçi sınıfı içinde bir zafer niteliğindedir. İkinci momentte, kriz, sermayenin duraksamaların üstesinden gelmek ve yenidenüretim

koşullarını onarmak üzere krizi kullanma sürecidir. Bu yolla, sermaye açısından kriz, yenidenüretim sürecinde belli dengesizlik yatkınlılarına sahip bir denge momentidir. Bu durumda, bu bir anlamda bir dengeleyici eğilim olmakla birlikte ayrı olarak ele alınması gereken yeterince tek ve önemli bir momenttir.

VIII. Kriz ve Devrim. Kriz, sermaye ikinci momenti gerçekleştiremediğinde yani krizi işçi sınıfının aleyhine dönüştüremediğinde, bir başka deyişle, işçi sınıfı krizi yenilgiye uğrattığında devrime dönüşür.

B. BİRİKİM TEORİSİ

Marx'ın birikim teorisi, kapitalist toplumun genişletilmiş bir ölçekte nasıl yenidenüretildiğine ilişkin bir teoridir. Kapitalist toplum dendiğinde anlaşılan, bir sınıflı toplum ya da kapitalist sınıf ve işçi sınıfı arasındaki antagonistik ilişkilere dayanan bir toplumdur. Birikim teorisi, kapitalist sınıfın işçi sınıfı ve dolayısıyla da, toplum üzerindeki hâkimiyetini genişletme girişiminin teorisidir. Birikim, bir başka deyişle, sınıfların antagonistik mücadele ilişkilerindeki en esaslı birikimdir.

Bu bir kez anlaşılırsa, *Capital*'in sınıflar arasındaki en önemli ilişkilerin ve bu ilişkilerin yenidenüretilme yollarının sunumu olduğunu görürüz. Marx kapitalist sınıfı, söz konusu sınıfın yaşam için gerekli olan üretim araçlarını tekelinde bulundurarak, toplumun geri kalanını kendisini ayakta tutmak üzere zorlayan, dolayısıyla da, işçi sınıf haline getiren bir temelde sınıf ilişkisinin merkezine oturtmuştur. Marx, emeğin çalışmaya zorlandığı diğer toplum şekillerinin aksine, kapitalizmin ayırt edici veçhesinin zorlamanın dolaylı yollardan olduğunu göstermiştir -geçimlik ihtiyaçtan ziyade (çoğunlukla) doğrudan zorlama nüfusun mülkiyete sahip olmayan kütlesini, söz konusu mallara erişmek için çalışma kapasitesini satmaya zorlaması. Bu ilişki, emek gücü sahiplerinin piyasada sermaye sahipleri, üretim araçları ve geçimlik araçlar aracılığıyla karşılaşması temelinde 'ilkel' (ilksel) birikim aracılığıyla kurulur. Emek kapasitesinin para karşılığında daha sonra da tüketim araçlarıyla mübadele edecek bir biçim de satılması, sınıf ilişkinin özünün çalışmanın ve mübadele şeklinin dayatılması olduğu ortaya koymaktadır. Tüm diğer mallar gibi emek gücü ya da çalışma kapasitesi satıldığından, bizzat emek gücü ya da çalışma kapasitesinin kendisi de bir metadır. Böylelikle, kapitalist toplumda toplumsal sınıf ilişkileri, (1) çalışmanın, kapitalist sınıf tarafından meta şekli aracılığıyla işçi sınıfına da-

yatılması ve (2) işçi sınıfının söz konusu dayatmalara ve kendi geleceğine ilişkin verdiği mücadeleler olarak tanımlanabilir (Cleaver, 1979, 2. Kısım).

İşçi sınıfı emek gücünü bir mübadele ilişkisi içinde bir meta olarak satmaya zorlandığından, kapitalizmdeki tüm üretim şekli de, söz konusu sınıfla mübadelede bulunma amacıyla meta şeklini alır. Böylelikle, sermaye, emek gücünün kilit meta ve tüm üretimin de meta şeklini aldığı toplumsal bir meta mübadele sistemidir.

Bu tanıma dayanarak, Marx'ın kapitalist birikim analizinin temelini şekillendiren değişkenleri ortaya koyabiliriz:

MP → kapitalistlerin tekelleri altına aldığı ve birbirlerine sattığı üretim araçları,

LP → sermayenin M ve MS elde etmek için işçiyi kendisine satmaya zorladığı emek gücünü ya da çalışma kapasitesi,

P → çalışma kapasitesinin dönüştürüldüğü üretim ya da faaliyet,

C → çalışan işçiler tarafından üretilen ve daha sonra da kapitalistlerin kendilerine MS ya da diğer kapitalistlere MP emtia (emek gücünden başka),

M → sıklıkla emek gücüyle mübadele edilen ve daha sonra da işçilerin geçimlik araçlarla (MS) mübadele ettiği tüm emtianın evrensel eşdeğeri olan para,

MS → geçimlik araçlar: işçi sınıfı tarafından LP karşılığında satın alınan ve LP'nin (yiyecek, giyecek, konut ve v.b.) üretimi ve yenidenüretimi için gerekli emtia,

Marx, sermayenin, 'sermaye devresinde', sürekli olarak tekrarlamak istediği bu ilişkileri sistematik hale getirmiştir:

$$M—C\overset{;LP}{\ldots\ldots}P\ldots\ldots C'—M'.M'—C'\ldots\ldots P\ldots\ldots C''—M''\ \textbf{v.b.}$$
$$9MP \qquad\qquad 9MP'$$

Bu ilişki dizisinin anlamı yeterince basittir. Bir kapitalist (tek başına) ya da sermaye üretim araçlarını (MP) kontrol ederek işçi sınıfını emek gücünü (LP) para (M—LP) karşılığında satmaya zorlar. Bundan sonra emek gücü üretim araçlarıyla birlikte geçimlik araçlar olarak işçi sınıfı-

na ya da para karşılığında (C'-M') üretim araçları olarak diğer kapitalistlere satılmak üzere devreye sokulur. Bu sınıfların koşulları devrenin sonunda değişmediğinden yani kapitalistler üretim araçlarını kontrol etmeye devam ettiğinden ve işçilerin geçimlik araçları tüketerek kendilerini yenidenüretebilecek için satabilecekleri tek şey hâlâ da emek güçleri olduğundan, sınıf ilişkisi yenidenüretilir ve toplum aynı şekilde yan,i kapitalist toplum olarak varlığını sürdürür.

Bu yenidenüretimin pürüzsüz bir biçimde süren bir husus olmadığı ve *Capital*'in büyük bir kısmında bu adımların her birinde sınıflar arasında sıklıkla nasıl bir keskin mücadeleyi içerdiği vurgulanmalıdır. Örneğin, nüfus kütlesinin, genişletilmiş 'ilkel birikim' için gerekli olan üretim araçlarından, köylülerin topraklarını terk etmeye ve zanaatkârların da araçlarını kullanmaktan vazgeçmeye ve her ikisinin de emek piyasasına gitmeye yani emek güçlerini sermayeye satmaya zorlanmasıyla ayrılması. Tüm bunların hepsi, keskin bir çelişki ve kanlı bir biçimde ortaya çıkar -kapitalizmin 'kızıl şafağı'.

Ancak, bu ayırım bir kez yapıldığında ve sermaye üretim araçlarını tekeline aldığında mücadele sürer. Emek gücünün satılmasında, satış koşullarına (M-LP) ilişkin mücadele söz konusudur yani hangi iş karşılığında kaç para, hangi koşullarda gerçekleşecek gibi. Satış bir kez gerçekleştiğinde mücadele işin gerçekleştirilmesi süresince yani işçilerin söz konusu çalışmaya (P) ilişkin olarak verdiği mücadele ve sermayenin maksimum çalışma elde etmeye çalışması devam eder. Sonuçta, nihaî ürün (C-M) sorunsuz bir biçimde elde edilir. Daha ziyade doğrudan işçi sınıfının ele geçirilmesinden, uluslararası ticaret konusunda mücadeleye kadar uzanan geniş bir yelpazede bir mücadele söz konusudur - neyin, nerede ve kaç paradan satılmasına izin verilecektir. Bu yolla, ister üretim (çalışma) alanı ve isterse de mübadele alanı olsun devrenin her anı sınıf ilişkisi konusunda bir an olmasının yanı sıra bu alanlarda söz konusu ilişkinin temel niteliklerini yani antagonistik bir çelişkiyi içinde barındırır. Bu çerçevede, sınıf ilişkisinin -sınıf mücadelesi- her bir değişkeni nasıl içinde barındırdığını görebiliriz: bu mevcudiyetin unsurları olarak LP, M, C, MP, P. Marx açısından sınıf mücadelesi, emek-sermaye mübadelesinin ve iş ilişkilerinin (bir neden ya da bunun bir sonucu olarak) dışında olan bir şey değildir. Sınıf mücadelesi daha ziyade bizzat tam da *Capital*'in konusudur. Bu nedenle, bir sınıf ilişkisi kümesi olarak kendi kendine yenidenüretimin ya da birikimin anlamı,

söz konusu ilişkinin tüm bu antagonistik unsurlarının yenidenüretimi ve birikimidir:

> Kapitalist üretim, sürekli olarak birbirine bağlı bir süreç yani yenidenüretim süreci olması nedeniyle...sermaye ilişkisini üretmekte ve yenidenüretmektedir; bir tarafta, kapitalist, diğer tarafta, ücretli emek (Marx, 1867, s. 578).

Marx'ın bu yenidenüretimin birçok koşuluna ilişkin ileri sürdüğü, belki de 'orantılılık' kriterinin en açık olanıdır. Üretim araçlarının (MP) ve geçimlik araçların (MS) üretimi, bir taraftan, tükenen üretim araçlarının yenilenme ihtiyaçlarını karşılayacak ve diğer taraftan da, tüketim malları aracılığıyla işçi sınıfının yenidenüretimini sağlayacak oranda olmalıdır. Üretim de, P, LP ve MP'nin bir araya geldiğini gördük. Ancak, bu daima belli bir oran çerçevesinde, belli bir teknolojiyle gerçekleşir, dolayısıyla da, üretim, çok az ya da çok fazla MP ya da geçimlik araç üretimine neden olmayacak bir biçimde belli bir yöne ağırlık veren ya da orantısız bir biçimde olmamalıdır. Marx bunu, üretimi, biri MP ve diğeri de diğer geçimlik araçları, MS, üreten iki temel departmana ayırarak formüle etmiştir.

I Departman: $LP_1 + MP_1$, MP* üretmektedir
II Departman: $LP_2 + MP_2$, MS* üretmektedir

Bu koşullarda, orantılılığın gerekli koşulları, üretilen toplam MS (MS*) yiyecek, giyecek v.s. ve dolayısıyla da, her departmandaki emek gücünün yenidenüretilmesi için yeterli olması gerektiği halde, üretilen toplam MP (MP*), her departmandaki MP'yi yenilemeye yetecek kadar olmalıdır:

$$MS^* = LP_1 + MP_2$$
$$MP^* = MP_1 + MP_2$$

Bu gerçekleşirse ve MP ve MS doğru bir biçimde tahsis edilirse, bu durumda sistem kendi kendini yenidenüretecek ve sınıf ilişkileri sürdürülecektir. Bir kez daha, bu ilişkiler basit teknik ilişkiler olmayıp, sınıflar arasındaki mücadelenin kendine özgü kısmıdır. İşçi sınıfının esas itibariyle MS çıktısıyla ilgilendiği açıktır. Buna karşın, sermayenin te-

mel olarak ilgilendiği husus, işçileri -dolayısıyla da, kaynakların departmanlar arasında tahsisine ilişkin çelişkiyi- kontrol altında tutacak kadar MP'ye sahip olmaktır. İş, işçilerin çalışmasını kontrol etmeyi ve zorlamayı sürdürmekse, sermaye işçilerin servet elde edebilirliğini (II. Departmanın üretimi) sınırlandırmaya çalışırken, işçi sınıfı I. Departmanın, II. Departmanı desteklemek üzere harekete geçirmesini görmek istemektedir. II. Departmanın üretimi işçilere büyük miktarlarda geçimlik araç arz etmek olsaydı, işçilerin emek güçlerini sermayeye satma ihtiyacı azalır ve kıtlık evrensel bir sorun olmaktan çıkardı.

Buraya kadar basitçe sınıf ilişkilerinin sermaye tarafından nasıl düzenlenip, işçilere dayatıldığı, işçilerin söz konusu örgütlenmenin her yönüne karşı nasıl mücadele ettiği ve işçilerin yenidenüretiminin, kapitalist kontrol yenidenüretilecekse ve sistem sürdürülecekse, bunun gerçekleştirilmesine ilişkin kimi temel koşullar biçimindeki temel sınıf ilişkilerine baktık. Ancak, birikim, basit yenidenüretimden yani yenidenüretimin genişlemesinden daha öte bir şeydir. Birikim, toplumun toplumsal ilişkilerinin *genişletilmiş yenidenüretimi*dir. Birikim, büyümedir. Ancak, genişletilmiş yenidenüretim basitçe ilâve edilmesi gereken bir şey değildir. Birikim, kapitalizmin gerekli niteliğidir. Bu büyüme gerekliliğinin kaynağı, bizatihi sınıf mücadelesinin dinamiğinde yatmaktadır. Esasen, sermayenin kontrolünü sürdürmesinin yegâne yolu büyümedir. Neden? Bunun nedenlerinden biri, işçilerin daha fazla gelir elde etmek amacıyla sürekli ve başarılı mücadele vermesinin (daha fazla II. Departman üretimi için), sermayeyi üretkenlik ve nispî artı değer artışına ya da faaliyet alanını terk etmeye zorlamasıdır. Bir diğer neden ise işe yani işgününün kısaltılmasına yönelik başarılı mücadelelerin sermayeyi mevcut tüketim düzeyini sürdürmek için bile üretkenliği artırmaya zorlamasıdır. Benzer şekilde, işçilerin mücadelelerinde kendi kendilerine örgütlenmeleri, sermayenin işçilerin güçlerini kırmak ve kontrolü elinde tutmak konusunda sürekli olarak devrim gerçekleştirmesi gereken veri teknoloji ve işin örgütlenmesi temellerinde ortaya çıkmaktadır. Tüm bunların gerçekleşmesi, hem II. Departmanın üretiminin gelişen ve daha fazla talep eden bir nüfusun ihtiyaçlarını ve hem de I. Departmanın üretkenlikte gerekli artışı karşılamasını gerekli kılmaktadır.

Ancak, genişleme ya da genişletilmiş yenidenüretim de işin artması anlamına gelmektedir. *Artan nüfusun* kontrolünü sürdürmek için, sermayenin işi artırması gerekmektedir: üretkenliği yükseltmek sıklıkla

emek yoğunluğunun yükselmesi, daha fazla işin çalışan nüfus çerçevesinde yok edilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle, belirtilen girişimin bir genişlemeyi sağlamada başarılı olup olmadığını anlamak için, sermaye açısından toplumsal ilişkilerin her yönünü göz önünde bulundurmak kesinlikle önemli bir husus haline gelmektedir. Ancak, Marx için, para, ölçü olduğundan, toplumsal ilişkilerle ilişkilendirilmelidir. Bu nedenle, Marx *Grundrisse*'de para için 'burjuva toplumunda emeğin evrensel şekli' demekte (Marx 1859, s. 98), işe paranın analiziyle başlamakta ve parayı tanımlayan emeğin toplumsal ilişkilerinin altında yatanları araştırmaktadır. Marx'ın doğrudan doğruya analiz etmek için seçmiş olduğu emeğin söz konusu toplumsal ilişkileri 'değer' cinsindendir. *Capital*'de işe emeğin toplumsal ilişkilerini 'değer' olarak ele alarak başlamış ve paranın, söz konusu ilişkilerin nasıl tam anlamıyla gelişmiş ve uygun şekli olduğunu göstermiştir. Üzerinde çalışma yapılmasını gerektiren Marxist değer kavramı üzerindeki bitmez tükenmez tartışma değerin özünü görmezden gelmiştir (Cleaver 1979). Sermayenin, işi dayatmayla toplumsal kontrolünü yaygınlaştırmada başarılı olup olmadığını izlemedeki hesaplama aracı olan değerin özü veri olduğunda, Marx'ın 'değer' teorisinin 'emek' teorisi olması hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. Marx için, değer analizinin amacı ve özü çalışmadır (niteliği çerçevesinde toplumsal kontrol ya da 'soyut emek' aracı olarak); ölçüsü zamandır (toplumsal olarak gerekli emek zamanı); ve şekli de mübadeledir (mübadele değeri). Değer kavramı, belli farklılıklardan soyutlayarak, her türlü işin karşılaştırılmasını ve ölçülmesini mümkün kılar. Yine de bu yalnızca kavramsal bir soyutlama olmayıp, sermayenin emeği kontrol etmede gerekli olan yumuşak başlılığını sağlamada başarı elde ettiğinde emeğin gerçek anlamda soyut olmasını gösterir;

> 'Belli bir iş karşısında kayıtsız kalmak, bireylerin bir işten diğerine kolaylıkla geçiş yaptığı ve şans eseri bulduğu belli bir iş türünün kendisi açısından bir fark yaratmadığı bir toplum türüne tekabül eder...' (Marx, 1857, s. 104).

> '...emek, bu ya da şu emek olmayıp, pür ve basit yani soyut emektir; kendine özgü belirliliğine tam anlamıyla kayıtsız olmakla birlikte tüm belirliliklerine muktedir' (Marx, 1857, s. 296).

Toplumu örgütlemek için yüklenen işi kullanabilmek, işin tahsis edil-

mesini yönetmek yani işi bir üretimden diğerine kaydırmak anlamına gelmektedir. Bunu yapmak için, sermaye işçileri bölünmüş bir halde tutar. Bir başka deyişle, kendine özgü özelliği olan her emeği, kontrolü altında tutmayı garanti alacak bir biçimde hem karmaşık bir işbölümü ve hem de yeniden işbölümü uygulamasına giderek soyut homojen emeğe indirger. Bu koşullarda, emeğin ya da işin ölçüsü basitçe emeğin üstlendiği zaman yani 'toplumsal olarak gerekli' ya da ortalama emek zamanıdır.

Son olarak, yukarıda sermaye devresinde de gördüğümüz gibi, iş, sermaye tarafından LP ya da C olarak emtia üretimi biçiminde düzenlenir ve dolayısıyla da, meta şekli ve mübadele şeklini alır. Bu yolla, söz konusu değişkenlerin her birini değer ve emek zamanı cinsinden teorik olarak ölçebilir ve büyümenin sağlanıp sağlanmadığının belirlenmesi imkânını sağlayan niceliksel karşılaştırma yapabiliriz. Devreye yeniden dönersek:

;LP
M—C.....P.....C'—M'
9MP

Kapitalist işe belli bir miktarda parayla başladığında, belli bir değerle işe başladığını görürüz. Para, her biri değere sahip tüm emtianın 'evrensel eşdeğeridir'. Böylelikle, bir toplumda, paranın değeri, emtianın değeri tarafından belirlenir ve belli bir miktarda para, paranın veri bir değerini temsil eder. Mübadelenin, aynı değerler temelinde yapıldığı varsayımı altında, M ile ifade edilen toplam değerin, birim başına düşen LP'nin ve MP'nin değerine ve P'de kullanılan teknolojiye bağlı olarak LP+MP biçiminde eşit değere dönüştürüldüğünü görebiliriz. Değeri özü iş (soyut emek) olduğundan, sermayenin amacı, eğer büyümekse, daha fazla değer (iş) yaratmaktır ve bu da tam anlamıyla, sermayenin üretim sürecinde LP'yi canlı emeğe dönüştürdüğünde yapmak istediği şeydir. Amaç, yeterince ilâve iş yükleyerek, C' ürününün üretiminde bir araya gelen emeğin, ilk değer olan M'den ya da C (LP + MP) biçiminde ifade edilen eşdeğer emtiadan daha fazla değere sahip olmasıdır. Süreci devam ettirebilmek için, bu meta C (değeri artan) paraya (M') ya da yeniden yeni LP ve MP ve v.b.'ye yeniden dönüştürülebilecek en genel değer şekline dönüştürülmelidir.

Değişkenlerin her biri değer olarak ortak bir kavramla ölçülmektedir. Marx emek gücünün değerine değişken sermaye (v) ve üretim araçları-

nın değerine de değişmeyen sermaye (c) adını vermektedir. Değeri artırma amacı (daha fazla iş) böylelikle, başlangıçtaki yatırımı c+v'ye dönüştürmek ve daha sonra da üretimi, ilk değerde cisimleşmiş değeri korumanın yanı sıra söz konusu değeri artı değer (artı emek) ya da s olarak büyütme biçiminde değişmiştir.

Genişletilmiş ölçekte ayakta kalabilmek ve yenidenüretnmek için, başlangıçtaki C'nin değeri c+v, yeni C' değeri c+v+s'dir. Böylelikle S (artı değer), *başarı ölçüsü*nün yanı sıra büyüme koşuludur.

Büyümenin koşulu nasıl s olmuştur? Basitçe, C'-M' devresinde para şeklini aldığında bu aşırı artı değer yeni LP ve MP'ye dönüştürülebilir. Bu süreci şu şekilde gösterebiliriz:

;LP
M—C (M, c+v'ye dönüştürülmüştür)
9MP (C = c+v)

.....P.....C (s ilâve edildiğinden üretimde c+v korunmuştur)
(C' = c+v+s)

Bir sonraki dönemde, s, yeni c ve yeni v olarak yeniden yatırılmıştır, böylelikle

t = 1'de C' = c+v+s
t = 2'de C = c+v+yeni c'+yeni v'.

Bu yeni üretim döneminde c+c', yeni bir aşırı s+s' üretmek üzere v+v' ile birleşmiştir. Böylelikle, süregiden bu yeni yeniden yatırım sürecinin ortaya çıkardığı sonuç, -her biri sermaye-işçi sınıfı ilişkisinin unsurları olan- değişkenlerin her birinin büyümesidir. Birikim, işçi sınıfı ve sermayenin birikimi ve aynı şekilde de paranın, emtianın ve üretim araçlarının birikimidir. Bu sürecin her aşamasında, her unsur ve ilişki mücadelenin nesnesidir ve her büyüdüğünden, bu mücadele giderek daha büyük ölçekte gerçekleşen bir mücadeledir. Sermaye dünya nüfusunun ve üretim araçlarının daha da büyük kısmını kontrolü altına alarak büyüdüğünden, sınıf anlaşmazlığı global bir hal alır ve her unsur mücadelenin bir anı haline gelir.

Yine, basit yenidenüretiminde olduğu gibi, bir tanesi kaynakların orantılı bir biçimde tahsisi olan belli koşullarla karşılaşılır; bu durum-

da her Departmana ilişkin yeni kaynaklar. Artı değer, yeni c ve yeni v satın almalıdır, böylelikle de, MP ve LP'nin büyümesi, süregiden genişletilmiş yenidenüretim ya da birikimi sağlayacak bir biçimde gereken oranlarda gelişir.

Bu nedenle, her departmandaki toplam üretim, her iki departmanın artan ihtiyaçlarına karşılayacak kadar olmalıdır:

$$\text{I Departman } MP^* = MP_1 + MP_2 + \text{yeni } MP_1 + \text{yeni } MP_2$$
$$\text{II Departman } MS^* = LP_1 + LP_2 + \text{yeni } LP_1 + \text{yeni } LP_2$$

Basit yenidenüretimde c+v, aynı miktar LP ve MP'yi yeniden yaratmak üzere yeniden yatırılır. Genişletilmiş yenidenüretimde, para şeklindeki artı emek daha fazla MP ve MS satın alır -yeni ürünlerde cisimleşmiş şekliyle artı emek.

Bunlar birikimin temel süreçleriyse ve bu birikim tüm dünya ölçeğinde gerçekleşmişse, birikim teorisinin daha da gelişmesi, genişletilmiş yenidenüretim söz konusu çeşitli anlarının düzenlendiğinin ve bu yenidenüretimin nasıl çöktüğünün ayrıntılı bir biçimde incelenmesinin konusudur. Yenidenüretimin çökmesi, kriz teorisidir. Kriz teorisi, (1) çevrimler olarak bildiğimiz yinelenen çöküş ve canlanma, (2) kapitalist yenidenüretimin örgütlenmesinde önemli dönüm noktalarını nitelendiren derin tarihî krizler ve (3) sistemin tümüyle ortadan kalkmasıyla yaşanacak nihaî krizi içermektedir.

IV. KRİZ İHTİMÂLLERİ

Kriz ihtimâlleri, tek bir çevrimde birbirini sorunsuz bir biçimde izleyen yenidenüretim sürecinin farklı anları sonucunda ortaya çıkan yenidenüretim sürecindeki mümkün duraksamalar anlamına gelmektedir. Bu ihtimâl, sürecin bir bütün olarak, yer ve zaman olarak birbirinden sıklıkla ayrılan birkaç farklı anlarından oluşması gerçeğinde yer almaktadır; yine de bu anların her biri, tüm sürecin bütünlünün gerçekleşmesi açısından diğerleriyle uygun bir ilişki biçiminde ortaya çıkmalıdır. Sermaye devresine geri dönersek, söz konusu anların üç farklı sürece ayrılabildiği görülebilecektir:

M-LP

M-MP	C'-M'	C'-M'
(1)	(2)	(3)

Birincisi, yeni ürün C' üretmek amacıyla LP ve MP'nin bir araya getirildiği ikinci süreçten yani üretimden önce LP'nin ve MP'nin satın alınmasıdır; üçüncüsü yani üretilen ürünün satılması sadece ürün yaratıldıktan sonra gerçekleşir. Böylelikle, farklı anlar arasında geçici bir ayrılık söz konusudur ve bir sürecin başarılı bir biçimde tamamlanması, diğer iki sürecin tamamlanmasını sağlamamaktadır.

İşçiler ve üretim araçları kiralanabilmekle birlikte üretim, grevler, felâketler ve v.s. nedeniyle gerçekleştirilemeyebilir. Alternatif bir biçimde, ürün üretilebilmekle birlikte satılamayabilir ya da değerinin altında satılabilir ve dolayısıyla da, değerin bir kısmı kaybolabilir. Burada iki süreç söz konusudur: dolaşım sürecinde M-C, C'-M' ve üretim sürecinde P-C'. Marx, tamamlanamayacak herhangi bir ihtimâli belirlemek amacıyla sermaye devresinin söz konusu farklı anların her birini incelemiştir.

A. DEVRENİN İLK AŞAMASI

Devrenin ilk anında (M-C), paranın üretim araçlarına ya da emek gücüne ya da orantılı bir biçimde her ikisine dönüşme ihtimâlinin olmaması söz konusu olabilir. Kapitalist parasını dönüştürmek istemesine rağmen LP ya da MP mevcut olmayabilir ya da uygun oranlarda olmayabilir ya da fiyatları çok yüksektir. Süren ve ana sorun olan buna cevap vermede sermaye işin içine girer: çevirme harekâtı, Yeni Dünyada kölelik, göçmen emeğinin kullanılması ve v.b. Sermaye büyüdükçe, özellikle kısa dönemde nitelik unsuru da bir sorun olarak kendini gösterir. Emeğin devri, refah nedeniyle çalışmadan sakınma ve v.b. sorunlar da söz konusudur. Diğer maliyetler ve gelire oranla emeğin fiyatı sorunu da vardır. Birçok yolla, tam da temin etme sorunu bir fiyat sorunudur: LP'nin maliyetinin, gerekli tamamlayıcı girdileri (MP) satın almayı önlemesi ya da nihaî ürün (C'-M') satıldıktan sonra bir artık (ya da kâr) elde edilme ihtimâlini ortadan kaldırması. Marx bunu $\frac{s}{v}$ yani sömürü oranı cinsinden analiz etmiştir. M-LP, v'nin (emek gücünün değeri) yaratılan toplam değere eşit olması biçimindeyse, bu durumda kâr elde edilmez ve tüm süreç çökecektir. Bu $\frac{s}{v}$ sorunu ve bununla birlikte ortaya çıkan kâr oranı sorunu $\frac{s}{c+v}$, M-LP ilişkisinden daha fazla unsu-

ru içinde barındırmakla birlikte v'nin büyüklüğünün belirlenmesi işin zorunlu kısmıdır. Benzer sorunlar M-MP'de de ortaya çıkar; basitçe hammaddelerin ve makinenin tedarik edilmesinde ya da fiyatında, c, öylesine zorluklar ortaya çıkabilir ki yatırım yapılmayabilir.

> Yenidenüretimin gerçek önkoşulları yoksa (örneğin, hububat pahalı hale gelirse ya da çeşit olarak değişmeyen sermaye yeterince birikmemişse), bunun tam da zıddı nedenlerle aynı şeyler ortaya çıkabilir. Yenidenüretimde ve böylelikle de, dolaşımda bir durma meydana gelir (Marx, 1862-1863, II, s. 494).

Marx'ın sıklıkla ileri sürdüğü bir tarihî örnek, Birleşik devletler İç Savaşı nedeniyle pamuk kıtlığının ortaya çıkardığı İngiliz tekstil sanayi krizidir. Genişletilmiş yenidenüretim koşullarında, büyümeyi alevlendirmek için elde daha fazla üretim aracı olmalıdır ve kimi nedenle üretim araçları temin edilemezse, ne kadar paranız olursa olsun, yatırım yapılamaz.

Hem LP ve hem de MP için sınıflar arasında bir mücadele söz konusu olabilir. Birinci olarak, söz konusu mücadele emek gücünün satılıp satılmaması ya da ne kadar bir süre karşılığında (işgününün uzunluğu, yoğunluğu v.s.) ya da hangi fiyattan (ücretler ve haklar) satıldığı üzerinedir. İkinci olarak, hammadde kaynaklarına erişmenin kontrolü sıklıkla emeğin temin edilmesi hususunda olduğu gibi, toprak üzerinden de yapılır. Köylüler, bağımsız üretim imkânları sürdürmek için topraklarını elden çıkarmama hususunda çarpılırlar; sermayenin, köylünün emeği kadar yeşilliğe ya da minerallere ve v.s. de ihtiyacı vardır.

B. DEVRENİN İKİNCİ AŞAMASI

Devrenin ikinci anında (...P...C') yani üretim aşamasında, üretimin iki unsur olan LP ve MP bir kez temin edildiğinde ve bir araya getirildiğinde nihaî ürüne C' dönüşüm başarısızlığının olma ihtimâli vardır. Üretim sürecinin çökmesine ilişkin bu ihtimâl işin hemen hemen her yönünü içinde barındırmaktadır -'doğal koşullardan' tutun da, çok daha önemli olan sermaye ve emek arasındaki ilişkilere kadar. İşin bir kısmı, işçilerin çalışma kapasitelerinin (LP) satın alınması olmakla birlikte diğer kısmı da, emek gücünün, ilk değeri korumanın yanı sıra kâr ve birikimin dayanağı olan artı değer üretmek için fiilî olarak yeterince cisimleşmiş canlı emeğe dönüştürmektir:

> Üretim sürecinin içinde, gerçekleşme tümüyle artı emek üretimiyle özdeş bir biçimde ortaya çıkar... (Marx, 1857, s. 404).

Üretim sürecinde dışsal bir unsur olarak yer alsa da, 'doğal' duraksamalar, sermaye devresinde çöküşleri uyarabilir. *Grundrisse*'de, Marx, Fransa'daki tahıl ve Çin'deki ipek hasadına ilişkin başarısızlıklardan ve bunların 1855 yılı krizindeki rollerinden söz etmektedir.

Daha önemlisi ve açıkça endojen olan husus, M-LP konusunda bir anlaşmaya vardıktan sonra, örneğin, grevler, görev yerinde olmama, işi boş verme ve sabote etme gibi, üretimde işçiler ve sermaye arasındaki çelişkilerdir. İşçilerin üstlenecekleri işin büyüklüğüne ilişkin söz konusu mücadeleleri, elde edecekleri gelir temelinde gerçekleşir; böylelikle, değer cinsinden, söz konusu mücadeleler, işçilerin üretim araçlarına (c) yapmış olduğu toplam katma değer miktarı (v+s) içindir. Görünürde anlaşma, işçilerin üretime başlamadan önce ne kadar gelir (v) elde edeceği temelinde yapıldığından, gerekli minimumun ödenmesi için bunları gerçekleştirmeleri kendi yararlarına olacaktır. Diğer taraftan, kapitalist açısından, v'nin üstünde s elde etmek için işçileri mümkün olduğu kadar çalıştırması esastır. Söz konusu mücadeleler nedeniyle, kapitalist üretimin amacı, gerçekleşmeyebilir ve birikim süreci duraksayabilir. Sermayenin emek üzerindeki tahakküm gücünün çökmesi, sermayenin işçileri düşük fiyattan yani kârlı ücretlerden çalıştırmada başarısızlık yaşadığında ortaya çıkar.

C. DEVRENİN ÜÇÜNCÜ AŞAMASI

Tıpkı birincisi gibi devrenin üçüncü anı da (C'-M') mübadele alanı olup, gerçekleşmesi için meta üretiminin (C') yanı sıra üretilen metayı eşdeğer bir M' ile satın almaya gönüllü ve onu satın alabilecek birilerinin olmasını gerekli kılmaktadır. Üretici ve alıcı birbirlerinden ayrı unsurlar olmaları nedeniyle birbirleriyle karşılaşmayabilirler ya da iş yapma imkânı bulamayabilirler.

Yatırımın, M-MP, satıştan, C'-M', ayrılmasından dolayı çıktının, C', gerçekleşmeme ihtimâli söz konusudur. Marx, yatırımın bağımsız kapitalistler tarafından yatırım ve üretime ilişkin kendi kararları çerçevesinde (işçilerle tek başlarına pazarlık etmeleri ve tüketiciler ve/veya diğer kapitalistlerle satış anlaşmalarına gitmeleri) gerçekleşmesi nedeniyle, arz ve talep arasındaki koordinasyona ilişkin bir toptancı plân olmadı-

ğını ileri sürmektedir. Böylelikle, sermaye yatırımının c ve v arasında orantılı bir biçimde dağılımı, fiilî olarak üretilen MP ve MS miktarlarıyla uyuşmayabilir. Bu bakış açısından, MS'nin satışının (C'-M') gerçekleştirmeme ihtimâli sorunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Orantılılık sorunları basit bir teknik ya da plânlama sorunları değildir. İki departman arasında kaynakların orantılı bir biçimde tahsisi ve devrenin diğer kısımlarının MP ve MS'nin üretimini etkileme ve uygun bir orantıyı sağlamak üzere v ve c'nin tahsisi konusunda bir sınıf mücadelesi sürmektedir.

Birikim sürecinin herhangi bir noktasında çöküş ihtimâlinin olduğunu görebiliriz. Birlikten sapma olduğunda, birliğe ulaşamama ihtimâli her zaman için mevcuttur. Bu ihtimâller hem dolaşım süreci ve hem de üretim süreci için geçerli olabilir ve bunların bazıları açık bir biçimde eksojen olduğu halde, çoğu, tüm birikim sürecinin çözüm olduğu sınıf içi çelişkilerle doğrudan doğruya ilintilidir.

Buradan çok önemli bir ders çıkarabiliriz yani *kriz ihtimâlinin kaynağının*, sınıf ilişkisinin bir yönünü olarak algılanan sermayenin kimi gizemli iç çelişkileri değil de, *iki sınıfın toplam toplumsal ilişkisi olarak algılanan sermayenin içsel işleyişi* olduğudur. Sermayeyi krize sokan sayısız duraksamalar ortaya çıkabilir. Her şeyin ötesinde, kriz ihtimâli, işçi sınıfının, sistemi bozma ve en nihayetinde de yok etme ihtimâline sahip olmasıdır.

Tüm bu çöküş ihtimâlleriyle yüz yüze gelindiğinde, sermayenin söz konusu ihtimâli saf dışı bırakacak çok sayıda ilâve mekanizma geliştirdiği görülür. Bu bağlamda, Marx tarafından mübadele sorunlarını ele alan kendine özgü bir mekanizma olarak üzerinde en fazla durulan konu kredidir. Kredi, mübadelenin ortaya çıktığı sermayenin yenidenüretiminin her noktasında kendine özgü finansal kurum olarak geliştirilmiştir. Örneğin, *sanayi kredisi* kapitaliste, MP'nin krediyle satın alınmasıyla devrenin ilk aşamasında (M-C) yetersiz yatırım fonları engellinin üstesinden gelmesini sağlar. Geri ödeme, nihaî ürünün satılmasından sonra gerçekleşir ve faiz de, artı değerden ödenir. C'-M' aşaması söz konusu olduğunda, *ticarî kredi*, ürünün satışı sırasında dolaşım maliyetini finanse etmek üzere üretici ya da ticarî aracılar tarafından alınabilir. Aracı yeniden satılacak olan C' almak ya da C"nü krediyle almak için borçlanır. Birinci durumda, sanayici hiçbir şey kaybetmez ve yapacak olduğu herhangi bir borçlanmayı ödeyebilecek durumdadır. İkinci du-

rumda, kredi vermesi kârının gerçekleşmesini daha da geciktirir. Son olarak da, işçilerin söz konusu olduğu durumda (LP-M-C), para hemen bulunamadığında, C'nin elde edilmesini finanse edecek tüketici kredisi vardır. Her üç durumda, ilk önce mübadele edilmiş ve sonra da, ödeme yapılmıştır. Marx'ın da söylediği gibi, 'emtianın yabancılaşması, bir zaman aralığıyla fiyatlarının gerçekleşmesinden ayrılmıştır'. Böylece, kredi, olmadığında gerçekleşmeyecek olan mübadelenin ortaya çıkmasını sağlarken, kredi veren ve borçlanan arasında olduğu gibi, hâlâ da, malların mübadelesi ve paranın mübadelesi arasında keskin bir ayırım söz konusudur. Her iki durumda da, borçlunun gerekli ödeme aracını temin edememe yani C"nü ya da LP'yi satamama ihtimâli söz konusu olduğundan, kriz ihtimâli vardır. Böylesi bir çöküşün olması gerekliyse, Marx bu durumu, işin temel yönü bir dizi parasal (kredi) ilişkiler çöktüğünde C'-M' aşamasını ifade ettiği gibi, daha genel olarak ifade etmek gerekirse, bir *ticarî kriz* ya da *parasal kriz* biçiminde ortaya koymaktadır. Bunların her ikisi de sıklıkla bir arada gerçekleşme birlikte çöküşün üretim alanında ortaya çıktığı sanayi krizinden farklıdır: Bu krizlerin karşılıklı ilişkileri, aşağıda, Marx'ın krizin birikimin bir yönünden bir diğer yönüne doğru nasıl yer değiştirdiğine ilişkin analizini incelediğimizde ele alınacaktır.

Üretim ve dolaşımın farklı alanlarındaki krizler arasındaki ilişki ele alınmadan, yenidenüretim sisteminin diğer yönleri gibi kredi ilişkisinin de sınıf ilişkilerinin bir unsuru olduğunu ve söz konusu ilişkiler tarafından şekillendirildiğini belirtmemiz gerekmektedir. Bu husus, belki de, tüketici kredisinin geri ödenip ödenmediği durumda (iflâs ya da tüketicinin yükümlülüğünü yerine getirememesi) olduğu gibi, kredinin hem koşullarının ve hem de kredinin fiyatına (faiz) ilişkin mücadelenin sürdüğü durumda çok daha açıktır. Bunda, kredi konusundaki sınıf ilişkileri, kredinin gelişmiş olduğu diğer toplumlardaki ilişkilere benzemektedir.

> Antik dünyada sınıf mücadeleleri, esas itibariyle, Roma'da borçlu pleblerin mahvolmasıyla sonuçlanan borçlu ile alacaklı arasında bir çekişme biçimini almıştır. Köleler, bunların yerini almıştır. Ortaçağda, çekişme, borçlu feodallerin mahvolmasıyla sonuçlanmıştır...Bununla birlikte, bu iki dönemdeki borçlu ve alacaklı arasındaki para ilişkisi, yalnızca, söz konusu sınıfların genel iktisadî koşulları arasındaki derin antagonizmi yansıtır (Marx, 1867, s. 135-136)

Bu iş bugün de böyledir. Ancak, sanayi ve ticarî kredi durumunda bile, dolaylı yoldan da olsa, işin içinde çok fazla sınıf mücadelesi unsuru yer almaktadır. Kredi, sınırların (olası çöküşler) üstesinden gelmenin bir yoluysa, kredinin tahsisi, sanayi ya da ticarî kapitalistler arasındaki nispî 'kredi değerliliğine' dayanmaktadır. 'Kredi değerliliğinin' en önemli ölçüsü, kapitalistlerin işçilerini kontrol etme kabiliyetleri ve dolayısıyla da, kâr elde etmeleridir. Büyük kurumsal ödünç verenlere (ya da borçlanan devletleri) yönelik düşük faiz, yüksek bir sömürü oranıyla, $\frac{s}{v}$, çalışıp yüksek kâr oranı elde eden firmalara verilen faizle uyumlaştırılır. Bu yolla, kapitalistin bakış açısından sermaye, işçi sınıfını en çok kontrol altında tutma yeteneğine sahip olanları desteklemek üzere tahsis edilir.

Sermayenin yenidenüretimine ilişkin bu olası duraksamaların birikim üzerindeki etkileri, kapitalistin bakış açısından, ortak bir payda olan değer cinsinden ölçülebilir. Nedeni ne olursa olsun, duraksama ve krize ilişkin bir temel ölçü kârdır: kapitalist başarı endeksi ve gelecekteki büyüme aracı. Sermayenin yenidenüretiminin herhangi bir noktasında yani LP-M-C ya da M-LP, M-MP, ...P...C'ya da C'-M' aşamalarında meydana gelen bir çöküş, kapitalist kârlarda kısmî bir azalmayı ya da söz konusu kârların tümüyle ortadan kalkmasını beraberinde getirecektir. Bu nedenle, kapitalist bakış açısından, tüm dalgalanmalar, maliyetin değer bileşenleri cinsinden anlaşılmalıdır: c ve v ve gerçekleşen mutlak artı değerde s ve dolayısıyla da, kâr oranında $\frac{s}{c+v}$. Sömürü oranı, kâr oranının belirlenmesinde önemli bir rol oynasa da, bu yaygın bir iş istatistiği ve dolayısıyla da, kapitalist için katma değerin kârlar ve ücretler arasında bölüşülmesi dışında gözle görülebilen bir şey değildir. Gerçekleştiğinde krize neden olabilecek çöküşlere ilişkin duraksamalar değer cinsinden de yorumlanabilir:

1. M'nin bulunamamasının nedeni basitçe hiçbir şekilde yatırımın ve kârın olmaması anlamına gelmektedir. Borçlanılmışsa, M'nin fiyatı S'den ve dolayısıyla da, kâr oranından yapılan bir indirimdir; etkinin görülebilmesi için oranlar karşılaştırılabilir.

2. M-LP, bu, v konusunda yapılan bir anlaşmadır ve yapılmazsa, ne kadar MP satın alınmış olursa olsun üretim söz konusu olamaz. İlk pazarlık ya da LP'nin işlevini yerine getirmesi için gerekli ilâve yatırımlar

yoluyla v ne kadar yüksekse, v+s'nin toplam katma değeri veri olduğunda, s de o kadar azdır. Ya da v'de meydana gelen bir yükselme, $\frac{s}{v}$ 'de ve $\frac{s}{c+v}$ 'de bir düşme anlamına gelmektedir.

3. Harcanan değer nihaî ürüne aktarıldığı ve sömürü oranı üzerinde hiçbir etkisi olmadığı halde, M-MP, maliyettir c. Kâr oranı üzerinde etkisi vardır: c ne kadar yüksekse, (*ceteris paribus*) $\frac{s}{c+v}$ o kadar düşüktür. LP gibi, MP elde edilemeze, üretim olmayacak ve kâr = 0 olacaktır.

4. LP-M-C, düşük bir v, yüksek bir $\frac{s}{v}$ ve yüksek kâr oranı anlamına geldiği halde, çok düşük olan bir v, toplam üretilen değeri (v + s) azaltarak emek üretkenliğini düşürebilir ve dolayısıyla da, s, sahip olabileceğinden daha düşük olur. Bu, emeğin, aynı ölçekte ya da aynı nitelikte yenidenüretimine ilişkin bir başarısızlıktır, bu nedenle de, belli koşullarda yüksek bir v, yüksek bir s üretebilir -bugünlerde 'beşerî sermaye' yatırımı olarak bilinmektedir. Hâlihazırda görmüş olduğumuz M'nin LP'yle mübadelede yetersiz olması, en azından s'yi azaltacak C'-M"nün çökmesine neden olacak ve yeterince de kötüyse, v'yi düşürecek, dolayısıyla da, kârı ve hatta basit yenidenüretimi azaltacak II. Departman üretiminin gerçekleşmesine ilişkin bir sorun anlamına gelebilir. M'den LP-M'ye geçiş sırasında da aynı çalıntı söz konusudur; bu da, II. Departmandaki C'-M' aşamasına bir saldırı ve dolayısıyla da, ilgili sektördeki kâr oranında bir azalma anlamına gelmektedir.

5 ...P...C', üretim sürecindeki tüm olası çöküşlerin değer bileşenleri olan c. v ve s üzerinde dolaysız bir etkisi vardır. Etkin olmayan üretim (sabotaj da dâhil olmak üzere) israf ve v.s. yoluyla maliyeti büyük ölçüde artırarak kâr oranını azaltır. Görev yerinde olmama ve v.s., devir, denetleme v.s. maliyetini artırarak emek maliyetini (v) yükseltebilir. İşin uzunluğunun ya da yoğunluğunun azaltılması, birim başına düşen maliyetleri yükselterek ve hatta tümüyle v'yi yükselterek üretkenliğin azaltılmasının yarattığı etki gibi artı değeri düşürtebilir. Üretim döneminin uzatılması, faiz ödemelerini artırarak ve sanayideki net kârı, dolayısıyla da, kâr oranını azaltarak borçlanmanın finansman maliyetini ve v.s. yükseltebilir. Başarılı olduklarında, grevlerin de, doğrudan doğruya v'yi yükseltmesi, dolayısıyla da, s'yi hemen azaltma ya da bir sonraki M-LP aşamasında, v'yi yükseltmesi anlamında benzer etkileri söz konusudur.

6. C'-M', nihaî ürünü değerinden satma konusuna ilişkin herhangi bir başarısızlık, toplam değerde ve dolayısıyla da, artı değerin ve de $\frac{s}{v}$ ve $\frac{s}{c+v}$'de bir azalma anlamına gelmektedir. Bu nedenlere bakılmaksızın: çalmada, departmanlar arasındaki orantısızlığa, ticaretin çökmsine kadar.

7. Kredi, kredide meydana gelen herhangi bir duraksama kendini, en azından, beklenen kârları gerçekleştirme konusunda kısmî toplam başarısızlık biçiminde olmasa da, faiz oranlarının yükselmesi biçiminde gösterir. Kredi arttıkça, net sanayi kârı ve bununla birlikte de kâr oranı düşer.

V. KRİZE YATKINLIK

Marx'ın yenidenüretim sürecinde bir duraksama ve kriz ihtimâlinin olduğu birçok noktayı görmüş olması gibi, söz konusu ihtimâllerin, duraksama üretme eğiliminde olan çeşitli olası *etken* ve *güçler* aracılığıyla gerçekleşmesini ve sistemin çökmeye *yatkın* olmasını beraberinde getiren yaygın bir neden çeşitliliği olduğunu da görmüştür. Marx'ın böylesi bir yatkınlığa ilişkin yorumlarının birçok yönünü ele aldığı birkaç çalışmasında yer almış olması ve bu yorumlarını hiçbir şekilde bir bütün olarak uslamlamaması nedeniyle, söz konusu yorumları üç gruba ayırabiliriz:

(1) *tekil birimler ya da sermaye devreleri* içinde değişik noktalarda duraksama yatkınlığını ele alan yorumlar,

(2) bir ya da diğer devrelerde bir *devre* içindeki bir noktada duraksamaların yayılması, dolayısıyla çöküşün genelleşme biçimini ele alan yorumlar,

(3) *bir bütün olarak sermaye düzeyinde* hareket eden güçleri ele alan yorumlar.

Bu noktada, bir bütün olarak sermayenin tek tek devreler toplamından çok daha öte bir şey olduğunu (emek gücünün yenidenüretimini

de içermektedir) hatırlamamız gerekmektedir. Bu nedenle de, bütünün çerçevesinde güçlerin davranışının devreleri de içinde barındıracağı gerçeğine rağmen bu bütün söz konusu güçlerle özdeş değildir. Bu nedenle, çöküşün sanayi devreleri arasında yayılması, sanayi devrelerinin bir kısmı olsa da, doğrudan doğruya bütünlüğü beraberinde getirmez. Emek gücünün yenidenüretimini LP-M-C devresi cinsinden ve söz konusu devrelerin toplamını tüm yenidenüretim süreçlerinin toplamı olarak ele alırsak, toplam toplumsal sermayenin davranışı, $\square k_i$ ve $\square h_i$'nin davranış toplamı tarafından daha iyi bir biçimde değerlendirilir (k_i=sanayi devresi i; h_i=yenidenüretim devresi'dir). Bu nedenle, Marx'ın, sermayenin her bir devresinin sorunsuz bir biçimde ytenidenüretimini duraksatmak için değişik şekillerde hareket eden güçleri incelemekle işe başlayalım. Tek bir devreye dönelim,

$$\begin{array}{ccccccccc} & & ;LP & & & & ;LP' & & \\ M & — & C & \ldots\ldots & P & \ldots\ldots & C' & — & M' \ldots\ldots \\ & & 9MP & & & & & & 9MP' \end{array}$$

Bu, bir *yenidenüretim* süreci ve dolayısıyla da, devrenin sorunsuz yenidenüretiminin, söz konusu devrenin her unsurunun büyüdüğü gelişimdir. Yukarıdaki gösterimde, ikinci devir, birinci devirdeki nihaî ürün ve para sermayeden daha büyük nihaî ürün ve para sermayenin yanında emek gücü ve üretim araçlarını içermektedir. Bir devirden diğerine sorunsuz bir geçiş için, belirtilen büyüme sürmelidir. Marx'ın çöküş yatkınlığı konusundaki yorumlarına ilişkin sunumumuz IV Kesimin çerçevesinin oturtulmasından sonra olacaktır. Marx'ın analizi, devrenin her aşamasıyla ilgili olduğundan, sırasıyla söz konusu analizi inceleyeceğiz.

A. BİRİNCİ AŞAMA

$$\begin{array}{ccccc} & ;LP & & & M\text{-}LP \\ M & — & C & \text{ya da} & \\ & 9MP & & & M\text{-}MP \end{array}$$

Bir önceki kesimde bu noktada devrede, para sermayenin emek gücüne ve üretim araçlarına dönüştüğü mübadele sürecinde duraksama ih-

timâlini gördük. Olası zorluklar arasında yer alanlar (1) LP ve MP tam anlamıyla sahip oldukları uygun nitelikleri çerçevesinde elde edilemeyebilir ya da (2) genişletilmiş yenidenüretimi sürdürmek için LP ve MP gerekli miktarlarda olmayabilir.

Üretim araçlarına ilişkin durumda, özellikle hammaddelerden 'kaçış' ihtimâli söz konusudur. Emek gücüne ilişkin durumda, emek gücünün kendisinin çalıştırılmaya zorlanmaya devam edecek bir durumda olduğunu ortaya koyup koymayacağı ve/veya kendisine duyulan ihtiyacın artması çerçevesinde yeni emek gücü kaynaklarının piyasaya getirilip getirilmeyeceği biçimindeki bir kilit soruyla karşı karşıyayız.

Daha genel olarak, veri bir devrede belli bir emek gücü ya da üretim araçları arzında meydana gelen herhangi bir azalma ve talebinde meydana gelen bir yükselme, fiyatların artması biçiminde ortaya çıkacaktır. Benzer şekilde, fiyatlarda meydana gelen değişmeler, emek gücünün değerinde ya üretim araçlarının değerinde meydana gelen değişmeleri yansıtabilecektir. Bu durumlarda, teknolojinin ortaya koyduğu oranlar veri iken, para sermayeyi M'yi C'ye dönüştürme imkânsız hale gelebilecektir. Emek gücü cinsinden, değerde meydana gelen artışın en önemli kaynağı, emek güçlerinin değerini yükseltmede işçilerin verdikleri mücadeledir. Hammaddeler, makineler ve v.s.'nin değerinde meydana gelen değişmeler, azalan getiriler nedeniyle ortaya çıkabilir. Hem LP ve hem de MP durumlarında, fiyat ya da değerde meydana gelen değişmeler üretim ölçeğinin yanı sıra C"nün beklenen satış fiyatı ve dolayısıyla da, beklenen kârlar cinsinden değerlendirilmesi çerçevesinde karşılaştırılmaktadır.

Bunlar çöküşün kaynaklarıysa, burada sorulması gereken soru, uyum içimdeki yenidenüretimin tüm yönlerinin sorunsuz bir biçimde gelişmesini ortadan kaldırma eğilimine sokan güçler olup olmadığıdır. Burada, Marx'ın 'eğilimlerden' söz ettiğini hatırlamak gerekmektedir. 'Yatkınlık' bir eğilimdir. Krize yatkınlık, durumu bu yöne doğru iten güçtür; kriz, böylesi bir krize neden olmayacak diğer güçler tarafından dengelenebilir. Böylelikle, böylesi bir yatkınlığı göstermek, krizlerin gerçekte ortaya çıkacağını ima etmek demek değildir. Bu nokta şimdi vereceğimiz örnek çerçevesinde açıklığa kavuşacaktır.

*M-LP mübadelesi*ne bakarsak, birikimin dinamiğine ilişkin açıklamamızdan, burada, bir tekil birim/sermaye devresi durumunda bile *sınıflar arasındaki mücadele*yi ele aldığımız biliyoruz. Tekil kapitalist, ser-

mayesini ilk kez yatırıma ya da sonradan genişletilmiş yeniden yatırıma yöneltsin ya da yöneltmesin, üretim araçları maliyetleri ve C'nün beklenen fiyatlardan satılmasının sağladığı beklenen gelirler cinsinden bir ücret çerçevesinde, gerçekte, çalışacak gerekli niteliğe sahip yeterli sayıda işçiyi bulma sorunuyla karşılaşması nedeniyle ortalama bir kâr elde edecektir.

Bu, hem tekil ve hem de bir sınıf olarak kapitalistin yüz yüze geldiği bir sorundur. Bu da üç aşağı beş yukarı yoğun ve şiddetli bir mücadele olarak ortaya çıkmaktadır -şiddet ve sömürgecilikten, emek gücünü fabrikada satmayı reddeden işsiz/yedek işçi ordusunun grevleri ve ayaklanmalarına kadar. Böylelikle, M-LP ilişkisini çöküşe hazırlama eğilimine sokan güçler, işçi sınıfının sömürülmesine karşı günümüzdeki mücadele verme eğilimi nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

Marx açısından sermayenin yaşama hâkim olması karşısında verdiği mücadele, üzerinde çalışmalarını sürdürdüğü sermayenin tarihi çerçevesinde her zaman ve her yerde görülen bir özellik olup, söz konusu olguyu açıklama ihtiyacı duymamıştır -açıkladığı tek konu, söz konusu hâkimiyetin sınıflar arasındaki değişen güç dengesiyle nasıl değiştiğidir: işçi sınıfını bir araya getirme ve güçlendirme eğilimde olan tüm güçler söz konusu sınıfın mücadelesini güçlendirmekte ve bu birliği ve gücü ortadan kaldırma eğilimde olan tüm güçler, işçi sınıfının mücadele kabiliyetini pasif direnç düzeyine indirmektedir.

Tekil kapitalistin çalıştırdığı, fiilî ya da potansiyel (genişleme döneminde istihdam edilen yeni işçiler), işçilerin söz konusu olduğu durumda, hem işçilerin üretim birimlerindeki durumun ve hem de emek ve sermaye arasındaki ilişkinin değişmesi işçilerin güçleri ve dolayısıyla da, mücadele ve M-LP'de bir çöküşe neden olan eğilimi etkileyecektir. Bu ise devrenin farklı kısımları ve diğer devreler arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak içinde barındırmaktadır.

M-LP mübadelesinde cisimleşmiş sınıf ilişkilerinin antagonistik doğası nedeniyle söz konusu mübadelenin kırılmasında mündemiç olan yatkınlığını bir tarafa bırakırsak, örneğin, tam da genişleme sürecinin bizzat kendisi gibi, M-LP mübadelesini duraksatma eğilimini taşıyan diğer güçler bulunmaktadır. Büyüme için sermayenin sürekli olarak yeniden yatırılması, her emek talebine ilişkin devri yükseltmektedir. Herhangi bir dönem boyunca, yedek ordu azalırsa, işçiler yüksek ücret elde etme mücadelesi içinde olabilirler (Marx, 1867, I, 25. Kısım). Bu güçlerin te-

kil işçi gruplarını etkileme derecesi göçler gibi dış unsurlara bağlı olmakla birlikte eğilim bir bütün olarak sermayeye yönelik olacaktır. Böylelikle, Marx'a göre nadiren plânlanan genişleme, v'de bir yükselmeye ve dolayısıyla da, $\frac{s}{v}$'de ve sonuçta da, $\frac{s}{c+v}$'de bir düşmeyi beraberinde getirecektir (*ceteris paribus*). Kâr oranında meydana gelen herhangi bir azalma, tabii ki, bir çöküşe neden olabilecektir. Sermaye açısından, Marx sıklıkla sürekli olarak yatırımların geri çekilmesi ve yapılmasına yani LP'de en azından geçici yetersizliğe ve/veya LP'nin fiyatında bir artışa neden olacak hızlı değişmelere işaret etmiştir.

Varlığı sistemi her zaman çöküşe götüren ve kısmen M-C ilişkisi aracılığıyla işleyen bir diğer güç kaynağı, doğadaki -üretkenlik, sağanak yağmur, mineral depolarının zenginliği ve v.s.- değişmelerden kaynaklanarak MP ya da MS'de (LP'nin fiyatının yükselmesi) yetersizliğe neden olan üretimdeki değişmelerdir. Bu gelişmeler üretim alanında gerçekleştiğinden aşağıda ele alınacaktır. Bununla birlikte, etkiler M-LP'de ya da M-MP'de yansıtılabilecektir. Örneğin, Marx şunları ifade etmektedir:

> Kriz, üretken sermayenin unsurlarının değerlerinde özellikle de hammaddelerde bir değişme, örneğin, pamuk hasadı miktarında bir azalma meydana geldiğinde ortaya çıkabilir. Böylelikle, değeri yükselir (Marx, 1862-1863, II, s. 515).

Sonuç olarak, bu durum şunu ifade etmektedir:

> Üretimi önceki ölçekte sürdürmek için sermayenin çeşitli bileşen kısımlarına yeniden bağlanacak paranın oranı tepetaklak olur. Hammaddelere daha fazla harcandığından, emeğe ayrılan oran azalır (Marx, 1862-1863, II, s. 515).

Böylelikle, sabit sermayenin bir kısmı atıl hale gelir ve işçilerin bir kısmı üretimden uzaklaştırılarak işsiz bırakılır. Benzer şekilde, geçimlik araçlara ilişkin kötü bir hasat, MS'nin değerinde bir artış ve dolayısıyla da, değişken sermayenin değerinde bir 'devrim' anlamına gelmekte (Marx, 1862-1863, II, s. 517, 533) ve bu da MP'ye daha az bir kısmın ayrılmasına neden olmaktadır. Fiyat dalgalanmalarına ilişkin olarak da şunlar ifade edilmektedir:

> Bu, emtia satışıyla gerçekleşen [sabit varsayın] fiyat, söz konusu emtianın tüm unsurlarının [MP] yerine geçemediğinde [yüksek girdi fiyatları veri iken], hammadde fiyatlarında meydana gelen bir artışın tüm yenidenüretim sürecini nasıl perdeleyeceğini ya da durduracağını göstermektedir. Ya da sahip olunan teknik temelde sürecin gerekli ölçekte devam etmesini imkânsız hale getirir, dolayısıyla da, makinelerin sadece belli bir kısmı çalışacak ya da tüm makineler her zamankinden daha az süre kullanılacaktır (Marx, 1894, s. 109).

ve yine,

> Hammadde fiyatları yükselirse, ücretler indirildikten sonra bundan emtia fiyatları üzerinden tam anlamıyla yararlanmak imkânsız hale gelebilir. Bu nedenle, sert fiyat dalgalanmaları, yenidenüretim sürecinde büyük çatışmalara, hatta felâketlere neden olur (Marx, 1844, s. 117).

M-MP ve M-LP mübadelesinin millî sınırlar içinde gerçekleştiği gerçeğini hesaba katmalıdır. Böylelikle, uluslararası ticaret, çöküş yatkınlığının bir kısmını oluşturur.

> dış ticaret, yaşamın gereksinimlerini ucuzlatarak ücretler üzerindeki etkisine bakmaksızın kâr oranını etkiler. Anlatılmak istenen, sanayi ve tarımda tüketilen hammadde ya da yardımcı maddelerin fiyatlarını etkilemesidir...Bu, hammaddeler üzerindeki vergilerin ortadan kaldırılması ya da indirilmesinin sanayi üzerindeki büyük önemini açıklığa kavuşturur (Marx, 1844, s. 107).

Böylece, tekil kapitalistler oluşan millî grupları birbirlerinin çukurunu kazma ve çeşitli ihracat/ithalât kontrollerini kullanma eğilimine sokan tüm güçler, M-C'nin yenidenüretimini bozma eğilimine girebilir.

Benzer şekilde, aşağıda ele alacağımız üretimde kullanılan *teknolojide meydana gelen değişmeler*, emek gücü ya da üretim araçları gereksinimini, mevcut sermayeyi tam anlamıyla kullanma kabiliyetinde herhangi bir bozulma olmadan doğru fiyattan doğru bir karma elde etmede yaratılan sorunlar biçiminde değiştirebilir.

Çöküşün nedenlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Emek gücünün fiyatı ve emek gücünün varlığı temelindeki sınıf mücadelesi.
2. Genişleme ve eme gücü talebini -ya da arzdan daha hızlı artan üretim araçları- artırma süreci.
3. Doğal üretkenlik nedeniyle MP ve MS'nin fiyatındaki dalgalanmalar.
4. Teknolojide ve dolayısıyla da, mutlak ve orantılı MP ve LP talebindeki değişmeler.

M-LP ve M-MP'de meydana gelen değişmeler, v ve c'nin büyüklüğünde ve dolayısıyla da, $\frac{s}{v}$'de ve $\frac{s}{c+v}$'deki değişmelerdir. $\frac{s}{v}$'nin büyüklüğü değiştirecek eğilimler, $\frac{s}{c+v}$ 'nin büyüklüğünü ve dolayısıyla da, kapitalistin faaliyetlerine devam etme isteğini değiştirecektir. Ortalamanın altına düşen kâr, faaliyetin bırakılınasını ifade eder.

B. İKİNCİ AŞAMA: ...P...C'

Devrenin ikinci aşamasına dönelim: bizzat kapitalist üretim sürecinde çöküşe neden olan güçleri doğrudan doğruya inceleyeceğiz. Marx, çöküş ihtimâllerini, üretimin iki unsuru olan MP ve LP'nin nihaî ürün C"ne dönüşümünün tamamlanamaması temelinde tanımlamaktadır. Buradaki bozulma içinde, önü kesilmeyen üretim araçlarını ya da sermayenin, MP'yi dönüştürmek için emek gücünü canlı emeğe dönüştürememesi yer almalıdır. Üretim sürecinde üretim araçları harekete geçirildiğinden ve en nihayetinde de, işçiler tarafından kontrol edildiğinden, işçiler temel unsur, dolayısıyla da, olası zorluğun en büyük kaynağıdır.

1. ÜRETİM ARAÇLARINDAKİ BOZULMA

Bununla birlikte, ilk önce, üretim araçlarına ve bunların bozulmanın ortaya çıkmasındaki sorumluluğuna bakalım. Üretim araçlarının büyük bir kısmı, hatta topraktan elde edilmiş hammaddeler bile, mamûl hale getirildiğinden, aşınma ve yıpranma oranının sabit ve MP'nin 'niteliğinin' mütemmim cüzü olduğu konusunda bir varsayım söz konusudur, bu nedenle de, bu varsayım bozulma sorunuyla ilintili değildir. Bunun ortaya çıkardığı sonuç ise bozulmaya neden olabilecek esas itibariyle üretimin ürünü olmayan doğal güçler ve eğilimlerdir -özellikle, hava, toprağın

üretkenliği ve v.s. Böylesi değişmelere en açık olan unsur tarımdır:

> Özellikle gerçek tarımsal ürün, örneğin, organik doğadan elde edilen hammaddeler, hâsıladaki v.s. değişmeler karşısında böylesi değer dalgalanmalarına konu olmaktadır. Doğal koşulların uygun giden ya da gitmeyen mevsimler çerçevesinde kontrol edilememesi nedeniyle, aynı miktarda emek, çok farklı kullanım değerler miktarlarıyla temsil edilebilir (Marx, 1894, s. 117-118).

Bu tür duraksamaların genişleyen bir sistemde ortaya çıkması veri olduğunda, tarıma ilişki doğal zaman sınırlamaları da genişleyen sisteme ilişkin sorunlara neden olmaktadır:

> büyümeleri ve üretimleri belli organik kanunlara bağlı ve belirli doğal zaman süresiyle sınırlı olan nebatî ve hayvansal maddeler; makineler, öteki sabit sermaye, ya da kömür, maden cevheri, v.s. gibi şeyler aynı derecede birdenbire çoğaltılamaz. Bu nedenle, değişmeyen sermayenin, sabit sermayeyi, makineleri, v.s.'yi kapsayan kısmının üretimi ve artışı, organik hammaddeleri içeren kısmını önemli ölçüde aşacak ve dolayısıyla da, bunlara olan talep, arzından daha büyük bir hızla büyüyerek fiyatlarını yükseltecektir. Bu mümkündür ve hatta gelişmiş kapitalist üretim tarzında altında kaçınılmaz bir şeydir (Marx, 1894, s. 118).

M-MP aşamasında, yukarıda ele alınan birbirini izleyen tüm sorunlarla birlikte, Marx bu eğilimlerin 'refah dönemlerinde' şiddetlendiğini belirtmeye devam etmektedir:

> ...(özellikle refah dönemlerinde) birikim ne kadar hızlı olursa, makineler ve öteki sabit sermayenin nispi aşırı üretimi o kadar çok büyük, nebatî ve hayvansal hammaddelerin nispi eksiküretimi o kadar sık ve bunların fiyatlarında daha önce tanımlanan artışlar ve bunun tepkileri o kadar fazla olur. Yenidenüretim sürecinde ana öğelerden birindeki şiddetli fiyat dalgalanmalarının yol açtığı sarsıntı o kadar sık ortaya çıkar (Marx, 1894, s. 119).

Yine, bir sürecin genişleme oranına ilişkin doğal sınırlar, M-C'de LP ve MP arasındaki gerçek oranın gerçekleşmesinde sorunlara neden olur. Marx, tarımsal büyüme eğiliminin genişletilmiş yenidenüretimi ortadan kaldıracak ekolojik etkilere sahip olduğuna işaret etmiştir:

> Kapitalist üretim, nüfusu büyük merkezlerde toplayıp, kent nüfusuna giderek artan bir ağırlık kazandırırken, bir taraftan, toplumun tarihsel itici gücünü yoğunlaştırıp, diğer taraftan da, insan ve toprak arasındaki dolaşımı yani insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği unsurların toprağa beri dönüşünü bozar; böylelikle, toprağın üretkenliğinin sürekli olması için gerekli koşulları ihlâl eder... Kapitalist tarımdaki her gelişme, yalnız emekçiyi soyma sanatının yanı sıra toprağı soyma sanatına ilişkin de gelişmedir; veri bir zamanda, toprağın üretkenliğine ilişkin tüm gelişme, söz konusu ebedî üretkenlik kaynağının mahvedilmesine doğru da bir gelişmedir...Bu nedenle, kapitalist üretim, bu nedenle, teknolojiyi geliştirir ve sadece tüm zenginliğin ilk kaynağını -toprağı ve emekçiyi- yok ederek, çeşitli süreçleri toplumsal bir bütün içinde bir araya getirir (Marx, 1867, s. 505-507).

Bununla birlikte, bu husus, Marx'ın *Capital*'in III. cildinin son kısmında enine boyuna ele aldığı toprağın ıslâh edilmesinde sermaye yatırımına ilişkin analizinin karşında yer almalıdır. Marx bu yatırıma ve 'doğal' üretkenliğin rolünün azalmasına (böylesi bir yatırım sonucunda ortaya çıkmayan üretkenlik) yeterli önemi vermiş, bozulmanın kaynağı olarak tarımda azalan getiriye daha düşük bir rol biçmiştir. Ricardo'nun, aksine, burada (rant aracılığıyla) görmüş olduğu husus, kapitalist azalmanın kaynağı ve durağan bir toplumun çıkış noktasıdır. Böylelikle, Marx'ın üretimde, özellikle de tarımsal üretimde, sadece kısmen sistemin dışında olan 'doğal' felâketlerin gerçekleştiğini tespit etmesini görmekteyiz. Toprağın üretkenliğini ortadan kaldıracak biçimde hareket eden uzun dönemli güçleri hesaba kattığımızda, tesadüfîliğin derecesi sistem geliştikçe büyümekte ve doğa üzerindeki kontrolü daha da artmaktadır.

Marx üretimdeki bu bozulmanın kaynakları üzerinde epeyce durmuştur. *Capital*'in II. cildinde 'Fiyat Değişmelerinin Etkileri' adını taşıyan başlık altında, krizlere neden olan tarımsal üretimdeki yetersizlikleri enine boyuna analiz etmiştir. *Grundrisse*'deki tartışmada, uluslararası ve yerel olguyu benzer bir biçimde ele almıştır.

> Yerli ve yabancı arasında yapılan bu ayırım tümüyle aldatıcıdır. Tahıl yetersizliğine katlanan bir ülke ve bu ülkenin satın alımda bulunduğu bir diğer ülke arasındaki ilişki, bir ülkedeki bir kişi ve çiftçi ya da zahire tüccarı arasındaki ilişkiye benzer. Hububat alımında harcaması gereken artık toplamı, sermayesin-

den yani harcanabilir büyüklüğünden yapılan bir indirimdir (Marx, 1894, s. 128-129).

2. EMEK GÜCÜNDEKİ BOZULMA

Emek gücüne atfedilen üretim sürecindeki çöküş yatkınlığına döndüğümüzde, M-LP durumunda olduğu gibi, sınıf ilişkisinin ve dolayısıyla da, sınıf mücadelesinin temel ve dolaysız bir yönünü ele aldığımızı bilmemiz gerekmektedir. İşçilerin emek gücünü sattığı sermaye ve emek arasındaki resmî ya da gayrîresmî iş görüşmesi, Marx'ın da *Capital*'in I. cildinde defalarca gösterdiği gibi, emek gücünün fiilî olarak işe dönüştürüleceğinin hiçbir garantisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu sorunun her iki yönü için de geçerlidir -kullanım değeri üretimi için yapılan iş ve değer üretimi için yapılan iş için- artı değer. Marx, gerçekleştirilecek işgününün uzunluğunun, yoğunluğunun ve koşullarının her iki taraf için de belli amaçları olduğunu göstermiştir. Kapitalist çalışmanın daha fazla olmasını isterken, işçi daha az çalışma peşindedir. Böylelikle, birçok şekilde kendini gösteren bir mücadele söz konusudur. Ücret hiyerarşisi, despotik yönetim ve parça ücretler gibi sermayenin kontrol tekniklerine karşı, işçiler de görev yerinde olmama, işi sabote etme, işyerinde aylâklık, grevler ve v.s. gibi silâhları vardır. İşçi sınıfının emek gücünü satmaya zorlanıp zorlanmayacağı sorusunda olduğu gibi (M-LP), krize 'yatkınlık', işçi sınıfının sermayenin hâkimiyetine ve sömürüsüne karşı mücadele yatkınlığı anlamına geldiğini görmekteyiz.

Üretim sürecini çöküşe yatkın hale getiren bu genel çelişkinin ötesinde, Marx, bu çelişki çerçevesinde ortaya çıkan kendine özgü eğilimleri ayrıntılarıyla analiz etmiştir. Örneğin, Marx, işgününün uzunluğuna ilişkin verilen mücadelede, işçilerin işgününü uzunluğunu kontrol etmenin yanı sıra işgününü kısaltmaları ve dolayısıyla da, sermayenin mutlak artı değer stratejisini yok ederek, güç dengesinin sermayeden işçi sınıfına nasıl geçtiğini göstermiştir. Sermayenin tersine çeviremediği bu tarihî eğilim, sistemin kârlılığını ortadan kaldırma ve sistemi krize sürükleme eğilimine sahiptir.[2] Bu mücadeleler, hem tekil kapitalist ve

2) 2002 yılında, bu yetersizliğe ilişkin değerlendirmemizin doğru olmakla birlikte ne yazık ki geçici olduğunu gördük. Julliet Schor'un *Overworked American* adlı kitabında da gösterdiği gibi, neoliberalizm döneminin son yıllarda mutlak artı değer alanında dikkate değer bir kapitalist başarıya imza attığına tanık olunmuştur.

hem de işgününü sınırlayan kanunlar yoluyla toplumsal sermaye düzeyinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışmaya karşı verilen mücadele -işgününü kısaltılması- ve daha önceden ele alınan yüksek ücret elde etme konusunda bir benzerlik bulunmaktadır: M-LP. Sermayenin bakış açısından, bunlar değer cinsinden aynıdır. Her iki mücadele de sömürü oranını $\frac{s}{v}$ ve dolayısıyla da, $\frac{s}{c+v}$ düşürmektedir; s'yi azaltarak çalışmayakarşı ve v'yi yükselterek daha fazla ücret elde etmek için verilen mücadele. Biri üretim alanında ve diğeri de dolaşım alanında olan bu mücadelelerin her ikisi de, sermayeyi daha öte kriz eğilimlerini yaratan belli üretim stratejilerine uyum sağlama konusunda tarihî olarak zorlamaktadır.

3. SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİNİN ARTMASI

Bu stratejilerin en önemli olanı, daha az sıkıntılı olanın yani işçilerin yerine daha üretken makinenin ikâme edilmesidir. İşgününü azalması ve yükselen ücretler ve toplam çalışma miktarının, dolayısıyla da, üretilecek değerin artırılmanın mümkün olmamasıyla karşılaşıldığında, sermaye, değeri kendisine yönelik olarak yeniden dağıtmanın yani v'den s'ye geçişin bir yolunu bulmaya yönelir. Üretkenliği artan değişmeyen sermayenin ikâmesi bunun gerçekleşmesini sağlar:

> 'İşçi sınıfının Parlamentoyu, çalışma saatlerini zorunlu olarak kısaltmaya ve gerçek anlamda fabrikalarda normal bir işgününün uygulanmasına zorladığı ve bunun sonucu, işgününün uzatılmasıyla artı değer üretiminin artırılması yolunun tümüyle kapatılmasıyla birlikte sermaye sahip' olduğu olanca gücüyle makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak nispi artı değer üretimini sağlamaya yönelmiştir (Marx, 1867, s. 409).

> 'Sermaye ve toprağın, emeğe karşı verdiği mücadelede sermaye ve toprak emek üzerinde yine de kendine özgü bir başka avantaj elde etmiştir -bilimin yardımı, bugünkü koşullarda bilim de emeğe karşı yönlendirilmiştir. Örneğin, hemen hemen tüm mekanik buluşlar güç-güç yetersizliğiyle ortaya çıkmıştır; özellikle Hargreaves'in, Crompton'un ve Arkwright'ın pamuk eğirme makineleri. Emek üretkenliğini dikkate değer bir biçimde yükselten, dolayısıyla da, emeği beşerî emekten saptıran bir buluşla sonuçlanan bir emek talebi yoğunluğu hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. 1770 yılında bu yana geçen süre, İngiliz tarihine ilişkin bu durumu sürekli olarak ortaya koymaktadır. Pamuk eğir-

> me konusunda son zamanlardaki en büyük buluşa vesile olan gelişme yalnızca emek talebi ve artan ücretlerdir. Makineyle çalışan emeği iki katına çıkarırken, el emeğiyle çalışan emeği yarı yarıya azaltarak, işçilerin yarısını istihdamın dışına itmiş, ücretleri yarı yarıya azaltmış, fabrika sahipleri karşısında ezilecek bir işçi kütlesi ortaya çıkarmış ve emeğin, sermayeye karşı verdiği eşitsiz mücadelede elinde tuttuğu son gücü de ortadan kaldırmıştır' (Engels, 1843, s. 442-443).

Tekil kapitalist açısından yüksek üretkenlik, ürünlerini diğer üreticilerden daha düşük bir birim başına maliyetten üretmesi ve dolayısıyla da, ortalama değerin altında satması imkânını veren yeni teknolojiyle elde edilir. Bu yolla, daha fazla artı değer elde eder ve v'yi nispî olarak azaltır. Yeni tekniğin kullanımı yaygınlaştıkça, çıktının birim başına düşen değeri evrensel olarak azalır. Söz konusu çıktı MS olduğunda ya da MS'nin üretimine katkıda bulunduğunda, daha ucuz üretilebilecek değişken sermayenin değerinde bir azalma meydana gelir. Böylelikle, toplam v+s'den kapitalist nispî olarak daha yüksek bir pay alır.

Marx bu eğilimi 'nispî artı değer' yani işçilerle ilintili olarak sermayenin temel stratejisi olarak tanımlamakta ve bunu sembollerle, *sermayenin teknik bileşimi* adını verdiği oranda meydana gelen bir yükselme olarak göstermektedir: $\frac{MP}{LP}$ -basitçe makine ve hammaddelerin, kullanılan çeşitli emek miktarlarıyla karşılaştırması. Sermaye, böylesi değişmelerin kârlar üzerinde yarattığı etkiyle ilgilendiğinden, söz konusu oran değer cinsinden ölçülmelidir. Bu gerçekleştiğinde, Marx buna *sermayenin organik bileşimi* adını vermektedir: $\frac{c}{v}$. Bu kendine özgü bir orandır -açık bir biçimde, sermayenin teknik bileşimde meydana gelen değişmeyi yansıtır. İş, değişmeyen sermayenin değişken sermaye ya da makinelerin işçilerin yerine ikâme edilme stratejisi olduğundan, sermayenin organik bileşiminin sadece sermayenin teknik bileşimi değiştiğinde değişeceği açıktır. Bu, MP'nin değeri bölü LP'nin değeri ya da $\frac{c}{v}$ olarak ele alınan sermayenin değer bileşimi, sermayenin teknik bileşiminde bir değişme meydana gelmeden, örneğin, MS değeriyle daha fazla ücret elde etmek için verilen mücadele çerçevesinde $\frac{MP}{LP}$ 'de bir azalma meydana gelmeden v azalacğından ve dolayısıyla da $\frac{c}{v}$ yükseleceğinden önemlidir. *Capital*'in hem I. ve hem de III. Cildi'nde Marx bunu açıklama konusunda çok kesin bir dil kullanmıştır. Marx şunları söylemektedir:

> 'Sermayenin değer bileşimini, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve söz konusu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin organik bileşimi olarak adlandırıyorum' (Marx, 1867, s. 612).

> 'Sermayenin değer bileşimi, teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı *ölçüde*, sermayenin organik bileşimi olarak adlandırılır' (Marx, 1894, s. 145-146) (vurgu yazara aittir).

Bu nedenle, Marx'ın dilini kullanarak, nispî artı değer stratejisinin mütemmim bir cüzü olan bu eğilimi sermayenin organik bileşiminin artma eğilimi olarak adlandırabiliriz. Söz konusu eğilimin hem üretim alanında ve hem de dolaşım alanında sınıf mücadelesi temelinde nasıl geliştiğini de görebiliriz.

4. AZALAN KÂR ORANI EĞİLİMİ

Sermayenin organik bileşiminin artma eğiliminin kârlar ve dolayısıyla da, krize yatkınlık üzerindeki etkisi, ilk önce *Grundrisse*'de ve daha sonra da *Capital*'in III. cildinde ele alınmıştır. Tek bir argüman söz konusu olmakla birlikte derin sonuçlara sahiptir. Kısaca ortaya koyalım: birincisi, azalması sermayenin yenidenüretiminde çöküşe neden olan kâr oranı $\frac{s}{c+v}$ formülü çerçevesinde veridir. (Dikkat: buradaki değişkenler parasal değişkenler değil de, değer değişkenlerdir. Oran, parasal kâr bölü parasal maliyet değil de, artı değer bölü yatırım yapılan emektir).

İkincisi, üretkenlik artışı v'yi düşürerek sıfıra, öyle ki $\frac{s}{v}$ 'yi de sonsuza doğru yaklaştırıyorsa, işçi sayısı, işgününü uzunluğu (24 saat olmayan) çerçevesinde veri olan s'nin olası değeri ve fizikî zihnî dayanıklılığın yoğunluğu üzerinde bir üst sınır bulunmaktadır. Bu nedenle, işgünün uzaması, artan yoğunluk ve esas itibariyle artan üretkenlikle gelişen $\frac{s}{v}$ 'deki yükselmeyle birlikte $\frac{s}{c+v}$ oranı sonsuza değil de s*'nin s'nin olası değeri üzerindeki üst sınır olduğu ve v'nin de sıfıra yaklaştığı $\frac{s^*}{c}$'ye yaklaşacaktır.

Üçüncüsü, üretkenliği yükselten ve v'yi düşüren nispî artı değer stratejisi, bilinen hiçbir teorik sınırı olmayan ve $\frac{MP}{LP}$ temelinde sermayenin organik bileşimindeki artışa dayanmaktadır. Bu nedenle, $\frac{s^*}{c}$ 'deki c sürekli yükselme eğilimine girecektir. s* sınırlandırıldığından, $\frac{s^*}{c}$ düşme eğiliminde olacaktır. (Dikkat: sermayenin organik bileşimi ve sermaye-

nin değer bileşimi arasındaki fark burada önemlidir. MP'nin üretimindeki artan üretkenlik, $\frac{MP}{LP}$'ye bağlanan sermayenin organik bileşimini değil de, sermayenin değer bileşimini düşürebilir). Kısaca, sermayenin organik bileşminin artma eğilimi nedeniyle ortaya çıkan sonuç, artı değerin elde edilmesinin giderek güçleşmesidir. Veri bir artı değer elde etmek giderek daha fazla yatırım yapılmasını beraberinde getirmektedir.

Marx'ın, kapitalist birikim sürecinde çok önemli olduğunu belirttiği bu eğilim, matematiksel bir biçimsellik olmayıp, gelişen kapitalizmin sınıf ilişkisinin ayrılmaz bir toplumsal sürecidir. Konuya ilişkin hatırı sayılır bir karmaşa söz konusu olduğundan, konuya açıklık getirme girişiminde bulunacağız. Söz konusu eğilimin en dikkatli yani matematiksel sunumunun yapıldığı *Capital*'in III. cildi'nde, Marx sorunun boyutlarına ilişkin kimi belirtileri ortaya koymuştur. Marx'ın defalarca şu hususu tekrarlamaktadır:

> Bu nedenle, genel kâr oranın artan oranlı bir biçimde düşme eğilimi, emeğin toplumsal üretkenliğinin artan oranlı bir biçimde gelişiminin kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir. (Marx, 1894, s. 213).

Sermayenin organik bileşiminin yükselme eğiliminin altında yatan bu hareketin kaynağından söz edersek:

> Değişken sermayenin 'değişmeyen sermaye karşısında nispî olarak süreli azalması ...toplumsal emek üretkenliğinin artan oranlı bir biçimde gelişiminin bir başka ifadesidir' (Marx, 1894, s. 212).

Değer ilişkilerinin arkasındaki hareket, üretimin reel ilişkilerinin hareketidir. Bu nedenle de, sermayenin organik bileşimi, sermayenin teknik bileşimi tarafından temsil edilen gerçek anı yansıttığından, sermayenin değer bileşimiyle asla karıştırılmamalıdır.

Sermayenin organik bileşiminin artma eğiliminin içerdiği gerçek süreçlerin daha ayrıntılı ve derin bir biçimde ele alınması *Grundrisse*'dedir. Buraya uygun düşen iki nokta bulunmaktadır. (1) Birincisi, her yerde üzerinde durduğu, sermayenin 'üretimi her sınırın ötesine taşımasına ilişkin genel eğilimi' (Marx, 1857, s. 415); [emek ve değerin yaratılmasını] 'sınırsız bir biçimde genişletme eğilimi' (Marx, 1857, s.

421); '[üretken gücü] en son noktasına kadar yükseltme için gerekli eğilim' (Marx, 1857, s. 422). Sermayenin bu bitmez tükenmez genişlemesi konusuna ilişkin bu vurgu yani sınırsızlığı araması sınıf ilişkisinde mündemiçtir. Bu ne bir *a priori* varsayım ve ne de ham bir gözlemdir. Bu, sermayenin, işçilerin mücadelesi karşısında üretkenliği yükseltme ve üretimi artırma ihtiyacıdır.

İkinci olarak, nispî artı değer stratejisi kaçınılmaz olarak merkezî bir önem kazanır; değişmeyen sermayeye özellikle de emek yerine kullanılan makine biçiminde giderek daha fazla yatırım yapılması, sermayenin gelişiminin bir ölçüsü halini alır. Simgesel olarak, sermayenin teknik bileşiminin ve dolayısıyla da, sermayenin organik bileşiminin, $\frac{c}{v}$, sınıf ilişkisi demek olan sermayenin gelişme derecesinin gayrîresmî göstergesi haline geldi:

> sermayenin sabit sermaye biçiminde geliştiği niceliksel boyutu ve etkinliği (yoğunluğu), sermayenin, canlı emek üzerindeki bir güç olarak sermaye olarak geliştiği genel düzeyi gösterir...(Marx, 1857, s. 699).

Ancak, bilimin ve makinenin gelişimi, sermayenin gelişimini ölçerse, değişemeyen sermayenin söz konusu unsurlarının giderek daha fazla kullanılması krize nasıl neden olabilir? Esas itibariyle, azalan kâr oranı şeklindeki krizin, sermayenin artan organik bileşiminin, $\frac{c}{v}$, yeterince artan $\frac{s}{v}$ oranıyla telâfi edilememesi nedeniyle ortaya çıktığını gördük. Ancak, bu biçimselliğin gerçek anlamı, yeterince basittir. $\frac{s}{c+v}$ oranı içindeki s'yi sınırlı bir sömürü oranıyla $\frac{s}{v}$ yükseltmenin tek yolu, işçi sayısını artırmaktan geçer; ve bu nedenledir ki, sermaye, $\frac{s}{c+v}$ 'deki azalmayı telâfi etmek için s kütlesini artırması gerekir. Yine de, bu, makinelerin emeğin yerineikâme edilmesiyle işçi sayısının azalma eğilimine girmesi sonucunda sermayenin organik bileşiminin artma eğilimine girmesi nedeniyledir. Bir devreden uzaklaştırılan işçiler, bir başka devre tarafından kesinlikle massedilmekle birlikte söz konusu eğilim değişmeden kalır. Bu nedenle, s kütlesinde meydana gelen bir yükselme, bu süreç tarafından ortadan kaldırılır. Marx'ın buradan hareketle ulaştığı nokta, sermayenin, nispî olarak daha az sayıda işçi tarafından kontrol edilen daha büyük, daha karmaşık üretim süreci yaratan gözlemlenebilir eğilimidir:

> Emeğe artık daha fazla üretim sürecinde yer verilmez; insanoğlu üretim sürecinde daha ziyade bir bekçi ve düzenleyici olarak yer alır... İşçi, nesne ve kendisi arasında, değiştirilmiş bir doğal şeyi işin içine sokan bir unsur olarak yer almaz; daha ziyade yaptığı, kendisini, sınaî bir sürece dönüştürülmüş doğal süreci, kendisi ve inorganik doğa arasına bir araç olarak sokar ve yönetir. Üretim sürecinde başlıca aktör olmak yerine, üretim sürecinin yamacında duran bir unsur haline gelir (Marx, 1857, s. 705).

Makineyi ikâme ederek işçileri kontrol altında tutma çerçevesinde ortaya çıkan sonuç, sermayenin en nihayetinde daha temel kontrol mekanizmasını yani bizatihi işi ortadan kaldırmaktır. Her üretim süreci eğilim otomatik hale getirmekse, insanoğlunun çalışmasına daha az ihtiyaç duyulacak ve toplumsal servetin üretiminde önemsiz hale gelecektir:

> Ancak, büyük sanayinin gelişmesi ölçüsünde, gerçek servetin yaratılması, emek zamanından ve kullanılan emek miktarından çok, 'güçlü etkinlikleri' üretimlerine harcanan doğrudan emek zamanıyla tümüyle orantısız olmakla birlikte bilimin genel durumu ve teknolojinin ilerlemesine ya da söz konusu bilimin teknolojiye uygulanmasına bağlı olan emek zamanında harekete geçirilen ajanların gücüne bağlı hale gelir (Marx, 1857, s. 704-705).

Ancak, toplumsal servetin üretimi giderek emekten bağımsız hale gelirse, bu durumda sermaye, toplumsal servet ve dolayısıyla da, değerin bir koşulu olarak iş dayatma yeteneğinin altını oymaktadır:

> Bu dönüşümde, işçinin bizzat gerçekleştirdiği ne doğrudan insan emeği ve ne de çalıştığı zaman süresi değil de, sahip olduğu genel üretken gücünün tahsisi, doğayı algılayışı ve toplumsal bir yapı olarak varlığından dolayı hâkimiyetini ortaya koymasıdır - bu, tek kelimeyle, üretimin ve servetin temel taşı olarak ortaya çıkan toplumsal bireyin gelişimi. *Bugünkü servetin dayandığı yabancı emek zamanının çalınması*, büyük ölçekli sanayinin bizzat kendisi tarafından yaratılan bu yeni gelişimi karşısında zavallı bir temel görünümündedir. Doğrudan şekli çerçevesinde emek servetin ana kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek zamanı ve kullanım değerinin ölçüsü ve dolayısıyla da, kullanım değerinin mübadele ölçüsü (ölçü olmaktan çıkmalıdır) olması sona erer ve sona da ermelidir ...Bununla, mübadeleye dayanan üretim çöker (Marx, 1857, s. 705).

Bu, sermayenin organik bileşimi tarafından ifade edilen ve söz konusu bileşiminin artışını ve kâr oranının azalma eğilimini üreten güçlü bir sunum olup, aynı zamanda da, bu eğilimin, işin meta şeklinde yüklenmesi temelinde yükselen bir sistem olarak kapitalizmin temel dayanağını nasıl ortadan kaldırması gerektiğine ilişkin bir görüştür.

Burada analiz edilen süreç hiçbir şekilde mistik bir süreç değildir. Kriz, emek gücünün üretim sürecinde önemsiz bir yere indirgenmesinden doğar –sermaye geliştikçe, insanların çalışabilmesi için daha fazla yatırım yapılması gerekir. Emek üretkenliğindeki artışla üretimden bağımsız zamanı çalışmaya (değere) dönüştürmek giderek güçleşir. Bir taraftan:

> Böylelikle, kendisine rağmen toplumun bütünü açısından emek zamanını minimuma indirmek, toplumsal harcanabilir zamanını yaratmak yararlıdır...Ancak, bunun eğilimi her zaman için, bir taraftan, harcanabilir zaman yaratmak, diğer taraftan da, söz konusu eğilimi artı emeğe dönüştürmektir (Marx, 1857, s. 708).

Söz konusu dönüşümü yapmak için başarısızlığın ortaya konması, yetenekleri ve işe uygun olmasına rağmen istihdam edilemeyen işçilerin oranında bir artış demektir. Marx açıkça üretimin gelişimiyle birlikte hareket eden bu eğilimin gelişiminin, artık ihtiyaç duymadıkları işçi sınıfının sistemin dışına itilmesi sonucunu doğurduğu düşünmüştür:

> Üretim güçleri ve toplumsal ilişkiler -toplumsal bireyin gelişiminin iki farklı yönü- sermaye açısından sadece bir araç ve yalnızca sınırlı temellerinde üretim yapmak demektir. Bununla birlikte, gerçekte, bunlar, *bu temeli yükseltecek* maddî koşullardır (Marx, 1857, s. 706) (Vurgular ilâve edilmiştir).

Bu, sermayenin, toplumda çalışma ihtiyacının ortadan kaldırılmasıyla kendisi için maddî temelleri yıkması anlamına gelmektedir:

> Bu çelişki ne kadar gelişirse, üretim güçlerinin gelişimi yabancı emeğin tahsisiyle yakinen ilgili olmaktan çıkmakla birlikte işçi kütlesinin kendi artı emeğini kendisine mâl etmesi o kadar açıklık kazanır. Bu bir kez yapıldığında -harcanabilir zaman karşıt olmaktan çıkınca- bir tarafta, gerekli emek zamanı toplumsal

> bireyin ihtiyacıyla ölçülecek ve diğer taraftan ise toplumsal üretimin gücünün gelişimi, üretim şimdi herkesin zenginliği temelinde hesaplansa bile, toplumdaki herkes için artacak olan harcanabilir zaman hızla gelişecektir...Zenginliğin ölçüsü artık hiçbir şekilde emek zamanı değil de, harcanabilir zamandır (Marx, 1857, s. 708).

Bir başka deyişle, üretim, emek ve artı emek kontrolü sürdürmek için gerekli bileşenler olacak bir biçimde ele alınmadığında, çalışmayı minimum kılacak bir biçimde gelişir; ve sermayenin artı emek ihtiyacı nedeniyle dayattığı sınırsız çalışma eğiliminin yerini işçi sınıfının hiç çalışmama yani 'bireyciliğin özgürce gelişimi' (Marx, 1857, s. 708) yolunda sınırsız boş zaman alır. Böylelikle, bu, sermayenin tükenmesinin, hem üretimin artması ve hem de çalışmanın azalması anlamına geleceğine ilişkin bir paradokstur. Bu durum, 'bireyin tüm zamanının emek zamanı ve değersizleşmesini de böylelikle yalnızca işçi olarak tasdik etmenin...' sona ermesi anlamına gelecektir' (Marx 1857, s. 708).

Marx bu çelişkinin, sistemdeki temel çelişki olduğunu vurgulamaktadır:

> Çelişki, genel bir çerçevede ortaya konduğunda, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, *üretken güçlerin mutlak gelişimine* doğru bir eğilimi içinde barındırması nedeniyledir; diğer taraftan ise söz konusu üretim tarzının amacı, *mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini en üst sınıra* kadar *genişletme* hususunda teşvik etmektir...(Marx, 1894, s. 249) (Vurgular ilâve edilmiştir).

Bu da doğrudan doğruya yenidenüretim sürecinin sorunsuz bir biçimde sürmesinin duraksamasına neden olur:

> Zaman zaman antagoniktik ajanların çelişkisi krizde açığa çıkar. Krizler, daima, mevcut çelişkilerin anlık ve zora dayanan çözümleridir (Marx, 1894, s. 249).

C. DEVRENİN ÜÇÜNCÜ AŞAMASI: C'-M'

Şimdi yeniden sermaye devresinin *üçüncü aşamasına* dönelim ve Marx'ın bu aşamadaki kriz yatkınlığına ilişkin analizini inceleyelim. Üretim sürecini önceden krize hazırlayan güçlerin önceden yapılan

analizi gibi, Marx daima devrenin diğer aşamalarının aksi belirtilmedikçe hiçbir zorlukla karşılaşmaksızın tamamlandığını varsaymaktadır. Şu anki durum çerçevesinde, Marx hem birinci aşamayı (C"nün beklenen fiyatı veri iken -MP ve LP'nin kârlı fiyatlardan elde edildiği) ve hem de ikinci aşamayı (fiilî üretim aşaması) veri olarak almaktadır. Üçüncü aşama C'-M' yine mübadele alanıdır. C"nün satıcısı, C"nün en üst değerini gerçekleştirecek fiyatlardan C"nü satın almak ve dolayısıyla da, bunun üretimine giren maliyet fiyatı (c+v) üzerindeki artı değeri elde etmek için gerekli hem arzusu ve hem de parası olan alıcıyı bulamazsa çöküş ortaya çıkar. Bu durumla birlikte gelişen kendine özgü *ihtimâller* arasında, (1) işçi sınıfının ya da diğer kapitalistlerin C"nü *çalıp*, dolayısıyla da, C"nün M' ile mübadelesini ortadan kaldırma ihtimâlini -esas itibariyle MS durumunda işçi sınıfı ve esas itibariyle MP durumunda da sermaye; (2) kullanım değeri olmayan ve dolayısıyla da, alıcının ilgi duymadığı C"nün üretilmesi; (3) potansiyel kullanım değerine sahip olmakla birlikte değerine eşit bir eşdeğerini (para) bulamayan C' ihtimâlini ele aldık. Buna, kullanım değerlerinin üretimi C' (MP ve MS'nin oranı) ve parasal eşdeğerin M' dağılımının (MP ve MS alıcıları arasındaki diyelim) aynı oranda olamayabileceği de dâhildir. Bu durumda, alıcılar paralarını iddihar edecekler ve kimi satıcılar da C'-M"nü tamamlayamayacaktır.

1. Birinci durumda, sistemde çalma eğiliminde olan güçler olup olmadığını sorabiliriz ve bu sorunun cevabı da açıkça iki kere evettir. Sorun, işçi sınıfının sermayeyle mücadelesinde fiyat düzeyinin işçi sınıfını çalışmaya zorlayıp zorlamadığı hususunun, sermayenin söz konusu sınıfı geçimlik mallar için çalışmaya zorlayıp zorlamaması yani kendileri ve toplumsal zenginlik arasında (toplumsal servet, üretimi için çalışmaya giderek daha az bağlı bir hale gelmektedir) çalışmaya aracılık etmeyi benimseyip benimsemeyeceği konusunu beraberinde getirdiğidir. İşçi sınıfının daha az çalışma karşılığında daha yüksek ücret elde etmek için verdiği mücadelede olduğu gibi, aynı sınıf sıklıkla ürettiği C"nü işten kaytararak, dükkândan mal kaldırarak ya da kendine mâl ederek (kargaşa çıkarıp yağmalama, v.s. yoluyla) çalıp doğrudan doğruya kendisine ayırma için de mücadele verir. Böylesi bir doğrudan mâl etmeyi önlemede sermaye işçilere bir fiyatlandırma şekli uygulamasını dayatacak bir polis aygıtına ihtiyaç duymaktadır. Sistemi C'-M' devresinde bir çö-

küşe hazırlayan ikinci eğilim, firmalar arasındaki ilişkidir. Rekabet dâhilinde sanayi casusluğu da -ürünler satılmadan önce ürünlerin ve fikirlerin çalınması, nihaî malların ele geçirilmesi ya da MP olarak işlev gören C"nün bir başka sermayeni üretim süreci için çalınması- yer almaktadır. Marx, C'-M' devresinin çöküşüne ilişkin bu görüşlere kriz teorisinde yer vermemesine rağmen tam anlamıyla bunun farkındadır ve daha önceki sınıf mücadelesi analizi bu konuyla ilgilidir. (Linebaugh, 1975).

2. İkinci ihtimâl yani ürünün toplumsal kullanım değerine sahip olmamasının her ürünün üretiminde mündemiç olduğudur:

> Kullanım değerinin bizzat kendisinin değerinin sınırsızlığı söz konusu değildir. Veri nesneler ancak belli bir noktaya kadar ihtiyaç nesneleri olarak tüketilebilir (Marx, 1857, s. 405).

Herhangi 'belli bir ürün' açısından söz konusu ürünün gerçekleşmesi hususunun bir sınır bulunmaktadır -'ürünün kullanım değeri sınırlıdır' (*Ibid.*, s. 405). Miktarı giderek artan malı, söz konusu mala olan ihtiyaç ve talep azaldığından değerinden satmak imkânsız hale gelebilir. Böylesi bir ihtiyaç ve talep azalması üç aşağı beş yukarı hızla gerçekleşebilir. Bu ortaya çıktığında, gelişmeler aşırıüretim, fiyatların düşmesi, kârların azalması ve kriz biçiminde kendisini gösterir -en azından tekil kapitalist için. Tekil kapitalist böylesi bir durumla karşılaştığında kaynaklarını ihtiyaç duyulan ve talep edilen bir başka malın üretimine kaydırmalıdır ya da işi bırakmalıdır.

3. Bununla birlikte, birinin kaynaklarını ihtiyaç duyulan malın üretimine kaydırmanın çöküşe ilişkin üçüncü ihtimâl olarak belirtilenler çerçevesinde uygun bir karşılık bulması zordur -yani ihtiyaç asla talebin eşdeğeri değildir-, ihtiyaç kadar eşdeğer de olmalıdır. Bu durumda soru şudur: gerçekte toplumsal değere sahip olan ürünleri satın almak için bir eşdeğer -para- bulma konusunda bir sınır söz konusu mudur? Marx şunu söylemektedir: 'Yeni değer ve değer olarak, ürün, öncelikli para olmak üzere, 'mevcut eşdeğerlerin' gerçek 'büyüklüğü'...artı değer için...artı eşdeğer olmalıdır' (Marx, 1857, s. 405). Birikim sürecinde artı değeri gerçekleştirmek için birkaç noktada genişleme olması gerekir:

> Bir aşamada yaratılan *artı değer* diğer aşamalara da gereksinim duyar: mübadele edilebileceği *bir başka* aşamada yaratılan artı değer; başlangıçta daha fazla altın ve gümüş, daha fazla para üretimi...gerçekleştirilseydi (Marx, 1857, s. 407).

Böylesi farklı aşamalar gerçekleşecek midir -yani ortaya çıkacak mıdır? Marx, mutlak artı değeri ele alırken, üretimin artmasına ilişkin kimi yolların aynı zamanda eşanlı olarak piyasanın da genişlemesi anlamına geldiğini belirtmiştir:

> Sermayenin mutlak *artı değer*-daha nesnelleşmiş emek- yaratması büyüme özellikle de dolaşım alanının sürekli olarak büyümesi koşuluna bağlıdır...Bu nedenle, sermayeye dayalı üretimin önkoşulu, dolaşım alanının bizzat kendisi doğrudan doğruya *genişletilsin* ya da *genişletilmesin* ya da söz konusu alan içinde daha fazla mübadele noktası yaratmak için...*daha fazla üretim noktası yaratılsın ya da yaratılmasın, sürekli olarak genişleyen bir dolaşım alanı üretmektir*; yani mutlak artı değer ya da artı değer açısından, daha fazla artı değeri bir araya getirmek. Dünya pazarı yaratma eğilimi doğrudan doğruya üretimin her anını mübadelenin tahakkümü altına alacak sermaye kavramı içinde yer almaktadır... (Marx, 1857, s. 407-408).

M-C(LP,MP) devresinin birinci aşamasını içinde barındıran sermayenin büyümesi (bir başka deyişle, paranın emek gücü ve üretim araçlarıyla mübadele edilmesi) aynı zamanda nihaî ürün için yeni mübadele noktaları yaratılmasını yani M'yi MS'yle mübadeleye hazır LP noktaları ve M'yi, C"nün daha fazla MP olarak geri dönmesini için M'yi dönüştürmeye hazır sermaye noktalarını da içermektedir. Marx sayıları artan ücretli işçilerin bizzat kendilerinin 'dolaşımın bağımsız merkezleri' (*Ibid.*, s. 419) olduğuna işaret etmiştir.

Marx nispî artı değer durumunda bir genişleme ihtiyacıyla ilgili de aynı gözlemleri ortaya koymuştur:

> *Nispî artı değer* üretimi, yeni bir tüketim yapılmasını; üretim çevriminin daha önceden gerçekleştirmiş olduğu gibi, dolaşım içindeki tüketim çevriminin genişlemesini gerektirir (Marx, 1857, s. 408).

Ancak, mutlak ve nispî artı değer stratejilerine dayanan sermaye büyümesi mübadele noktalarının büyümesi ve çıktıyı satın almak için

mevcut paranın artması sonucunu yaratırsa, paranın, satılacak emtianın değerinden daha az olacağını düşünmenin hiçbir nedeni olmayacaktır. C'-M' devresini gerçekleştirme konusunda başarısızlık hâlihazırda oluşmamıştır.

Marx'ın gerçekten ele almış olduğu C'-M' aşamasında bir gerçekleşme sorunu yaratan en önemli eğilimin kaynağının sınıflar arasındaki ilişkiyle doğrudan doğruya ilintili olduğu hiç de şaşırtıcı değildir; yani geçimlik araçların aşırıüretimi eğilimin olmasına ihtiyaç duyulmamakla birlikte işçi sınıfının bu araçları alma kabiliyeti eğilimi -dolayısıyla da, eksiktüketim eğilim- işin içindedir. Bu konuda, Marx, Ricardo'ya karşı Malthus'tan şöyle bir alıntı yapmaktadır:

> Malthus ve Sismondi benzer şekilde (örneğin) işçilerin tüketiminin hiçbir şekilde kapitalistler açısından yeterli bir tüketim olmadığını doğru bir biçimde ortaya koymuşlardır (Marx, 1857, s. 413). Üretken emekçi tarafından yaratılan talep, ürettiğiyle aynı boyutta olmaması nedeniyle hiçbir şekilde uygun bir talep değildir. Bu ölçüde bir talep olsaydı, kâr söz konusu olmazdı...Herhangi bir metadan tam da kâr edilmesi, söz konusu metayı üreten emekçinin talebinden başka bir talebin olması varsayımına dayanır (Marx, 1857, s. 418).

Sermayenin birinci devresinde LP için yapılan v harcaması yeni mübadele noktaları yaratsa da, bir eşdeğer bulması gereken yaratılan toplam yeni değer v değil de, v+s'dir. Artı değer için genişletici süreç gereklidir ve işçi sınıfının sınırlı tüketimi, sistemi aşırıüretime ve C'-M' devresinin bozulmasına yatkın hale getirir. Marx burada daha önce yapmış olduğu üretimi genişletmeye ilişkin analizini, sermayenin artan organik bileşimiyle birlikte gelişen artan üretkenlik yoluyla tamamlamaktadır. Tüketim malı (MS) üreten kapitalistler, yanılmasa altında üretim yapmaktadır: her kapitalist, bir bütün olarak işçi sınıfını bir tüketici sınıf olarak görmektedir ve: 'diğer kapitalistlerin işçilerini mümkün olan en büyük tüketici olarak görmek ister'. Aynı zamanda: 'Her kapitalist kendi işçisiyle ilgili bu durumu bilmekte, işçisini tüketiciye yönelik üretici olarak ilişkilendirmemekte ve (dolayısıyla da) tüketimini yani mübadelede bulunmasını mümkün olduğu kadar sınırlamak istemektedir' (*Ibid.*, s. 420). Her kapitalist bu şekilde davrandığında, sermaye de -ücretleri ve işçi sınıfı talebini minimize ederek ve daha fazla kâr elde et-

mek için çıktıyı artırarak- böylesi bir ortak davranış içine girer.

Bu eğilimin birbiriyle çeliştiği açıktır, birinci eğilim, işçi sınıfının esas itibariyle tüketici olduğu yanılsamasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır: 'Tekil kapitalist, üretimle ortaya çıkan işçi sınıfının talebini 'uygun' bir talepmiş gibi değerlendirmektedir' ve üretimin bu yanılsamayla sürdüğünü görmekteyiz. Kapitalist 'üretimi, işçilerle ilintiliymiş gibi üretmesi gereken oranın ötesinde gerçekleştirmelidir'. Bu çelişki ve bu eğilim, üretkenlik yoluyla artırılan üretim çerçevesinde değişmeyen sermayeye yapılan yatırım artışı sonucunda emek gücünün değerinin azaltıldığı nispî artı değer dinamiğiyle şiddetlendirilir: 'Bu nedenle, doğası gereği sermaye, emek ve değerin sınırsız bir biçimde genişleme eğilimde olmasını istemesinin aksine emek ve değerin sınırlandırılması gerektiği önerisinden bulunmaktadır' (*Ibid.*, s. 421). Bu sınırlama: 'toplumun tüketiminin üç aşağı beş yukarı dar sınırlar içinde hareket ettiği bir minimuma indiren bölüşüme ilişkin antagonistik koşullara bağlı olan tüketici gücü' (Marx, 1894, s. 244).

C'-M' aşamasının çökmesi temelinde eksiktüketim eğilimine ilişkin olarak yapılan bu analiz, işçilerin, kapitalistlerin satın alıp da kendilerinin satın almadığı sanayi ürünlerini ürettiği ve aynı zamanda da, MP'yi üreten işçilerin tüketim malları talebini, MS'yi üreten işçilerin tüketim malları talebine ilâve ettiği gerçeğine bakmasızın gerçekleştirilir. Bununla birlikte, Marx bu gerçeklerin çok iyi farkındadır ve üzerinde durmuştur. İşin tüm yönlerini bir kerede ele almaktan ziyade sistemin çeşitli kısımlarının kriz yatkınlığının varlığını ortaya çıkarmıştır. Eksiktüketim, yapmış olduğu geniş çaplı analizin bir kısmını oluşturmaktadır.

Tüketimi ele alırken sanayi talebinin farkında olması oldukça açıktır:

> Storch, örneğin. Say'e karşı, tüketimin büyük bir kısmının hemen yapılacak tüketim olmayıp, üretim sürecinde yapılacak tüketim yani makine, kömür, benzin, gerekli bina v.s. tüketimi olduğuna oldukça doğru bir biçimde işaretetmiştir (Marx, 1857, s. 412-413).

Marx'ın üretim araçları arz ve talebine ilişkin yorumları, tüketim araçlarını ele alışına benzemektedir:

> Bu, [dolaşım merkezi noktaları olarak] hammadde, yarı bitmiş mallar, makine, iletişim araçları ve yardımcı maddelere yönelik

> olarak bizzat üretim tarafından yaratılan taleple oldukça aynıdır...Bu etkin yani mübadele değerine yer veren talep M-MP aralarında en uygun olandır. Yetersizlik, nihaî ürün doğrudan ve nihaî tüketimde sınırlarına ulaştığında kendini gösterecektir (Marx, 1857, s. 421).

Bu, yine de, sanayi talebinde doğru oranları varsaymış gibi bir görüntü çizmektedir: 'sermaye, birbiriyle olan ilişkileri dışında yer aldığına, sonunda gerçekleşmeleri için karşılıklı olarak mübadele edilmeleri gereken doğru (sanal) oranlar'. Tüketim malları üretimiyle ilintili olarak, bu, kapitalistlerin tekil alıcı ve satıcı olduklarında oranı bilemeyecekleri anlamına gelmektedir; tüm resmi göremezler. Böylelikle, oranlar yanlış olabilir; yatkınlık hatalı olabilir. Bir kez daha tekil kapitalistlerin, tüketim ve üretimin dağılımına ilişkin tüm kalıbı göremediklerinden plânlayamadıklarından, ürünlerinin toplumsal kullanım değerinin ve belki de talebinin kaçınılmaz olarak bir sınırının olması karşısında üretimi nasıl arttırdıklarına tanık olmaktayız.

Marx, hem tüketim malları ve hem de sanayi mallarına ilişkin gerçekleşme sorunu konusundaki ele alışını üretim şemalarıyla birleştirmiştir. Üretimin iki departmana ayrıldığını hatırlamak ya da tekil sermaye üretimini olan MP ve MS'yi yeniden gruplandırmak ve bir araya getirmek, genişletilmiş yenidenüretimde denge kolunu vermektedir:

I. Departman: toplam ürün değeri $C' = C_1+C_2+C_1'+C_2'$
II. Departman: toplam ürün değeri $C' = V_1+V_2+ V_1'+V_2'$

Denge koşulu sadece iki departman arasında üretim ve talebe ilişkin bir bölüşümünün olabileceğini göstermektedir. Böylesi bir durumda C'-M' her iki sektörde de tümüyle gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, söz konusu denge durumu, böylesi bir sonucun gerçekleşeceği beklentisini sağlayacak hiçbir gerekçe sağlayamamaktadır. Bu şemalarda, Marx'ın açıkça, MS'nin toplam değerinden ister istemez daha az olan II. Departmandaki işçilerin tüketim taleplerinin, sermayenin MP talebine benzer bir biçimde, I. Departman'daki işçilerin talepleriyle tamamlanacağını kabul ettiğini görmekteyiz. Bu, sermayeni ulaşmak istediği arzulanan denge durumu olmakla birlikte kapitalistler üç aşağı beş yukarı bağımsız bir biçimde hareket ettiklerinden gerçekleşmeyebilir.

Dengesizliğe doğru meyleden güçler söz konusu mudur? Marx, Ricar-

do'nun, bir üretim dalında (departmanlarında) aşırıüretim olduğunda, genel bir aşırıüretimden söz edilemeyeceği biçimindeki iddiasını reddetmektedir: 'bir üretim dalında kâr elde edilemezse, sermaye söz konusu üretim dalından belli bir dereceye kadar geri çekilir ve ihtiyaç duyulan bir başka noktaya yönelir'. Kâr farklılıkları nedeniyle sermaye akımı söz konusu olduğunda, bu önemli düzenleme süreci genel kâr oranının oluşumunda ele alınır:

> ...bu dengeleme zorunluluğu, hâlihazırda, dengesizliği, uyumsuzluğu *önceden varsaması* gerçeğinden ayrı olarak, çelişki...sermayenin üretimde doğrudan yer alması ve para olarak kendisini doğru oranlarda bölüştürme eğiliminin dışında (nispî olarak) mevcut olması arasında ortaya çıkmakla birlikte...emek, artı üretkenlik, artı tüketim, v.s. bu oranın ötesine geçer (Marx, 1857, s. 413).

Aynı zamanda:

> Sermaye, orantılı üretimi askıya alabileceği gibi değişmeyebilir de. Mevcut oran daima artı değerlerin yaratılması ve üretken güçlerin artırılmasıyla askıya alınır. Ancak, üretimin eşanlı olarak ve bir kerede aynı oranda artırılmasını gerekli kılan bu talep, sermaye üzerinde kendisinden kaynaklamayan bir dış talebi ortaya çıkarır (Marx, 1857, s. 414).

Yine Ricardo'ya yönelik sözlerini şu şekilde sürdürmektedir:

> Böylelikle, ortada, sözde bir genel aşırıüretim olmamakla birlikte başka kalemlerin eksiküretimi var iken, yalnızca bir ya da birkaç kalemin aşırıüretimi söz konusudur. Burada, üretken sermayenin belli bir kullanım değerini değil de, servetin genel bir şekli olarak bizzat değeri yani parayı talep ettiği unutulmaktadır (Marx, 1857, s. 412).

Bir başka deyişle, bir sektörün aşırıüretimi, bir başka sektörün eksiküretimiyle telâfi edilmez. Aşırıüretim, 'paraya yani değere dönüştürülmeyen, dolaşım testini geçmeyen üretimdir' (ibid s, 412). Yani sermaye devresindeki bir duraksama ve üretim ve gerçekleşme arasındaki bir sapmadır. Marx bir başka yerde -kimi devrelere ilişkin- böylesi bir kısmî duraksamadan ve krizin üstesinden gelen düzenleme sürecinden söz etmektedir:

> Söz konusu tüm bu (gözlem) çerçevesinde, her bir alanda çok fazla ve dolayısıyla da, diğerlerin de daha az üretilebileceğini söylemeye bile gerek yoktur; böylelikle, kısmî kriz daima rekabet temelinde gelişen orantısızlığın sonucudur.

> ...piyasa değerinin bu orantısızlık nedeniyle yükselmesi ya da düşmesi, sermayenin bir üretim dalından çekilmesi ve bir diğer üretim alanına aktarılmasıyla yani sermayenin bir üretim alanından bir diğer üretim alanına göç etmesiyle sonuçlanır. Bununla birlikte, bu eşitlenme, eşitlenme zıtlığının bir önkoşulunu ifade eder ve bu nedenle de, krizi içinde barındırır; kriz, eşitlenmenin bir şekli olabilir. (Marx, 1862-1863, II, s. 521).

Marx'ın, sermayedeki denge eğiliminin, diğer eşitsizlik ya da orantısızlık eğilimlerinin düzeltilmesi olduğunun farkına vararak, orantılılığın sağlandığı sermayedeki eşitlik eğilimi yani düzenlemeler konusu üzerinde durduğundan söz edilebilir. Marx'ın sistemin temel eğilimi içinde yer verdikleri bunlardır ve tüm kısımları (her bir sermeye) taleple bağlantılı olmaksızın üretimi ileriye götürmeye yöneliktir. 'Böylelikle, kapitalist üretimin doğası, piyasa sınırlamalarına bakılmaksızın üretimin yapılmasıdır' (*Ibid.*, s, 522). Bu nedeni, hem sistem tarafından yaratılan yanılsama ve hem de üretim ve talebin toplam dağılımına ilişkin plânlama yapamamasıdır. Bu eğilimler sadece belli devrelerde ortaya çıkan aşırıüretime ilişkin temel yatkınlıkları oluşturur.

Bu son nokta, veri bir devrede aşırıüretimin yarattığı etkiler sorununu ortaya çıkarır. Marx, bir taraftan, sermeyenin kârlarda meydana gelen düşme sonucunda, yatırımların yönünü değiştirerek başka alanlara gideceği konusunda aynı görüşleri paylaşmaktadır. Ancak, bu gerçekleştiğinde çöküş duracak mıdır? Bir sermaye ya da bir başka sermaye, üretimi ihtiyacın ya da talebin ötesine taşıdığında, kriz değişik alanlarda ortaya çıkan duraksamalarla sınırlı mı kalacaktır? Marx, bunun böyle olmayacağını ileri sürmektedir. Aksine, C'-M' devresindeki çöküşün diğer çöküşlere neden olarak tüm sisteme yansıyacağını ve bunun, 'genel bir aşırıüretim' olarak adlandırılan gelişmeye neden olarak genelleşeceğini göstermiştir.

Marx'ın büyüme süreci ve piyasanın genişlemesinin, üretim ve satış arasındaki zaman gecikmesini nasıl ortadan kaldırdığına ve çöküşü nasıl ikiye katladığına ilişkin tartışmasında bu durumu görmekteyiz:

> Dahası, sermayenin dolaşım süreci...oldukça uzun bir döneme yayılır...piyasada büyük karışıklık meydana gelir...sermaye için gerekli olan, başlama noktası ve bu sürecin sona erip tekrar başlangıç noktasına gelmesi arasında geçen süre içinde büyük felâketlerin ortaya çıkması gerektiği ve krizlerin devşirip, gelişmesi gerektiği oldukça açıktır (Marx, 1862-1863, II, s. 495).

D. ÇÖKÜŞÜN YAYILMASI

Bu 'devşirme ve gelişme' kavramı, ayrıntılı olarak ortaya konmamakla birlikte devreler arasındaki olaylar zincirinden oluşmaktadır -duraksamanın yayılması ('ortaya çıkması gereken' bir ön hazırlıktır). Marx söz konusu fiilî mekanizmalarla ilintili olarak başka bir yerde daha kesin ifadelerde bulunmaktadır:

> C'-M' sermayenin bir kısmı açısından durağanlaşırsa, meta satılamazsa, bu kısmın devresi duraksar...C' şeklinde üretim sürecinde ortaya çıkan bunu izleyen kısımlar işlevlerinin kendilerinden önce vuku bulan kısımlar tarafından bloke edilerek değiştiğini görürler. Bu uzun bir süre devam ederse, üretim kısıtlanır ve tüm süreç durur. Birbirini izleyen her durgunluk birlikte varoluşa bir düzensizlik taşır, bir aşamadaki her durgunluk üç aşağı beş yukarı tüm devrede durgunluğa neden olur (Marx, 1893, s. 103).

Devrenin içinde durgunluk ve çöküşün yayılması, üretim ve dolaşımın (P ve C'-M') farklı kişiler tarafından yapılması gerçeği çerçevesinde şiddetlenir. Böylelikle, aşırıüretim sorununu kötüleştiren C'-M' aşamasında meydana gelen bir bozulma, üreticiler (P) tarafından hemen anlaşılabilecek bir şey değildir.

> C', örneğin, pamuk ipliğini satın alan tüccarların ellerinde dolaşmaya devam ederse, bu durumun, pamuk ipliğini üreten ve bunu tüccarlara satan tekil sermaye devresinin devam etmesi üzerindeki etkisi ilk önce en düşük düzeyde olacaktır. Bu nokta, krizler konusunda yapılan bir tartışma açısından önemlidir....emtia, gerçekte, satıcıların ellerinde satılmadan kaldığı halde, tüketime sadece görünürde dâhil olmuştur...Bir meta akımı diğerini izler ve sonunda, önceki meta akımlarının tüketim tarafından sadece görünürde massedildiği anlaşılır. Meta sermayeler, piyasada yer edinmek için birbiriyle rekabet eder. Gecikenler satsa bile, bu satış düşük fiyatlardan gerçekleşir...Daha sonra da, kriz patlak verir (Marx, 1893, s. 75-76).

Marx, *Theories of Surplus Value* adlı kitabının 'Temel Tüketim Mallarının Aşırıüretimi Genel Aşırıüretim Halimi Alır' başlığını taşıyan ikinci kesiminde, duraksamanın böylesi yayılımının nasıl ortaya çıktığını ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Ayrıca, bir devrede yer alan C'-M' aşamasında meydana gelen bir çöküşün, geçici olarak işine son verilen işçilerin parasını ve dolayısıyla da, belki de, C' de dâhil olmak üzere diğer malların talebini nasıl azaltacağına ilişkin bir örnek vermiştir:

> Patiska örneğimize geri dönelim. Pamuklu kumaşa boğulmuş piyasadaki durgunluk, dokumacının yenidenüretim üretim sürecini zora sokar. Bu gelişme ilk önce dokumacının işçilerini etkiler. Böylelikle, söz konusu işçiler çok küçük bir ölçekte ya da böylesi durumda olmasa da, dokumacının ürettiği metanın -pamuklu kumaş- ve tüketimleri içinde yer alan diğer emtianın tüketicisidir. Pamuklu kumaşa ihtiyaçları olduğu doğru olsa da, söz konusu metayı satın alacak araca sahip değillerdir ve çok fazla üretilmiş olması yani piyasada çok fazla pamuklu kumaş bulunması nedeniyle üretime devam edemediklerinden metayı satın alacak araca da sahip değillerdir...Bu durumda, geçici artı nüfusun bir kısmını oluştururlar...(Marx, 1862-1863, II, s. 522).

C'-M' aşamasının çökmesi, LP'nin ve dolayısıyla da, LP-M-C'nin azalmasının yanı sıra patiska üretimi için gerekli MP talebinde ve dolayısıyla da, ürünleri olan C"nü M"ne dönüştürmek isteyen MP'yi arz edenlerin kabiliyetindeki bir azalma anlamına da gelmektedir:

> Pamuk dokumacılığı alanına yatırılan sermaye tarafından doğrudan istihdam edilen işçilerden ayrı olarak, çok sayıdaki diğer üreticiler, pamuğun yenidenüretim sürecinde bu duraksamayla karşı karşıya kalmışlardır; eğiriciler, pamuk yetiştirenler, mühendisler (iğ, dokuma tezgâhı ve v.s. üreticiler) demir ve kömür üreticileri ve v.s. Tüm bu alanlardaki yenidenüretim, pamuklu kumaşın yenidenüretimi kendilerinin yenidenüretiminin bir koşulu olması nedeniyle de engellenebilecektir. Kendi üretim alanlarında aşırı üretim yapmamış olsalar da, bu durum ortaya çıkacaktır (Marx, 1862-1963, II, s. 523).

Bu sanayilerde geçici olarak işten çıkarılan işçilerin hepsinin geliri azalacaktır. Böylelikle, LP-M-C sınırlanır, patiskanın satılamamasına ilişkin sorunlar daha da şiddetlenir ve sorunlar, diğer tüketim malı üre-

ticilerinin C'-M' aşamasını gerçekleştirmeye yönelmelerini beraberinde getirir.

> Piyasada çok fazla patiska olduğundan, patiska ve diğer tüketim mallarını satın alacak araçlar azalır yani kısıtlı hale gelir. Bu durum, diğer emtiayı da (tüketim malları) etkiler. Diğer emtiayı satın alacak araçlar ve dolayısıyla da, bu emtiaya yönelik talep daraldığından, birden bire nispî olarak aşırıüretilir. Bu alanlarda aşırıüretim olmasa da, söz konusu emtia aşırıüretilmektedir (Marx, 1862-1863, II, s. 523).

Bu yolla Marx, aynı devre içinde C'-M"deki duraksamanın dolaşım alanından üretim alanına doğru hareket etmesinin yanı sıra diğer devrelere de nasıl geçtiğini ve dolayısıyla da, çöküşü yayınlaştırıp, krizi genelleştirdiğini göstermiştir:

> Aşırıüretim pamuğun yanı sıra keten, ipek ve yünlü mamüllerde de söz konusu olursa, birkaç tane olsa da önde gelen söz konusu ürünlerdeki aşırıüretimin üç aşağı beş yukarı tüm piyasada genel (nispî) bir aşırıüretime neden olduğu anlaşılabilir. Bir taraftan, piyasada, tüm yenidenüretim araçlarına ve her türden tüm satılmayan emtiaya ilişkin aşırı bolluk söz konusudur. Diğer taraftan da, iflâs etmiş kapitalistler ve yoksul, açlıktan ölme durumuna gelmiş işçiler bulunmaktadır (Marx, 1862-1863, II, s. 523).

Aynı zamanda, 1855 yılı krizinde:

> [Rekoltedeki sorun nedeniyle] [ekstra] hububat almada kullanılan artık, diğer tüm ürünlere yönelik satın almada meydana gelen açığa ve bu nedenle de, bu ürünlerin fiyatlarında meydana gelen azalamaya tekabül etmelidir...ülke kendini sadece hububatla sınırlı bir krizin içinde değil de, tüm diğer üretim dallarına da yayılan bir kriz içinde bulacaktır...Paranın sahip olduğu rolden oldukça ayrı olarak, ülke kendini genel bir kriz içinde bulur...Bu nedenle, hububat rekoltesindeki sorunun neden olduğu bir kriz tümüyle külçe altındaki sızıntı nedeniyle ortaya çıkmamıştır... (Marx, 1857, s. 129).

Ancak, çöküşün yayılmasına ilişkin yegâne durum bu değildir. Üretim alanında çöküş yatkınlığına ilişkin tartışmaya geri dönersek, (ser-

mayenin organik bileşiminin artması ve işçi mücadelelerinden elde edilen) sınırsız bir biçimde üretim yapma eğiliminin, C"nü M"nün ötesine iterek C'-M' aşamasına bağlandığını görürüz. 'Doğada meydana gelen sorunların' (örneğin, rekolte sorunları) neden olduğu üretimdeki çöküşler, C"nü M"den daha büyük hale getirerek değil de, C"nü, M"nün ortalama bir kâr sağlayamayacak kadar azaltarak da duraksamalara neden olur. C' MP ise (ara mal) C"nün üretimindeki böylesi sınırlamalar, söz konusu malı bir üretim aracı olarak kullanan tüm diğer devreler üzerinde etkili olacaktır. M-C ile ilintili olarak ele alınan bu devreler mutlak ya da nispî imkânsızlıkla ve dolayısıyla, (MP fiyatı yükseldiğinden) MP yetersizliği ve/veya C' ya da kâr yetersizliğiyle karşı karşıya gelecektir:

> Bununla birlikte, aşırıüretimin neden olmadığı öncü niteliğinde olmayan malların aşırıüretiminin söz konusu olduğu durumların yanı sıra aksine, örneğin, hububat rekoltesinde ya da pamuk rekoltesinde bir sorun olduğunda, eksiküretimin neden olduğu aşırıüretim durumları da söz konusudur. (Marx, 1862-1863, s. 531).

Marx'ın sermaye dolaşımının farklı aşamalarında hem firma ve hem de toplumsal sermaye düzeyinde analiz ettiği krizin değişik kaynaklarına ya da krize neden olan ön gelişmelere baktığımızda, bunların birbirleriyle ilintisiz olduğunu görürüz. Bunlar, kimilerinin ele aldığı gibi, basitçe eğilimlere ilişkin derneşik büyüklükler ya da, en kötüsü, kriz teorilerine ilişkin derneşik büyüklükler değildir.

E. BAĞLANTILAR

Devreyle ilintili olarak bu eğilimlerin düzenini hatırlayalım:

```
        ;LP
I. M - C        II. .....P.....C'        III. C'-M'
        9MP
```

Devrenin tüm aşamaları arasındaki ve çöküşe neden olan birkaç eğilim arasındaki ilk ve en temel bağ, bu aşamalar ve eğilimlerin *sınıf mücadelesindeki bir an olarak ortak unsur olmalarıdır*. Bu bağ bazen doğru yönlü olduğu halde bazen de bu çizgide değildir. Birinci aşamada, işçi-

lerin hangi fiyat düzeyinde çalışıp çalışmayacağı ve/veya üretim araçlarından vazgeçip geçmeyecekleri konusunda bir mücadele yer alır. İkinci aşamada, gerçekte, ne düzeyde bir işin yerinme getirilmesi gerektiği konusunda mücadele sürdürülür. Birinci ve ikinci aşamalardaki mücadelelerin birbirleriyle bağlantılı olması, hem işçiler ve hem de bir alandaki kargaşanın genellikle bir başka aşamadaki kargaya eşlik etmesi temelinde açık olmalıdır. Üçüncü aşamada, birinci aşamada olanın tersi bir durum yani sermayenin ürün üzerindeki kontrolünü sürdürüp sürdürmeyeceği ve birinci aşamanın yenilenmesi temelinde bir koşul olarak işçi sınıfına fiyat şeklini dayatıp dayatamayacağı hususu yer almaktadır. Bu durumda en temel olarak, sistemde çöküşe yönelik en temel tehdit, işçi sınıfını mücadelesi nedeniyle söz konusu sınıf üzerindeki kontrolün kaybedilmesinden gelmektedir.

İkinci önemli karşılıklı bağlantı, sınıf mücadelesinin sürdüğü alanda da olmakla birlikte böylesi bir bağlantının varlığı pek de sıklıkla göz önüne alınmaz. Bu ise artı değer oranındaki $\frac{s}{v}$ kâra neden olan unsura saldırıda bulunarak hem I. ve hem de II. aşamada verilen mücadelelerin, sermayeyi sürekli olarak genişlmeye zorlama biçimiyle ilintilidir. Bu husus, bir bütün olarak sermaye için geçerli olduğu kadar tekil sermaye içinde geçerlidir. İşgünün kısaltılmasıyla ve daha az yoğun bir işgünü uygulaması ve ücretlerin artırılmasıyla mutlak artı değerin azaltılması, sermayenin, üretkenliği yükseltme ve dolayısıyla da, çıktıyı artırmaya dayanan nispî artı değer stratejisini kullanmaya zorlar. Böylelikle, hem çıktının sınırsız bir biçimde artması ve hem de sermayenin organik bileşiminin yükselmesi eğilimleri, sınıf mücadelesinin mütemmim cüzleridir. İşçi sınıfının ötesine geçen bu sınırsız bir biçimde artma eğiliminin, hem II. ve hem de III. aşamaları etkilediğini görmekteyiz. II. aşamada $\frac{s}{v}$'nin yükselmesine ve c'nin (MP) sonsuz bir biçimde artmasına ilişkin sınırlar, kâr oranı eğiliminin azalmasna ve işe dayalı sistemi ortadan kaldıran gereksiz nüfusun sürekli üretimde bulunmasına neden olur. III. aşamada, üretimi artırma eğilimi, değişik üretim dallarında ve departmanlarındaki sermayenin II. aşamadaki nispî başarısına dayanan genişleme kalıbı, piyasanın sınırıyla karşı karşıya gelmektedir.

Böylelikle, orantısızlık eğilimi olarak adlandırılan durum, sınırsız genişleme eğilimi olmaksızın azalan kâr oranı eğilimi ortaya çıksa da ve *vice versa*, sınırsız genişleme eğilimi ve azalan kâr oranı eğilimiyle ilintilendirilir. Her ikisinin de kaynağı aynıdır: dolaşımla ilintili olmaksızın

üretimin artması yani değerin (iş) 'öz"ünün, değer 'şekline', 'mübadele şekline' bakılmaksızın artması.

> Sermaye fazlalığı denen olgu daima, esas itibariyle, kâr oranında meydana gelen bir azalmanın kâr kütlesiyle telâfi edilmediği sermaye fazlalığı için kullanılır...Bu sermaye fazlalığı, nispî aşırı nüfus yaratan aynı nedenler çerçevesinde ortaya çıkar ve dolayısıyla da, zıt kutuplarda bulundukları halde -bir tarafta kullanılmayan sermaye ve diğer tarafta da, istihdam edilmeyen işçi nüfusu- nispi aşırı nüfusu tamamlayan bir olgudur.
>
> Tekil emtianın değil de, sermayenin aşırı üretimi, -sermayenin aşırıüretimi daima emtianın aşırıüretimini içerse de- bu nedenle, yalnızca sermayenin aşırıbirikimidir (Marx, 1894, s. 251).

Daha genel bir çerçevede ele alacak olursak, Marx'ın, sermayenin aşırıüretiminin ister istemez tüm unsurlarının aşırıüretimini içermesi gerektiğini söylemiş olması gerekmektedir: para sermaye, emek gücü, emtia ve üretim araçları. Böylelikle, sınıf çatışması dinamiği içine çekilen üretimin sınırsız bir biçimde artması, azalan kâr oranı eğiliminin ve Ç"nün M"nün önüne geçmesinin ortak kaynağıdır.

Aynı zamanda, bu üretim artışını sağlayan nispî artı değer stratejisinin, belli bir şekilde bu artışın gerçekleşmesini mümkün kılan devrenin birinci aşamasını nasıl etkilediğini de görebiliriz. Bu süreç hem LP ve MP'nin yenilenmesine ve hem de LP'nin unsurlarının ucuzlamasına (yani MS) dayandığından, sermaye ve emeğin mübadele alanındaki (M-LP) mücadeleleri doğrudan doğruya etkilenir. Bir taraftan, LP'nin değeri düşerse, bu durumda, -sermayenin bu gerçekleştirme gücü varsa-ücretlerin, emek gücünün yenidenüetilmesini etkilemeksizin düşmesi mümkün olacaktır. Diğer taraftan, söz konusu emek gücü işsizlikteki artıştan doğrudan doğruya etkilenecek, gereksiz nüfus işçilerin birbirlerine karşı koyacak bir biçimde bölünmelerine neden olacak ve ücretli emeğe karşı baskı daha da artacaktır. Bundan başka, üretim artışı için gerekli teknolojide meydana gelen değişmeyle birlikte gelişen yenidenüretimin yeniden örgütlenmesi, işgücünün dolayısıyla da, belki de, kiralanan işçi kalıbının kırılması ve yeniden dağılımıyla da sonuçlanır; -mutlak sayıdaki azalmaya bakılmaksızın- kimileri geçici olarak işsiz kalır ve yerine başkaları istihdam edilir. Bu yolla, işçilerin örgütlenmesi ve işgücünün belli bir bileşimine dayanan işçilerin gücünün kaynağı yeni-

den dağılımla ortadan kaldırılır. Aynı şey, sermaye birimleri arasındaki dağılım ve üretim dalları ve departmanları arasındaki dağılım temelinde de geçerlidir. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, sermayenin büyümesi, yeni üretim dalların ortaya çıkması ve teknolojide meydana gelen değişme çerçevesinde eski üretim dallarının düşüşe geçmesiyle eşitsiz bir biçimde ortaya çıkar. Böylelikle, işbölümüne ilişkin tüm kalıp değişir ve buna dayanan herhangi bir işçi örgütlenmesi ortadan kalkar. Aynı olguya işçilerin penceresinden bakarsak, Marx'ın üretim sürecinde tanımladığı eğilimleri görebiliriz: işçilerin saf dışı bırakılması ve harcanabilir zamanın artı emek zamanına dönüştürmede yaşanan güçlükler, işçilere örgütlenme konusunda avantaj sağlamanın yanı sıra sisteme ihtiyaç duymamalarını açıklığa kavuşturmada açıkça işçilerin avantajına olacak bir biçimde işler. Bu yolla, üretim artışı, hem I. aşamada ve hem de II. aşamada, hem ileri ve hem de geri dolaşımını etkiler.

Bu yolla, sınıf mücadele çerçevesinde ortaya çıkan belli bir sermaye birikimi motivasyonunun yanı sıra söz konusu birikim sürecinin iyi bir biçimde sonuçlanmasının ve sonuç itibariyle ortaya çıkan eğilimlerinin nasıl mücadelenin tamamlayıcısı olduğunu görürüz. Bu ise değişik devreler, sektörler, dallar ve departmanlarda yer alan sınıflar arasında şekillenir. İşçi sınıfının baskısı güçlü ve sermayenin esnekliği, üretkenliği artıran yeni teknolojilerin gelişmesi ve uyarlanması açısından yeterli düzeyde olduğunda, büyüme hızla gelişecektir. İşçi sınıfı sermayeye yenilik yapma konusunda bir motivasyon kazandıramayacak kadar zayıf olduğunda ya da güçlü olsa da sermaye bunu değerlendiremediğinde, büyüme yavaş olacaktır. Bu, Marx'ın sıklıkla değişik eğilimlerin ve etkilerin tahsisi olarak atıfta bulunduğu *rekabet* sürecinin dinamiğinin altında yatan hususdur. Rekabet kâra dayanır ve Marx için kâr esas itibariyle -her ikisi de sınıflar arasındaki mücadelede değişen- sermayenin organik bileşimi ve sömürü oranı tarafından belirlenir. Kârları artırarak- yönetim kabiliyetini ispatlayan kapitalistler, rekabetçi savaşı kazanır, büyür ve çok sayıdaki işçinin yönetimine ilişkin daha fazla sorumluluk üstlenir.

Kârları sürdürme kabiliyeti, üretilen tüm ürünü satmaya ilişkin hem üretkenlik artışını ($\frac{c}{v}$ 'deki artış) yönetme kabiliyetini ve hem depiyasaları genişletme kabiliyetinden oluşur. Ortalama kâr düzeyinden bu üretim artışına ilişkin değişik yatkınlıkların çökmesi veri olduğunda, (genelde sermayenin büyümeyi sürdürmede) rekabetçi kapitalistin ba-

şarısı, kriz olsun olmasın, bir şekilde bu eğilimleri dengeleme yolunu bulmasına bağlıdır.

Bu bizi, krizde ve büyüme koşullarını yaratmada söz konusu eğilimleri dengelemek için kullanılan değişik mekanizmalar konusundaki tartışmaya götürür.

VI. DENGELEYİCİ STRATEJİLER VE ÇELİŞKİLERİ

Sermayenin, (mutlak) artı değer oranında meydana gelen azalmaya karşı koyan en önemli stratejilerini yani üretkenlik artışına ilişkin nispî artı değer stratejisini hâlihazırda ele aldık. Şimdi de, bir sonraki kesimde bizzat krizin ele alınması hususuna dönmeden önce, devrenin değişik aşamalarının değişik noktalarında sermayenin krizle ilgili eğilimleri ele almasına ilişkin diğer birkaç stratejiyi kısaca inceleyeceğiz.

M-C(LP, MP) devresinin *ilk aşamasıyla* ilgili olarak, *üretim araçlarının* elde edilmesi ve değerine ilişkin güçlüklere yönelik tepkileri incelemeyle işe başlayalım. Değişmeyen sermaye söz konusu olduğunda, sermayenin amacı, üretim araçlarının değerini/maliyetini azaltacak yöntemleri uyarlayarak, söz konusu araçların değerine/maliyetine ilişkin eğilimleri dengelemektir. Bu kısmen üretkenliğin artırılmasıyla ya da yeni teknolojilerin geliştirilmesiyle, örneğin, doğal kaynakların tüketilmesi ya da kıt hale getirilmesiyle gerçekleştirilir. Marx diğer yöntemleri *Capital*'in III. cildinde de ele almıştır. Bunlar: ölçek ekonomileri, israfın azaltılması, makinenin niteliğinin ve dayanıklılığının artırılması, ucuzlatmak amacıyla üretim araçlarının katkılı hale getirilmesi ve güvenlik tedbiri amacıyla emekle ilgili harcamaların azaltılması (Marx, Vol. III, 1894, 5. Kısım).

Marx, *Capital*'in III. cildinin 14. Kısmında, değişmeyen sermayenin unsurlarını daha ucuza elde etmek için dış ticaret ve doğrudan dış yatırım stratejisine ilâvede bulunmuştur. Üretim araçlarının elde edilmesiyle ilgili olarak, dış ticaret sadece M-MP'nin uluslararasılaştırılmasıdır. MP'nin gerekli unsurlarının ihracına ilişkin bir ön hazırlık olarak söz konusu unsurların üretimini içeren doğrudan yatırımlar söz konusu olduğunda, önümüzde sermayenin üretim alanındaki sorunlarını etkileyen bir süreç yer almaktadır. Daha sonra buna döneceğiz.

Şimdi, emek gücünün tedarik edilmesi ve değerine ilişkin sorunlara

geri dönersek, Marx, sermayenin emek piyasasını kendi çıkarına olacak bir biçimde kontrol ve manipüle etmeye yönelik olarak kullandığı çeşitli yolları ortaya koyduğunu görürüz. En genel çerçevede, böylesi bir girişime ilişkin izlenecek yol, ücretleri aşağı yönlü baskı altında tutacak aşırı emek arzının sürmesine ilişkin stratejilerdir. Bu sorunla karşı karşıya kalındığında kapitalistlerin ortaya koyduğu stratejiler, ilkel birikim dönemine ve işçi sınıfının ortaya çıkışına kadar gitmektedir (Marx, 1867, VIII. Kısım). Yedek ordu biçimindeki aşırı emek arzı genellikle daha fazla emek kaynağının ilâve edilmesiyle ve emeğin makinenin yerine emeğin kullanılması yoluyla rezervlerin yeniden artırılmasıyla sağlanır (Marx, 1867, 25. Kısım). Ülkedeki kırsal nüfusun kayıt dışı tutulması ve denizaşırı yerlerdeki kırsal nüfusun sömürgeleştirilmesi emek rezervine daha fazla katkıda bulunmanın temel araçlarıdır. Bu husus, ister işçi sınıfının ortaya çıkışıyla, isterse de bir kapitalistin sermayeyle olan ilişkisi şeklinde, örneğin, ücretsiz kölelikten ücretli köleliğe geçiş biçiminde bir değişiklik tasarlaması konusunu ele alalım kapitalist tarih açısından geçerli bir durumdur. Sömürgeciliğin olduğu durumda, doğrudan yabancı yatırım, genellikle, zorlamanın iktisadî ihtiyaca dayanan 'özgür' emek piyasası yoluyla ya da kölelik durumunda olduğu gibi doğrudan güç aracılığıyla yabancı nüfusa dayatılan çalışmayı ifade etmektedir. Şekil değişse de, amaç aynıdır. Marx'ın işgünü konusunu ele aldığı kısımda da söylemiş olduğu gibi:

> Köle ticareti yerine emek piyasasını, Kentucky ve Virginia yerine İrlanda ve İngiltere'nin tarım bölgelerini, İskoçya ve Galler'i, Afrika yerine Almanya'yı koyunuz (Marx, 1867, s. 267).

Bu bizi emek piyasası manipülâsyonuna yönelik en temel yönteme götürür: kapitalistin tasarladığı *göç*. Bir ülke içinde gerçekleşen kırsal, kentsel ya da bölgesel göçten uluslararası göçe geçişle ilgili olarak Marx, aşırı emek arzı sağlama ve bunu sürdürme konusunda kullanılan bu yöntemin tam anlamıyla farkındadır. İngiltere'de, Marx ve Engels, İrlandalı işçilerin İngiliz emek piyasasına akması konusunu üzerinde sıklıkla yorumda bulunmuşlardır (Marx, 1870, s. 220-224). Önceki paragrafta yer alan alıntının ileri sürdüğü gibi, günümüzün dünyasıyla olan en önemli paralellik, kütlesel bir siyahî emek gücü yaratmak amacıyla Afrika'nın talan edildiği köle ticaretidir. Burada Marx da, ücret

ödenmeyen köle emek gücünün, Birleşik Devletlerdeki ücretli emek gücüne karşı bir engel teşkil edilmesi biçimi konusunda hassastır. Şunları yazmaktadır:

> Amerika Birleşik Devletleri'nde her bağımsız işçi hareketi, Cumhuriyetin bir kısmını bozduğundan felç edilmiştir. Beyaz emeğin, siyahî emek olarak damgalandığı bir yerde özgürlüğünü elde edememiştir (Marx, 1867a, s. 414).

Bir emek piyasasına yönelik olarak gerçekleşen ve biri 'özgür' ve 'biri köle' olan bu iki göç durumunda, hem emek piyasası alanında ve hem de üretim alanında emeği kontrol etmeyi ve maliyetleri düşürmeyi sürdürmek konusunda bir başka temel kapitalist strateji olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu temel strateji, işçi sınıfının gücünü kendisiyle karşı karşıya getirip *kırarak*, bir araya gelmelerini sınırlamaktır. Tanımsal olarak, sınıf üzerinde gücün kullanılması, söz konusu sınıfı istendiğinde ve -uysal, homojen hale getirmek- kârlı bir biçimde yani ücret ödemeden kullanmak demektir. İş işçilerin mücadelesine geldiğinde, dolaşım alanı (LP-M) ve üretim alanı arasındaki sınır zayıflar. İşçiler daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları (LP-M), üretimde daha kısa süreli çalışma ve v.s. için örgütlenir ve mücadele eder. Bu nedenle, sermaye, üretimin bölümlere ayrılmasını, milliyet, ırk, cinsiyet ya da yaşa göre bir ayırıma gitmeyi ve tüm alanlarda sınıfı zayıflatacak ücret hiyerarşisi uygulamasını devreye sokmaya çalışır. Göçle ilintili daha önceki durumlarda, ırka, milliyete ve ücretli/ücretsiz olma durumuna göre yapılan ayırımı gördük. Marx konuya ilişkin başka ayırımlar üzerinde de durmuştur.

Marx, *Capital*'in I. cildinin 13 ilâ 15. kısımlarında, işçileri bölmek ve üretkenliği yükseltmek için yeni teknolojinin kullanılması konusu üzerinde uzun uzadıya durmuştur. Marx şu hususları ileri sürmektedir:

> 1830 yılından bu yana geçen süre, işçi sınıfı isyanına karşı sadece sermayeye silâh sağlama amacının taşıyan keşifler tarihidir (Marx, 1867a, s. 563).

Bu silâhlar, en azından kısmen, işbölümünün yeniden düzenlenmesi yoluyla işçi sınıfının gücünün parçalanması yolunda işlemiştir. 'Greve karşı patiska üretiminde çözgünün kullanımına giriş' konusunda

Ure'den yapılan alıntı şu şekildedir:

> İşbölümünün eski siperleri arkasında kendilerini güvende hisseden hoşnutsuzlar takımı, yeni mekanik yöntemlerin kanatlarını bağladığını ve savunma hatlarının hiç bir işe yaramadığını görmüşler ve teslim olmak zorunda kalmışlardır (Marx, 1867, s. 436).

Marx, imâlatın fabrika sistemine dönüşümünü ele alırken, emek gücünün bileşimindeki dönüşüme işaret etmiştir:

> ...kolektif emekçinin bileşiminde yani bir arada çalışan insanların bileşiminde bir değişme meydana gelir. İmâlat döneminin aksine, bundan böyle işbölümü, mümkün olan her yerde, kadınların, her yaştan çocukların, niteliksiz emekçilerin istihdamına dayanır (Marx, 1867, s. 461).

Capital'ın bu kısmında, Marx, cinsiyet ve yaşa göre yapılan ayırımın, işçi sınıfının gücünü zayıflatmakta nasıl kullanıldığı konusu üzerinde sıklıkla durmuştur. Unutulmaması gereken, kadınların ve çocukların kullanılmasının, mutlak artı değerin elde edilememesine neden olan işçi mücadelelerine karşılık olarak geliştirilmesinden ve kullanılmasından ziyade makinelerle birlikte ortaya çıkmasıdır.

Yapılan tüm bu ayırımlar, v'yi mutlak minimumda tutmanın yanı sıra maksimum s elde etmek ve mümkün olan en yüksek $\frac{s}{c+v}$ 'yi sürdürmek i kullanılmıştır.Sermaye yurtdışına doğrudan sermaye olarak çıkması da, kısmen yüksek sömürü oranı elde etme amacını taşıyan bir tür uluslararası işbölümüdür:

> 'Diğer taraftan, sömürgelere, v.s. yatırılan sermaye söz konusu olduğunda, bu alanlar geri bir gelişme düzeyinde olmaları ve benzer bir biçimde sömürü oranının yüksek olması nedeniyle [düşük $\frac{c}{v}$ ve yüksek $\frac{s}{v}$] yüksek kâr oranı elde edildiğinden, bu alanlara yatırılan sermaye yüksek kâr oranı elde eder' (Marx, 1894, s. 238).

> 'Sermayenin yurtdışına gönderilmesi, bu sadece söz konusu sermayenin ülkede tam anlamıyla kullanılamamasının yanı sıra yabancı bir ülkede daha yüksek bir kâr oranından yatırılabilecek olması nedeniyledir' (Marx, 1894, s. 256).

Devrenin son aşamasına döndüğümüzde: C'-M', Marx, sermayenin kullanım değeri ve talebin sınırlamalarına tepki vermesi konusunda mevcut en az iki önemli yol olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar piyasaların büyümesi ve çeşitlenmesidir. Piyasaların büyümesi, ülkede kıyıda köşede kalmış talebe nüfuz etmeye yönelik ticarî gayretlerin yanı sıra dış ticaret yoluyla piyasaların uluslararası büyümesini de kapsar. Marx'ın kapitalist stratejinin *Communist Manifesto*'da sıklıkla Çin Seddi'ni yerle bir edecek ucuz mallardan oluşan top güllesi sağlayan bu yönüne ilişkin yorumu çok iyi bilinmektedir. Buna karşın, sermayenin ihtiyacı ve bugünkü mallara yönelik piyasaların sınırlamalarından uzak durma kabiliyetiyle ortaya çıkan çeşitlilikle ilgili görüşleri ise pek bilinmemektedir:

> ...Elde edilen artı emek yalnızca niceliksel artık olmayıp, emek içindeki niteliksel farklılıklar çevrimini sürekli olarak yükselterek...söz konusu çevrimi daha da çeşitlendirir yani içsel olarak daha da farklılaştırır...Bu nedenle, şeydeki yeni, yararlı nitelikleri keşfetmek için tüm doğanın araştırılması; başka iklimlerin ve yerlerin ürünlerin evrensel mübadelesi; yeni kullanım değeri olan yeni (sunî) doğal ürünlerin hazırlanması. Yeryüzünün her yönüyle araştırılması...Yeni üretim dallarının yani niteliksel yeni artı zamanın yaratılması. Böylelikle, sermaye, burjuva toplumunu yaratır... (Marx,1857, s. 408-409).

Böylelikle, hem azalan kâr oranları eğiliminde ve hem de talebe göre aşırı üretme eğilimi temelinde üretim sınırlamalarından uzak durma girişiminin çeşitlenmesi.

Yine de, sermaye, daha fazla üretim alanı ve yeni piyasalar için tüm dünyayı çeşitlendirdiği ve araştırdığı için, belirtilen eğilimlerden uzak duramaz ve bu eğilimler ancak anlık olarak dengelenebilir. Örneğin, satışların başka alanlara doğru yayılması sadece kısaca dönemli bir palyatiftir:

> Belirtilen bu dış ticaret, ülkede, dış pazarlarla [aynı zamanda da anavatanla] karşılaştırıldığında [en nihayetinde] aşırıüretime neden olan kapitalist üretim tarzını geliştirir [satışların artması üretimin devam etmesini sağlar], dolayısıyla da, uzun dönemde yine zıt yönlü bir etkiye sahiptir (Marx, 1894, s. 239).

Benzer şekilde, her defasında yeni bir üretim dalı, bir diğerinde meydana gelen gerilemeye tepki olarak öne çıkar, ürettiği ürüne ilişkin ihtiyaç sınırına sadece bir zaman sorunudur, böylelikle de, yeniden duraksamaya neden olur.

Krize karşı hareket eden ve bu kısımda ele alacağımız son kapitalist yöntem, kredi sisteminin gelişmesidir. Burada da söz konusu dengeletici strateji kendine özgü çelişkilere sahiptir. Kredi, sermaye açısından, mübadeledeki üretim engellerinin üstesinden gelmesini sağlayan en önemli mekanizmalardan bir tanesidir:

> Kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini büyütmesi, gerçekten serbest bir gelişmeye sadece belli bir noktaya kadar izin verir, dolayısıyla da, aslında, üretimle, kredi sistemiyle sürekli olarak yıkılması gereken bağ ve engel oluşturur. Bu nedenle, kredi sistemi, üretken güçlerin maddî gelişimini ve bir dünya pazarının kurulmasını hızlandırır (Marx, 1894, s. 441).

Marx aynı zamanda sermayenin büyümesine yönelik engellerin üstesinden gelmek üzere tam da kredi kullanımının istikrarsızlık ve krizlerin gerçekleşmesine meyleden güçleri kapsadığını da görmüştür:

> 'Kredi sisteminin, aşırıüretimin ve ticarette aşırı spekülasyonun temel manivelası olarak görünmesi, doğası gereği esnek olan yenidenüretim sürecinin burada son sınırlarına kadar zorlanmasıdır' (*Ibid.*,).

> 'Kapitalist üretim sisteminin tarihî görevi, yeni [postkapitalist] üretim tarzının söz konusu maddî temellerini belli bir mükemmellik düzeyine kadar yükseltmektir. Aynı zamanda, kredi, bu çelişkilerdeki -krizler- patlamaları, bu nedenle de, eski [kapitalist] üretim tarzının çözülmesine neden olan unsurları hızlandırır' (Marx, 1894, s. 441).

Kredi sistemi, devreler arasındaki ilişkilerde incelediğimiz karşılıklı ilişkiler zincirine benzer biçimde, kredi zincirlerinin oluşturulma çerçevesinde kriz ortaya çıktığında hızlanma eğilimine girer. Marx, Yorkshire'lı bir bankerden şu alıntıyı yapmaktadır:

> Poliçelerden oluşan [bir] muazzam üstyapı, banknot ve altın miktarının şekillendirdiği temele dayanır ve olaylar çerçevesinde bu temel çok daraldığında, sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer...(Ibid., d. 401).

> Bu üstyapı, poliçeye karşı poliçe keşide edildiğinde ortaya çıkar ve kendi kendini besler.

> 'Bunların ne kadarının, fiil alım ve satım gibi gerçek *bonâ fide* işlemlerden doğduğunu ya da ne kadarının fiktif ve sırf yenileme poliçelerinden yani bir poliçeye karşı bir başka poliçenin keşidesinden kaynaklandığına karar vermek imkânsızdır...' (*Ibid.*, s. 401):

> 'Aslında ödünç alınan ve çoktan harcanmış olan sermaye için verilen bu borç senetleri, tüketilen sermayenin bu kağıttan kopyaları, bunları ellerinde bulunduranlar için, sanki bunlar satılabilir ve dolayısıyla da, tekrar sermayeye çevrilebilir emtia gibi sermaye olarak hizmet ederler...ancak,...bu haklar, yalnızca, bu sermaye tarafından üretilecek artı değerin bir kısmı üzerinde kanunî haklar sağlar...Ancak, emtia gibi alım ve satım işlemlerinin konusu olan kopyalar olduğundan...hayalidir...ve değerleri oldukça bağımsız bir biçimde düşebilir ya da yükselebilir...' (*Ibid.*,s. 471).

Bu kısmen, kredi sisteminin gelişiminin spekülâsyon ve finansal çöküş ihtimâlinin önünü açan bu bağımsız finansal dalgalanmalar nedeniyledir. Marx, finansal/kredi sisteminde çöküşe neden olan spekülâsyonu, ticarî ve sanayi sistemine dayanan parasal krizdeki spekülâsyondan ayırt etmiştir:

> Her genel krizin bir safhası olarak para krizi, yine para krizi olarak adlandırılmakla birlikte kendi başına dolaylı olarak sanayi ve ticarete karşı tepki verecek bir biçimde bağımsız bir olgu olarak ortaya çıkabilen belli bir kriz şeklinden kesin çizgilerle ayırt edilmelidir. Bu krizler, para sermaye ekseni etrafında döndüğünden, doğrudan doğuya hareket alanı da, söz konusu sermaye yani bankalar, borsa ve finans alanlarıdır (Marx, 1867, s. 138).

Bu tür krizlere örnek olarak Marx, bankerlerin 'bir banknot kıtlığı ya-

ratmak için' nakit iddihar ettiklerini belirtmektedir. 1847 yılı kriziyle ilgili olarak, sadece kredi nedeniyle mümkün olan birçok spekülâsyon ve dolandırıcılık türü göstermiştir. Genelde, spekülâsyondaki bu artış, genelde ve dünya ölçeğinde sermaye artışıyla ortaya çıkan kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmaktadır:

> ...emek gücü üretkenliğindeki ve dolayısıyla da, büyük ölçekli üretimin gelişmesiyle birlikte: 1) piyasalar genişler ve üretim yerinden uzaklaşır; 2) bu nedenle, kredilerin uzatılması gerekir; 3) dolayısıyla da, *spekülâtif unsur giderek işlemlere hâkim olur* (Marx, 1894, s. 481). (Vurgular ilâve edilmiştir).

Böylelikle, kredi, krizlere ilişkin belli engellerin ve eğilimlerin üstesinden gelme aracı olma imkânını sağlarken, kendi iç çelişkilerini de içinde barındırdığını görürüz.

Bir taraftan, çöküşteki yapısı, sanayi alanında ortaya çıktığında krizin yayılmasını hızlandırır. Diğer taraftan da, sanayi üretimine yayılan spekülâsyon ve finansal çöküş ihtimâlini artırır.

VII. BİRİKİMİN ÇELİŞKİLERİNİN ÇÖZÜMÜ OLARAK KRİZLER

Marx krizleri, sermayenin büyümesi imkânını tanıyan temellerin devam etmesini sağlamak üzere kullandığı diğer karşı koyan etkileri ya da dengeleyici stratejileri ele aldığı gibi ele almıştır. Yani krizler, işçi sınıfının sermayeye dayattığı sorunların yanı sıra (krizin 'ilk anı') sermayenin başarılı olması çerçevesinde, söz konusu sorunların kendi çözümünü bulmasıdır -birikimi bozmak amacıyla işçi sınıfının gücünü ortadan kaldıran araçlar. Bunlar, krizin 'ikinci anıdır'. Bu, Marx'ın krizi:

> ...mevcut çelişkilerin anlık ve güçlü çözümleridir. Bir süre için bozulan dengeyi yeniden düzenleyen şiddetli patlamalardır (Marx, 1894, s. 249).

biçiminde ortaya koyduğu olgudur. Bu durumlarda krizler kapitalist birikimin bir anıdır. Öyle ki, krizi iş çevrimi, sorunsuz ve bozulan birikimin, boom zamanındaki büyümenin ve periyodik patlamanın yinelenen kalıbı haline gelir.

Sermayenin belli yollarla krizi çözüme dönüştürmesi, krizin nedenlerine bağlıdır. Ücret artışları, sömürü oranının ve kâr oranın düşmesine neden olacak biçimde üretkenlik artışlarını aşabilir. M-LP'nin kapitalist yönetiminde meydana gelen bu çöküş (örneğin, hızlı bir birikim döneminde işçiler üzerindeki kapitalist kontrolünün bozulmasının bir sonucu olarak), kârlılıkta meydana gelen bir azalmadır. Kapitalistler buna, yaptıkları yeni yatırımları ya da mevcut üretimi kısarak cevap verir. Kapitalistlerin belirtilen biçimlerde gerçekleştirmiş olduğu 'grev', yeni işçilerin kiralanmasını durdurur ve hâlihazırda istihdam edilen işçilerin işten çıkarılmasına neden olur. Kapitalistin belirtilen her iki girişimi de işsizliği artırır. Artan işsizlik de işten çıkarılmayan işçilerin düşük ücret artışlarını ya da ücretlerinin mutlak olarak azalmasını (Marx'ın zamanında yeterince yaygındır) kabul etmeleri baskısını ortaya çıkarır:

> ...kazanç dürtüsünün körelmesi nedeniyle emeğin fiyatının artması sonucunda birikim yavaşlar. Birikim oranı azalır; ancak, bu azalmayla birlikte bu azalmanın temel nedeni yani sermaye ve sömürülebilir emek gücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim mekanizması, geçici olarak yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı yeniden sermayenin kendisini büyütmesi gereksinmelerine uygun bir düzeye iner (Marx, 1867, s. 619).

Marx, sermayenin krizi bu şekilde kullanarak işçilerin ücret konusundaki mücadelesi üzerinde tekrar ve tekrar hâkimiyet kuracağını hissetmiştir. Birkaç kez, birikimdeki kötüleşmenin ücretlerin yukarı yönlü hareketini kontrol edebileceğine işaret etmiştir:

> 'Artı 'değerdeki' bu azalma, bizzat sistemi tehdit edecek noktaya kadar asla devam etmez':
>
> Bu nedenle, ücretlerdeki artışlar kapitalist sistemin temellerini bozmayacak sınırlar içinde tutmanın yanı sıra söz konusu temellerin giderek artan bir ölçekte yenidenüretimini de güvence alır...birikimin tam da doğası...kapitalist ilişkinin gittikçe daha büyük ölçekte sürekli olarak yenidenüretimini ciddi şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını daima işin dışında tutar (Marx, 1867, s. 620-621).

Bu kötümser bakış açısı, proletaryanın öznelliğini ve devrimci potan-

siyelini açığa çıkaran bir ifadede doruğa çıkmaktadır:

> Sömürülebilir emek gücü kütlesinin nispî hareketleri olarak yansıtılan bu mutlak hareketler ve bu nedenle de, söz konusu hareketlerin kendisinin bağımsız hareketi tarafından yaratılmış gibi görünen hareketler, sermaye birikiminin mutlak hareketleridir. Matematiksel olarak ortaya koyarsak: birikim oranı bağımlı değil, bağımsız değişkendir: ücret oranı bağımsız değil, bağımlı değişkendir (Marx, 1867, s. 770).

Ücret mücadelelerinin potansiyel gücü üzerindeki sınırlamaları göstermek amacıyla sürekli olarak ortodoks Marksistler tarafından belirtildiği halde, bu pasaj, tümüyle tek yanlıymış gibi görünmektedir. Sermaye birikir ve söz konusu birikimin gidişatı kimi zaman ücret artışlarını, kimi zaman da azalışını harekete geçirir. Günümüzün ifadeleriyle, ücretlerin yükselmesi ve düşmesi, değişen sanayi emek talebi tarafından belirlenir.

Bunu, Marx'ın *Wages, Price and Profit* (II. Kesimi) adlı kitabıyla karşılaştırmak ilginç olacaktır. John Weston'a yönelik söz konusu iki ele alışta Marx, hem genişleme ve hem de daralma döneminde işçi mücadeleleri lehine bir tavır ortaya koymaktadır. Kapitalist krizin ücretlerin yukarı yönlü hareketini sınırlayacağı görüşünü belirtmişse de, işçiler ücretlerini hâlâ da gerçekleşebilecek olan düzeyden daha yukarı itebilmekte ve düşebilecek olan düzeyin altına düşmesinin önüne geçebilmektedirler. Ücret mücadeleleri, kapitalist gelişmeyi en azından periyodik olarak bozmaktadır. Bunun ötesinde, Marx ücretlerde dolayısıyla da, proletaryanın serveti ve gücünde yükselme ihtimâlini göz önünde bulundurduğundan, yinelenen krizlerin giderek daha da kötüleşeceği beklenmektedir. Bu, 1840'lı yıllardan sonra Engels'le birlikte benimsediği bir tahmindir. Böylelikle, bu, herkesin de yapmış olduğu gibi, işçi sınıfının öznelliği ya da mücadelelerinin otonomisinin bir inkârı olarak, önceki pasaja ilişkin yanlış bir yorumlamasıdır. Gerçekten söz konusu olan husus, sınıf gücünün değerlendirilmesi ve ücret mücadelesinin ve kapitalist stratejinin etkinliğidir.

Bunun ötesinde, (bağımlı ve bağımsız değişkenler temelinde), pasaja ilişkin nesnel bir yorum, birikimin anlamının dar yorumuna bağlıdır. Her zamanki yorumda, birikim, artı değerin yeniden yatırılması olarak düşünülür -işçi sınıfından farklı olarak kapitalist tarafından takınılan

tavır. Önceki sayfalarda Marx birikimin, her şeyin ötesinde, sınıf ilişkisinin genişletilmiş yenidenüretimi olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bu temelde, birikim, sınıf ilişkilerinin tüm unsurlarının genişletilmiş yenidenüretimidir. Ücretlerde meydana gelen değişmelerin birikime bağlı olduğunu söylemek, söz konusu değişmelerin tüm sınıf güçleri bileşimine bağlı olduğunu söylemek anlamına gelir. Bu şekilde okunduğunda, nesnel görüntü ortadan kalkar. 'Birikim', emek talebi üzerindeki etkisiyle, bir kez dar olarak tanımlanan kapitalist yeniden yatırım kavramına indirgenmediğinde, tüm sınıf ilişkileri, (işçi sınıfı ücret artışını üretkenliğin üstüne doğru yükselttiğinde) hem bu türden krizin ilk anını ve (sermayenin işçilere rağmen kârlı koşulları yeniden oluşturmak için düşük yatırımı ve yüksek işsizliği kullandığında) hem de ikinci anını araştırmanın analitik bir çerçevesi olarak akılda tutulur.

Krizin nedenleri üretim konusunda yapılan mücadelede arandığında (ücret mücadelesin altında yatanlar da dâhil olmak üzere), sermayenin krizinin bir çözüm olarak işsizliğin çok ötesinde kullandığı görülür. Sermayenin söz konusu girişimi, işçilerin örgütlenmesini ve ittifakını parçalamak ve dolayısıyla da, ortak gücünü ortadan kaldırmak üzere üretimin örgütlenmesinin yeniden yapılanması sürecini kapsamaktadır. Bu yeniden yapılanma, işbölümünün herhangi bir aşamasında ortaya çıkabilir. Marx, nispî artı değere ilişkin genişletilmiş ele alışında, yeni makine ve yeni iş örgütlenmesinde cisimleşmiş teknolojik innovasyonun sermaye tarafından işçilerin mücadelelerine karşı nasıl kullanıldığı defalarca göstermiştir. Bu, genişleme döneminde ortaya çıkınakla birlikte bir kriz mevcut sermayenin değerini düşürerek ve mevcut üretimi bozarak söz konusu yeniden yapılanmayı kolaylaştırır. Birikim sürecinin bu şekilde durması, işçiler zayıf olduğundan tekil kapitalistlere fırsat yaratır. Sanayi üretim sürecinin bu şekilde yapılanması, coğrafî yeniden örgütlenme kadar atölye ya da fabrika ve tesisin yeniden örgütlenmesini içerebilir. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, düşük ücretler ve yüksek kârların olduğu alanlara yapılan denizaşırı doğrudan yatırımlar alternatiflerden bir tanesidir. Bir kriz boyunca bir alanda kapanan fabrikanın kapıları, sınıf güçleri dengesinin sermayenin daha lehine olduğu alanlarda açılabilir. Böylesi yeniden örgütlenme, bir sektördeki işçi sınıfı bir başka sektördeki işçi sınıfının yerine ikâme edildiğinde, emek gücünün kütlesel olarak yeniden yapılanması anlamına gelmektedir. Bu durum, göç eden ve yerli işçiler, erkek ve kadın işçiler

ve v.s. arasındaki emek gücü bileşiminin yeniden örgütlenmesi yoluyla coğrafî hareketlilik olmaksızın gerçekleştirilebilir. Emek gücünün bu şekilde örgütlenmesi sıklıkla sabit sermayenin yeniden yapılanmasıyla birlikte gelişir.

Sermayenin krizi, ortalama kârlılığı yükseltmek üzere kendisini yeniden örgütlemesine ilişkin bir fırsat olarak kullanabileceği bir son adım, Marx'ın sermayenin merkezileşmesi olarak adlandırdığı ve tekil firmalar düzeyinde gerçekleştirilen sanayideki yeniden örgütlenme girişimidir; krizin, farklı firmaları, farklı derecelerde etkilediği süreç. Kimileri iflâs eder ve kimileri de yok olur gider. Diğerleri de zayıflar ve güçler firmalar tarafından ele geçirilir. Marx, rekabet 'daima sermayeleri kısmen kendisini ele geçirenlerin eline geçen ve kısmen de 'tümüyle gözden kaybolan' küçük kapitalistlerin yıkılmasıyla sona erer' demektedir. Rekabet, 'kapitalistin kapitalist tarafından ele geçirilmesi, çok sayıda küçük sermayenin birkaç büyük sermayeye dönüşmesidir' (Marx, 1867, s. 625).

Sermaye, sermayenin merkezileşmesiyle, krizin avantajını bu yolla ele kollektif olarak ele geçirdiğinde, Marx bunun, 'birikimin etkilerini yoğunlaştıracağını ve hızlandıracağını' görmüştür. 'Merkezileşme eşanlı olarak, sermayenin teknik bileşiminin değişmeyen kısmını 'değişken kısmının aleyhine olacak bir biçimde yükseltip, dolayısıyla da, nispî olarak emek talebini azaltarak, söz konusu bileşimde meydana gelen devrimleri uzatır ve hızlandırır' (*Ibid.*, s. 628). Bu da, birikimin diğer çelişkilerini özellikle de azalan kâr oranları eğilimini şiddetlendirir. Aynı sayıda işçiyi çalıştırmak için daha büyük oranlı yatırımı gerektiren sermayenin artan organik bileşimin neden olduğu bu son çelişki, sermaye açısından esas itibariyle otomasyon nedeniyle kötüleşen işsizlik şeklinde ortaya çıkar. Bu soruna sanayi temelli olarak verilecek yegâne cevap, emeğin yerine geçecek inovasyonun yavaşlatılması -ve bu sadece geçici olabilir- ya da insanları çalıştıracak yeni fırsatlar yaratmak için birikimin hızlandırılmasıdır. Yukarıda, özellikle merkezileşme şeklindeki yeniden yapılanma kabiliyetinin, kriz boyunca ya da krizin bir sonucu olarak bu hızlanmanın nasıl aracı olabileceğini gördük.

Krizin, gerçekleşmenin yani C'-M' devresinin çelişkilerinin çözümlenmesindeki etkisi cinsinden mevcut meta sermayenin değerinin düşürülmesi belki de en yaygın olarak bilinen olgudur. Krizde, değerinden satılamayan C' değerinin altında satılır ya da fiilî olarak yok edilir.

Her iki durumda, üretim, sürdürülebilir piyasa talebiyle aynı çizgiye gelir ve sermaye, kendisine ait devrenin diğer bileşenlerinin dolaşım ölçeğiyle uyum göstermeye zorlanır. Bu ise yenilenen genişlemeye ilişkin denge koşullarını yeniden yaratır. Bu, her bir sermaye devresinin her düzeyi ve yenidenüretim şemalarının derneşik düzeyi için geçerlidir - sanayinin departmanları arasındaki denge. Aşırıüretimin genel sorunları ve orantısızlığın daha kendine özgü sorunu, kendisini piyasanın sınırlarının ötesine taşıyan kapitalist üretim üzerindeki baskılar nedeniyle ortaya çıkmışsa, bu durumda krizler, arz ve talebi dengeye getiren zorlayıcı bir çözümdür.

Doğrudan ele geçirme biçiminde ortaya çıkan kapitalist fiyat diplomasisindeki başarısızlık temelinde, Marx, işçi sınıfının doğrudan ele geçirilmesi de dâhil olmak üzere suç olgusunu ele almış ve bunu kapitalist gelişmeyi mahmuzlayan bir durum olarak değerlendirmişse de, bu tartışmaları (bildiğimiz kadarıyla) hiçbir şekilde genel kriz konularıyla bütünleştirmemiştir. Açıkça, suç, sermaye dolaşımını -belki de, krizin ortaya çıkmasına katkıda bulunarak- sekteye uğratabilir. Kapitalist fiyat diplomasisi doğrudan ele geçirme koşullarında başarısızlığa uğradığında, sermaye, kriz taraftan C"nün fiilen piyasaya ulaşmasını ve M' olarak gerçekleşmesini sağlamaya yönelik fiyat şeklini zorla yeniden dayatan elverişli durumu elde etmek zorundadır.

Özetlemek gerekirse, kapitalizmin temel çelişkilerinin sınıflar arasındaki çelişkiler olması gibi, krizin bir çözüm olarak en önemli çelişkisi de, sermayenin gelişimini sürdürebilmesini sağlayacak sınıf güçleri dengesini yeniden düzenlemektir -yani büyümenin, işçi sınıfı ve toplum üzerindeki kontrolü. Krize yatkınlık, sınıf ilişkisinin her bir unsuru ve sermaye devresinin her bir aşaması konusunda sınıflar arasındaki temel antagonizmin sistemi nasıl sekteye uğratmaya yatkın hale getirdiğini göstermektedir. Sermaye her iki durumda da, kontrolünü sağlamak üzere savaşmalıdır. Söz konusu savaşın kontrolü sağlama garantisi olmadığı gibi, bu savaşıma karşı mücadele de verilmektedir. Sınıf ilişkileri sorunları olarak birden bire ortaya çıkmayan kapitalist krize ilişkin bakış açılarının, söz konusu ilişkilerin şekilleri ve gelişimlerin sınıf mücadelesinin fonksiyonu olduğunu gördük. Örneğin, yalnızca tekil sermaye arasındaki bir ilişki olarak ortaya çıkan ve dolayısıyla da, sermayeye ilişkin ve işçi sınıfından ayrı olan rekabetin, kollektif sermayenin kendisi için en iyi yöneticilerini seçtiği ve geri kalanını ekarte etti-

ği örgütsel bir şekil olduğunu görmekteyiz. Sınıf mücadelesi, firmaların eşit olmayan başarısı yani krizde sermayenin işçi sınıfının baskısına karşı genişleme ya da daralma yollarından birini seçmesi temelinde gelişmektedir.

VIII. KRİZ VE DEVRİM

Toplumun örgütlenmesi konusundaki temel sınıf antagonizmi nedeniyle, kriz sürekli olarak sistemde mündemiçtir. Sermaye, insanlık üzerine kendisine ait yaşam örgütlenmesini dayatarak yani işçi sınıfını yaratarak kendi toplumunu yaratmıştır. Bu işçi sınıfı bir kapitalist tanım olan 'kendi içinde bir sınıf' tanımından, kendi kendisini tanımladığı 'kendisi için sınıf' tanımına yani öznelliği potansiyel devrimci özne olan canlı emekten alarak evrilen bir sınıftır. İşçi sınıfının özne olması temelinde, Marx'ın tüm çalışmalarında kapitalist kriz, çöküşün yanı sıra *atılımın* da gerçekleştiği bir andır. Sermayenin krizleri, işçi sınıfı üzerindeki (doğrudan ya da dolaylı) kontrolünü kaybettiğinin deliliyse, bunu tersine döndürebiliriz ve krizlerin eşanlı olarak kapitalist kontrolü ortadan kaldıran işçi sınıfı öznelliği olduğunu görebiliriz.

İşçiler açısından, kapitalist krizle ilgili en önemli husus, söz konusu krizin çoğunlukla verdikleri mücadelenin bir sonucu olduğudur. Birikimin mücadeleyle sekteye uğraması bir fethetme anıdır. Bu ise sınıf savaşındaki düşman saflarında bir gedik açmaktadır. Sınıf mücadelesi hızla yayılmaya başladığında, bu gedik açılır ve tüm saflardan vazgeçilebilir. İşçi sınıfı kendi örgütlenmesi ve hareketliliğinin kapsamını genişletir. Mücadelenin giderek sınıfın daha öte katmanlarına doğru yayılması ve daha öte mücadele için mevcut alan, zaman ve kaynakların artması sınıfı güçlendirir. Bir kriz nedeniyle ortaya çıkan ve gelişen mücadele en nihayetinde sermaye tarafından tuzla buz edilse bile, söz konusu mücadeleler işçi sınıfının devrimci bir özne olarak gelişmesinde yine de yaşanan önemli deneyimlerdir. Engels'in 1845 yılında da yazmış olduğu gibi, [işçi sınıfı] 'kaçınılmayacak bir biçimde gerçekleşecek büyük mücadeleye kendini hazırlayan emekçilerin militan okuludur'.

Marx bu temayı, her ve tüm mücadeleyi devrimin önkoşulu olarak gördüğü *Wages, Price and Profit* adlı çalışmasında tekrar etmiştir. Bu temaya, işçi sınıfı mücadelesinin gelişimini ve kapitalist krizin tarihini

(örneğin, işgünün ele alındığı 10. Kısım) ve de birikimin gelişiminin, merkezileşmenin ve tekelin 'işçi sınıfının isyanıyla -kapitalist kontrolün ve mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesinin en nihayetinde son noktasına ulaşmasına neden olacak isyan-' birlikte geliştiği 'kapitalist birikimin tarihî eğiliminin' çerçevesini çizdiği (32. Kısım) *Capital*'in I. Cildinde de yer vermiştir.

Ancak, 'mülksüzleştirme' ve 'devrim' ne demektir? Bu soru sadece kapitalist kontrolün doğasına ilişkin anlayışımız çerçevesinde cevaplandırabilir. Kapitalist örgütlenmenin merkezî doğasının ve toplumun kontrolünün meta üreten faaliyetin genelleştirilmiş dayatılması olduğunu ve sermayenin de toplum geri kalanını örgütlemeyi deneyerek, gerçekleştirdiği faaliyetin insanoğlunun çalışma kapasitesini kendi kullanımı için yenidenüretmeye katkıda bulunma temelinde gerçekleştiğini söyledik. Kapitalist kontrolün merkezî özü buysa, sınıf kavramı temelinde, kriz ve devrim, kapitalist temelde dayatılan işin ortadan kaldırılması ve yaşamın söz konusu işten önce gelmesi çerçevesinde tanımlanmalıdır.

Bu çalışma boyunca, Marx'ın kriz analizinin nesnel olmayan bir temelde nasıl yorumlanması gerektiğini göstermeye çalıştık. Değer kavramları, birikim analizi ve durması çalışma konusunda verilen sınıf mücadelesi çerçevesinde nasıl anlaşılabilir. Bu nedenle, kapitalist toplumun gelişme kalıbı (krizi de dâhil olmak üzere) nasıl iki aktif sınıf öznesinin karşı karşıya gelmesinin bir sonucu olabilmekte ve emekçi sınıfın gelişmesi sermayenin büyümesiyle nasıl birlikte gelişmekte göstermektedir. Bu bakış açısından, devrim, işçi sınıfı mücadelesinin sermayeyi bir çözüm üretemeyecek bir krize sürüklediğinde ortaya çıkmaktadır. Krize ilişkin bir 'ikinci an' söz konusu değildir. Kapitalist kontrolün kırılması, sermayenin dayattığı işi pekiştirmek üzere toplumsal ilişkileri giderek yok etmesiyle yayılır ve gelişir. Kapitalistin mülksüzleştirilmesi sadece alışılagelmiş bir biçimde kapitalistin 'mülkünün' elinden alınmasından ziyade tüm toplumsal düzenin yeniden tahsis edilmesidir. Bunun ötesinde, Marx'ta, mülksüzleştirmenin buradaki anlamının, mevcut toplumsal düzenin tümüyle yeni bir toplumun oluşturulabilmesini sağlayacak bir biçimde kapitalist örgütlenmeden uzaklaştırılması anlamına geldiği yeterince açıktır. Böylelikle, bu da, meta şeklinin, üretim fetişizminin, çalışma hiyerarşisinin, emeğin yabancılaşmasının, v.s.'nin sonu demektir.

Marx ve Engels postkapitalist toplum konusunda pek de ütopik spe-

külâsyon içinde olmamışlarsa da, sınıf mücadelesinin kalıbı ve içeriğine ilişkin yaptıkları gözlemler, sermayenin devrimci bir biçimde ortadan kaldırılmasının kol emeğinin esastan nasıl ömür boyu mahkûmiyet cezasından kurtulmasını sağlayabileceği vurgusunu tekrar ve tekrar yapmalarına neden olmuştur. Engels 1844 yılındaki *Critique of Political Economy* adlı çalışmasında, kapitalist dönem boyunca üretkenliğin gelişiminin, 'insanoğlunun emeğinin aldığı payın minimuma düzecek bir biçimde azalması' ihtimâlini nasıl yaratacağını görmüştür.

Konunun içyüzünü anlam ilişkin bu ilk kavrayış, Marx tarafından *Grundrisse*'de kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Marx, emek üretkenliğindeki artışla birlikte sermayenin organik bileşiminde meydana gelen yükselmenin, işi daha da zorlaştırarak çalışma ihtiyacını nasıl azalttığını açık bir biçimde algılamıştır. Bu da sadece sermayeye ilişkin bir sorun yaratmaktadır. Diğer taraftan, işçi sınıfı açısından sorun, gerekli emeği minimuma indirme konusundaki potansiyel kabiliyetinin sürekli olarak artmasıdır. Devrim, Marx'ın da dediği gibi 'herkesin kullanılabilir zamanı artacaktır...Servetin ölçüsü artık hiçbir şekilde emek zamanı olmayıp, kullanılabilir zaman olacaktır' (Marx, 1857, s. 708) biçiminde ifade ettiği yeni bir tarihî durumun yaratılmasıdır. Bu zaman zarfında, Marx sadece 'bireyselciliğin özgürce gelişmesinden' yani işçi sınıfının çok boyutlu kendi ihtiyaçları ve faaliyetlerinden söz etmiştir. En nihayetinde, bu, işçi sınıfının sermayeyi ortadan kaldıracak negatif bir güç olmanın yanı sıra hareketinin alanını büyütmek ve kapitalizmin yerine yeni bir dünya yaratmak üzere kendi ihtiyaçlarını giderek artan bir biçimde ortaya koyan pozitif güç biçiminde devrimci bir nesne olarak tanımlanmasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Bell, Peter F. (1977), 'Marxist Theory, Class Struggle and the Crisis of Capitalism', Jesse Schwartz (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica: Goodyear içinde.

Cleaver, Harry M. (1979), *Reading Capital Politically*, Austin: University of Texas Press.

Engels, Frederick (1843), 'Outline of a Critique of Political Economy', Marx & Engels, *Collected Works, Vol, III, 1843-1844*, New York: International Publishers içinde.

Engels, Frederick (1892), 'Introduction', *Condition of the Working Class in England*, Stanford: Stanford University Press adlı çalışmanın İngilizce baskısı.

Linebaugh, Peter (1976), 'Karl Marx, the Theft of Wood, and Working-Class Composition: A Contribution to the Current Debate', *Crime and Social Justice*, Fall/Winter.

Marx, K. & Engels, F. (1846), ?The German Ideology', Marx & Engels, *Collected Works, Vol. 5. 1845-1848*, New York: International Publishers, 1976 içinde.

Karl Marx (1847), 'The Poverty of Philosophy,' Marx & Engels, *Collected Works, Vol. 6, 1845-1848*, New York: International Publishers, 1976 içinde.

Marx, K. & Engels, F. (1848), 'The Communist Manifesto', Marx & Engels, *Collected Works, Vol. 6, 1845-1848*, New York: International Publishers, 1976 içinde.

Marx, Karl (1848), *Political Writings, Volume One, The Revolutions of 1848*, New York: Vintage, 1974.

Marx, Karl, (1850), 'Class Struggles in France', Marx & Engels, *Collected Works, Vol. 10*, New York: International Publishers içinde.

Marx, Karl, (1852), *Political Writings, Volume Two, Surveys From Exile*, New York: Vintage, 1973.

Marx, Karl, (1857), *Grundrisse*. New York: Vintage, 1973.

Marx, Karl, (1859), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, New York: International

Publishers 1970.

Marx, Karl, (1862-1863), *Theories of Surplus-Value, Part One 1963, Part Two 1968, Part Three 1971*, Moscow: Progress Publishers.

Marx, Karl, (1865), *Wages, Price and Profit*, Peking: Foreign Languages Press, 1980.

Marx, Karl, (1867), *Capital, Volume One*, New York: International Publishers, 1967.

Marx. Karl, (1867a), *Capital, Volume One*, New York: Vintage, 1977.

Marx, Karl & Engels, Frederick (1870), *Selected Correspondence*, Moscow: Progress Publishers, 1975.

Marx, Karl, (1893), *Capital, Volume Two*, New York: International Publishers, 1967.

Marx, Karl, (1894), *Capital, Volume Three*, New York: International Publishers, 1967.

Mehring, Franz, (1962), *Karl Marx, The Story of His Life*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

SHAIKH - WOLFE - ITOH - ALCALY - WOLFF - WINTERNITZ
YAFFE - WEISSKOPF - BURRIS - BELL - CLEAVER

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

'...üretken güçlerin ulaştığı en yüksek gelişme düzeyiyle birlikte mevcut servetin ulaştığı en büyük genişleme düzeyi, sermayenin değerini yitirmesi, emekçinin değersizleştirilmesi ve emekçinin yaşamsal güçlerinin en zora sokulacak bir biçimde tüketilmesiyle örtüşecektir. Bu çelişkiler, tabii ki, emeğin anlık olarak birdenbire askıya alındığı ve sermayenin büyük bir kısmının sert bir biçimde gidebileceği yere kadar azaltılıp yok edildiği patlamalara, çalkantılara, krizlere yol açar. Bu çelişkiler, tabii ki, tüm emeğin birdenbire askıya alındığı ve sermayenin büyük bir kısmının sert bir biçimde yok edilmesinin, sermayenin intihara yönelmeden üretken güçlerini tamamıyla kullanabildiği noktaya kadar kullanmasını sağlayacak patlamalara, krizlere neden olur. Yine de, düzenli bir biçimde yinelenen çalkantılar, her defasında daha yüksek bir ölçekte tekrarlanacak ve en nihayetinde de, sermayenin şiddetli bir biçimde yok olup gittiği bir noktaya ulaşacaktır. Sermayenin gelişmiş hareketinde krizlerden başka bu hareketi erteleyen anlar da söz konusudur; örneğin, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli olarak değerini yitirmesi: üretimde doğrudan rolü olmayan sermayenin büyük bir kısmının sabit sermayeye dönüştürülmesi; sermayenin büyük bir kısmının üretken olmayan bir biçimde israf edilmesi vs. gibi.'
(Karl Marx, Grundrisse)

'Krizler daima mevcut çelişkilerin anlık (geçici) ve zora dayalı çözümleri olup, bozulmuş dengeyi bir süreliğine yeniden kuran şiddetli patlamalardır.'
(Karl Marx, Capital, III)

'Sistem kendi mezarını kendisi kazmaktadır.'
(Karl Marx, Communist Manifesto)

ISBN 978-605-5679-95-8

